

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
NAXÇIVAN MÜƏLLİMLƏR İNSTİTÜTU**

ELMİ ƏSƏRLƏR

**(pedaqogika, psixologiya, tarix, filologiya, riyaziyyat və
informatika, biologiya, incəsənət)**

№ 3 (57)

NAXÇIVAN – NMİ “Məktəb”, 2019

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu. Elmi əsərlər. *Pedaqogika, psixologiya, tarix, filologiya, riyaziyyat və informatika, biologiya, incəsənət*, 2019, №3 (57)

Jurnal Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi tərəfindən 27 dekabr 2004-cü il tarixdə (Şəhadətnamə № 1158) qeydiyyata alınmış və nəşrə edilmiş dəyişikliklər 20 iyun 2019-cu il tarixdə reystrə daxil edilmişdir.

Baş redaktor:

Elbrus İsayev

*Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun rektoru,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*

Baş redaktorun müavini:

Qurban Qurbanlı

*Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun elmi katibi
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*

Məsul kəlib:

Nicat Yaqubov

"Məktəb" nəşriyyatının direktoru

Redaksiya heyəti

PEDAQOGİKA:

prof. İsmayıł ƏLİYEV

PEDOGOGY :

prof. Fərahim SADIQOV

ПЕДАГОГИКА:

prof. Akif ABBASOV

dos. Vahid RZAYEV

PSİKOLOGİYA:

prof. Bəxtiyar ƏLİYEV

PSYCHOLOGY:

prof. Gültac ƏLİYEV

ПСИХОЛОГИЯ :

b/m. Çapay QULİYEV

TARİX:

dos. Elbrus İSAYEV

HISTORY:

akad. İsmayıł HACIYEV

ИСТОРИЯ:

prof. İbrahim ETEM ATNUR

prof. Hacıfəxrəddin SƏFƏRLİ

prof. Zəhmət ŞAHVERDİYEV

FİLOLOGİYA:

akad. İsa HƏBİBBƏYLİ

PHILOLOGY:

prof. Hüseyin HƏŞİMLİ

ФИЛОЛОГИЯ:

prof. Akif İMANLI

dos. Qurban QURBANLI

dos. Şirməmməd QULİYEV

dos. Həsənəli EYVAZOV

RİYAZİYYAT VƏ İNFORMATİKA:

prof. Bilal BİLALOV

MATHS AND INFORMATICS:

prof. Soltan ƏLİYEV

МАТЕМАТИКА И ИНФОРМАТИКА:

prof. Yaqub MƏMMƏDOV

dos. Azad NOVRUZOV

dos. Rövşən VƏLİYEV

BİOLOGİYA:

akad. Tariel TALIBOV

BIOLOGY:

prof. İsmayıł MƏMMƏDOV

БИОЛОГИЯ:

dos. Asif AXUNDOV

b/m. Lamiyə QULİYEV

İNCƏSƏNƏT:

b/m. Cavid İSMAYILOV

ART:

b/m. Ülvıyyə HƏMZƏYEVA

ИСКУССТВО:

b/m. Məhəbbət BABAYEVA

MÜNDƏRİCAT

PEDAQOGİKA

LƏZİFƏ QASIMOVA. Müasir təlim prosesi.....	12
KAMAL CAMALOV. İmadəddin Nəsimi yaradıcılığında xalq deyim və duyumları.....	19
RÖVŞƏN HƏSƏNOV. Xətti cəbr elementlərinin tədrisinin problemli təlim texnologiyası ilə reallaşdırılması.....	25
QIZILTAC ŞAHBAZOVA. İbtidai təhsildə tərbiyə işinin modernləşdirilməsi.....	30
LALƏ ALLAHVERDİYEVA. Ali məktəb tələbələrinin mənəvi tərbiyəsinin təşkili məsələlərinə dair.....	37
QIZILLI ƏLİYEVA. Karbohidrogenlərin oksigenli törəmələrinin tədrisi zamanı idrak proseslərinin inkişaf etdirilməsi.....	43
MİRNAZİM SEYİDOV, AKİF ƏLİYEV. Plastik kütlələr əsasında alınan polimer kompozisiya materiallarının tədrisi.....	50
FATMA HACIYEVA. İbtidai siniflərdə məsələlərin düzülüş forması.....	55
GÜLMİRA HACIYEVA. Əliqulu Qəmküsərin yaradıcılığında pedaqoji motivlər.....	60
AYTƏKİN MƏMMƏDOVA. Azərbaycanda ümumi icbari təhsilin həyataya keçirilməsi.....	69
ZEYNAB MEHDİYEVA. “Həyat bilgisi” fənninin tədrisi prosesində rollu oyunlardan istifadə etməklə şagirdlərin həyatı bacarıqlarının formalasdırılması.....	75
GÜLYANAQ FƏRZƏLİYEVA. Məktəbəqədər təhsildə uşaqların musiqi tərbiyəsinin xüsusiyətləri.....	79

PSİKOLOGİYA

GÜLTAC ƏLİYEVA. Yeniyetmələrin mənəvi tərbiyəsində cinsi fərqlərin nəzərə alınmasının psixoloji əsasları.....	84
ÇAPAY QULİYEV. Məktəb psixoloqunun işinə müasir yanaşmalar.....	87

TARİX

XƏZƏR HÜSEYNOV. Naxçıvan Muxtar Respublikasında sənayenin inkişafı (1970- 1980-ci illər).....	92
---	----

ELÇİN ZAMANOV. Muxtariyyətə gedən yol beynəlxalq diplomatiya müstəvisində.....	97
---	----

ARZU ABDULLAYEV. Naxçıvanda sənətkarlığın tarixi coğrafiyasına dair bəzi məsələlər (XVIII əsrin ikinci yarısı).....	108
--	-----

ZEYNƏB QULİYEVA. Naxçıvanın neolit tayfalarının məşguliyyəti.....	111
--	-----

NURLANA ƏLİYEVA. Araz-Türk Respublikasının tarixi coğrafiyası.....	117
---	-----

FİLOLOGİYA

AKİF İMANLI, ŞƏBNƏM ƏLİYEVA. Naxçıvan çevrəsinin bəzi oykonimləri haqqında.....	123
--	-----

SƏDAQƏT HƏSƏNOVA. Zəlimxan Yaqub və ədəbi dilimiz.....	128
---	-----

ƏBÜLFƏZ ƏZİMLİ. “Molla Nəsrəddin” dərgisində poetik kompozisiya.....	135
---	-----

GÜLNAR ƏLİYEVA. Meyvə və giləmeyvə adları frazeologiyada (rus və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında).....	143
---	-----

ƏLİ HƏŞİMOV. Tarixi nəşr: problemlər, mülahizələr.....	151
---	-----

SAMİRƏ HƏSƏNOVA. XIX əsr Azərbaycan ədəbi-bədii dilində söz və onun ifadə şəkilləri (Naxçıvan ədəbi mühiti üzrə).....	155
--	-----

ARİF ZEYNALOV. Nəsiminin əsərlərində istifadə olunan aforizmlər.....	161
---	-----

RİYAZİYYAT VƏ İNFORMATİKA

SOLTAN ƏLİYEV, VÜQAR XƏLİLOV. Yaşdan asılı olan şaxələnən proseslər üçün integrallı tənliklər.....	168
---	-----

YAQUB MƏMMƏDOV, ABDULLA HƏSƏNOV. Törəmənin tətbiqi ilə elementar riyaziyyatın bəzi tənliklərinin həlli üsulları.....	173
---	-----

ELŞAD AĞAYEV, SAHİB ƏLİYEV. İkinci tərtib bir kvazixətti elliptik tip tənlik üçün qeyri-məhdud oblastda Dirixle məsələsi	180
---	-----

GÜLARƏ RƏHİMOVA, MƏSUMƏ SEYİDOVA. Perl-də istinadlar və massivlər.....	186
---	-----

BİOLOGİYA

AFAQ ƏLİYEVA. Bitkilər torpaqdakı turşuluq dərəcəsinin göstəricisi kimi.....	193
---	-----

LAMİYƏ QULİYEVA, NAMİQ ABBASOV. Naxçıvan Muxtar Respublikasında yayılan <i>PAPAVERACEAE</i> JUSS. fəsiləsinə aid olan cins və növlərin təyinedici açarları.....	199
--	-----

NURLANƏ NOVRUZİ. Naxçıvan Muxtar Respublikasında yayılan dərman bitkilərinə dair.....204

İNCƏSƏNƏT

NİZAMİ ALIYEV. Bəhruz bəy Kəngərli yaradıcılığında Naxçıvan memarlıq abidələrinin təsviri.....210

MƏHƏBBƏT BABAYEVA. Şərur yallısı Naxçıvanın mənəvi emblemi kimi.....218

YUBİLEYLƏR

ELBRUS İSAYEV. İstedadlı alim, böyük müəllim, xeyirxah insan – Hacifəxrəddin Səfərli.....223

CONTEINTS

PEDAGOGY

LAZIFA GASIMOVA. Modern teaching process.....	12
KAMAL JAMALOV. National sayings and feelings in the creativity of Imadeddin Nasimi.....	19
ROVSHAN HASANOV. The realization of linear algebra elements teaching through problematic teaching technology.....	25
GIZILTAJ SHAHBAZOVA. Modernizing the work of unbringing in primary education level of secondary schools.....	30
LALA ALLAHVERDIYEVA. On organizing issues of spiritual education of high school students.....	37
GIZILLI ALIYEVA. To develop perception processes in teaching oxygenous derivatives of carbohydrogens.....	43
MIRNAZIM SEYIDOV, AKIF ALIYEV. Some issues related to the teaching of polymer compositional materials based on plastic mass.....	50
FATMA HAJIYEVA. Sequence of mathematical sums in primary forms.....	55
GULMIRA HAJIYEVA. Pedagogical motives in Aligulu Gamkusar creativity.....	60
AYTAKIN MAMMADOVA. Implementation of primary compulsory education in Azerbaijan.....	69
ZEYNAB MEHDIYEVA. Formation of students vital skills using roled games in the study of life science.....	75
GULYANAG FARZALIYEVA. Features of musical education of children in preschool education.....	79

PSYCHOLOGY

GULTAJ ALIYEVA. Psychological basis for accounting of gender differences in the spiritual upbringing of adolescents.....	84
CHAPAY GULIYEV. Modern approaches to the work of school psychologist.....	87

HISTORY

KHAZAR HUSEYNOV. Development of industry in the Nakhchivan Autonomous Republic (in the years 1970-1980).....	92
ELCHIN ZAMANOV. The way to autonomy in international diplomacy arena.....	97

ARZU ABDULLAYEV. Some issues on the historical geography of handicrafts in Nakhchivan (second half of the xviii century).....	108
ZEYNEB GULIYEVA. Employment of the neolithic tribes of Nakhchivan.....	111
NURLANA ALIYEVA. Historical geography of the Araz-Turkish Republic.....	117

PHILOLOGY

AKIF IMANLI, SHEBNEM ALIYEVA. About some oyconyms of Nakhcivan circle.....	123
SADAGAT HASANOVA. Zalimkhan Yaqub and our literary language.....	128
ABULFAZ AZIMLI. Poetik composition in “Molla Nasraddin” journal.....	135
GULNAR ALIYEVA. The names of fruit and berries in the idioms (On the material of the russian and Azerbaijani language).....	143
ALI HASHIMOV. Historical prose: problems, considerations.....	151
SAMIRA HASANOVA. Words and expressions in the Azerbaijani literary and artistic language of the XIX century (Nakhchivan literary environment).....	155
ARIF ZEYNALOV. Aphorisms used in Nasimi’s works.....	161

MATHS AND INFORMATICS

SOLTAN ALIYEV, VUGAR XALILOV. Integral equations for age-dependent branching processes.....	168
YAGUB MAMMADOV, ABDULLA HASANOV. Methods of some equations solution of elementary mathematics with the use of derivative.....	173
ELSHAD AGAYEV, SAHIB ALIYEV. On dirikchlet problem for one nonlinear elliptical equation of the second order in unbounded domain.....	180
GULARA RAHIMOVA, MASUMA SEIDOVA. Massifs and hyperlinks in perl.....	186

BIOLOGY

AFAG ALIYEVA. Plants as indicators of degree of soil acidity.....	193
LAMIYA GULIYEVA, NAMIG ABBASOV. The modifier keys of the genus and species which belong to the <i>Papaveraceae</i> Juss. family in Nakhchivan Autonomous Republic.....	199
NURLANA NOVRUZI. Medicine plants grown in the Nakhchivan Autonomous Republic.....	204

ART

NIZAMI ALIYEV. Description of Nakhchivan architectural monuments in the art of Bahruz bay Kangarli.....210

MAHABBAT BABAYEVA. Yalli of Sharur are the spiritual emblem of Nakhchivan.....218

YUBILEES

ELBRUS ISAYEV. Hajifakhraddin Safarli talented scientist, great teacher, benevolent person.....223

СОДЕРЖАНИЕ

ПЕДАГОГИКА

ЛЯЗИФА ГАСЫМОВА. Современный учебный процесс.....	12
КЯМАЛ ДЖАМАЛОВ. Народные высказывания в творчестве Имададдина Насими.....	19
РОВШАН ГАСАНОВ. Реализация преподавания элементов линейной алгебры посредством технологии проблемного обучения.....	25
ГЫЗЫЛТАДЖ ШАХБАЗОВА. Модернизация воспитательной работы в начальном образовании.....	30
ЛАЛЕ АЛЛАХВЕРДИЕВА. К вопросам организации нравственного воспитания студентов вузов.....	37
ГЫЗЫЛЛЫ АЛИЕВА. Развитие процессов познания в методике преподавания кислородных производных углеводородов.....	43
МИРНАЗИМ СЕИДОВ, АКИФ АЛИЕВ. К преподаванию темы «Полимерно-композиционных материалов на основе пластических масс».....	50
ФАТМА ГАДЖИЕВА. Последовательность математических задач в начальных классах.....	55
ГЮЛЬМИРА ГАДЖИЕВА. Педагогические мотивы в творчестве Алигулу Гямкюсара.....	60
АЙТЕКИН МАМЕДОВА. К вопросам осуществления начального обязательного образования в Азербайджане.....	69
ЗЕЙНАБ МЕХТИЕВА. Формирование жизненных умений учащихся с использованием ролевых игр в процессе преподавания предмета «Познание мира».....	75
ГЮЛЬЯНАГ ФАРЗАЛИЕВА. Особенности музыкального воспитания детей в дошкольном образовании.....	79

ПСИХОЛОГИЯ

ГЮЛЬТАДЖ АЛИЕВА. Психологические основы учета половых различий в духовном воспитании подростков.....	84
ЧАПАЙ ГУЛИЕВ. Современные подходы к работе школьного психолога.....	87

ИСТОРИЯ

ХАЗАР ГУСЕЙНОВ. Развитие промышленности в Нахчыванской Автономной Республике (1970-1980 годы).....	92
ЭЛЬЧИН ЗАМАНОВ. Путь к автономии в международной дипломатической плоскости.....	97
АРЗУ АБДУЛЛАЕВ. Некоторые вопросы по исторической географии ремесленничества в Нахчыване (вторая половина XVIII века).....	108
ЗЕЙНАБ ГУЛИЕВА. Занятие неолитических племен Нахчывана.....	111
НУРЛАНА АЛИЕВА. Историческая география Аразско-Тюркской Республики.....	117

ФИЛОЛОГИЯ

АКИФ ИМАНЛЫ, ШАБНАМ АЛИЕВА. О некоторых названий местностей, прилегающих к Нахчывану.....	123
САДАГАТ ГАСАНОВА. Залимхан Ягуб и наш литературный язык.....	128
АБУЛЬФАЗ АЗИМЛИ. Поэтическая композиция в журнале "Молла Насреддин".....	135
ГЮЛЬНАР АЛИЕВА. Названия фруктов и ягод во фразеологии (на материале русского и азербайджанского языков).....	143
АЛИ ГАШИМОВ. Историческая проза: проблемы, соображения.....	151
САМИРА ГАСАНОВА. Слова и выражения в азербайджанском литературно-художественном языке XIX века (Нахчыванская литературная среда).....	155
АРИФ ЗЕЙНАЛОВ. Крылатые строки поэзии Насими.....	161

МАТЕМАТИКА И ИНФОРМАТИКА

СОЛТАН АЛИЕВ, ВЮГАР ХАЛИЛОВ. Интегральные уравнения для ветвящихся процессов, зависящих от возраста.....	168
ЯГУБ МАМЕДОВ, АБДУЛЛА ГАСАНОВ. Методы решения некоторых уравнений элементарной математики с применением производного.....	173

ЭЛЬШАД АГАЕВ, САХИБ АЛИЕВ. Задачи Дирихле для одного квазилинейного эллиптического уравнения второго порядка в неограниченной области.....	180
---	-----

ГЮЛАРА РАГИМОВА, МАСУМА СЕИДОВА. Массивы и гиперссылки в PERL.....	186
---	-----

БИОЛОГИЯ

АФАГ АЛИЕВА. Растения как показатели степени кислотности почвы.....	193
--	-----

ЛАМИЯ ГУЛИЕВА, НАМИГ АББАСОВ. Определительные ключи родов и видов семейства <i>papaveraceae</i> juss. во флоре Нахчыванской Автономной Республики.....	199
---	-----

НУРЛАНА НОВРУЗИ. К лекарственным растениям, распространенным в Нахчыванской Автономной Республике.....	204
---	-----

ИСКУССТВО

НИЗАМИ АЛЫЕВ. Описание архитектурных памятников Нахчывана в творчестве Бехруз бека Кенгерли.....	210
---	-----

МАХАББАТ БАБАЕВА. Шарурские яллы как Нахчыванская эмблема духовного совершенства	218
---	-----

ЮБИЛЕЙ

ЭЛЬБРУС ИСАЕВ. Гаджидахраддин Сафарли – талантливый ученый, настоящий учитель, добный человек.....	223
---	-----

PEDAQOGİKA

UOT 37.013

LƏZİFƏ QASIMOVA

*Pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor
Bakı Dövlət Universiteti
sabka567@gmail.com*

MÜASİR TƏLİM PROSESİ

Məqalədə ənənəvi və interaktiv təlim metodları müqayisə edilir. Göstərilir ki, ənənəvi təlimdə əsas məqsəd şagirdlərə daha geniş bilik, bacarıq və vərdişlər verməkdir. Bu təlim prosesində şagirdlər yalnız diniyib təkrar edir. İnteraktiv təlim metodunun tətbiqi zamanı şagirdlər öz fikirlərini söyləyir, təlimin modernlaşdırılmasında, idarə edilməsində iştirak edir, yazır, şəkil çəkir, bir sözlə, pedaqoji prosesdə aktiv iştirak edir.

Açar sözlər: Müasir təlim, innovasiya, Konfutsi, şagird, metod, proses

XX əsrin 80-ci illərindən başlayaraq dünyada təhsilə yeni baxışlar meydana gəlməkdədir. Burada bir neçə istiqamət özünü göstərir. Əsas istiqamətlərdən biri təhsilin kütləviliyinə, cəmiyyətin inkişafında təhsilin rolunun artan tələblərinin ödənilməsinə nail olmaqdan ibarətdir. Təsadüfi deyil ki, XXI əsri, ümumiyyətlə, təhsil əsri adlandırırlar. XXI əsr həm də demokratik vətəndaşlığı ilə də səciyyələnir. Ona görə də təhsil həm məzmunu, həm də pedaqoji prosesdə tətbiq olunan metod və texnologiyaları ilə demokratik vətəndaş cəmiyyəti quruculuğuna xidmət etməlidir. Buradan da digər istiqamətlər, o cümlədən təhsilin məzmununun yeniləşdirilməsi meydana çıxır.

Təhsilin məzmununu müəyyənləşdirərkən üç komponent nəzərdə tutulur: verilən biliklərin fundamentallığı, praktikiyi və vətəndaşyönümlülüyü. Paralel olaraq müşayiət olunan bu üç komponent həm fənlərin seçilməsində, həm də pedaqoji prosesdə nəzərə alınmalıdır. Hər üç cəhət böyükən insanı rəqabətli, modern dünyada, informasiyalı cəmiyyətdə yaşamağa, fəaliyyət göstərməyə hazırlamalıdır. Bildiyimiz kimi ənənəvi təlim şagirdlərin fəallığını o qədər də təmin edə bilmir. Çünkü ənənəvi təlim şagirdlərə mümkün qədər çox həcmə bilik vermək və bu biliyin mənimsənilməsinə nail olmaq məqsədi daşıyır. Müəllim şagirdlər tərəfindən artıq dərk olunmuş və diferensiasiya edilmiş bilikləri yayır, müəllimin fikrincə, şagirdlərdə formalasdırılması zəruri olan vərdişləri müəyyən edir. Şagirdlərin vəzifəsi – bilikləri və başqlarları tərəfindən yaradılmış fəaliyyət üsullarını daha dolğun və dəqiq canlandırmaqdır. Belə tədris prosesində şagirdlərin əldə etdikləri biliklər müxtəlif fənlər üzrə əhəmiyyət baxımından həmişə əlaqəli olmayan tematik bloklar şəklində mövcud olur.

Müəllimlərin bir çoxu öz fənninin məzmununu şagirdlərin digər tədris fənlərindən olan bilikləri ilə əlaqələndirməyin mümkünluğu problemi ilə qarşılaşırlar. O zaman şagirdlərin tədris materialını nə dərəcədə dərk etməsi və mənimseməsi, tədris prosesindən kənar situasiyalarda onlardan istifadənin mümkünluğu barədə şübhələr yaranır. Bu şübhələri aradan qaldırmaq ona görə çətindir ki, şagirddən müəllimə əks-əlaqə də tədris materialının təkrar edilməsi prosesi kimi qurulur.

Tədris prosesi təşkil edərkən, ənənəvi məktəbin müəllimi, ilk növbədə, öz şəxsi fəaliyyətinin məzmunu barədə narahat olur. Hətta dərsin plan-icmalında da, bir qayda olaraq, yalnız müəllimin fəaliyyəti dəqiq və müfəssəl qeyd olunur. Həm planda, həm də dərsdə müəllim fəaliyyətdə olan mərkəzi şəxsdir. O, uşaqlara rəhbərlik edir, göstərir və ya danışır, soruşur, şagirdlərin hərəkətini məhdudlaşdıraraq sinifdə sakitlik tələb edir.

Belə vəziyyətdə məşğələ zamanı şagirdin mövqeyini müəyyən etmək asandır. O, bəzən öz biliyini göstərmək imkanı verilən passiv dinləyicidir. Bu gün məktəblərimizdə

təlimin müasirliyi aktual məsələ kimi qarşıda durur. Çünkü interaktiv təlim strategiyası təhsil prosesinin fəal iştirakçısı rolunda ilk növbədə şagirdi görür. K. Ventselin fikrincə, çox vacibdir ki, “uşaqlar özləri daha çox danışınlar, göstərsinlər, soruşunlar, müəllim daha çox dinləsin, uşaqlar fəal olsunlar, müşahidə edən iştirakçıya çevriləsinlər” [5].

Təlim prosesi həmişə müasirlik tələb edir. Hazırda müasir təlim məktəb praktikasında özünü təzahür etdirən bir prosesdir. “Müasir” anlayışı altında təkcə cəmiyyətin inkişafından irəli gələn tələblər deyil, dünyada təlim prosesində yeniliklərə meyil və bu təcrübənin Azərbaycan məktəblərində yer tutmağa yönəlməsi cəmlənmişdir. Bu gün pedaqoji aləmdə çox populyar olan müasir təlim Konfutsinin 2570 il əvvəl söylədiyi belə bir fikrinə əsasən qurulur: “Mən eşitdiyimi unuduram, gördüyüümü yadda saxlayıram, etdiyimi başa düşürəm. Bu üç anlayış, insanın fəal təlimə nail olmaq tələbatını reallaşdırır. Çin filosofunun bu sözlərinə aydınlıq gətirək: Mən nəyi eşidirəmsə unuduram, nəyi görürəmsə, nəyi eşidirəmsə bir qədər yadda saxlayıram. Nəyi eşidir, görür, müzakirə, tətbiq edirəmsə anlayıram. Eşidəndə, görəndə və icra edəndə bilik və bacarıqlara yiyələnirəm. Biliyi başqalarına ötürürəmsə, onda həmin biliyi sahibi oluram. Verilən materialın qavranılması beynə bilavasitə təsir etdikdə mümkündür. Lakin mexaniki hafizə olmadan belə, informasiya uzun müddət yadda qala bilmir. Bununla bərabər, təlimi yaddasaxlamaya çevirmək olmaz. Şagirdlər materialları qəbul etməyə (“udmağə”) qabil deyillər, onlara həmin materialı müstəqil sürətdə, heç kəsin təsiri olmadan həzm etmək üçün vaxt lazımdır. Müəllim şagirdlərin əvəzinə eqli əməyi icra edə bilməz, çünkü yalnız onlar eşitdiklərini və gördüklerini bütöv halda birləşdirməyə qadirdir. Müzakirə etmək, suallar vermək, öyrənmək və hətta başqalarına ötürmək imkanı olmadan tədrisin məzmununun real mənimsənilməsi baş vermir. Onu da qeyd edək ki, mənimsəmə həmişə bir neçə “dalğanın” olmasını nəzərdə tutur. Şagirdlərin tədris materialını anlaması üçün eyni məzmunu onların bir neçə yanaşması lazımdır. Bu yanaşmalar eyni zamanda rəngarəng olmalı, qavrayışın ilkin mərhələsini təkrar etməməlidir.

Bu məqaləni hazırlamaqdə məqsədimiz pedaqogika nəzəriyyəsi və təcrübəsində aktuallaşmış bəzi təlim məsələlərinə aydınlıq gətirmək, təlimin metod və texnologiyalarına yanaşmaların dinamikasını aşkarlamaq, müasir təlim prosesinin nəzəri və təcrübə məsələlərini şərh etməkdir. Bununla ilk növbədə geniş müəllim ictimaiyyətinə köməklik göstərmiş olarıq.

Müasir təlimdə müvafiq metod və texnologiyalardan istifadə edilməsi, xarici təcrübənin milli müstəvidə tətbiqi ən düzgün yanaşma hesab edilə bilər. Bu metodlar sərəndə müşahidə, müsahibə, anket, ümumiləşdirmə, eksperiment və s. böyük əhəmiyyətə malikdir.

Müşahidələr göstərir ki, hələ də bəzi müəllimlər, xüsusilə yeni fəaliyyətə başlayanlar təlim metod və texnologiyalarının inkişaf tendensiyalarından xəbərsizdilər. Bəzi müəllimlər bu problemə yeni məsələ kimi baxırlar. Əslində bu belə deyildir. Onlar müasir təlimdən çox ənənəvi təlimə üstünlük verirlər.

Müasir təlim yeni metod və texnologiyaların zəruriliyini şərtləndirir. Bu səbəbdəndir ki, təhsilin təşkili formaları, məzmunu, metod və vasitələri, qiymətləndirmə, pedaqoji prosesin idarə edilməsi və s. məsələlərə elmi və praktik olaraq yenidən baxılmalı, milli və dünya təcrübəsi dəyərləri nəzərdən keçirilib interaktiv nəticələrə gəlinməlidir. Təlim prosesi müasir təlim texnologiyalarına yiyələnməklə müasirləşər, təkmilləşər. Müasir təlim texnologiyası – öyrənmə və öyrətmə fəaliyyətinin təşkilində, pedaqoji prosesin gedişində, yeniləşdirilməsində qiymətləndirmədə və digər təlim xarakterli işlərdə nəzərə alınan, istifadə olunan iş forma, üsul və tərzlərinin kompleks və əlaqəli həyata keçirilməsini nəzərdə tutur.

Bildiyimiz kimi, hər bir şagirdin öz fikri, ideyası ola bilir. Mübadilə zamanı fikirlər dəyişir, ideyalar təzələnir. Beləliklə, psixoloji ab-hava dəyişir. Sinifdəki zəif oxuyan şagirdlər də müzakirədə fəal iştiraka qoşurlar, kollektiv müzakirənin gedişində bir-bi-

rini dinləməyə alışırlar. Hər bir təlim tapşırığının bu cür həlli vasitəsilə onlar idraki axtarıcılıq taktikalarını təkmilləşdirir, təlimdə öz müvəffəqiyyət formulunu hər kəsin özü qurur.

Son illərdə Qərbdə aparılan tədqiqatlar şagirdlərin təlimdə fərdi üslubunun müəyyən edilməsində nəzəri baxımdan müxtəlif yanaşmaların olduğunu sübut edir. Xüsusiət, müəyyən olunmuşdu ki, bu gün təhsil alanların ümumi sayının çox hissəsi nəzəriyyənin deyil, məzmunun praktik cəhətdən öyrənilməsini lazımlı bilmişlər və belə şagirdlərin sayı ildən-ilə artmaqdadır. Şagirdlər əvvəlcə nəzəri konsepsiyanı öyrənib, sonra onu tətbiq etməkdənsə, fəaliyyət təcrübəsi əldə etməyə və təcrübəyə cəlb olunmağa daha çox üstünlük vermişlər.

Tədqiqatların bir qismi isə göstərir ki, fəal konkret işə və nəzəri refleksiv fəaliyyətə üstünlük verən şagirdlərin sayı beşin birə nisbətidir. Bu bir daha sübut edir ki, fəal təlim müasir şagirdlər tərəfindən daha çox arzu olunan və özünü doğrudan fəaliyyət formasıdır. Demək, müəllimlər diqqəti müasir təlim metodlarının düzgün seçilməsinə və onlardan yaradıcılıqla istifadə edilməsinə yönəltməlidirlər. Əsas odur ki, təlim uşaqları inkişaf etdirsin, onlara düşünmək, müstəqil fikir söyləmək, biliklərini tətbiq edə bilmək bacarıqları aşılansın, onlarda ünsiyyət, anlaşma mədəniyyəti, öz problemlərini həll edə bilmək qabiliyyəti formalaşdırınsın. Digər tərəfdən, hər bir şagirdin öz ideallı, marağı, həyata hazırlıq istəyi var. Gərək təlimin həm məzmunu, həm də metodları bu istəyin təmin edilməsinə yönəldilsin.

Araşdırırmalar göstərir ki, müasir təlim müəllimdən tədris prosesinin təşkilində müəyyən şərtləri həyata keçirməyi tələb edir:

- tədris prosesinin çoxtərəfli əməkdaşlıq və intensiv kommunikasiya prosesi kimi təşkilini;

- sinifdə əlverişli, pozitiv psixoloji mühitin yaradılmasını;
- tədris məkanının xüsusi təşkilini.

Tədris prosesinin çoxtərəfli, əməkdaşlıq, intensiv və kommunikasiya prosesi kimi təşkili sinifdə kommunikasiyanın xüsusi çoxcəhətli tipini nəzərdə tutur. Belə ki, bu zaman kommunikativ əlaqələr yalnız müəllimlə şagirdlər arasında deyil, eyni zamanda bütün şagirdlər arasında yaranır, müəllim isə tədris fəaliyyətinin bərabərhüquqlu əməkdaşına – iştirakçısına çevrilir. Belə kommunikasiya prosesində uşaqlarda müəyyən mövzu çərçivəsində öz nəticələrini bölüdürmək, onlar haqqında danışmaq, yalnız müəllimin deyil, həm də sinif yoldaşlarının fikrini dinləmək imkanı yaranır. Çoxtərəfli kommunikasiyanın tətbiqi təlim prosesinə sinfin bütün şagirdlərini qoşmağa imkan verir.

Çoxtərəfli kommunikasiya əsasında şagirdlər arasında qarşılıqlı təsir prosesi bir tərəfdən onların şəxsiyyətlərarası ünsiyyət bacarığına yiyələnməsi (özünü və başqalarını dinləmək, eşitdiyini icra etmək, izah etmək, suallar vermək bacarığı və s.), digər tərəfdən belə qarşılıqlı təsirin əsaslarının müəllim tərəfindən dəyişdirilməsi şəraitində mümkündür. Hazırkı halda səhbət kooperasiya, kooperativ təlim prinsiplərindən gedir. Təlimdə kooperasiyanın mahiyyətini qısaca belə ifadə etmək olar: “Əgər sən udursansa, o halda mən də uduram”. Əgər müəllim interaktiv metodlara yiyələnibsə və fəaliyyətin müvafiq alqoritmərinə ciddi əməl edirsə, çoxtərəfli kommunikasiya şəraitində təlimin yüksək nəticələrinə nail olmaq mümkündür.

Müəllim sinifdə əlverişli psixoloji mühitin yaradılmasına gələcək fəaliyyət programını şagirdlərə təqdim etməkdən başlaya bilər. Müəllimlər, məsalən, yeni fənn, kurs və s. çərçivəsində gələcək fəaliyyət haqqında şagirdləri müxtəlif şəkildə məlumatlaşdırırlar. Onlar mövzunun adı və şagirdlərin görəcəyi işlərin siyahısı ilə kifayətlənə bilər, yaxud gələcək dərslərin məzmununu açaraq şagirdlərin vəzifələrini və onların fəaliyyətinin gözlənilən nəticələrini müəyyən edə, işin nəzərdə tutulan metod və formaları və onun nəticələrinin qiymətləndirilməsi üsulları haqqında danışa bilərlər.

Fəaliyyət programını təqdim edərkən müəllim yalnız bir dərsə toxunmaqla kifayətlənməməli, eyni zamanda mövzunun və ya bölmənin öyrədilməsindəki perspekti-

vi nəzərə çarpdırmalıdır. Təcrübə göstərir ki, dərsin elə bu yerində xüsusi metod və üsulların tətbiqi öyrəniləcək materialın məzmununun təqdimatı prosesini təkcə daha maraqlı deyil, həm də daha əyani edir.

Müəllimin açıq mövqeyi, gələcək birgə fəaliyyət programını müfəssəl təsəvvür etməsi auditoriyada gərginliyi azaltmağa, şagirdlərə öz fəaliyyətlərinin perspektivlərini görməyə, gələcəklə bağlı inamsızlıq və qorxu hissindən azad olmağa imkan verir.

Belə mövqeyi reallaşdırmaq üçün müəllim:

- dərsin əvvəlində şagirdləri məqsədlərlə (sonda şagirdlərdən gözlədiyi nəticələrlə) tanış etməlidir;

- bu mövzunun öyrənilməsi zamanı nə üçün belə metod və texnologiyaların seçildiyini şagirdlərə izah etməlidir;

- uşaqların diqqətini bu və ya digər texnologiyanın xüsusiyyətlərinə və düzgün aparılmış iş zamanı onların əldə edə biləcəyi nəticəyə cəlb etməlidir;

- texnologiyanın həyata keçirilməsi alqoritmini aşkar çıxarmalı və fəaliyyətin ardıcılılığı haqqında danışmalıdır;

- şagirdlərin suallarına cavab verməlidir.

Onu da qeyd edək ki, dərsdə axtarış və aşkarlıq mühiti hökm sürməlidir. Müəllim və şagirdlər bir-birlərinə suallar verərək problemləri təhlil edir və qərar çıxarırlar. Şagirdlər tapşırıqların icrası zamanı bilik, bacarıq və vərdişlərini təcrübədə tətbiq edərkən müəyyən rolü yerinə yetirirlər: fərziyyələr irəli sürür, məlumat toplayır və onu təşkil edir, mənbələrin etibarlılığını və nəticələri şübhə altına alır, məlumatı qiymətləndirirlər. Müəllimlər sinifdə tapşırıqları necə icra etmək lazımnı olduğunu şagirdlərə göstərir, onları tənqid etmək və ya qiymətləndirməzdən əvvəl fəaliyyətlərini korreksiya etmək məqsədi-lə onlara daha çox məsləhət verir.

Tədris məkanı elə qurulmalıdır ki, o, şagirdlərin əməkdaşlığı və kommunikasiyasını asan və təbii etsin. Tədris auditoriyasında hər şey (avadanlıq, mebel və s.) uşaqların interaktiv fəaliyyəti üçün məkanının təşkilində müəllimə kömək etməlidir.

Fikrimizcə, fənn tədris kabinetinin təşkili ideyası yalnız müəllimin işini asanlaşdırmaq deyil, həm də müəllim və şagirdlərə fəaliyyət formaları və metodlarının seçimində müxtəlif imkanlardan istifadə etməyə imkan verən tədris məkanının təşkili üçün müəyyən şərait yaratmaq məqsədi daşıyır. Didaktik materiallar, eksponantlar, cihaz və avadanlıqlar, xəritələr, əyani vəsaitlər, şagirdlərin işinin sərgidə nümayiş etdirilən nəticələri bu tədris məkanının yaradılmasına kömək edir.

Müasir təlim həm də aşağıdakı mərhələlərə əməl edilməsini zəruri sayır:

Təlimin 1-ci mərhələsi motivasiya, problemin qoyulmasına həsr edilməlidir. Məlumdur ki, tədqiqata başlamaq üçün problem irəli sürmək lazımdır. Əsl problem həmişə çoxsaylı fərziyyələr, ehtimallar doğurur və bunları yoxlamaq üçün ilk növbədə tədqiqat sualı formalasdırılmalıdır. Məhz tədqiqat sualı yeni biliklərin kəşfinə səbəb olur. Motivasiya hər hansı fəaliyyətin mexanizmini işə salan sövqedici qüvvədir.

2-ci mərhələsində tədqiqat aparılmalıdır. Problemin həlli üzrə fərziyyələrin meydana gəlməsinin təbii nəticəsi olaraq, irəli sürürlən fərziyyələri təsdiq və ya təkzib edən, habelə qoyulan tədqiqat sualına cavab verməyə kömək edə biləcək faktları tapmaq zərurəti ortaya çıxır. Buna şagirdləri irəli sürülmüş problemin həllinə məqsədyönlü şəkildə aparan, özündə yeni informasiyanı və yeni sualları cəmləşdirən müxtəlif çalışmalar kömək etməlidir. Məhz yeni faktların öyrənilməsi və bu suallara cavabların təpiləməsi gedişində səmərəli şəkildə düşünmək və yeni bilgiləri kəşf etmək üçün münasib şərait yaranır.

Tədqiqat müxtəlif formalarda: bütün siniflə birgə, kiçik qruplarda, cütlük şəklində və fərdi şəkildə aparıla bilər.

3-cü mərhələdə informasiya mübadiləsi həyata keçirilməlidir. Bu mərhələdə iştirakçılar tədqiqatın gedişində əldə etdikləri tapıntıların, yeni informasiyanın mübadilə-

sini aparırlar. Qoyulmuş suala cavab tapmaq zərurəti tədqiqatın bütün iştirakçılarını bir-birinin təqdimatını fəal dinləməyə sövq edir. Təqdimat bir növ yeni biliklərin dairəsini çizir və hələlik bu biliklər natamam və xaotik xarakter daşıyır. Məhz bu mərhələdə yeni bir tələbat – həmin bilikləri qaydaya salmaq, sistemləşdirmək, müəyyən nəticəyə gəlmək üçün tədqiqat sualına cavab tapmaq zərurəti yaranır.

4-cü mərhələ informasiyanın müzakirəsinə və təşkilinə həsr edilmişdir. Bu, ən mürəkkəb mərhələdir və bütün zehni vərdişlərin, təfəkkürün müxtəlif növlərinin (məntiqi, tənqidi, yaradıcı) səfərbərliyini tələb edir. Müəllim fasilitasiya əsasında (yönləndici, köməkçi suallardan istifadə etməklə) əldə edilmiş faktların məqsədyönlü müzakirəsinə və təşkilinə kömək edir. İnfomasiyanın təşkili bütün faktlar arasında əlaqələrin aşkarla çıxarılmasına və onların sistemləşdirilməsinə yönəldilir. Nəticədə mövcud tədqiqat sualına cavabın cizgiləri aydın seçiləməyə başlanır.

5-ci mərhələdə ümumiləşdirmə aparılmalı və nəticəyə gəlinməlidir. Beləliklə, şagirdlərə yeni bilginin kəşfi yolunda son addımı atmaq: konkret nəticəyə gəlmək və ümumiləşdirmənin tərifini vermək işi qalır. Bunun üçün şagird nəinki təkcə əldə olunan bilgiləri ümumiləşdirməli, həm də gəldiyi nəticəni tədqiqat sualı (Bu nəticə həmin suala cavab verirmi?) və irəli sürülmüş fərziyyələrlə (Onların arasında düzgün olanı varmı?) tutuşdurmalıdır. Bu, çox mühüm məqamdır. Dərsin kuliminasiyasını isə bilgiləri özləri kəşf etdikləri üçün şagirdlərin duyuqları bənzərsiz sevinc və məmənuniyyət hissi təşkil edir.

6-ci mərhələ yaradıcı tətbiqetməyə əsaslanmalıdır. Məlum olduğu kimi, biliklərin mənimsənilməsinin başlıca meyari onun yaradıcı surətdə tətbiqidir. Yaradıcı tətbiqetmə biliyi möhkəmləndirir, uşaqa onun praktiki əhəmiyyətini açıb göstərir. Buna görə müəllim imkan daxilində şagirdlərə təklif edə bilər ki, onlar müəyyən məsələlərin həlli üçün, yaxud hansısa yeni suallara cavab tapmaq üçün qazanılmış bilikləri tətbiq etməyə çalışınlar. Əgər yaradıcı tətbiqetmənin dərhal həyata keçirmək mümkün deyilsə və əvvəlcə biliklərin mənimsənilməsi yoluna sona qədər keçmək tələb olunarsa, buna əməl etmək lazımdır. Lakin son nəticədə, yaxşı olar ki, şagirdlərə, onların kəşf etdikləri bilgilərin yaradıcı surətdə tətbiqinə dair çalışma verilsin. Bu halda həmin bilgi həmişəlik onların şüurunda həkk olunar. Bu mərhələ vaxt etibarilə yalnız bir akademik dərs saatı ilə məhdudlaşdırılmaya da bilər, yəni onun realizəsi sonrakı dərslərdə də mümkündür.

7-ci mərhələ sonuncu olaraq qiymətləndirmə və ya refleksiya hesab edilir. Yuxarıda göstərildiyi kimi, müasir təlimin mühüm xüsusiyyətlərindən biri müştəqil təhsil (öyrətməyi öyrənmək), müştəqil inkişaf vərdişlərinə yiylənmək imkanıdır.

Qiymətləndirmə istənilən prosesin təkmilləşdirilməsini təmin edən bir mexanizmdir. Təkmilləşmək üçün vaxtında öz qüsurlarını və öz məziyyətlərini aşkar etmək, uğur qazanılmasına nələrin mane olduğunu və nələrin kömək etdiyini müəyyənləşdirmək vacibdir. Şagirdlərin təlim fəaliyyətinin qiymətləndirmə və refleksiya prosesləri məhz bu məqsədə xidmət etməlidir.

Belə təlim əsasında şagirdlər arasında qarşılıqlı təsir prosesi bir tərəfdən onların şəxsiyyətlərarası ünsiyyət bacarığına yiylənməsi, digər tərəfdən belə qarşılıqlı təsirin əsaslarının müəllim tərəfindən dəyişilməsi şəraitində mümkündür.

Amerika psixoloqu R.Çaldinin “Təsir psixologiyası” kitabında yazdığı kimi “Inam mühiti tanışlıq aparılan fərdə münasibəti yaxşılaşdırır”. Əgər işin başlangıcından ilk təəssürat müsbət emosiyalara boyanıbsa, sinifdə işin səmərəliliyini təmin etmək müəllim üçün asan olur. Bu, həmcinin sinfi “biz” və ”onlara” a bölməkdən, şagirdlərin bir-birinə hörmətsizlik göstərməsindən qaçmağa imkan verir.

Təlim texnologiyası təhsil pillə və mərhələsinə, təhsilin məzmununa, formasına və təlim tipinə görə müxtəlif çalarlara malik ola bilər. Bununla belə, ümumi qaydada təlim texnologiyasının strukturuna öyrədən-öyrənən fəallığının təşkili, öyrənmə nəticələrinin ilkin müəyyənləşdirilməsi – korreksiya aparılması – təkmil aparılması, nəticələrin əldə edilməsi və qiymətləndirilməsi daxildir. Üsul, vasitə və tərzlər, faktik yanaşmalar bu

prosesdə öyrədənin ustalığından asılı olaraq əlaqəlilik və öyrənənlə əməkdaşlıq şəraitində yerinə görə seçilir və tətbiq olunur. Dərsi optimallaşdırma, əyanıləşdirmə, intensivləşdirmə fənlər və mövzulararası əlaqə yaratma, məntiqi, tənqid, yaradıcı təfəkkürü, şagird müstəqilliyi və şəxsiyyətini inkişafetdirmə və formalasdırma məqsədilə müxtəlif fəal metodlardan – debatlardan, müzakirə və diskussiyalardan, qruplarla, cütlərlə işdən istifadə olunur ki, bütün bunlar təlim texnologiyalarından istifadə prosesinə daxildir və bu prosesdə öz həllini tapır.

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, müasir təlim ilk növbədə şagirdlərin dərsə fəallığını, müstəqilliyini təmin edir. Bakı məktəblərinin bir qismində 30-dan artıq müəllimə “Dərsdə şagirdlərin müstəqilliyinin təmin olunması üçün hansı istiqamətdə iş aparırsınız? – sualına müxtəlif cavablar verilmişdir. Onlardan bir qisminə nəzər salaq:

Müəllim 1 – Şagirdlərə fikirlərini çəkinmədən demələrinə imkan yaradıram.

Müəllim 2 – Çalışıram ki, şagirdlərə tapşırıqlar verim və onları müstəqil işlədim.

Müəllim 3 – Mən şagirdə müstəqillik verməyin tərəfdarı deyiləm, çünkü şagirdə dərsdə müstəqillik verilərsə səs-küy yaranar və dərsin gedisi pozular.

Müəllim 4 – Dərsdə çalışıram ki, şagird keçilən mövzuya münasibətini bildirsin, ona yaradıcı yanaşın və təhlil edə bilsin.

Müəllimlərə aparılan sorğuların nəticələri o qədər də qənaətləndirici olmamışdır. Onlar bu prosesdə diqqət yönəldəcəyi və təşkil edəcəkləri əsas məsələləri unutmuşlar. Bu sırada:

- Şagirdlərdə öz fikirlərini formalasdırmağa, ifadə etməyə, əsaslandırmağa, müzakirələşdirməyə, sübut etməyə şərait yaradıram;

- Yoldaşlarını eşitməyi, dinləməyi, alternativ fikrə gəlməyi zəruri sayıram;

- Qrupda konstruktiv münasibətlər qurmalarına, burada öz yerlərini müəyyənləşdirməyə, yarana bilən konfliktləri ləğv etməyə, dialoqa səy göstərmələrinə köməklik göstərirəm;

- Problemin ümumi həllini tapmalarına imkan yaradıram;

- Yaradıcı iş görməyə və onu nümayiş etdirməyə və s. fikirlərinə görə biliklərini ifadə etmək bacarığı formalasdırıram kimi cavablara ehtiyac duyulur.

Şagirdlərlə aparılan sorğuda da birmənalı cavab alınmışdır: “Biz dərsi dənişirik, fikrimizi müstəqil ifadə edə bilirik”.

Müasir təlimi şərtləndirən cəhətlərdən biri də dərsin mərhələlərini düzgün qurmaq bacarığıdır.

Postsovət məkanında təlim texnologiyasını təkmilləşdirən, ona yenilik gətirən nəvər müəllimlər, məktəb direktorları çox olmuşdur. Bu sırada Gürcüstanda Ş.Amonashvilini, Azərbaycanda Z.Göyüşovu, Rusiyada V.Şatalovu qeyd etmək olar. V.Şatalovun təlim texnologiyasını “Şatalov metodu” adlandırırdılar. Onun təlim texnologiyasının əsasını qrup (sinif) təlimi şəraitində şagirdlərin mürəkkəb idrak fəaliyyətinin qurulması təşkil edirdi.

Bütün bu qeyd olunanlara əsaslanaraq aşağıdakı nəticəyə gəlmək olar:

- müasir təlimdə materialı olduqca yiğcam izah etməklə uşaqların diqqətindən ar-tıq yükleri atmalı;

- bir dərsdə bir məsləni deyil, qarşılıqlı, əlaqəli mövzuları blok-blok öyrətməli;

- şagirdlərdə müstəqil düşünmək, yaradıcı tətbiq etmək, tədqiqatçılıq qabiliyyətini formalasdırmaq və bunu təcrübədə yoxlamaq;

- şagirdlərə əsas olan mahiyyəti çatdırmaq və onların yadda saxlayacaqlarının həcmini azaltmaq;

- şagirdlərin eyni zamanda dinləmələrinə və yazmalarına imkan verməmək. “Övvəlcə dinləməli, sonra yazmali” anlayışına sadiq qalmalarına nail olunmalı;

- hər bir şagirdə yiğdiyi balı yaxşılaşdırmaq imkanı vermək (Bu prinsip “açıq perspektivlər” adlanır);

- şagirdlərə humanist münasibət göstərmək;
- sinifdə elə ab-hava yaratmalıdır ki, hər bir şagird özünü sakit və inamlı hiss edə bilsin;
- müəllimin verdiyi biliklər təkzibedilməz olmamalıdır. Tədris prosesinin uğurlu gedişi üçün “öz şübhələri və ziddiyətli fikirlərinin başqalarının şübhə və ziddiyətli fikirləri ilə açıq toqquşması” situasiyasını yaratmaq zəruridir. Şagirdlərin maraq, fikir, baxış və mövqelərini nəzərə almaqla bu ziddiyətlərin müəllimlə şagirdlər və şagirdlərin özləri arasında dialog zamanı yaranmasına zəruri məsələ kimi baxılmalıdır;
- müəllimlərin ənənəvi olaraq şagirdlərin təfəkküründə səhv hesab etdikləri biliklərə doğru irəliləmə prosesinin mərhələsi, tədrisin bu mərhələsində problem kimi qəbul edilməlidir. Bu, şagirddə öyrənmək yaranmış problemi müəllimlə birgə həll etmək arzusu yarada bılır.

Deyilənləri ümumiləşdirərək qeyd edə bilərik ki, pedaqoji texnologiya onda ifadə edilir ki, şagird öz biliyini qeyri-ənənəvi şəraitdə təqdim edir, anlayır, yada salır və tətbiq edir.

ƏDƏBİYYAT

1. “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”nın həyata keçirilməsi ilə bağlı Fəaliyyət Planının təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. 19 yanvar 2015-ci il, Xalq qəzeti, 27 yanvar 2015-ci il
2. İnteraktiv təlim. Bakı, 2010
3. Qəhrəmanov A. “Ümumi orta təhsil səviyyəsinin fənn kurikulumunun tətbiqi üzrə” təlim kursunun iştirakçıları üçün təlim materialı, Bakı, 2012
4. Mehdiyeva N. Yeni fənn kurikulumları və integrasiya: Kurikulumun hazırlanması və tətbiqi məsələləri (metodik tövsiyə). Bakı, “Kövsər” nəşriyyatı, 2008
5. Ventcel K.N. Azad tərbiyə. Elmi əsərlər məcmuəsi. M., 1993
6. Шаталов В.Ф. Куда и как исчезли тройки. М., 1984

SUMMARY

LAZIFA GASIMOVA

MODERN TEACHING PROCESS

In the article traditional and interactive teaching methods are compared, it is shown that if in traditional teaching the main purpose is to give pupils more broad knowledge, skills and habits, in modern teaching process pupils only repeat after listening. In applying interactive teaching method pupils express, their opinions, present modernizing and conducting teaching, write, paint, in a word take active part in pedagogical process.

Key words: modern teaching, innovation, Konfutsi, student, method, process

РЕЗЮМЕ

ЛЯЗИФА ГАСЫМОВА

СОВРЕМЕННЫЙ УЧЕБНЫЙ ПРОЦЕСС

В статье сравниваются методы традиционного и интерактивного обучения. Три этом показывается, что у традиционного обучения основная цель – дать ученикам как можно больше знаний сформировать умения и навыки. А в современном обучении ученик высказывает свое мнение, отвечает, управляет, моделирует, пишет, рисует и т.д., т.е. не только выступает как слушатель, наблюдатель, но при созданной ситуации активно участвует в педагогическом процессе.

Ключевые слова: современное обучение, инновация, Конфуций, ученик, метод, процесс.

Məqalə pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor İsmayılov Əliyev tərəfindən təqdim olunmuşdur.

Məqalə daxil olmuşdur: 16 iyul 2019-cu il

Çapı qəbul edilmişdir: 25 sentyabr 2019-cu il

UOT: 37.017.92

KAMAL CAMALOV
Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu
kamal.camalov@gmail.com

İMADƏDDİN NƏSİMİ YARADICILIĞINDA XALQ DEYİM VƏ DUYUMLARI

(İmadəddin Nəsiminin anadan olmasının 650 illiyi münasibətilə)

Çün Nəsimi aləmin sultanıdır,
 Dövr onun, dövran onun dövranıdır.
 İmadəddin Nəsimi

Məqalədə öz əzəməti ilə bəşər qarşısında ucalan İmadəddin Nəsimi yaradıcılığında xalqın deyim və duyumları tədqiqat obyektiñə çevrilmişdir. Qeyd olunur ki, xalq pedaqogikası nümunələri Nəsiminin yaradıcılığında mənəvi keyfiyyətlərin formalasdırılmasının mühüm vasitələrindən biri olmuşdur. Göstərilir ki, qoca Şərqdə xalq deyim və duyumları, xalq dilinin gözəl ənənələri hələ gəncliyindən İmadəddin Nəsiminin təfəkkürünə və hissiyyatına hakim kəsilmişdir. İnsanları dostluğa, xeyirxahlığa səsləyən Nəsimi mala, mülkə aludə olmamağı tövsiyə edir, “insanın şərəfi mal-dövlətlə ölçülməz” deyir. Məqalədə xalq deyimlərindən istifadənin əhəmiyyəti, təsviri, təşəkkülü və inkişafı Nəsiminin görüşləri baxımından təhlil edilmiş, həmin tərbiyəvi örnəklərin rolü müəyyənləşdirilmişdir.

Sonda qeyd olunur ki, Nəsiminin hikmətli sözlərə olan münasibətini müəyyənləşdirmək, təhlil etmək xüsusü bir tədqiqat mövzusudur.

Açar sözlər: İmadəddin Nəsimi, xalq pedaqogikasından nümunələr, mala, mülkə hərislik, şərəfin mal-dövlətlə ölçülməməsi, gənclərə tövsiyə

Öz həyatını doğma xalqın taleyi ilə möhkəm bağlamış bir sənətkarın həqiqi istedadının və dərin təfəkkürünün bəhrəsi olan, onun geniş qəlbinin hərarəti ilə işinmiş olan poetik söz ürəklərdə böyük əks-səda doğurur. Əsrləri yara-yara zəmanəmizə gəlib çıxmış şair və filosof, mütəfəkkir və mübariz, böyük insan, müasirimiz İmadəddin Nəsimi öz 650 illiyi yubileyində bahadır qəməti ilə, ölməz poetik dühasının zəfər şüaları ilə canlanır.

Rus şərqşünası Lev Ozerov Nəsimini əbəs yerə “Kainatda günəş” adlandırmırdı. Ozerov 50 il bundan önce yazdı: “Nəsimi poeziyası altı yüz ilin qaranlığını işıq şüası kimi yırtaraq biza gəlib çatmışdır. Ən qiymətli cəhət də budur ki, o, indi də əvvəlki kimi parlayır! Mən Nəsimini dünya lirikasının Koperniki adlandırmaq istəyirəm. Nəsimidən yüz il kiçik olan Kopernik təsdiq edirdi ki, kainatın mərkəzi Yer deyil, Günəşdir. Böyük astronomun Günəş haqqında dediklərini Nəsimi ondan yüz il əvvəl insan haqqında demişdir. Günəş kimi insan da kainatın mərkəzində durur. Nəsiminin poetik sisteminin əsas müddəası məhz budur” [5, s. 4].

ABŞ-ın görkəmli jurnalisti və publisisti Cozef Nort isə Nəsimi irsinə belə dəyər verirdi: “Cordano Bruno Qərb dünyasının Nəsimisi sayılmaqla fəxr edə bilər... Dahi Nəsimi şahlar, sultanlar, xaqanlar dövründə, cəhalət zülmətində, ictimai ədalətsizlik hökm sürən bir zamanda Prometey kimi canını, qəlbini məşələ döndərib qaranlıqlara ildirimtək şəfəq saçmışdır. Buna görə də, onun müdrik və hikmətli sözləri dünya durduqca zülmətləri parçalayıb nəsillərdən-nəsillərə keçə-keçə örnek olacaqdır. Nəsiminin dərin

mənalı, diqqətəşayan sözlərini oxuduqda heyrətlənməmək, qürur, fərəh duymamaq olmur” [5, s. 4]. Nəsimi yaradıcılığına verilən bu kimi dəyərli fikirlərdən onlarla nümunələr göstirmək olar.

Nəsimi xalqının nağıllar və əfsanələri, zərbiməsəllərinə dərindən bələd olmuşdur. Belə ki, qədim zamanlardan başlamış zəmanəmizə qədər bədii yaradıcılıqla məşğul olan əsil sənətkarlar həyat çeşməsi kimi həmişə qaynayan xalq yaradıcılığına vaxtaşırı müraciət etmədən keçinməmişlər. Bu çeşmə onların əsərlərinə saflıq, bühlurluq və səmimiyət bəxş etmişdir. Xalq arasında deyirlər ki, cavan qartallar uçmağı həmişə qoca qartalların qanadları üzərində öyrənir. Bu mənada, qoca Şərqdə xalq deyim və duyumları, xalq dilinin gözəl nümunələri hələ gəncliyindən İmadəddin Nəsiminin də qanına hopmuş, demək olar ki, təfəkkürünə və hissiyyatına hakim kəsilmişdir. Pedaqoji fikrin inkişafında misilsiz xidməti olan Nəsiminin yaradıcılığına səmimi məhəbbət, dərin ehtiram da məhz bundan yaranmış, pöhrələnmişdir. Şairin misralarını, beytlərini nəzərdən keçirdikcə burada müdrik sözlərin six-six işlənməsinə, xalq danışığında daha çox istifadə edilən məna dolu hikmətlərə rast gəlirik.

Nəsimi fəlsəfəsi şeirlərində atalar sözü və məsəllərdən daha çox istifadə edir:

Çün hər nə kim əkərsən ani biçərsən axır,

Dünyada əkmə ani kim, adı oldu üsyan [1, s. 70].

Şairin nəsihətverici şeirlərindən gətirilmiş bu beyt xalq təfəkkürünün məhsulu olan “Nə tökərsən aşına, o da çıxar qaşığına”, “Hər nə əkərsən, onu da biçərsən” kəlamlarının eyni olsa da, forma və yeni məna ifadə etməsi baxımından diqqəti cəlb edir.

Hikmətli sözlər, şübhəsiz, sənətkarı az sözlə məzmunlu və əhatə obyekti geniş olan fikirlər aşılamağa istiqamətləndirir. Nəsimi şeirlərində bu qayəni əsas götürmüştür.

Özünü dərk edən insanlar kimisə mühakimə etmədən önce öz doğru, düzgün, yanlış addımlarını gözdən keçirir. Ancaq öz sözünə, hərəkətinə, əməlinə məhəl qoymayan, məsuliyyət daşımayan, özünün kənardan necə göründüyüni görməyən isə başqasında qüsurlar axtarır. Atalarımız bu kimi özünə hörmət qoymayan adamlar haqqında demişdir: “Öz gözündə tiri görmür, özgə gözündə tük axtarır” və yaxud “Özünə umac ovam-mır, başqasına əriştə kəsir”. Nəsimi belə adamları məzəmmət edərək, onları düzgün yola bu şəkildə səsləyir:

Öz gözündə tiri qoyub, özgə gözdə tükü görmə,

Uzaq görər öz eybini görən, tükü tükdən seçər [4, s. 159].

İnsan Nəsimi yaradıcılığının mərkəzində durur. O, dinindən, irqindən asılı olmayaq hamiya eyni mövqedən yanaşır və insanları dostluğa, xeyirxahlığı səsləyir. Mala, mülkə aludə olmamağa, öz varlığına “arifanə yek” nəzər qılmağa, həyatın və yaşamağın mənasını dərk etməyə çağırır. Nəsimi deyir ki, insanların şərəfi mal-dövlətlə ölçülülmür. İnsanın idealı yalnız yemək, geymək, varlanmaq, sərvət toplamaqdən ibarət olarsa, öz şəxsi mənafeyindən kənardə heç bir şey görməzsə, başqalarının taleyi onu düşündürməzsə belə adamı başqa bioloji varlıqdan fərqləndirmək olmaz. Yalnız öz şəxsi mənafeyini düşünən, ətrafdakıların, xüsusilə, zəhmətkeş kütənin taleyinə, dolanışığına laqeyd münasibət bəsləyən dargözlərə, mal-dövlət, sərvət toplamağa can atanlara Nəsimi üzünü tutaraq deyirdi:

Dünyada mülkə, malə sən aldanma, ey məlik

Kim, dünyanın mətai bəğayət həqirdir [3, s. 341].

(Məta – mal, bəğayət – olduqca, həqir – hörmətsiz anlamındadır. Mənası təxmini nənə belədir: Kim dünya malına olduqca bağlıdır, o hörmətsizdir).

Nəsimi bir neçə başqa qəzəlində də göstərir ki, var-dövlət insana xoşbəxtlik verə bilməz, kim səadətini var-dövlətdə arayırsa, şübhəsiz, yanılır. Nəsimiyə görə, dünya malının daimi sahibi yoxdur. İnsan da dünyani tutmaq üçün, dünyaya sahib olmaq üçün doğulmamışdır. Nikbin şair mülkə, əsil-nəsəbə güvənənləri tənqid edir, aza qane olanları mərd insan adlandırır:

Qafil olan, öz ömrünü var yiğmağa sərf eyləyər,

Öləndəsə Əzrailin hüzurunda boyun bükər [4, s. 159].

Nəsimiyə görə, hər bir şəxs öz səadəti və xoşbəxtliyini ümumi xalqın səadəti və xoşbəxtliyi naminə aparılan faydalı işlərdə görməlidir. Xalqa, vətənə xidmət etməyi yüksək əxlaqi keyfiyyət sanan şair zəhmətkeş insanın mənafeyindən oğurlayıb, ancaq öz xüsusi varidatını artırmağa çalışanları pisləyir. Bu baxımdan, Nəsiminin həcməcə kiçik, məzmunca dolğun “Sirrlər dəryası” əsəri diqqəti cəlb edir. Əsasən, cəmiyyət və insan təbiətinin müxtəlif təzahürləri barədə fikir söyləyən, hökmardarları, sultanları, zahidləri tənqid edən şair şöhrətpərəstlik, tamahkarlıq kimi eybəcər sifətləri söz qılınçı ilə kəsir, müasirlərinin idrakını, daxili aləmini aşağıdakı misraları ilə zənginləşdirir.

Sultan Səncər hökm edərdi bu dünyaya bir zamanlar,
Qəbri üstə bir iydə də çiçək açıb verməz bəhər.

Məsləksizlər qəflətdədir, düşmüş qızıl sevdasına,
Kim dünyaya bel bağłasa, məslək qeydin çətin çəkər [3, s. 156].

– deyən şair insanın özünün dərk etməsini əsas və vacib bir məsələ hesab edir. Nəsimi yazır ki, insan üçün mərifətdən başqa mühüm bir bəzək yoxdur. Aqil insan zər üçün öz ömrünü boş yerə sərf etməməlidir:

Zər eşqini başdan çıxart, qəbrindəki sandıq ki var,
İtaətlə haqqı anmaq yeridir o, nəinki zər.

Dövlət fikri gecələr də qoymayı ki, uyuyasan, –
Sən ölürsən, dövlətindən varislərin keflər çəkər [3, s. 156].

Bu beytlərin yaranmasında, heç şübhəsiz ki, dünyani dördəlli tutanlara, var-dövlətə uyub pis əməllərə qurşananlara qarşı xalqın dediyi “Dünya malı dünyada qalar”, “Dünya malına aldanma”, “Dünya varına güvənilməz” kimi sözlər zəmin yaratmışdır.

Nəsiminin məhəbbət mövzusunda yazılmış qəzəllərində dilin sadəliyi, aforizmlərin orijinallığı bariz şəkildə nəzərə çarpır. O, atalar sözü və məsəlləri bacarıqla seçir, onları yeni formada şeirlərinin ahəng və məzmununa uyğunlaşdırır.

Ey Nəsimi, aqübət varar yelə,
Bivəfa ilə yeyən nanü nəmək [1, s. 116].

Yaddaşımızı araşdırısaq, mərdlik və namərdlik haqqında saysız-hesabsız nümunələr üzə çıxır: “Namərd gəlib mərd olmaz, olmaza mərd atası”, “Namərdin çörəyi dizi üstə olar”, “Keçmə namərd körpüsündən, qoy aparsın sel səni”, “Namərdə yaxa vermə, mərdə arxa ol”. Bu misalların sayını artırmaq da olar. “Xərc eylə dünya varından nə qədər olsa varın” deyən şair sərvət toplayan “zərü ziynət” düşgənlərini özgələr üçün gecə gündüz çalışan mehtərə bənzədir. Nəsimi dövrünün xəsis təbiətli, sərvətə həris adamlarını “tamahkar”, “həris” adlandırır, onların dövlətlənmək həsrəti ilə sağlamaz bir dərdə, mərəzə tutulduqlarını, bu dərd ilə həyatdan gedəcəklərini xəbər verir və bu sərvət sahib-lərinin aqibətlərini belə təsvir edir:

Ağlin varsa, gəl gömülülmə qızıl üçün torpaqlara,
Mal hərisi məhsər günü siçan kimi çox sürüñər.
Tamahkarlıq, hərislik yox, mərd insanda hümmət gərək,
Ömür səmum küləyidir, sərvət, dövlət toza bənzər [3, s. 156]

Yaxud:

İşin qalsa Əzrailə, qızılıının nə faydası?!
Gərək nağdı can verəsən, qızıl orda çətin keçər [3, s. 158].

Nəsimi tamahkarlığı bütün mənfi sifətlərin əsası hesab etmişdir.

Böyük şair, ümumiyyətlə, insanı sözün əsil mənasında əzəmetli və yüksək görmək istəyir. Çünkü, onun fikrincə, insan dünyada ən ali varlıq, qüdrətli bir yaradan və hər şəyə qadirdir. Lakin bu qadırlık ilahi bir vergi deyil, bəlkə onun əsil mayası zəhmətdir. Şərəflə yaşamaq üçün insan zəhmətsevər olmalıdır.

Sən bir tikə çörək üçün minnət çəkmə alçaqlardan,
Qəflətdəsən, ruzi, nemət aşiq kimi səni sevər [3, s. 156].

Nəsiminin qəzəllərindən gətirdiyimiz nümunədə də xalq sözlərinin ifadə etdiyi fikir yada düşür. “Gərəkməz” rədifli qəzəldən:

Qəmindir könlümün təxtində sultan,
Bir iqlimə iki sultan gərəkməz [1, s. 70].

Yaxud da:

Zər eşqiylə tanrı eşqi siğışmayır bir araya,
Ölkə necə abad olar, iki şahı varsa əgər?! [3, s. 159].

– kimi beytlər xalqın təfəkkür süzgəcindən sözünlən “İki qoçun başı bir qazanda qaynamaz” ifadəsini xatırlatmır mı?! Şair həmin ifadədən istifadə edərək hamının başa düşə biləcəyi bir dildə gözəl, təsirli və səmimi bənzətmə yaratmışdır.

Bu və ya digər tərzdə “Yixılana balta çalan çox olar” ifadəsi də dildə işlənən deyimlərdəndir. Şeirlərinin birində Nəsiminin həmin misaldan faydalananmasını müşahidə edirik. Məhəbbəti uğrunda müvəffəqiyətsizliyə uğrayan aşiq dərdinə əlac, yarasına məlhəm arayır. Lakin bunun müqabilində daha böyük bəlalara mübtəla olur, tənə hədəfinə çevrilir:

Könlümün şışəsinə pərri məgəs dəgsə sınar,
Ey həbibim, bəs nədəndir sən atarsan daşlar?
Müddəi gər tən edib başıma qaxar eşqini,
Sınığa vacib deyildir munca atmaq daşlar [2, s. 307].

İcraçı üçün mahiyyətcə yerinə yetirilməsi müşkül olan bir iş bəzən başqalarına da ha asan görünür. Həmin ikinci adam işin çətin olmadığını söyləyir. Belə məqamda bila-vasitə proseslə bağlı olan adam “Dillə demək asandır, hünər onu yerinə yetirməkdir”, “Uzaqdan baxana döyüş asan gəlir”, – deyə hikmətli sözlərlə cavab verir. Belə bir vəziyyətin təsviri ilə biz Nəsiminin də şeirlərində qarşılaşıraq. Sevgilisinə qovuşmaq, vüsal həsrəti həqiqi aşiqi sıxır, ona əziyyət verir. Amma kənardan baxanlar bu işi çox ucuz qiymətləndirdikləri zaman o deyir:

Ləblərin vəslinə irmək mana müşkül görünür,
Gərçi sordular anı, dil ilə asan dedilər [1, s. 262].

Nəsimi rübai'lərində də hikmətli sözlərdən məharətlə istifadə etmişdir. Həqiqət carçısı olan sənətkar “Doğru söz acı olar”, “Doğru sözdən xəta gəlməz”, “Doğruya zaval yoxdur, çəksələr min divana”, “Yalan ki var, doğrunun quludur” kimi misallardan yaradıcı şəkildə faydalıdır:

O bilir həqqi ki, yalançı degil,
Hər kim yalan söylər, ol naci degil.
Həccə doğru varmayan hacı deyil,
Doğru söz doğrulara acı deyil [2, s. 286].

Nəsimi həmişə düzlüyə meyil etmiş, doğruluğu insan həyatının, insan səadətinin ən zəruri şərtlərindən, ən yüksək ləyaqətlərindən hesab etmişdir:

Dil bazarçısı yalandır, varmazam bazarına,
Gərçi olmaz əyri dil, inanmazam iqrarına.
Sadiq oldur dilini könlü ilə bir eyliyə,
Əyri dildən nəsnə gəlməz, durmuşam inkarına! [2, s. 60].

– deyən şair doğruluğu özünə şuar etmiş, həqiqəti dərk etməyə və insanlara söyləməyə çalışmışdır. Nəsimi dönə-dönə sədaqəti, düzüyü, doğruçul olmayı təbliğ və tərənnüm edir, bu keyfiyyətləri insanın yüksək mənəvi amalı sayır. Bu şeirlərdə M.İbrahimovun təbirincə desək, Mənsur Həllac və Fəzlullah Nəimi kimi canlı surətlər var və onlar xalq arasında insaniyyət, sədaqət, cəsarət, mərdlik, doğruluq, dönməzlik rəmzi kimi tərənnüm olunur.

Nəsimi xalqının nağıllar və əfsanələri, zərbi-məsəlləri ilə yanaşı musiqisini də sevmışdır. Şair musiqi tərbiyəsinə böyük əhəmiyyət vermiş, musiqini haram elan edən yalançı din nümayəndələrinə, sufilərə istehza edərək yazır:

Səfasız sufisi gör kim, haram der, dinləməz sazı [2, s. 171].

Musiqiyə insan gözəlliyyinin bir xüsusiyyəti kimi baxan şair, xüsusən, musiqini insan mənəviyyatını zənginləşdirən əsas amillərdən biri kimi qiymətləndirir, qəzəllərində muğamları və hissələrini bir-bir sayır. Gözəl avazla oxunan “Rast”, “Hüseyni”, “Cahar-gah”, “Segah”, “Əraqi”, “Şahnaz” və s. kimi muğamların vurğunu olduğunu qəzəlində belə qeyd edir:

“Zəngula” sıfət nali qılam zar “Segaha”,

Çün əzmi – “Hicaz” eyləyə məhbubi-xoşavaz [1, s. 73].

Göründüyü kimi, Nəsimi xalq deyim və duyumlarından istifadə etməklə bizlərə və gələcək nəsillərə örnək deyimi?! Xalq pedaqogikasının zəngin ənənələri əsasında kamilləşən İmadəddin Nəsimi Yaxın Şərqiñ deyim və duyumlarında yaxşı nə varsa öz poetik yaradıcılığında cəmləşdirmiş və özünü xalqın yaddaşına əbədiləşdirmişdir. *Ulu öndər Heydər Əliyevin dediyi kimi: ...Nəsimi bütün dünya qarşısında bütün əzəməti ilə ucalır. O, elə bir insan idi ki, hələ uzaq keçmişlərdə cəhalətpərəstlərdən qorxmayıb zülmə, riyakarlığa, mövhümata etiraz səsini ucaltmış, çox-çox irəliyə nəzər salmışdır.*

Ümumiyyətlə, Nəsiminin hikmətli sözlərə olan münasibətini dürüst müəyyənləşdirmək, təhlil etmək xüsusi tədqiqat mövzusudur. Biz bu yazıda böyük şairin yaradıcılığından bəzi nümunələrə nəzər sala bildik. Xalq yaradıcılığının zəngin xəzinəsindən sənətkarlıqla istifadə etmiş İmadəddin Nəsiminin sözləri xalqımız tərəfindən sevilə-sevilə təkrar olunur, zərbi-məsəllərə çevrilir. Bu gün bəşər qarşısında öz əzəməti ilə ucalan Nəsimi haqqında xalq şairi Səməd Vurğun əbəs yerə deməmişdir: “Tarixlər boyunca qaldı yadigar, ölməz fikirlərin, ölməz sözlərin”.

ƏDƏBİYYAT

1. İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. İki cilddə, I cild. Bakı: Lider, 2004, 336 s.
2. İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. İki cilddə, II cild. Bakı: Lider, 2004, 376 s.
3. İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərnəşr, 1972, 192 s.
4. İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərnəşr, 1973, 664 s.
5. Kommunist qəzeti, 1 avqust 1973-cü il

SUMMARY

KAMAL JAMALOV

NATIONAL SAYINGS AND FEELINGS IN THE CREATIVITY OF IMADEDDIN NASIMI

Sayings and feelings of the people in the creativity of Imadeddin Nasimi, who rose in front of the humanity with his majesty, have become an object of research in the article. It is stressed that the samples of folk pedagogy were one of the important means for the formation of spiritual qualities in the creativity of Nasimi. It is shown that in the old East the people's sayings and feelings, the beautiful traditions of folklore have dominated the mindset and feelings of Imadeddin Nasimi from his youthhoodness. Nasimi, who invites people for friendship, kindness, recommends not to be deceived just for property, “The dignity of human is priceless”, is said. In the article, the significance, description, formulation and development of the use of people's sayings have been analyzed from Nasimi's view point, and the role of these educational examples have been identified. At the end it is also noted that, to determine and analyze Nasimi's attitude towards wise words is a special research topic.

Key words: Imadeddin Nasimi, examples from national pedagogy, property and wealth temptation, dignity is priceless, recommendation for the youth.

РЕЗЮМЕ

КЯМАЛ ДЖАМАЛОВ

НАРОДНЫЕ ВЫСКАЗЫВАНИЯ В ТВОРЧЕСТВЕ
ИМАДАДДИНА НАСИМИ

В статье предметом исследования стало возвышенное перед человечеством своим величием творчество Имададдина Насими в аспекте использования им народных высказываний. Отмечается, что образцы народной педагогики в творчестве Насими стали одним из важных способов формирования нравственных качеств. Указывается, что на старом Востоке народные афоризмы, прекрасные традиции народного языка еще с юности доминировали в мышлении и чувствах Имадеддина Насими. Призывающий людей дружелюбию и доброте Насими, рекомендует не увлекаться материальным состоянием и что достоинство человека несоизмеримо с богатством. В статье анализируется значение, описание и усовершенствование народных изречений с точки зрения взглядов Насими и определяется роль этих воспитательных образцов. В результате отмечается, что определение, а также анализ отношения к мудрым словам Насими является предметом специального исследования.

Ключевые слова: Имадеддин Насими, образцы народной педагогики, жажда к имуществу, измерение достоинства богатством, совет молодежи.

Məqalə pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor Fərahim Sadıqov tərəfindən təqdim olunmuşdur.

Məqalə daxil olmuşdur: 12 avqust 2019-cu il

Çapa qəbul edilmişdir: 25 sentyabr 2019-cu il

UOT: 372.8:512

RÖVŞƏN HƏSƏNOV

*Fizika-riyaziyyat elmləri namizədi, dosent
 Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu
 h_rovshan51@rambler.ru*

XƏTTİ CƏBR ELEMENTLƏRİNİN TƏDRİSİNİN PROBLEMLİ TƏLİM TEXNOLOGİYASI İLƏ REALLAŞDIRILMASI

Fənnin tədrisinin səmərəliliyini artırmaq məqsədi ilə müxtəlif təlim texnologiyalarından, o cümlədən problemlı təlim texnologiyalarından istifadə edilir. Problemlı təlim texnologiyalarının tətbiqinin əsas vəzifəsi problemlı situasiyanın yaradılması və problemin qoyulmasındadır. Təqdim edilən işdə xətti cəbrin tədrisi zamanı problemlı situasiyanın yaradılması və problemin qoyulmasının bəzi məsələləri nəzərə keçirilmiş və sistemləşdirilmişdir.

Açar sözlər: xətti cəbr, təlim texnologiyası, problemlı təlim texnologiyası, problemlı situasiya, problem məsələ

XX əsrin sonlarından başlayaraq dünya təhsil sistemlərində yeni təlim texnologiyalarının tədqiqi və tətbiqi genişlənir, həmin məsələlərlə bağlı olaraq Azərbaycan Respublikasında son illərdə pedaqoqlardan F.A.Rüstəmov, T.Y.Dadaşova, M.A.İsmixanov, R.Ə.Bəxtiyarova, A.O.Mehrabov, Ə.Abbasov, Z.Zeynalov, R.Həsənov, A.M.Nəzərov və başqalarının çap etdirdikləri əsərlərdə [1,2,3,4 və s.] məlumat verilmişdir.

Təlim texnologiyası dedikdə, qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq üçün təlimin təşkili və idarə edilməsini həyata keçirən əməliyyatlar sistemi başa düşülür. Təlim texnologiyası “Təhsilin məzmununu, təlim vasitələri, metod və vasitələrin effektiv həllini təmin edir” [1, s. 277].

Müxtəlim növ təlim texnologiyaları vardır.

- a) ənənəvi təlim texnologiyası;
- b) fəal təlim texnologiyası;
- c) proqramlaşdırılmış təlim texnologiyası;
- d) inkişaf etdirici təlim texnologiyası;
- e) pedaqoji oyun texnologiyası;
- f) distant (məsafədən) təhsil texnologiyası və s.

Ali pedaqoji məktəblərin cəbr kursunda xətti cəbr elementlərinin tədrisində ənənəvi təlim texnologiyası, problemlı təlim texnologiyası və fəal təlim texnologiyaları ilə bağlı məsələlər üstünlük təşkil edir. Əvvəlcə onların mahiyyətini və strukturunu qısaca şərh edək.

Ənənəvi təlim texnologiyası Y.A.Komenskinin işlərinə əsasən XVII əsrдən başlayaraq formalasmışdır. Onun konseptual əsaslanması təlimin assosiativ reflektor nəzəriyyəsində Y.A.Komenskin təklifi etdiyi təlim prinsiplərində (elmlilik, sistematiklik, müvafiqlik, möhkəmlik, şüurluluq, əyanılık, nəzəriyyənin təcrübə ilə əlaqəsi, yaş və fərdi xüsusiyyətlərin nəzərə alınması) özünü tapmışdır.

Ənənəvi təlim texnologiyasında əsas məqsəd müəllim tərəfindən biliklərin verilməsi və tələbələr tərəfindən yadda saxlanması ilə həyata keçirilir. Biliklərin mənimsənilməsində əsas yeri hafızə (yaddaş), bərpaedici təfəkkür tutur. Təlimin təşkilinə əsasən kollektiv, frontal formalardan istifadə edilir. Müəllimin əsas vəzifəsi təlim prosesini təşkil etməkdən, tələbələrə bilikləri verməkdən və tələbələrə nəzarət etməkdən ibarət

olur. Tələbə isə müəllimin verdiyi məlumatları öyrənmək üçün dinləyir və təlimin obyektinə çevirilir. Cəbr kursunda iki əsas məşğələ forması: mühazirə və praktik məşğələ.

Mühazirədə ənənəvi təlim texnologiyasının əsas struktur elementlərini aşağıdakı kimi göstərmək olur. Əvvəlki mövzulardan mühazirəyə lazım olanların qısa sorğusu → mühazirənin planı → müəllimin izahı → nəticə.

Praktik məşğələdə isə əsas quruluş ünsürləri aşağıdakılardır.

Ev tapşırıqlarının yoxlanılması → yeni mövzuya aid materialın sorğusu → qiymətləndirmə → çalışmalar həlli → növbəti məşğələ üçün tapşırığın verilməsi. Ənənəvi təlim texnologiyasına tutulan əsas iradlar ondan ibarətdir ki, bu təlimdə tələbənin müstəqil və yaradıcı fəaliyyət göstərməsi (xüsusilə mühazirədə) məhduddur. Verilməsi nəzərdə tutulan materialın əsasən yadda saxlanmasına diqqət göstərilməsi mənimseməni ağırlaşdırır, tələbələrin marağını və fəallığını azaldır.

Ənənəvi təlim texnologiyası ilə idarə olunan mühazirə və praktik məşğələdə informasiyalar hazır şəkildə verilir. Bundan fərqli olaraq problemlı təlim texnologiyası ilə aparılan məşğələlərdə nəzərdə tutulur ki, tələbələr elmi bilikləri müstəqil əldə etsinlər. Başqa sözlə, nəzərdə tutulur ki, tələbələr problemi yaradıb, onun həlli yollarını tapmağı öyrənsinlər.

Problemlı təlim texnologiyasının quruluş ünsürlərini aşağıdakı sxemlə göstərmək olar.

“Problemlı təlimdə müəllim problem situasiya (vəziyyət) yaradaraq tələbələri axtarışa cəlb edir; onlar qoyulmuş problemi ya qismən müəllimin köməkliyi ilə (qismən axtarış metodu) yada müstəqil şəkildə (tədqiqatçılar metodu ilə) həll edirlər” [2]. Problemlı təlim texnologiyası tələbələri elmi axtarışlara sövq edir, onların elmi idrak metodlarına yiyələnmələrinə çox böyük təsir edir.

Problemlı təlim texnologiyasının əsasını amerikan psixoloqu, filosofu və pedaqoqu Con Dyui (1859-1952) tədris prosesində təfəkkürün inkişaf prosesini araşdırarkən qoymuşdur. C.Dyui hesab edirdi ki, təlim alanlar öyrənmə prosesində alimlərin keçdiyi yolu keçməlidirlər. Hipotezlər irəli sürməlidirlər, cavab axtarmalıdırıllar, səhv etdikdə yenidən axtarmalıdırıllar. O hesab edirdi ki, XX əsr tədris və elmi təfəkkürlerin yaxınlaşması ilə xarakterizə olunur. Problemlı təlim texnologiyası ilə idarə olunan məşğələdə nəzərdə tutulur ki, tələbə biliyi dinləyib qavramaqla yox, özü axtarış tapmaqla qazansın.

Orta və ali məktəblərdə problemlı təlim texnologiyaları ilə idarə olunan məşğələlər tərbiyəedici funksiyaları gücləndirmək baxımından effektiv vasitələrdən biridir. Birinciisi, o tələbələrdə yaradıcı təfəkkürün formallaşmasına, problemi müstəqil həll etmək qabiliyyətinin yaranması və inkişafına imkan verir. Tələbələrin öz biliklərinə inanmaları üçün güclü vasitəyə çevirilir. Riyaziyyatın tətbiqində problemlı təlim riyazi anlayışlarının real mənşəyi haqqında tələbələrdə inamlı təsəvvür yaradan və praktik məşğələlərin məsələlərinin həllində riyazi metodlarının mühümüyüünü formalşdırıran vasitə kimi çıxış edir. İkinciisi, riyaziyyatda problemlı təlimin inkişafetdirici istiqaməti ən çox onuna bağlıdır ki, o tələbələrin idrak fəaliyyətinin təşkilinə, onların təfəkkürünün aktivliyinə, riyazi qabiliyyətlərinin, müstəqilliyinin və tələbə şəxsiyyətinin digər müsbət keyfiyyətlərinin inkişafına xüsusi yanaşma ilə seçilir.

Problemlı təlim xüsusi metodoloji cəhətlərə malikdir ki, bunlar tələbələrdə öyrənilən fənnə dərin maraq yaradılması, onlarda öyrənilən materiala yaradıcı yanaşma qabiliyyətlərinin hazırlanması ilə nəticələnir.

XX əsrin 50-ci illərindən başlayaraq Sovet İttifaqında problemli təlimdə təfəkkürün psixologiyasına aid tədqiqatlar genişləndirildi, bu sahədə çap olunmuş elmi-metodiki əsərlər artdı.

Qeyd edək ki, cəbr kursunda praktik məşğələlərdə problemli təlim texnologiyası ilə məşğələnin idarə olunması daha səmərəli nəticələrə gətirir.

Problemlı təlimin üstünlükleri aşağıdakılardır.

- 1) öyrənənlərin çox geniş müstəqilliyi;
- 2) öyrənənlərdə təfəkkür marağının və ya şəxsi motivasiyanın formalaşması;
- 3) dialektik təfəkkürün meydana gəlməsi.

Çatışmayan cəhətləri isə aşağıdakılardır:

- 1) praktik bacarıq və vərdişlərin formalaşması üçün az tətbiq olunur;
- 2) mənimşənilmiş biliklər həcmi üçün çox vaxt sərf olunur.

Problemlı təlim texnologiyasının əsas ünsürləri və onların əlaqələndirildiyi struktur və sxemi yuxarıda göstərilmişdir. Bu texnologiya ilə idarə olunan məşğələlərdə əsas vəzifə problem situasiyanın yaradılması və problemin qoyuluşudur.

Problem situasiya idrak məsələsidir, o əldə olunmuş bilik, bacarıq və münasibətlər ilə təqdim olunmuş yeni tələblər arasında ziddiyyətlə xarakterizə olunur.

Problem situasiya keçmiş təcrübəni təsvir edən biliklər ilə yeni hadisəni izah edə bilməmək arasında toqquşma vəziyyətidir. Bu maneqə də dərkətmə ehtiyacının yaranmasının şərti olur.

Problem məsələ yaradıcılıq xarakterli məsələdir, öyrənənlərdən mühakimələrdə, əvvəllər sınaqdan keçirilmiş həll yollarının axtarışında böyük təşəbbüskarlıq tələb edir.

Texnologiya üzrə mütəxəssislər problem situasiyaların mənbəyi kimi aşağıdakıları ayıırlar:

- əldə olan biliklərdən istifadə etməklə yeni variantların axtarışı məsələsi;
- həllin nəzəri cəhətdən mümkünluğunun aşkar olması ilə həll qaydasının yoxluğu arasında ziddiyyət;
- modelin (sxem, çertyoj, alqoritmin) reallığa köçürülməsinin çətinliyi;
- statika ilə dinamika, tendensiya ilə fakt arasında ziddiyyət;
- fərz edilən ilə reallığın ayrılığının əsaslandırma səviyyəsində ziddiyyətliyi;

Xətti cəbr elementlərinin tədrisində problem situasiya və problem məsələ yaradan bəzi konkret nümunələrə baxaq.

Vektor fəza anlayışının və ona aid nümunələrin öyrədilməsi məsələsinə diqqət yetirək. $\mathcal{F}$ meydanı üzərində n ölçülü hesabi vektor fəza $\mathcal{F}^n$ və onun baş əməllərinin xassələrini tələbələr öyrəniblər. İndi belə bir yanaşma sərgilənir. Tutaq ki, V hər hansı çoxluqdur. Onun üzərində toplama əməli və elementlərinin $\mathcal{F}$ meydanının elementlərinə (skalyara) vurma əməli təyin olunmuşdur. Əgər bu əməllər üçün n ölçülü hesabi vektor fəzanın baş əməllərinin malik olduğu xassələr doğrudursa, onda V həmin əməllərlə birlikdə $\mathcal{F}$ meydanı üzərində vektor fəza adlanır. Beləliklə yeni ümumi vektor fəza anlayışı verilir. n – ölçülü hesabi vektor fəza tərifi verilən fəzanın xüsusi halıdır. Bundan sonra vektor fəzalara aid nümunələr qurulması və həmin vektor fəzaların öyrənilməsi problem situasiya yaradılması ilə həyata keçirilə bilər. Belə ki, $\mathcal{F}^n$ n – ölçülü hesabi vektor fəzanın xüsusi halları olan $\mathcal{Q}^n, \mathcal{R}^n, \mathcal{C}^n, (\mathcal{F}^{m \times n}, +, \{\omega_\lambda | \lambda \in F\})$ cəbri strukturun və digər nümunələrin vektor fəza olduqlarını tələbələr sərbəst əsaslandırma bilmək qabiliyyətinə malik olurlar.

Bununla bərabər, tələbələr n – ölçülü hesabi fəzada vektorlar sisteminin xətti asılılığı və xətti asılı olmazlığı anlayışları, onların xassələri, ekvivalent VS (vektorlar sistemləri), VS – in bazisi və ranqı, bazis və ranqın xassələri haqqında müxtəlif məlumatlara malikdirlər. Öyrənilən anlayış və təkliflərin ixtiyarı vektor fəzalar üçün doğru olmasının əsaslandırılması problem situasiyanın mənbəyi ola bilər.

Qeyd edək ki, bu cür yanaşma digər mövzuların tədrisində də ortaya qoyula bilər. Məsələn, evklid fəzasında elementin norması anlayışı verilir. İsbat edilir ki, vektorun norması müəyyən əsas (müsbt müəyyənlik, $\|\lambda \mathbf{a}\| = |\lambda| \|\mathbf{a}\|$, Koş – Bunyakovski bərabərsizliyi, üçbucaq bərabərsizliyi) xassələrə malikdir. Müxtəlif vektor fəzalarda qeyd etdiyimiz xassələri ödəyən funksiyanın qurulması verilən fəzada elementin norması adlandırılmasının problem situasiyanın mənbəyidir. Eyni mühakiməni Evklid fəzasında təyin edilmiş iki vektorun skalyar hasilə üçün də aparmaq olar. Bütün bunlar isə tələbələrin riyazi təfəkkürünün inkişafında çox mühüm rol oynayır.

Problem situasiyanın yaradılmasının bir mənbəyi olaraq bir sıra mövzularda oxşar məsələlərin tədqiq edilməsi göstərilir. Buna aid bir neçə misala baxaq.

Məlumdur ki, cəbr kursunda cəbri strukturlar arasında izomorfizm münasibəti önemli yerə malikdir. Xətti cəbrdə də izomorfluğun araşdırılması vacib məsələlərdən biridir. “Vektor fəzaların izomorfizmləri”, “Evklid fəzasının izomorfizmləri”, “Xətti operatorlar cəbri və tam matrislər cəbrinin izomorfizmi” mövzularının tədrisi zamanı öyrənilən məsələlərdə problem situasiya yaradılması motivləri az deyildir.

1. Vektor fəzanın bazisinin varlığı ilə əlaqədar olaraq bir sıra təkliflərin öyrənilməsi problem situasiyanın yaradılması mənbəyi ola bilər.

Teorem. İstənilən sıfırdan fərqli sonlu ölçüülü vektor fəza bazısı malikdir. Belə ki, əgər

$$\mathbf{a}_1, \dots, \mathbf{a}_m \quad (1)$$

vektorlar sistemi $\mathcal{V}$ vektor fəzasını doğurursa, onda (1) sisteminin bazisi $\mathcal{V}$ fəzasının bazisi olur.

Təklif. İstənilən sonlu ölçüülü sıfırdan fərqli cırlaşmayan skalyar vurma vektor fəza ortoqonal bazisə malikdir.

Teorem. Sonlu ölçüülü sıfırdan fərqli evklid vektor fəzası ortonormal bazisə malikdir.

Bunlarla bərabər asılı olmayan vektorlar sisteminin bazisə tamamlanması sonlu ölçüülü cırlaşmayan skalyar vurma vektor fəzanın ortoqonallaşdırma prosesi, evklid fəzasında ortonormal bazisin öyrənilməsi məsələləri problem situasiya yaradılması ilə müşayiət oluna bilər.

2. Matrislərin elementar çevirmələrinə tərif verilir [5, s. 198].

Tərif. Matrisin sətirlər (sütunlar) sistemi üzərində elementar çevirmələrinə matrisin elementar çevirmələri deyilir. Cəbr kursunda demək olar ki, əsasən matrislərin sətri elementar çevirmələrindən istifadə edilir. Pilləli matrislər, xətti tənliklər sistemi, fundamental həllər sistemi, elementar matrislər və s. mövzularda öyrənilən məsələlər buna baris misaldır. Məsələn, elementar matrisin 3-cü xassəsinə diqqət verək.

Xassə. Əgər qeyri-məxsusi φ sətri elementar çevirməsi $m \times n$ ölçüülü A matrisini B matrisinə gətirirsə, onda $B = E_{\varphi} \cdot A$ ($E_{\varphi} \in F^{m \times n}$). Hökmün tərsi də doğrudur. Bu xassəyə uyğun aşağıdakı xassəni isbat etmək olar.

Xassə. Əgər qeyri-məxsusi φ sütuni elementar çevirməsi $m \times n$ ölçüülü A matrisini B matrisinə gətirirsə, onda $B = A \cdot E_{\varphi}$. Hökmün tərsi də doğrudur.

Tələbələrə aydın olmalıdır ki, sətri elementar çevirmələrdə həll edilən məsələlər sütuni elementar çevirmələrlə həll edilə bilər və tərsinə. Bu determinantların xassələrini öyrənərkən daha aydın olur. Bütün bunlar problem situasiyanın yaradılması üçün güclü mənbədir.

Problem situasiyanın yaradılmasının bir mənbəyi də ixtiyari tərtibli matris və determinantlara aid olan və induksiya metodu ilə həll olunan məsələlərdir. Məsələn, tutaq ki, hər hansı bir matrisin n-ci dərəcədən qüvvətini tapmaq tələb olunur. Kiçik dərəcədən qüvvətləri tapıb, n-ci dərəcədən qüvvət üçün duyduğu nəticə haqqında hipotez irəli sürür. Onun doğruluğunu riyazi induksiya metodu ilə isbat etməklə problemi həll edir. Başqa bir misal göstərək. Tutaq ki ixtiyari tərtibli determinantı hesablamamaq tələb

olunur, $n=3$, $n=4$ halında həmin determinant hesablanır. Araşdırırmalarla induktiv olaraq ixtiyari n tərtibli determinant üçün nəticə müəyyən edilir və nəticə əsaslandırılır. Qeyd edək ki, N.İ.Kryuçkov və V.V.Kryuçkovanın dərs vəsaitində [6, s. 57-99] xətti cəbrin elementlərinin tədrisində istifadə edilə biləcək problem situasiyanın yaradılması ilə bağlı məsələlər vardır. Problemlı təlim texnologiyası ilə idarə olunan məşğələlərdə tələbələrin sərbəst işləmələrinə təkan vermək nəzərdə tutulur. Bu zaman təkcə aiditoriya məşğələsinin əhatə etdiyi dövrlə kifayətlənmək olmur. Belə təlim texnologiyasında tələbənin aiditoriya məşğələsindən kənar sərbəst işləməsi də nəzərdə tutulur.

ƏDƏBİYYAT

1. Rüstəmov F.A., Dadaşova T.Y. Ali məktəb pedaqogikası. Magistratura pilləsi üçün dərslik. Bakı: Nurlan, 2007, 568 s.
2. İsmixanov M.A., Bəxtiyarova R.Ə. Ali məktəb pedaqogikası. Mühazirə kursu. Bakı, 2010, 236 s.
3. Mehrabov A.Q., Abbasov Ə., Zeynalov Z., Həsənov R. Pedaqoji texnologiyalar. Bakı: Mütərcim, 2006
4. Nəzərov A.M. Müasir təlim texnologiyaları (Mühazirə xülasələri. Dərs vəsaiti). Bakı: ADPU nəşriyyatı, 2012, 103 s.
5. Krjuchkov N.I., Krjuchkova B.B. Сборник заданий по алгебре. М.: Изд. «Академия», 2007, 192 с.
6. Kulikov L.Y. Алгебра и теория чисел. М.: Высшая школа, 1979, 554 с.

SUMMARY

ROVSHAN HASANOV

THE REALIZATION OF THE TEACHING OF LINEAR ALGEBRA ELEMENTS THROUGH PROBLEMATIC TEACHING TECHNOLOGY

Different teaching technologies, as well as problematic teaching technologies are used to increase the efficiency of teaching subject. The main issue in problematic teaching technology is creating problematic situation and setting of problem. In the work, some issues in relation with problematic situation creation and setting of the problem have been investigated and systematized in the teaching of linear algebra.

Key words: linear algebra, teaching technology, problematic teaching technology, problematic situation, problematic issue

РЕЗЮМЕ

РОВШАН ГАСАНОВ

РЕАЛИЗАЦИЯ ПРЕПОДАВАНИЯ ЭЛЕМЕНТОВ ЛИНЕЙНОЙ АЛГЕБРЫ ПОСРЕДСТВОМ ТЕХНОЛОГИИ ПРОБЛЕМНОГО ОБУЧЕНИЯ

С целью увеличения эффективности преподавания дисциплины используются различные технологии обучения, в том числе технологии проблемного обучения. Основная задача применения технологии проблемного обучения состоит в создании проблемной ситуации и постановке проблемы. В предлагаемой работе были рассмотрены и систематизированы некоторые задачи создания проблемной ситуации и постановки проблемы при преподавании линейной алгебры.

Ключевые слова: линейная алгебра, технология обучения, технология проблемного обучения, проблемная ситуация, проблемная задача

Məqalə riyaziyyat üzrə elmlər doktoru, professor Yaqub Məmmədov tərəfindən təqdim olunmuşdur.

Məqalə daxil olmuşdur: 25 avqust 2019-cu il

Çapa qəbul edilmişdir: 25 sentyabr 2019-cu il

UOT: 37.014.3

QIZILTAC ŞAHBAZOVA
Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu
qsahbazova@gmail.com

İBTİDAİ TƏHSİLDƏ TƏRBİYƏ İŞİNİN MODERNLƏŞDİRİLMƏSİ

Orta ümumtəhsil məktəblərinin ibtidai təhsil pilləsində tərbiyə işinin modernləşdirilməsi məsələsinə həsr olunmuş məqalədə tərbiyə işinin modernləşdirilməsi ilə əlaqədar ibtidai sinif müəllimləri qarşısında duran vəzifələr sadalanır və əsaslandırılır ki, müəllimlər 6 yaşdan başlayaraq tərbiyə işinin modernləşdirilməsinə məqsədyönlü, planlı, mütəşəkkil olaraq yanaşmalıdır. Təlim prosesində ibtidai sinif şagirdlərinin tərbiyə işinin modernləşdirilməsi prosesində onların fərdi xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması da vacib sayılır. Başqa sözlə desək, tərbiyə işində ibtidai sinif şagirdlərinin fərdi xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasına istinad etməklə daha yüksək nailiyyətlər qazanmaq olar. Bunun üçün ibtidai sinif müəllimlərinin tərbiyənin qanuna uyğunluqları əsasında formalasdırılan tərbiyə prinsiplərinə istinad etmələri tövsiyə edilir. Məqalədə tərbiyənin həyatla, əməklə və müstəqil dövlət quruculuğu məsələləri ilə əlaqələndirilməsi, yaş, fərdi xüsusiyyətlərin nəzərə alınması, nikbinlik, hörmət və tələbkarlıq, tələblərdə vahidlik, cinsi xüsusiyyətlərin nəzərə alınması və digər prinsiplərə istinad etməyin elmi-pedaqoji əsasları şərh olunur. Təcrübə və müşahidələr göstərir ki, tərbiyənin digər prinsipləri, o cümlədən məqsəduyğunluq prinsipinə istinad etmək işində ibtidai sinif müəllimləri müxtəlif çətinliklərlə üzləşirlər. Bunun başlıca səbəblərindən biri ibtidai sinif müəllimlərinin adı çəkilən prinsiplərinin nəzəri əsasları haqqında az məlumatə malik olmalarıdır.

Açar sözlər: ümumtəhsil məktəbləri, ibtidai siniflər, ibtidai təhsil, tərbiyə işləri, tərbiyə prinsipləri, tərbiyə işinin modernləşdirilməsi, kompleks tərbiyə, yaş xüsusiyyətləri

Azərbaycanda həyata keçirilən təhsil islahatlarına dair dövlət direktivlərində, o cümlədən “Azərbaycanda təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”nda orta məktəblərin ibtidai siniflərində tərbiyə işinin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı ibtidai sinif müəllimləri qarşısında mühüm vəzifələr qoyulur. Bu vəzifələrin müvəffəqiyyətli həlli üçün ibtidai siniflərin həm təlim prosesində, həm də dərsdənəkənar tədbirlərində tərbiyə işinin təkmilləşdirilməsinə zəruri ehtiyac duyulur. Birincisi, ona görə ki, müstəqillik dövrünün direktiv sənədlərində tərbiyə işinin qoyuluşuna, müstəqil dövlətin konstitusiyasına, təhsil qanununa və digər direktiv sənədlərinə, eləcə də dövlətin ideoloji xəttinə istinad etməklə yenidən yanaşılması hazırlanan dərslik və dərs vəsaitlərində tərbiyənin qoyuluşuna vətəndaşların milli koloritə uyğun tərbiyələndirilməsinə və tərbiyə işinin müstəqil dövlət quruculuğu ilə əlaqələndirilməsinə üstünlük verilmişdir. İkincisi, göstərilən səbəblərdən tərbiyənin qanuna uyğunluqlarında, üsul və vasitələrində, eləcə də prinsiplərində müvafiq dəyişikliklərin edilməsi zərurəti yaranmışdır. Bütün bunları nəzərə almaqla ibtidai siniflərdə tərbiyə işinin modernləşdirilməsinə ciddi ehtiyac duyulur. Nəzərə almaq lazımdır ki, ibtidai siniflərdə tərbiyə işinin təşkili müvafiq pedaqoji qanuna uyğunluqlara, prinsiplərə və üsullara istinad etməklə həyata keçirilməsi zəruri hesab edilir. Çünkü ibtidai sinif müəlliminin istər təlim prosesində, istər məktəbin məktəbdənəkənar tərbiyə müəssisələri ilə əlaqəsi prosesində həyata keçirilən tərbiyəvi tədbirlərin təşkilində müvafiq pedaqoji qanuna uyğunluqlara əsaslanan tərbiyənin prinsip və üsullarına istinad etməklə tərbiyə işini təşkili daha məqsədə uyğun hesab olunur. Lakin açığını etiraf etmək lazımdır ki, orta ümumtəhsil məktəblərinin ibtidai siniflərində sinif müəllimlərinin əksə-

riyyəti təbiyə işinin təşkili, nəzəri və praktik əsaslarını əsaslı şəkildə öyrənmədən təbiyə işi ilə məşğul olurlar. Bu da bəzi ziddiyətlərin yaranmasına səbəb olur.

Hələ XVII əsrə elmi pedaqogikanın banisi Yan Amos Komenski təbiyə işinə, onun qanuna uyğunluqlarına istinad etməklə başlamağı, bunun üçün müvafiq prinsiplərə istinad etməyi, ən zəruri sayılan üsullardan istifadə etməklə həyata keçiməyi tövsiyə edirdi.

Azərbaycanın görkəmli pedaqoq alimi, milli pedaqogikanın banisi Nurəddin Kazımov göstərir ki, təbiyə işində təbiyə prinsiplərinə istinad etməyin əhəmiyyəti böyükdür. Lakin həmin prinsiplərin əsasında müvafiq qanuna uyğunluqların dayanmasını da unutmaq olmaz. N.M.Kazımovun pedaqoji mühakiməsinə görə, pedaqoji prinsiplər pedaqoji qanuna uyğunluqlardan nəşət edir. Bu xüsusda danışarkən o yazır:

“Deməli, təbiyə prinsiplərinin elmi əsasları var. Bu, təbiyənin qanuna uyğunluqlarıdır. Milli pedaqogikada təbiyənin on üç qanuna uyğunluğu üzə çıxarılmışdır; yəni, təbiyənin o qədər də prinsipi elmi cəhətdən əsaslandırılmışdır... Təbiyənin prinsipi məfhumunun mahiyyətini yeniləşdirmək lazımdır. Bu məqsədlə həmin məfhumu səciyyələndirən başlıca əlamətlər açılmalıdır. Belə əlamətlərdən biri təbiyə prinsipinin müvafiq qanuna uyğunluqla bağlılığıdır. Çünkü təbiyə prinsipi təbiyənin müəyyən qanuna uyğunluğundan irəli gəlir, deməli, ikinci birincinin elmi əsasıdır.

Təbiyə prinsipinin elmi əsaslarını, yəni müvafiq qanuna uyğunluqları bilən və öz əməli işində onu nəzərə alan təbiyəçinin fəaliyyəti uğurlu olur. Başqa sözlə, bu cür anlaşılan və nəzərə alınan prinsip təbiyə işinin gedişinə də, nəticəsinə də təsir göstərir. Deməli, təbiyə prinsipinin təsir gücünə malik olması da onun başlıca əlamətlərindən biridir.

Göstərilən əlamətlərini nəzərə alaraq milli pedaqogika təbiyə prinsipi məfhumunun mahiyyətini belə başa düşür: təbiyənin müvafiq qanuna uyğunluğundan irəli gələn, davranışla əlaqədar milli və ümum bəşəri dəyərlərin formalasdırılmasına güclü təsir göstərən aparıcı ideyaya onun prinsipi deyilir” [3, s. 273-274].

Deməli, müstəqillik dövrünün hazırkı şəraitində təbiyə qanuna uyğunluqlarının yeniləşdirilməsinə ehtiyac duyulursa, təbiyə prinsiplərinin də yeniləşdirilməsi zərurəti ortaya çıxır. Bu xüsusda professor F.B.Sadiqovun irəli sürdüyü fikirlər də çox maraqlıdır. Onun fikrincə, təbiyənin ümumi qanuna uyğunluqlarından nəşət edən müvafiq prinsiplər həm də şəraitə uyğun olaraq hər hansı tələb və müddəəaların əsasında formalasdırılır. O göstərir ki, təbiyənin prinsiplərinin də müvafiq qanuna uyğunluqlardan nəşət etməsi təbii hal kimi dəyərləndirilməlidir. Təbiyənin prinsipləri onun qanuna uyğunluqları ilə yanaşı həm də müvafiq tələb və müddəəaları əsasında formalasdırılır. Ona görə də təbiyənin prinsiplərini məhz bu əsaslar üzərində müəyyənləşdirmək lazımdır.

Eyniadlı qanuna uyğunluqlardan nəşət edən prinsiplər əsasən istinad olunması zəruri sayılan tələb və müddəəaların məcmuyu hesab edilir. Pedaqoji proses üçün səciyyəvi olan həmin tələb və müddəəaları isə təbiyə işinin üsulları, vasitələri, forma və tərzi-halları təşkil edir. Təbiyənin prinsipləri və onun sistemi haqqında qəti hökm vermək mümkün deyil. Çünkü onlar yerinə, məkanına və ideoloji məkanına görə tez-tez dəyişə bilir [6, s. 286]. Məhz bu dəyişiklikləri nəzərə almadan təbiyə işinin modernləşdirilməsinə nail olmaq mümkün deyil. Elə götürək təbiyənin həyatla, əməklə və müstəqil dövlət quruculuğu ilə əlaqələndirilməsi qanuna uyğunluğunu. Bu qanuna uyğunluğğa əsaslanaraq eyniadlı prinsipə istinad etmək lazımlıdır. Əslində, təbiyənin həyatla, əməklə və müstəqil dövlət quruculuğu ilə əlaqələndirilməsi prinsipi eyniadlı qanuna uyğunluqdan nəşət etsə də, həmin qanuna uyğunluğun dəyişməsi, yeniləşməsi baş verir. İbtidai sinif müəllimləri təbiyə işində həyatla, əməklə və müstəqillik dövlət quruculuğu ilə əlaqələndirilməsi prinsipinə istinad edərkən eyniadlı qanuna uyğunluğğa əsaslanmalıdır. Hazırkı dövrə təbiyənin bu prinsipinə istinad edən ibtidai sinif müəllimləri quruculuq dövrünün həyat hadisələrinə kreativ yanaşmaqla insan əməyinə olan münasibətin

dəyişməsini və bu halların müstəqil dövlətin direktivlərinin tələblərinə uyğunlaşdırılmasını nəzərdə saxlamalıdır. Çünkü bazar iqtisadiyatına keçdiyimiz hazırkı şəraitdə əməyə olan münasibətlər köklü şəkildə dəyişmişdir.

Sovetlər ittifaqı dövründə belə ictimai münasibətlər formal xarakter daşıyır. Yəni tərbiyənin həyatla, əməklə, dövlət direktivlərlə əlaqələndirilməsinə Sov.İKP- nin program tələbləri əsasında yanaşılırdı. Belə olduğu təqdirdə tərbiyənin ictimai həyatla, halal əməklə əlaqələndirilməsi formal xarakter daşıyır. Müstəqillik qazandığımız hazırkı şəraitdə əməyə olan ictimai münasibətlər köklü sürətdə dəyişərək müstəqil dövlət quruculuğunun direktivlərinə əsaslanır. Müstəqil dövrün vətəndaşları torpaq paylarına, şəxsi mülkiyyətə, özəl strukturlar yaratmağa, o cümlədən məhdud məsuliyyətli cəmiyyətlər, özəl şirkətlər yaratmaqla firəvan həyat tərzi keçirə bilərlər. Bu gün ölkəmizdə çoxsaylı fermer təsərrüfatları, özəl sənaye strukturları fəaliyyət göstərir. Bu sahədə çalışanların ailələrində tərbiyə olunan uşaqların əməyə şüurlu münasibət bəsləmələri, halal əməyə meyil etmələri təbii qanuna uyğunluq kimi dəyərləndirilməlidir. Şübhəsiz, təhsilə ibtidai siniflərdən başlayan həmin ailələrin övladları sinif müəllimləri tərəfindən tərbiyə işinə cəlb edilərkən tərbiyənin ilkin prinsipinin elmi əsaslarına, eləcə də öz səriştələrinə əsaslanaraq kreativ yanaşma ilə bu prinsipə istinad etməlidirlər. Bu xüsusda professor F.B.Sadiqov göstərir ki, hər bir insanın həyatı ictimai mühitlə, əmək fəaliyyətində birbaşa əlaqədardır. Ona görə də tərbiyə prosesində ictimai həyatın və ənənəvi əmək alətlərinin örnəklərinə istinad etmək lazımlıdır. Nəsirəddin Tusinin təbirincə desək, ictimai mühitin fəzilətlərinə istinad etməli, rəzilətləri isə nifrət obyektinə çevirməli. Uşağın, şagirdin, tələbənin qazandığı əmək vərdişləri onun bütün həyat və fəaliyyətinin stimulluna çevrilir. Əmək vərdişləri isə xalq təsərrüfatının bütün sahələrini əhatə edir. Bunun üçün şəxsiyyəti hərtərəfli formalaşdırın əmək vərdişlərinin yaradılmasına istinad olunması zəruri sayılır. Bu zaman müstəqil dövlət quruculuğun direktivlərinə istinad etmək də vacibdir [6, s. 286-287]. Ona görə ki, ibtidai siniflərdə birinci sinifdən başlayaraq şagirdlərə əmək vərdişləri aşılanır, əmək dərslərində onlara halal əməyə alışdırılması ilə bağlı bir sıra keyfiyyətlər qazandırılır. “Həyat bilgisi” dərslərində “Mən və məni əhatə edən varlıqlar”, “Mən və məni əhatə edən cəmiyyət”, “Mən və mənim mənəviyyatım”, “Mən, mənim sağlamlığım və təhlükəsizliyim”, “Ailədə və məktəbdə”, “Sağlam həyat”, ‘Təbiət nədir?”, “Təbiət hadisələri”, “İnsanlar arasında”, “Mənəvi və maddi dəyərlər”, “Vətənimiz”, “Doğma məktəbimiz”, “Yer kürəsi – evimiz”, “Azərbaycan – Yurdum mənim”, “Dəyərlər”, “Sənin təhsilin”, “Sənin hüquqların”, “Sənin mənəviyyatın”, “Sənin sağlamlığı”, “Sənin rahatlığın və təhlükəsizliyin”, “Təbiət və cəmiyyət”, “İnsan təbiəti dəyişir”, “Cəmiyyətin qlobal problemləri” kimi mövzuların tədrisi zamanı adı çəkilən prinsipə istinad etmək üçün kifayət qədər şərhlər, izahlar, sual və tapşırıqlar vardır. Deməli, təlim prosesində ibtidai sinif müəllimləri tərbiyənin həyatla, əməklə əlaqələndirilməsi prinsipini düzgün tətbiq etməklə müstəqil dövlət quruculuğu dövrünün sağlam ruhlu vətəndaşlarının yetişdirilməsinə nail ola bilərlər.

Təcrübə və müşahidələr göstərir ki, tərbiyənin digər prinsipləri, o cümlədən məqsədə uyğunluq prinsipinə istinad etmək işində ibtidai sinif müəllimləri müxtəlif çətinliklərlə üzləşirlər. Bunun başlıca səbəblərindən biri ibtidai sinif müəllimlərinin adı çəkilən prinsiplərinin nəzəri əsasları haqqında az məlumatla malik olmalarıdır.

Əslində ibtidai sinif müəllimləri ali məktəbdə pedaqogika kursunu öyrənərkən tərbiyə nəzəriyyəsi bölməsində məqsədə uyğunluq prinsipini formal sürətdə əzbərləmələrini yaxşı hal kimi qeyd etmək olmaz. Qiymət almaq xatirinə tərbiyənin prinsiplərini formal sürətdə əzbərləyən gələcək sinif müəllimləri, sonradan pedaqoji prosesdə bu prinsipə istinad etməkdə çətinlik çəkirlər.

Professor F.B.Sadiqov yazır ki, tərbiyənin məqsədini və bu məqsədə uyğun olan vəzifələri düzgün müəyyənləşdirmədən heç bir nailiyyət qazanmaq mümkün deyil. Tərbiyənin ali məqsədi öz milli koloritinə, müstəqil dövlət quruculuğuna, sərhədlərimizin bütövlüyünə, dövlət atributlarına hörmətlə yanaşan, ölkəmizi inkişaf etmiş dövlətlər

səviyyəsinə qaldırmaq işində yaxından iştirak edən, ən nümunəvi mənəvi-əxlaqi sifətlərə malik olan, elmlərə yiyələnən sağlam ruhlu gənc nəsil yetişdirməkdir. Ona görə də tərbiyəçi görəcəyi işi qabaqcadan planlaşdırarkən öz məqsədini ali məqsədin tələb və müddəalarına uyğunlaşdırılmalıdır [6, s. 287].

Unutmaq olmaz ki, sovetlər dövründə yazılın “Pedaqogika” adlı dərslik və dərs vəsaitlərində tərbiyənin məqsədini formal olaraq uşaqların kommunizm qurucuları kimi yetişdirilməsini irəli sürürdülər. Belə formal yanaşma yetişən nəslin tərbiyəsi işində çalışan müəllimlərin qarşısına qoyulan məqsədin reallaşdırılmasına mane olurdu. Yəni nəzərdə tutulan məqsədin reallaşdırılmasının mümkünşüzlüyü onlar üçün tam aydın olurdu. Ona görə də müstəqillik dövründə tərbiyənin məqsədi ilə bağlı ilkin olaraq ibtidai sinif müəllimləri ciddi səy göstərməlidirlər. Müstəqillik illərində yetişən nəslin nümayəndələrini milli koloritə uyğun yetişdirmək, sərhədlərimizin bütövlüyünü, toxunulmazlığını göz bəbəyi kimi qorumağı, dövlət atributlarına ehtiramla yanaşmağı, bu kimi digər keyfiyyətləri tərbiyə olunanlara aşılamaq tərbiyənin əsas məqsədi olmalıdır.

Sovetlər məkanında yaş xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması prinsipinə də formal şəkildə əməl olunurdu. Yaxşı hal kimi qeyd etmək lazımdır ki, ölkəmizin təhsil direktivlərində uşaqların artıq 5-6 yaşdan təhsilə cəlb olunması məsləhət bilinir. Ona görə ölkəmizin orta ümumtəhsil məktəblərinin hazırlıq kurslarına uşaqlar 5 yaşdan cəlb olunurlar. Deməli, ibtidai sinif dövrü artıq bir qədər də cavanlaşmışdır. Ona görə hazırlıq qruplarında təlimə başlayan ibtidai sinif müəllimləri tərbiyə işinə yaş xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla yanaşmalıdır. Bu gün altıyaşlı qruplarda təhsil alan birincilər elmi-texniki tərəqqi dövrünün uşaqları kimi həm idrak səviyyələrinə, həm qavrama qabiliyyətlərinə, həm yazı vərdişlərinə, həm nitq mədəniyyətlərinin inkişafına görə əvvəlki on illiklərin uşaqlarından köklü sürətdə fərqlənilirlər. Məhz ona görə də ibtidai sinif müəllimləri 6 yaşdan başlayaraq tərbiyə işinin modernləşdirilməsinə məqsədyönlü, planlı, mütəşəkkil olaraq yanaşmalıdır.

Təlim prosesində ibtidai sinif şagirdlərinin tərbiyə işinin modernləşdirilməsi prosesində onların fərdi xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması da vacib sayılır. Başqa sözlə deşək, tərbiyə işində ibtidai sinif şagirdlərinin fərdi xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasına istinad etməklə daha yüksək nailiyyətlər qazanmaq olar. Unutmaq olmaz ki, ibtidai sinif lərdə oxuyan uşaqların hər birisinə aid fərdi xüsusiyyətlər özünü göstərir.

Məlum olduğu kimi, hər bir insan anadan olanda bir sıra hazır bioloji xüsusiyyətlərlə dünyaya gəlir. Yəni onların bir qismi təbiətcə şən, gümrəh, işgüzər, zirək; bir qismi kinsiz, sakit, dinməz-danişmaz; bir qismi nadinc, coşğun, kobud, qaba; bir qismi isə utancaq, küsəyən, narahat, zərif olurlar. Özünü dərk edən (ictimai münasibətlərdə iştirak edən) insanların hər birini şəxsiyyət hesab edən aparıcı alımlar, o cümlədən fizoloqlar, psixoloqlar, sosioloqlar, filosoflar, pedaqoqlar həmin şəxsiyyətin fomalaşmasına təsir edən irsiyyət amilinə, mühitin təsirinə və tərbiyənin imkanlarına üstünlük verirlər. Əsasən, irsiyyət (genetik) və qismən də digər amillər hesabına qazanılan xüsusiyyətlər məhz fərdi xüsusiyyətlərdir. Psixoloqlara görə, hər bir insanın fərdi xüsusiyyəti onun temperamentinə uyğun olaraq müəyyənləşdirilir [6, s. 288]. Məhz ona görə də ibtidai siniflərdə tərbiyə işinin modernləşdirilməsi zamanı uşaqların tərbiyəsini onların temperamentin tipinə (melenxolik, fleqmatik, sanqvinik, xolerik) görə müəyyənləşdirilməsi çox vacibdir.

Tərbiyə işinin modernləşdirilməsi zamanı ardıcılıq, sistemlilik, tərbiyə işinin fasiləsizliyi və mütəmadilik prinsipinə istinad etməyin əhəmiyyəti böyükdür.

Bütün prinsiplərin bünövrəsi ailədə qoyulur. Lakin bəzi ailələrdə ardıcıl, sistemli tərbiyə işi aparılmadığı üçün tərbiyənin fasiləsizliyi və mütəmadiliyi pozulur. Ona görə uşaqlar ibtidai sinifdə təhsilə başlayarkən sinif müəllimləri bu sahədə ciddi çətinliklərlə qarşılaşmış olurlar. İbtidai sinif müəllimləri ailələrlə fasiləsiz və mütəmadı olaraq əlaqə saxlamaqla uşaqları rejimə alışdırmağı bacarmalıdır. İbtidai sinif şagirdlərini oyunlara cəlb edərkən ilk növbədə didaktik oyunları, kütləvi oyunları, hərəkətli

oyunları, musiqili-sujetli oyunları işə salmaq lazım gəlir. Belə ardıcıl, sistemli təbiyə işlərinin fasiləsizliyi və mütəmədiliyi uşaqların hərtərəfli inkişafını təmin etmiş olur.

İbtidai sinif müəllimləri təbiyə işinin təşkilində həm də nikbin olmalıdır. Başqa sözlə desək, ibtidai sinif müəllimlərinin təbiyə işində nikbinlik prinsipinə istinad etmələri onlara müvəffəqiyyət qazandırmış olur. Təbiyə işində bəzi təbiyəçilər uşaqları “pis” uşaq kimi tanıyaraq onlara tapşırıqlar vermirler. Təcrübə və müşahidələr göstərir ki, istər ailədə, istər məktəbdə “pis” uşaq həmişə məzəmmətə, danlağa, sanki üstündə “pis” yarıq yapışdırılmış ünvan kimi təqnidə, hətta təhqirə məruz qalır. Bəzən təbiyəçi, sinif rəhbəri, fənn müəllimi, təbiyə işləri üzrə müavinlər həmin “pis” uşaqları çətin təbiyə olunan uşaqlar kimi islaholunmaz uşaqların siyahısına salırlar. Unutmaq olmaz ki, hər “pis” uşağı, hər sözə baxmaz, islaholunmaz hesab olunan uşağı bir müsbət əlaməti, bir xoşagələn keyfiyyəti olur. Elmi pedaqogika təkidlə bildirir ki, təbiyə edənlər məhz həmin müsbət əlaməti, xoşagələn keyfiyyəti əsas götürərək təbiyə işini layihələşdirilməlidir. Başqa sözlə desək, hər bir təbiyəçi öz işini onun motivinə görə qurmalıdır, bu zaman həmin motiv uşağı müsbət keyfiyyətləri olmalıdır. Deməli, “nikbinlik prinsip’ni həm də “uşağı müsbət əlamətlərinə və xoşagələn keyfiyyətlərinə istinad etməklə onun qüsurlarının islah olunması prinsipi” də adlandırmaq olar [6, s. 291]. Deyilənləri ilk növbədə ibtidai sinif müəllimləri nəzərə almalıdır. Əgər pedaqoji prosesdə ibtidai sinif müəllimləri uşaqların müsbət keyfiyyətlərinə istinad etməklə onları təbiyələndirirsə, deməli, qüsurlu keyfiyyətlərin aradan qaldırılması üzərində də işləməlidirlər və hər iki halda onlar nikbin olmalıdır. Çünkü onların bu işə nikbin ya-naşmaları uşaqların gələcək taleyini həll etmiş olur. Ona görə də təbiyə işinin modernləşdirilməsində nikbinlik prinsipinə istinad olunması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

İbtidai sinif müəllimləri təbiyə işində uşaqlara tələbkarlıqla yanaşmaqla yanaşı, onlara xüsusü hörmət və ehtiram göstərməlidirlər. Müstəqillik dövrünün uşaqlarına hörmətlə yanaşmağı bacarmaq ən mühüm amillərdən hesab olunur. Çünkü bu zaman həm də uşaqların özlərinə hörmət və ehtiram etməyin məzmunu öyrədilmiş olur. Deməli, təbiyə prosesində ibtidai sinif müəlliminin tələbkarlığı hörmət və ehtiram normaları əsasında müəyyənləşdirilməlidir.

Təcrübə və müşahidələr göstərir ki, sərf tələbkarlıq üzərində qurulmuş təbiyə işinin səmərəsi olmadığı kimi, sərf hörmət üzərində qurulan təbiyə işinin də heç bir səmərə verməyəcəyi şübhə doğurmur. Ona görə də təbiyə işində hörmət və tələbkarlığın vəhdətdə götürülməsi təbiyə olunanların təbiyəlilik səviyyəsini yüksəldir [6, s. 292].

Ümumiyyətlə, ibtidai sinif müəllimlərinin müvafiq tələbləri müəyyənləşdirməsi fərdi xarakter daşımamalıdır. Təcrübə göstərir ki, bəzi ibtidai sinif müəllimləri işlədiyi bütün dövrlərdə eyni tələblərlə çıxış edirlər. Belə yanlış yanaşma ilə təbiyə işini modernləşdirmək olmaz. Ona görə ki, tələblərin vahidliyinin gözlənilməsi təbiyə işinə müvəffəqiyyət qazandırmış olur. Məhz bu baxımdan ibtidai sinif müəllimlərinin tələblərdə vahidlik və kollektiv təsirin vahidliyinin gözlənilməsi prinsipini nəzərə almaları onlara müvəffəqiyyət qazadırmış olur. İstər birinci sinifdə, istər ikinci sinifdə, istərsə də ibtidai siniflərin yuxarı pillələrində şagirdlərə tələblər verərəkən onların hamısının vahid tələblər əsasında təbiyələndirilməsini nəzərdə saxlamaq lazımdır. Bu zaman kollektiv təsirin vahidliyin gözlənilməsi də zəruri sayılır. İbtidai sinif müəllimləri çalışmalıdır ki, öz şagirdlərini oxuduqları məktəbin vahid tələbləri və kollektiv təsirin vahidliyin gözlənilməsi prinsipi əsasında təbiyə etməyə alışdırınlar. Belə olduğu halda şagirdlər ibtidai sinifləri bitirdikdən sonra məktəbin vahid tələblərinə riayət etməyə, pedaqoji kollektivin mövcud təbiyə ənənələrinə sadiq qalmağa alışacaqlar. Bu isə olanların şəxsiyyət-yönümlük səviyyəsinin yüksəldilməsinə öz təsirini göstərəcəkdir.

İbtidai sinif müəllimlərinin təbiyə işinə kompleks yanaşma prinsipinə istinad etmələri də onlara müvəffəqiyyət qazandıran amillərdəndir. İbtidai sinif müəllimləri birinci sinifdən başlayaraq şagirdlərin təbiyə işinə kompleks yanaşmağı təxirəsalınmaz vəzi-

fə kimi qarşıya qoymalıdır. Belə olduğu halda uşaqların ideya-siyasi təbiyəsi, əxlaqının saflaşdırılması, bədii zövqlərinin formalasdırılması, onlarda düzlük, doğruluq, həllilik, yardım etmək, fayda vermək, əl tutmaq, köməklilik göstərmək, dostluq, yoldaşlıq, qardaşlıq, torpağı yadellilərdən qorumaq, düşmənə nifrat, qoçaqlıq, igidlik, qəhrəmanlıq, mərdlik, mübarizlik, şərafətlilik, mətanətlilik, əməyə halal münasibət bəsləmək, uşaqlara, qocalara, xəstələrə hörmət etmək kimi əxlaqi keyfiyyətləri vəhdətdə təbiyələndirmək mümkündür. Belə olduğu halda ibtidai siniflərdə bünövrəsi düzgün qoyulan bu əxlaqi sifətlər sonrakı siniflərdə onların mənəviyyat bütövlüyünün yaranmasına səbəb olur. Təbiyə işinə belə kompleks yanaşma təbiyə işinin modernləşdirilməsinin əsas amillərindən sayılır.

Təbiyə içində cinsi xüsusiyyətlərin nəzərə alınmasının da əhəmiyyəti əvəzolunmaz hesab olunur. Çünkü ibtidai sinif müəllimlərinin şagirdlərin cinsi xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması prinsipinə istinad edilməsi onların təbiyə işinin modernləşdirilməsi sahəsində hazırladıqları təbiyə modelinin dəyərini artırmış olur.

Təcrübə və müşahidələr göstərir ki, ibtidai siniflərin əmək dərslərində, texnologiya, musiqi və təsviri incəsənət məşğələlərində şagirdlərin cinsi fərqlərinin nəzərə alınması prinsipinə riayət olunmur. Yenə də əmək dərslərində oğlanlara məxsus fəaliyyət növü qızlara, qızlara məxsus fəaliyyət növü oğlanlara aid edilir. Xaxud musiqi dərslərində, eləcə də dərsdənəkar tədbirlərdə uşaqlara mahni və rəqslerin ördədilməsi zamanı onların cinsi fərqləri nəzərə alınmır. Bir çox hallarda xalq mahnılara müraciət edən sinif müəllimləri və xaxud ibtidai siniflərdə rəqsinqi məşğələlərini aparan müəllimlər uşaqlara sevgi-məhəbbət ruhunda duet oxumağı öyrədirlər. 8-9 yaşlı ibtidai sinif şagirdinin biri, yəni oğlan “Sevirsən” söyləyir, qız isə “Bəli, bəli” deyir. Xaxud rəqs dərnəklərində ibtidai sinif şagirdlərinə “Naz eləmə” rəqsi öyrədirlər. Vaxtilə mahnı kimi ifa olunan bu xalq nəğməsinin sözlərində “Belə, belə naz eləmə, naz eləmə, nazını az et” fikirləri öz əksini tapır. Belə mahnı melodiyalarının uşaqlara öyrədilməsi zamanı cinsi fərqlərinin nəzərə alınmasına diqqət yetirmək lazımlıdır. İbtidai siniflərdə şagirdlərin cinsi fərqlərinin nəzərə alınmaması yuxarı siniflərdə bir sıra ziddiyyətlərin yaranmasına səbəb olur. Ona görə də, təbiyə işinin modernləşdirilməsi zamanı ibtidai sinif şagirdlərinin cinsi fərqlərinin nəzərə alınmasına diqqət göstərmək vacib sayılır.

Ümumiyyətlə desək, orta ümumtəhsil məktəblərinin ibtidai təhsil pilləsində sinif müəllimlərinin təbiyə işinin modernləşdirilməsi ilə bağlı görəcəyi işlərin elmi-pedaqoji-metodik səviyyəsinin yüksəldilməsi məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyeva Z. Mollayeva A. Pedaqogika. Bakı, Azərbaycan Tibb Universitetinin nəşri. 2005.
2. Həşimov Ə. Sadıqov F. Pedaqogika. Bakı: Təbib, 1995.
3. Kazımov N.M. Məktəb pedaqogikası. Bakı: Maarif, 2002.
4. Qasımov L., Mahmudova R. Pedaqogika. Bakı, 2003.
5. Paşayev Ə., Rüstəmov F. Pedaqogika. Bakı: Nurlan, 2007.
6. Sadıqov F.B. Pedaqogika. Dərs vəsaiti. Bakı: Adiloğlu, 2012.
7. Sadıqov F.B. Ümumi pedaqogika. Bakı: Maarif, 2018.
8. Коджаспирова Г.М. Педагогика. Москва: KHOPYC, 2010

SUMMARY**GIZILTAJ SHAHBAZOVA****MODERNIZING THE WORK OF UNBRINGING IN PRIMARY
EDUCATION LEVEL OF SECONDARY SCHOOLS**

The article was dealt with organizing work of upbringing on primary education level at secondary schools. In the article duties that primary form teachers should fulfil connected with modernizing work of upbringing are noted. Therefore primary form teachers should approach the work of upbringing beginning from 6 years old on expedient, planned and organized basis. To take in to account personal peculiarities of primary form pupils in modernizing work of upbringing during teaching process is considered important. From other hand, it is possible to achieve great successes relying on personal peculiarities of primary form pupils in the work of upbringing. For this purpose to rely on upbringing principles formed on objective regularities of upbringing is recommended to primary form teachers. In this case scientific-pedagogical bases that rely on connecting upbringing with life, labour and independent state formation, taking into account age and personal peculiarities, optimism, respect and strictness, standards of requirements, taking in to account sexual peculiarities and other principles are explained. Practice and observations show that, primary form teachers meet with difficulties relying on other principles of upbringing as well as expediency principle. One of the main reasons of it is that, primary form teachers have less information about theoretical bases of so called principles.

Key words: secondary schools, primary classes, primary education, educational works, principles of education, modernization of educational work, complex upbringing, age peculiarities

РЕЗЮМЕ**ГЫЗЫЛТАДЖ ШАХБАЗОВА****МОДЕРНИЗАЦИЯ ВОСПИТАТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ В НАЧАЛЬНОМ
ОБРАЗОВАНИИ**

Статья посвящена вопросам модернизации воспитательной работы на ступени начального образования средних общеобразовательных школ. В статье перечислены задачи, стоящие перед учителями начальных классов в связи с модернизацией воспитательной работы. В ней обосновывается, что учителя начальных классов должны подходить к модернизации воспитательной работы с 6 лет целенаправленно, планомерно, организованно. В процессе обучения важно учитывать индивидуальные особенности учащихся начальных классов в процессе модернизации воспитательной работы. Другими словами, можно добиться более высоких достижений, ссылаясь на индивидуальные особенности учащихся начальных классов в воспитательной работе. Для этого учителя начальных классов рекомендуют ссылаться на принципы воспитания, формируемые на основе закономерностей воспитания. В статье рассматриваются научно-педагогические основы воспитания, связанные с жизнью, трудом и вопросами строительства независимого государства, учетом возрастных индивидуальных особенностей, формированием оптимизма, уважения и требовательности, учетом единства в требованиях, половых особенностей и других принципов. Практика и наблюдения показывают, что учителя начальных классов сталкиваются с различными трудностями в работе по другим принципам воспитания, в том числе и по принципу целеустремленности. Одной из главных причин этого является то, что учителя начальных классов мало знают о теоретических основах названных принципов.

Ключевые слова: общеобразовательные школы, начальные классы, начальное образование, воспитательная работа, принципы воспитания, модернизация воспитательной работы, комплексное воспитание, возрастные особенности

Məqalə pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Vahid Rzayev tərəfindən təqdim olunmuşdur.

Məqalə daxil olmuşdur: 30 iyul 2019-cu il

Çapa qəbul edilmişdir: 25 sentyabr 2019-cu il

UOT: 37.034

LALƏ ALLAHVERDİYEVA
Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu
lalallahverdiyeva@gmail.com

ALİ MƏKTƏB TƏLƏBƏLƏRİNİN MƏNƏVİ TƏRBİYƏSİNİN TƏŞKİLİ MƏSƏLƏLƏRİNƏ DAİR

Ali məktəblərdə tərbiyə işinin təşkili bütün dövrlərdə ən aktual məsələlərdən biri olmuşdur. İstər təlim prosesində, istərsə də təlimdən kənar iş zamanı tələbələrin mənəviyyatını formalasdırmaq, onlarda mənəvi davranış, adət və vərdişlər yaratmaq imkanları genişdir. Ali təhsil müəssisələrinin tərbiyə işləri üzrə planlarına diqqət yetirdikdə aydın olur ki, bu planlar zəngin və çoxşaxəli olmaqla yanaşı tarixi günlərin yad edilməsi və dövlətçilik ənənələrinin qorunub saxlanması, ən əsası da gələcək nəsillərə aşilanmasını ehtiva edir. Məqalədə tədris ili ərzində əlamətdar günlərlə bağlı müvafiq tədbirlərin və yubileylərin keçirilməsi, respublikanın tarixi abidələri və muzeyləri ilə tələbələrin tanış edilməsinin təşkili, tələbələrin asudə vaxtının səmərəli keçirilməsinə nail olunması, oxunması zəruri olan kitabların mütaliəsinin təşkil edilməsi və s. tədbirlərin ali məktəb tələbələrində mənəvi tərbiyənin formalasması sahəsində rolü araşdırılır.

Açar sözlər: ali məktəb, mənəvi tərbiyə, gələcək nəsillər, mənəvi şüur, mənəvi davranış, əlamətdar günlər, tərbiyəvi tədbirlər

Təhsil cəmiyyət həyatının çox mühüm tərkib hissəsidir. XX və XXI yüzilliklərin böyük tarixi şəxsiyyəti, ulu öndər Heydər Əliyev ölkəmizin hər bir vətəndaşının dərin elmi biliyi, geniş dünyagörüşünə, hərtərəfli savada, yüksək vətənpərvərlik hissini və mədəniyyətə malik olmasını və bu istiqamətdə məqsədyönlü işin aparılmasını təhsil ocaqlarının üzərinə mühüm vəzifə kimi qoyurdu. Heydər Əliyev deyirdi: "Hər bir insan üçün həyat anadan olduğu gündən başlayırsa, insanın şüurlu həyatı, onun gələcəyi, onun cəmiyyətdə özüనə yer tutması məktəbdən başlayır... Azərbaycanın bu günü və gələcəyi üçün çalışmaq, əziyyət çəkmək və birinci növbədə təhsil almaq lazımdır. Təhsil millətin gələcəyi, müstəqil dövlətin təməlidir" [1, s. 76].

Azərbaycan Respublikasında təhsil məsələlərinə çox böyük qayğı göstərilir. "... Biz gələcəkdə də bu siyasetə sadıq olacaqıq. Çünkü təhsil hər bir ölkənin gələcəyini təmin edir. Biz bu məsələyə məhz ona görə diqqət göstəririk ki, istəyirik ki, gənc nəsil bilikli olsun, savadlı olsun və Azərbaycanın uzunmüddətli inkişafını təmin etsin" [5, s. 213].

Bu gün Azərbaycan ali təhsil sisteminin inkişaf prioritətlərini dünyada, o cümlədən Avropa məkanında gedən proseslərə inteqrasiya olunmaq müəyyənləşdirir. Ali təhsil sahəsində həyata keçirilən islahatların əsas istiqamətini də məhz bu prinsip təşkil edir. Məhz ümumavropa dəyərlərinin Azərbaycan ali təhsil sistemində tətbiqi zərurəti nəzərə alınaraq, 2005-ci ildə ölkəmiz Bolonya Bəyannaməsinə qoşulmuş, ali təhsil sisteminə aparılacaq islahatların əsas istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir.

Müasir tələbələrin tərbiyəsinə köhnə yanaşmalar qəbul edilməzdirdi. Çünkü gözlərimiz önündə tələbələrin tərbiyəsinin keyfiyyət etibarilə yeni modeli formalaşır.

Ali məktəbdə tərbiyə işinin təşkili əyani şöbələrin I kurs tələbələri ilə işdən başlayır. Bu tələbələrin çoxu ali məktəblərə birbaşa orta məktəbdən gəlir. Mübaliğəsiz demək olar ki, tələbələr gəncliyin ən yaxşı hissəsidir və yaxın gələcəkdə Azərbaycanın sosial-siyasi, iqtisadi və mədəni inkişafını müəyyən edən qüvvələrin sırasına daxil olacaqlar.

Yeni sosial mühit, sosial reallıq, cəmiyyətin ideologiyası mütəxəssis hazırlanması ilə əlaqədar ali təhsilin qarşısında mühüm vəzifələr qoyur. Azərbaycan hökuməti təhsil sahəsində çoxsaylı sənədlər qəbul etmişdir. Bu sənədlərdə ali məktəblərdə hazırlanan gənc mütəxəssislərin təbiyəsi məsələləri də diqqət mərkəzində saxlanılmışdır.

Məlumdur ki, mənəviyyat insanın qəlbinin, ürəyinin gücü, paklığı, təmizliyi, düzüyü deməkdir. “Mənəviyyat” ərəbcə “məna” sözündən olub, insanın mənası, dəyəri deməkdir. Ona görə də mənəvi təbiyə qəlb təbiyəsi ilə bağlıdır. Mənəviyyat insanın daxili aləmini, xarakterini, insanlara, ətraf aləmə, hadisələrə münasibətini eks etdirən fərdi kateqoriyadır. Mənəviyyat insanın intellektual və təbii mahiyyətidir ki, bu, onun ruhi təbiyəsini, daxili aləmini xarakterizə edir və özünü ifadə edir. Bura ilk növbədə insanın şərəfi, namusu, vicdanı, milli-mənlik şüuru, vətəndaşlıq qeyrəti, fədakarlığı, milli-mənəvi dəyərlərə hörməti, keçmişimizi, tariximizi, dilimizi, mədəniyyətimizi, adət və ənənələrimizi dərindən öyrənməsi, habelə xeyirxahlığı, mərhəmət və qayğıkeşliyi, həssaslığı və humanizmi, tolerantlığı, müasirliyi, insanlara hörmət və sevgisi, vətənə məhəbbəti kimi mənəvi keyfiyyətlər daxildir.

Mənəviyyat insanın daxili aləminin zənginliyinin göstəricisidir. Mənəvi cəhətdən zəngin insanın sağlamlığı da mükəmməl olur. Mənəvi cəhətdən zəngin insan həyatdan zövq alır və rahat yaşayır. Mənəvi cəhətdən zəngin insan hər cür çətinliyə dözə bilir, ən çətin anlarda belə düzgün qərarlar çıxara bilir.

Ulu öndərimiz Heydər Əliyev gənclərin mənəvi təbiyəsi haqqında, mənəviyyat haqqında Azərbaycan Gənclərinin Birinci Ümumrespublika Forumundakı nitqində belə demişdir: “Xalqımızın tarixinin əsasını təşkil eləyən bütün mərhələlərdə, keçmiş əsrlərdə yüksək mənəviyyat olmuşdur. Keçmiş tariximizdən bizə qalan simaları bu gün dün-yada məşhurlaşdırın və bizim üçün nümunə edən onların yüksək mənəviyyatıdır, yüksək amallarıdır... Gənclərimizin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri mənəvi təbiyə məsələsidir... Mənəvi təbiyəni daim aparmaq lazımdır və gənclərimizi yüksək mənəviyyat ruhunda təbiyələndirmək lazımdır. Ümumbəşəri dəyərlər, Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərləri hər bir gənc tərəfindən mənimənilməlidir. Mənəviyyat olmayan yerdə heç bir şey ola bilməz... Gənclərimiz milli ruhda təbiyə olunmalıdır, bizim milli-mənəvi dəyərlərimizin əsasında təbiyələnməlidir. Gənclərimiz bizim tariximizi yaxşı bilməlidir, keçmiş yaxşı bilməlidir, dilimizi yaxşı bilməlidir, milli dəyərlərimizi yaxşı bilməlidir. Milli dəyərlərimizi, milli ənənələrimizi yaxşı bilməyən gənc vətənpərvər ola bilməz” [6, s. 114]. Budur mənəvi təbiyənin məzmunu! Qeyd edilən bu mühüm, əhəmiyyətli fikirlərə istinad edərək ali məktəblərdə mənəvi təbiyə sahəsində işlər aşağıdakı istiqamətlərdə aparılmalıdır:

1. tələbələrdə mənəvi şür formalasdırmaq (yaxşılığı və pisliyi, xeyirxahlığı və bədxahlığı, gözəli və çirkini, həqiqini və saxtanı ayırd etməyi bacarmaq, milli-mənəvi şür, milli mənlik, vətən, millət təəssübkeşliyi, fədakarlıq, soyköküne bağlılıq və s.);

2. tələbələrdə mənəvi hislər yaratmaq və inkişaf etdirmək (vicdan, şərəf, ləyaqət, namus, borc, inam, məsuliyyət, vətənpərvərlik, vətəndaşlıq və s.);

3. tələbələrdə mənəvi mövqə formalasdırmaq (həyatın çətin məqamlarında fədakarlıq göstərmək, xeyirxah münasibətdə olmaq, insanlara hörmət, qayğı və həssaslıqla yanaşmaq, kömək və yardım etmək və s.);

4. tələbələrdə mənəvi sima formalasdırmaq (səbr və təmkinli olmaq, tolerantlıq, mütəşəkkilik, dəqiqlik, sədaqətlilik, mərdlik, cəsurluq, mədəniyyət və nəzakətlilik, sadəlik və təvazökarlıq, düzlük və doğruçuluq, dostluq və yoldaşlıq, mərhəmət və qayğıkeşlik və s.);

5. tələbələrdə mənəvi davranış, adət və vərdişlər formalasdırmaq (Vətənə, xalqa xidmət etməyə hazır olmaq, xalqın adət və ənənələrinə hörmət, mənəvi davranış nümayiş etdirmək, düzgün müstəqil qərar çıxarmaq, ədəbli, nəzakətli ünsiyyət və rəftar etmək, insanlara xeyirxah münasibətdə olmaq).

Mənəvi təbiyə ikitərəfli prosesdir. Təbiyə edən təbiyə olunana təbiyəvi təsir göstərir və təbiyə olunanda mənəvi keyfiyyətlər onun davranışında, hərəkətlərdə özünü göstərir. Bu, o zaman davranışda, əməldə özünü göstərir ki, mənəvi keyfiyyətlər sadəcə olaraq əzbərlədilmir, bu keyfiyyətlər hərəkət və davranışda formalasdır. Tələbələrin mənəvi təbiyəsində fərdi, psixoloji və cinsi xüsusiyyətlər nəzərə alınmalıdır.

Azərbaycan təhsilinin əsasında varislik, sistemlilik, möhkəmlik, əlverişlilik principləri durmaqla, onun elementlərinin əsasını təlim və təbiyə təşkil edir. Elmi-pedaqoji ədəbiyyatlarda göstərildiyi kimi, ali məktəblərdə təhsil alan gənclərin təbiyə işinin məzmununda aşağıdakılardır aparıcı yer tutmalıdır:

- öz Vətəninə məhəbbət və hörmət bəsləməsi;
- vətəninin bugünü və gələçəyi üçün məsuliyyət daşımı;
- Vətənə ləyaqətlə xidmət etməyə daim ehtiyac duyması;
- öz keçmişini öyrənməyə can atması;
- Azərbaycanda yaşayan xalqların tarixinə, mədəniyyətinə, dilinə hörmətlə yanaşması;
- Azərbaycan Respublikasının qanunlarına əməl etməsi;
- Vətənin müdafiəsinə, Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələrində xidmət etməyə hazır olması.

Məlumdur ki, ali məktəblərdə təbiyə prosesi iki istiqamətdə aparılır:

- təlim prosesində – auditoriya məşğələləri zamanı;
- təlimdən kənar iş zamanı – tələbə və müəllimlərin təlim məşğələlərindən kənar asudə vaxtlarında.

İnsanın müasir şəraitdə təbiyə edilməsi onun şəxsiyyət kimi inkişafını, özünütək-milləşdirməsini, yüksək mədəni səviyyəyə yiylənməsini, fiziki, mədəni və mənəvi potensiala malik, milli və yeniləşmiş dünya çərçivəsində hərəkət etməyə hazır olan, islahatçı kimi yetişməsini tələb edir. Bu məqsədlə ali məktəb tələbələrinin təbiyə işi aşağıdakı prinsiplər əsasında aparılması daha məqsədə uyğundur:

- təlim prosesində tələbələr təbiyə edilməsi;
- təbiyənin forma, metod və vasitələrinin seçiləməsində məqsədyönlülük;
- kollektiv və kollektiv vasitəsilə təbiyə;
- təbiyə işində fərdi yanaşma;
- şəxsiyyətin və kollektivin müsbət keyfiyyətlərinə əsaslanma, nümunə vasitəsilə təbiyə.

Ali məktəbdə təbiyə işinin sistemi yeni dövrdə yaşayib-çalışacaq şəxsiyyətin, mütəxəssisin formalaşmasına yönəldilmiş təşkilati və məzmun elementləridir.

Ali məktəbin tələbəsi hərtərəfli təhsil almış, müasir düşüncə tərzinə, geniş dünya-görüşünə malik, həm də mənəvi cəhətdən gələcək əmək fəaliyyətinə hazır, çətin vəziyyətlərdən çıxış yolu tapmayı bacaran, şəxsiyyətlərarası münasibətlər qurmağa qadir, cəmiyyət və özü qarşısında məsuliyyət daşımayı bacaran insan olmalıdır.

Ali məktəbdə təbiyə prosesi tələbələrdə üç əsas xüsusiyyət və keyfiyyətin formalaşdırılmasını nəzərdə tutur:

- ümumbəşəri əməkdaşlıq bacarığına malik, başqalarına xeyirxahlıq və qayğılaşılık göstərə bilən, şəxsiyyətlərarası münasibətlər mədəniyyətinə yiylənmiş kollektiv üzvünün təbiyəsi;
- vətəndaşlıq – dövlətinin qanunlarına hörmət edən, doğma yurdunu, şəhərini, rayonunu, kəndini sevən, onun tarixini və milli ənənələrini bilən insan təbiyəsi;
- peşəkarlıq – öz peşəsinə marağı olan, peşə vəzifələrinin yerinə yetirilməsi üçün məsuliyyət hiss edən, fəaliyyətinin sosial nəticələri üçün cavabdeh olan kollektiv üzvünün təbiyəsi.

Ali məktəblərdə təbiyə işinin subyektləri – təşkilatçıları:

- ali məktəbin fakültələrinin, kafedralarının rəhbərləri, kadrlar şöbəsi, ictimai, o cümlədən tələbə özünüidarə orqanları;
- bilavasitə tərbiyəçilər – fakültə dekanlarının tərbiyə işi üzrə müavinləri, qrupların kuratorları, ictimai, o cümlədən tələbə özünüidarə orqanlarının üzvləridir.

Tərbiyə işində obyektə psixoloji və pedaqoji təsir götsərərkən aşağıdakı əsas vasitələrdən istifadə edilə bilər:

- kütləvi informasiya vasitələrindən;
- dövri mətbuatdan;
- əyani informasiya vasitələrindən.

Tərbiyə işinin vasitələrindən istifadənin səmərəliliyi onlardan istifadə formalarının müxtəlifliyi və mükəmməlliyindən asılıdır. Fəaliyyət zamanı aşağıdakı formalardan istifadə olunur:

- fərdi – söhbət, tapşırıq, məsləhət, kömək;
- qrup halında – müşavirə, seminar, mühazirə, məlumatlandırma, dərnəklər;
- kollektiv – konfranslar, iclaslar, tematik axşamlar, sual-cavab gecələri, yaradıcı ziyanlılarla, ictimai təşkilatların üzvləri ilə görüşlər;
- çap – bülletenlər, icmallar, vərəqələr, bukletlər, kitabçalar, kitablar, xüsusi informasiya nəşrlər, məqalələr;
- təşkilati – lektoriyalar, seminarlar, kitabxanada iş.

Tərbiyə işinin həyata keçirilməsi aşağıdakıları nəzərdə tutur:

- tərbiyə işinin elmi-metodik əsaslarının işlənməsi;
- fakültələrdə, kafedralarda, şöbələrdə tələbələrlə aparılan tərbiyə işinin təşkil olunması. Burada professor – müəllim heyətinin iştirakı, görülən işlərin təhlili və ümumişdirilməsi.
- tələbələrlə tərbiyə problemləri üzrə tədqiqatların aparılması və bunlara aparıcı alimlərin, professor və müəllimlərin cəlb olunması;
- tərbiyə işinin aparılması üçün zəruri olan təşkilati, psixoloji, maliyyə və maddi-texniki şəraitin yaradılması;
- ali məktəb tələbələri ilə tərbiyə işini təşkil edən təşkilatçıların hazırlanması və yenidən hazırlanması sisteminin inkişafı. Bura həm də onun informasiya-metodik təminatının işlənməsi və təkmilləşdirilməsi;
- hər bir fənnin tərbiyəvi imkanlarının müəyyən edilməsi və təhsilin tərbiyəvi təsirinin artırılması məqsədilə tələbələrin təlim işinin məzmununda təshihlərin aparılması;
- ali məktəbdə hazırlanan mütəxəssis modelinə uyğun olan tərbiyə işinin əsas forma və metodlarının hazırlanması;
- müxtəlif ixtisaslar üzrə təhsil alan tələbələrin özünüütəsdiqi üçün zəruri şəraitin (idman, turizm, bədii özfəaliyyət, klub fəaliyyətinin və s.) təmin edilməsi;
- ali məktəblərin ictimai birliklərinin fəaliyyətinin optimallaşdırılması.

Son illərdə respublikamızın ali məktəblərinə cəmiyyətimizin yeni tarixinin inkişafı şəraitində, XXI əsrin ilk illərində dünyaya gəlmış gənclər daxil olurlar. Onların təlim-tərbiyəsi ilə həm ənənəvi təhsil tərəfdarları, həm də müasir informasiya kommunikasiya texnologiyalarını yüksək səviyyədə mənimseməş yeni nəsil professor-müəllim heyəti məşğul olur.

Ali məktəbdə tələbənin tərbiyəsi işini səmərəli qurmaq üçün onun hər bir şəxsi-psixoloji keyfiyyətini, tələbatını, psixoloji strukturunu dərindən bilmək lazımdır. Unutmaq olmaz ki hər bir şəxsi keyfiyyətin formalaşmasının başlangıcı müəyyən hadisə və faktlarla bağlıdır. Bu və ya digər keyfiyyətlərin formalaşmasını, sadəcə olaraq, bilik bacarıq və vərdişlərin mənimseməsi kimi başa düşmək düzgün olmazdı. Bununla yanaşı, həm də motivlərin inkişafı, gerçəkliyə münasibətin dəyişməsi, zəruri psixoloji situasiyaların yaradılması, tələbənin fərdi xüsusiyyətləri və inkişaf prosesindəki ziddiyyətlərin nəzərə alınması vacibdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ali təhsil müəssisələrində tələbələr arasında aparılan tərbiyəvi mədəni və kütləvi işlər xüsusi rola malikdir. Aparılan təhlillər zamanı məlum oldu ki, Naxçıvan Dövlət Universiteti, “Naxçıvan” Universiteti və Naxçıvan Müəllimlər İnstytutunun tələbələr arasında apardıqları tərbiyəvi mədəni və kütləvi işlərin illik planı tədris ilinin əvvəlindən tərtib edilir. Həmin tədbirlər planlı və mütəşəkkil, ardıcıl həyata keçirilir. Ali təhsil müəssisələrinin planlarına diqqət yetirdikdə aydın olur ki, bu planlar zəngin və çoxşaxəli olmaqla yanaşı tarixi günlərin yad edilməsi və dövlətçilik ənənələrinin qorunub saxlanması, ən əsası da gələcək nəsillərə aşılanmasını ehtiva edir. Tədris ili ərzində əlamətdar günlərlə bağlı müvafiq tədbirlərin və yubileylərin keçirilməsi, Naxçıvanın tarixi abidələri və muzeyləri ilə tələbələrin tanış edilməsinin təşkili, tələbələrin asudə vaxtının səmərəli keçirilməsinə nail olunması, oxunması zəruri olan kitabların mütaliəsini təşkil edilməsi və s. tədbirlər ali məktəb tələbələrində mənəvi tərbiyənin formallaşmasına üçün geniş imkanlar yaradır. Bunlardan başqa müəyyən aylar üzrə, məsələn,

- sentyabr ayında “15 sentyabr – Biliq günüdür” adlı tədbirin keçirilməsi, yeni qəbul olunmuş tələbələrlə görüşlərin keçirilməsi;
- oktyabr ayında “5 oktyabr – Müəllimlər Günü” münasibətilə tədbirin keçirilməsi, “18 oktyabr – Müstəqillik Günü” ilə bağlı tədbirin keçirilməsi;
- noyabr ayında muxtar respublikada yaşayan mühəaribə veteranları ilə tələbələrin görüşlərinin keçirilməsi, “9 noyabr – Bayraq Günü” ilə bağlı tədbirin keçirilməsi;
- dekabr ayında Ümummülli lider Heydər Əliyevin xatirəsinin anılması ilə əlaqədar tədbirin təşkili, “31 dekabr – Dünya Azərbaycanlılarının Həmrəylik Günü” mövzusunda tədbirin keçirilməsi;
- yanvar ayında “20 yanvar – Qanlı yanvar faciəsi”nə həsr olunmuş tərbiyəvi tədbirin təşkili;
- fevral ayında “21 fevral – Beynəlxalq Ana dili Günü”nə həsr edilmiş konfransın təşkili, “Xocalı soyqırımı – tariximizin qan yaddaşı” mövzusunda konfransın keçirilməsi;
- mart ayında Novruz bayramına həsr olunmuş tədbirin – “31 mart – Azərbaycanlıların soyqırımı günü” ilə əlaqədar konfransın təşkili;
- aprel ayında yazıçı və şairlərlə tələbələrin görüşlərinin keçirilməsi, aprel döyüşlərinə həsr olunmuş tədbirin təşkili;
- may ayında “Ümummülli lider Heydər Əliyev və Azərbaycan dövlətçiliyi” mövzusunda elmi konfransın keçirilməsi, Tələbə Elmi Cəmiyyətinin yekun konfransının təşkili;
- iyun ayında “Azərbaycan dövlətçiliyinin bərpası və milli qurtuluş” mövzusunda elmi konfransın keçirilməsi, məzun gününə həsr olunmuş ədəbi-bədii kompozisiyanın hazırlanması və s. fəaliyyətlər tələbələrdə mənəvi tərbiyənin formallaşmasına xidmət edir.

Ali təhsil müəssisələrində həyata keçirilən bu və ya digər tərbiyəvi mahiyyət daşıyan tədbirlər tələbələrdə vətənə, xalqa, öz elinə və yurduna sevgi yaratmaqla, dövlət maraqlarına inam və etibar aşılıyor, onlarda ümumbəşəri hissələrin formallaşmasına səbəb olur. Bu tədbirlər millətimizin soykökünün qədim tarixə bağlılığından, apardığı mübarizələrdən, keçdiyi məşəqqətlərdən, nəticə etibarı ilə bir yumruq kimi birləşmək, öz mənəvi dəyərlərini, milli qürurunu, görkəmli şəxsiyyələrini qiymətləndirə bilmək bacarığından xəbər verir. Büyüyən və formallaşan nəsillərin mənəvi cəhətdən sağlam böyümələri, onların milli-mənəvi dəyərlərimiz haqqında müfəssəl məlumatə malik olmaları, eləcə də qorunub gələcək nəsillərə çatdırılması istiqamətində mühüm vasitədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev H.Ə. Təhsil millətin gələcəyidir. Bakı: Təhsil, 2002, 580 s.

2. Əliyev İ. Pedaqogika. Dərs vəsaiti. Naxçıvan, 2017, 280 s.
3. Əhmədov H., Zeynalova N. Pedaqogika. Bakı: Elm-təhsil, 2016, 456 s.
4. Əhmədov H., Əliyev P. Gənclərin milli-mənəvi dəyərlər əsasında tərbiyəsi. Bakı: Elm və təhsil, 2013, 254 s.
5. Heydər Əliyev və Azərbaycançılıq məfkurəsi (tərtibçi: S.S.Xəlilov). Bakı: Azərbaycan Universiteti, 2002, 232 s.
6. Heydər Əliyev və mənəvi dəyərlərimiz (tərtibçi: N.S.İsmayılov). Bakı: Səda, 2003, 106 s.
7. Hüseynzadə R., İbrahimov F. Pedaqogika. Dərslik, 2 c., I cild. Bakı: Mütərcim, 2013, 708 s.
8. Paşayev Ə.X., Rüstəmov F.A.Pedaqogika. Bakı: Çaşıoğlu, 2002, 512 s.
9. Sadıqov F.B. Pedaqogika (Təlim, təhsil, tərbiyə). Bakı: BBU-nun nəşri, 2006, 556 s.

SUMMARY

LALA ALLAHVERDIYEVA ON ORGANIZING ISSUES OF SPIRITUAL EDUCATION OF HIGH SCHOOL STUDENTS

The organization of upbringing work in high schools has always been one of the most actual issues. There is a wide range of opportunities for students to form moral consciousness, to create a sense of morality, to form a spiritual position, to develop spiritual skills and habits, both in the learning process and in extracurricular activities. When we look at the educational plans of higher education institutions, it is clear that these plans are not only rich and manysided, but also include the memories of historic days and the preservation of the traditions of statehood, and most importantly, the passage to future generations. Carrying out of relevant events and anniversaries during the academic year, organization of acquaintance of students with historical monuments and museums of the republic, to achieve students` to spend leisure time effectively, organization of reading necessary books and other activities open wide opportunities for the formation of moral education in high school students.

Key words: hightez school, spiritual education, future generations, spiritual consciousness, moral behavior, remarkable days, educational activities.

РЕЗЮМЕ

ЛАЛЕ АЛЛАХВЕРДИЕВА К ВОПРОСАМ ОРГАНИЗАЦИИ НРАВСТВЕННОГО ВОСПИТАНИЯ СТУДЕНТОВ ВУЗОВ

Организация воспитательной работы в вузах была одной из самых актуальных вопросов во все времена. Как в процессе обучения, так и во время внеурочной работы имеются широкие возможности формировать у студентов духовную жизнь, духовные чувства, духовную позицию, формировать у них нравственное поведение, привычки и навыки. При ознакомлении с планами высших учебных заведений по воспитательной работе становится ясно, что они богатые и многогранные, они включают разнообразные мероприятия по знаменательным историческим дням и сохранению традиций государственности, а, главное, они направлены на привитие будущим поколениям вышеуказанных качеств. В статье приводятся примеры осуществления в вузах в течение учебного года конкретных мероприятий и юбилеев в связи со знаменательными датами, в том числе ознакомления студентов с историческими памятниками и музеями, эффективного проведения студентами досуга, организации чтения ими книг и т.д., что создают широкие возможности для формирования нравственного воспитания у студентов вузов.

Ключевые слова: высшее учебное заведение, нравственное воспитание, будущие поколения, духовное сознание, нравственное поведение, знаменательные дни, воспитательные мероприятия.

Məqalə pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor İsmayıł Əliyev tərəfindən təqdim olunmuşdur.

Məqalə daxil olmuşdur: 6 avqust 2019-cu il

Çapa qəbul edilmişdir: 25 sentyabr 2019-cu il

UOT: 54:372.854

QIZILLI ƏLİYEVA
Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu
aliyevaq.56@gmail.com

KARBOHİDROGENLƏRİN OKSİGENLİ TÖRƏMƏLƏRİNİN TƏDRİSİ ZAMANI İDRAK PROSESLƏRİNİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ

Test üsulu ilə keçirilən qəbul imtahanlarının nəticələrinin təhlili göstərir ki, abituriyentlər üzvi kimya fənninə aid olan bir sıra suallara cavab tapmaqdə, qazandıqları nəzəri biliyi praktikada tətbiq etməkdə çətinlik çəkirlər, ayrı-ayrı anlayışları bir-biri ilə əlaqələndirməyi bacarmırlar. Bunun əsas səbəblərdən biri şagirdlərin öyrəndikləri nəzəri biliklərin mahiyyətini dərindən başa düşməyib, onları əzbər şəklində yadda saxlamalarıdır. Bunun üçün müəllim şagirdlərə yeni materialı məntiqli təhlil etmək vərdişi ni öyrətməli, anlayışların tam açıqlanmasına, onların bir-birilə əlaqəli tədris olunmasına nail olmalıdır.

ORR mövzusunun şagirdlərə dərindən öyrədilməsində təlimin fəal metodlarından istifadə mühüm yer tutur. Bu baxımdan problemləri təlim böyük əhəmiyyət kəsb edir.

İdrak insandan xaricdə mövcud olan obyektiv aləmin onun hiss üzvlərinə, beyninə təsirindən yaranan inikas prosesidir. Məlumdur ki, diqqət, qavrayış, təxəyyül, hafızə, təfəkkür və nitq anlayışları bir-birilə sıx əlaqədardır və insanın idrak proseslərinə aiddir.

Üzvi kimya kursunun ayrı-ayrı bölmələrinin öyrənilməsində yuxarıda qeyd etdiyimiz üsüllərdən istifadə edilməsi şagirdlərin kursa tam yiyələnmələrinə, məntiqi düşünmələrinə, yeni mövzuları təhlil etmək qabiliyyətlərinin yüksəlməsinə səbəb ola bilər.

Məqalədə həmin anlayışlarla əlaqədar tapşırıqların yerinə yetirilməsinin şagirdlərin idrak prosesinin inkişafına müsbət təsir göstərdiyi hərtərəfli şəkildə qeyd olunur.

Açar sözlər: problemləri təlim, anlayışların açıqlanması, təsnifat əməliyyəti, təxəyyül, təfəkkür, idrak, müqayisə

Elm və texnikanın sürətlə inkişaf etdiyi müasir şərait gənclərdən hərtərəfli, dərin bilik tələb edir. Məlumdur ki, biliklərin əsası, bünövrəsi orta məktəbdə qoyulur. Test üsulu ilə keçirilən qəbul imtahanlarının nəticələrinin təhlili göstərir ki, abituriyentlər üzvi kimya fənninə aid olan bir sıra suallara cavab tapmaqdə, qazandıqları nəzəri biliyi praktikada tətbiq etməkdə çətinlik çəkirlər, ayrı-ayrı anlayışları bir-birilə əlaqələndirməyi bacarmırlar. Bunun əsas səbəblərdən biri şagirdlərin öyrəndikləri nəzəri biliklərin mahiyyətini dərindən başa düşməyib, onları əzbər şəkildə yadda saxlamalarıdır. Qeyd olunan səhvləri aradan qaldırmaq üçün müəllim şagirdlərə yeni materialı məntiqli təhlil etmək vərdişini öyrətməli, anlayışların tam açıqlanmasına onların bir-birilə əlaqəli, sistematik tədris olunmasına nail olmalıdır.

ORR mövzusunun şagirdlərə dərindən öyrədilməsində təlimin fəal metodlarından istifadə mühüm yer tutur. Bu baxımdan problemləri təlim böyük əhəmiyyət kəsb edir. Problemləri təlimin mahiyyətini aydın başa düşmək üçün akademik M.Mehdizadənin bu barədə fikirlərinə istinad etmək yerinə düşərdi: “Şagirdlərin zehni fəaliyyətinin gücləndirilməsi, yeni yolların yaradılması məhz problemləri təlim əsasında həyata keçirilir.”[8]. Müəllifin fikrincə, təlim prosesi elə təşkil olunmalıdır ki, təqdim etdiyi yeni materialı şagird asanlıqla, əmək sərf etmədən, çətinliyə düşmədən deyil, fikri gərginliklə müəyyən məntiqlə mənimşəmiş olsun.

Problemlı təlim tamamilə yenilik deyildir. Ondan təlim prosesində bu və ya digər formada həmişə istifadə istifadə edilmişdir. Lakin hazırda yeni program və dərsliklərin yaradılması, təlim metodlarının təkmilləşdirilməsi problemlı təlim tipindən daha çox istifadə etməyi tələb edir.

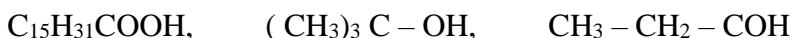
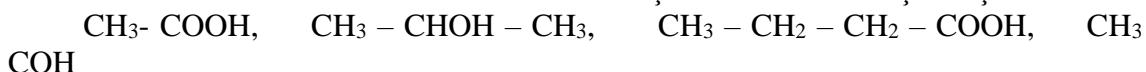
İdrak insandan xaricdə mövcud olan obyektiv aləmin onun hiss üzvlərinə, beyninə təsirindən yaranan inikas prosesidir. Məlumdur ki, diqqət, qavrayış, təxəyyül, hafizə, təfəkkür və nitq anlayışları bir-birilə sıx əlaqədardır və insanın idrak proseslərinə aiddir.

Öz təcrübəmizə əsaslanaraq, qeyd olunan anlayışlarla əlaqədar aşağıda göstərilən məzmunda tapşırıqların yerinə yetirilməsinin şagirdlərin idrak prosesinin inkişafına müsbət təsir göstərdiyini deyə bilərik.

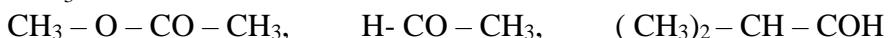
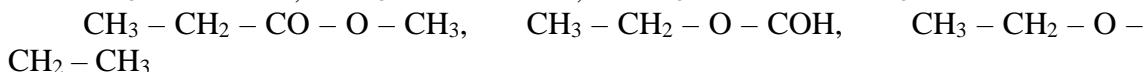
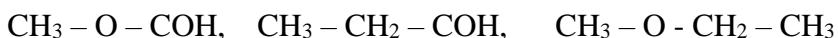
Diqqət şüurun müəyyən obyekt üzərinə yönəlməsi və mərkəzləşməsindən ibarət psixi hadisədir. Onun əsas funksiyası insanın şüurlu fəaliyyətinin seçici xarakter daşımasını təmin etməkdir. Diqqət olmasa cismin, hadisənin aydın dərk edilməsi mümkün olmazdı.

Diqqəti inkişaf etdirmək üçün tapşırıqlar:

a) Aşağıdakı maddələri nəzərdən keçirin, spirtlərin formulunun altından bir, aldehidlərin formulunun altından iki və karbon turşularının altından üç xətt çəkin:

b) Aşağıdakı maddələri nəzərdən keçirin, sadə efirlərin formulunun altından bir xətt, mürəkkəb efirlərin formulunun altından iki, aldehidlərin formulunun altından üç xətt çəkin.

c) Düzgün olmayan fikirləri şifahi cavablarınızla göstərin:

■ Reaksiyanın şəraitindən asılı olaraq etil spirtindən etilen, dietil efiri, sirkə turşusu və divinil sintez etmək olar.

■ Aldehidlərin reduksiyasından ikili, ketonların reduksiyasından isə birli spirtlər əmələ gəlir.

■ Sənayedə metil spirtini oksidləşdirməklə etanal alırlar

■ Biratomlu spirtlərin turşuluq xassəsi ikiatomlu spirtlərdən azdır.

■ Formiat turşusundan fərqli olaraq sirkə turşusu gümüş (1) oksidin ammonyakda məhlulu ilə asan oksidləşir.

■ Spirtlər sadə efirlərlə siniflərarası izomerlərdir.

■ Metanal birləşmə, polimerləşmə və polikondensləşmə reaksiyalarına daxil olur.

Yuxarıda göstərilən tip tapşırıqlardan istifadə etməklə müəllim şagirdlərin karşısına qoyulan suallara dərhal cavab verilməsini tələb edir. Belə üsulu tətbiq etməklə şagirdlərin tez, dərhal, düzgün fikrə gəlməsi onlardan nəinki dərin hazırlıq, həm də ekstremal vəziyyətdə diqqətli olmaq tələb edir. Müəllim çalışmalıdır ki, tapşırığın həllində bütün auditoriya iştirak etsin. Düzgün cavabı şagirdlər özləri fikir mübadiləsi nəticəsində tapşılmalıdır.

İnsanın idrak fəaliyyətində hafızənin də rolü böyükdür. Hafizə insan təcrübəsinin bünövrəsini təşkil edir. Diqqət olmasa cismin, hadisənin aydın dərk edilməsi, hafızəsiz isə dərk edilən cisimlərin yadda saxlanması, ondan sonrakı təcrübədə istifadə edilməsi mümkün olmazdı.

Hissi idrak duyğudan başlayır. Duyğular cisim və hadisələrin ayrı-ayrı keyfiyyət və xassələrini əks etdirir, qavrayış isə onların bütövlükdə inikasıdır. İnsan daima duy-

ğuların verdiyi məlumatı istinad edir, onları beyində təhlildən keçirir, beləliklə də onda mürəkkəb idrak fəaliyyəti baş verir, bu zəmində cisim və hadisələrin tam surəti alınır. Bu isə idrak proseslərində qavrayışın fəaliyyəti ilə əlaqədardır. Deməli, qavrayış ətraf aləm haqqında duyğulara nisbətən daha dolğun, daha bitkin məlumat verir.

Qavrayışı inkişaf etdirmək üçün tapşırıqlar:

* aldehidlərin reduksiyasından ikili, ketonların reduksiyasından isə birli spirtlər əmələ gəlir;

* spirtlər sadə efirlərlə siniflərarası izomerlərdir;

* metanal birləşmə, polimerləşmə və polikondensləşmə reaksiyalarına daxil olur.

Müəllim aşağıdakı mətni oxuyur, sonra şagirdlərdən mətndə buraxılmış səhvəri soruşur.

Aldehidləri birli spirtlərin oksidləşməsindən almaq olar, onlar üçün birləşmə və oksidləşmə reaksiyaları xarakterikdir; aldehidlər oksidləşərkən karbon atomlarının sayı aldehiddəki karbon atomlarının sayından az olan turşular əmələ gəlir; aldehidlər reduksiya olunub müvafiq spirtlərə çevrildikdə rabitələrin sayı iki vahid artır; etanalın oksidləşmə məhsulu lakmusu göy, reduksiya məhsulu isə qırmızı rəngə boyayır; ketonlar aldehidlərə nisbətən daha asan oksidləşirlər; aldehidlərin oksidləşməsindən alınan turşuların qaynama temperaturu müvafiq aldehidlərin qaynama temperaturundan çoxdur; reaksiyanın şəraitində asılı olaraq etilenin oksidləşməsindən etanal, etilen oksidi və etilen qlikol almaq olar.

Bu tip tapşırıqların yerinə yetirilməsi şagirdlərdə maksimum diqqətli olmaq vərmişləri aşılamaqla yanaşı, qazanılan biliyin möhkəmlənməsinə səbəb olur.

Şagirdlərin təlim fəaliyyətində təxəyyülün rolü böyükdür. Keçmiş qavrayış materiallarının yenidən işlənməsi əsasında yeni surətlərin yaradılmasından ibarət olan psixi prosesə təxəyyül deyilir. Şagirdin idrak fəaliyyətinin inkişafı, xüsusilə təfəkkür və hissələrin qarşılıqlı əlaqəsi təxəyyülün inkişaf səviyyəsindən asılıdır. Ona görə də müəllim müxtəlif yollarla şagirdlərin təxəyyülüni aktivləşdirməli və inkişaf etdirməlidir.

Təxəyyül biliklərin mənimşənilməsində mühüm rol oynamayaqla bərabər, həm də onları yadda saxlamağa kömək edir. İnsanın nəinki duyğu üzvlərinə bilavasitə təsir edən cisim və hadisələri qavrayaraq, yaxud keçmişdə qavradiqlarını yada salaraq onların surətlərini beyində yaradır, həm də heç zaman bilavasitə qavramadığı, hətta heç mövcud olması mümkün olmayan cisimlərin, hadisələrin surətlərini də beyində yarada bilir.

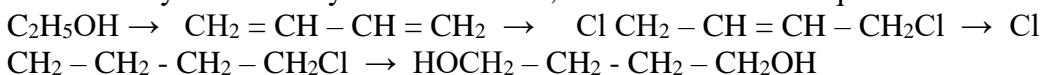
Təxəyyülü inkişaf etdirmək üçün tapşırıqlar:

Karbohidrogenlərin oksigenli törəmələrini öyrəndikdən sonra şagirdlərin aşağıda göstərilən tip sualları cavablandırımları, proseslər arasındaki əlaqəni görmək qabiliyyətini inkişaf etdirir.

a) Hansı reaksiyanın köməyi ilə metil spirtində NaHCO_3 almaq olar ?

b) Hansı reaksiyaların köməyi ilə etanoldan 1,4 – butan – diol almaq olar?

c) Etilenin oksidləşməsindən alınan məhsulları və onların tətbiq sahələrini göstərin.

Qeyd olunduğu kimi, maddi aləmin dərk edilməsi duyğu və qavrayışdan başlanır. Lakin idrakın bu ilk mərhələsində gerçəkliyin cisim və hadisələri arasındaki mürəkkəb və çoxcəhətli əlaqə və asılılıqlar, onların mahiyyəti əks etdirilə bilmir. Bu mənada hissə idrakın verdiyi məlumat heç də həmişə dərin və düzgün olmur. Burada hissə idrak materiallarına əsaslanan təfəkkür müstəsna əhəmiyyət kəsb edir.

Təfəkkür cisim və hadisələrin mahiyyətinin, onlar arasındaki əlaqə və asılılıqların insan şüurunda ümumiləşmiş və vasitəli inikasından ibarət olan idrak prosesidir. İnsan məhz təfəkkür sayəsində gerçəkliyi daha dərin, tam və dəqiq dərk edir. Təfəkkürün köməyi ilə bilavasitə qavranılmayan cisim və hadisələr də dərk olunur. Məsələn, atomun

tərkib hissələrini bilavasitə qavramaq mümkün deyildir. Halbuki insanlar onu bilirlər. Bu vasitəli bilikdir. Beləliklə, təfəkkür varlığın vasitəli inikasıdır.

Təfəkkürün formalarından biri istidlal və ya əqli nəticədir.

Əqli nəticənin üç növü var: induksiya, deduksiya və təsbih.

İnduksiya ayrı-ayrı faktlar üzərində aparılan müşahidələr əsasında ümumi nəticə çıxarmaqdan ibarət olan, xüsusidən ümumiyyə gedən əqli nəticədir. Au, Ağ, Cu, Fe –in yüksək temperaturda əridiyini müşahidə edib belə bir ümumi nəticə çıxarırlar ki, metallar yüksək temperaturda əriyir. Bu induktiv əqli nəticədir.

Deduksiya, məlum olan ümumi müddəaya əsasən müəyyən xüsusi hallar haqqında nəticə çıxarmaqdan ibarət olan, ümumidən xüsusiyə gedən əqli nəticədir.

Təsbih zamanı hadisələr arasındaki qismən oxşarlıq əsasında nəticə çıxarılır. Təsbih xüsusidən-xüsusiyə gedən istidlaldır. Təsbih çox da etibarlı əqli nəticə hesab edilə bilməz. Onun nəticəsi bəzən doğru, bəzən də yanlış olur.

Şagirdlərin cisimlə, hadisə ilə tanışlığı daha çox induktiv yolla aparılır, sonra isə artıq məlum nəticələrdən başlayıb material ətraflı öyrənilir, ümumidən xüsusiyə keçilir, bununla da ətraf varlıq dərindən dərk edilir.

İnsan həyat və fəaliyyət zamanı qarşıya çıxan məsələləri, problemi həll etmək üçün fikirləşir və bu vaxt bir sıra fikri əməliyyat icra edir. Bu halda təfəkkür bir proses kimi insanın idrak fəaliyyətində iştirak edir. Bu cəhət fikri fəaliyyət adlanır. Fikri fəaliyyət prosesində insan bir sıra əməliyyatlardan istifadə edir.

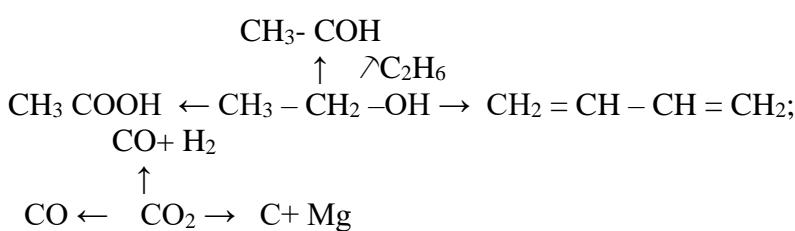
Fikri əməliyyata və ya təfəkkür proseslərinə analiz (təhlil) və sintez (tərkib), müqayisə və ümumiləşdirmə, təsnifat və sistemləşdirmə, mücərrədləşdirmə və konkretləşdirmə daxildir.

Analiz cismi, hadisəni fikrən hissələrinə ayırmaya, yəni tamın ayrı-ayrı əlamətlərinin, keyfiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsinə deyilir. Analiz cismi, hadisəni fikrən hissələrinə ayırmadırsa, sintez həmin hissələri fikrən birləşdirməkdən ibarətdir. Analiz və sintez vəhdət təşkil edir.

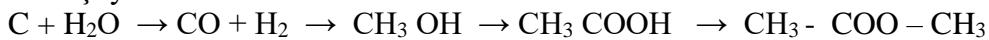
Analiz və sintez əməliyyatlarının inkişafı üçün tapşırıqlar:

a) Nə üçün aldehidlərin reduksiyasından alınan spirtlərin qaynama temperaturu müvafiq ketonların reduksiyasından alınan spirtlərin qaynama temperaturundan çoxdur?

b) Qlükozanın spirtə qıçqırmasından alınan maddələrin iştirakı və karbon atomlarının oksidləşmə dərəcəsinin dəyişməsi ilə gedən reaksiyaların tənliklərini yazın:

c) Kömür və sudan istifadə etməklə oksidləşmə-reduksiya reaksiyalarının köməyi ilə xoş iyi maddə necə alınar?

Müqayisə cism və hadisələr arasındaki oxşar və fərqli cəhətləri fikrən müəyyənləşdirməkdən ibarət olan əməliyyata deyilir. Müqayisə edilən cism və hadisələr bir-biri ilə sıx əlaqədar olmalıdır. Bundan başqa müqayisə üçün cism və hadisələr bir-biri ilə sıx əlaqədar olmalıdır. Eyni zamanda müqayisə üçün cism və hadisələrin mühüm əlamətləri götürülməli, həmin əlamətlər eyni olmalıdır.

Təlim prosesində müqayisə böyük əhəmiyyətə malik olub, idrakin dərinliyinə kömək göstərməklə yanaşı, öyrənilən materialın möhkəm yadda qalmasını da təmin edir. Müqayisə əməliyyatı müxtəlif sinif üzvi maddələrin quruluşları və xassələri arasındaki asılılığın öyrənilməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Müqayisə əməliyyatını inkişaf etdirmək üçün tapşırıqlar:

a) Birli, ikili və üçlü spirtlərin oksidləşmə qabiliyyətlərini müqayisə edin, üçlü spirtlərin neytral və qələvi mühitdə oksidləşdiricilərin (məsələn, KMn O₄ – ün) təsirinə qarşı davamlı olduğunu, turş mühitdə isə oksidləşmələrinin səbəbini izah edin.

b) Aldehidlərin və ketonların reduksiya məhsullarının əsaslıq xassələrini müqayisə edin.

c) H – COOH, CH₃ – COOH, ClCH₂ – COOH, CCl₃COOH birləşmələrinin turşuluq xassələrini müqayisə edin.

d) Doymuş biratomlu spirtlərin və aldehidlərin xassələrindəki fərqləri göstərin və səbəbini izah edin:

e) CH₃ - F; CH₃ – Cl; CH₃ – Br; CH₃- J birləşməsində C-X (X halogen) rəbitələrinin polyarlığını və reaksiya qabiliyyətini müqayisə edin.

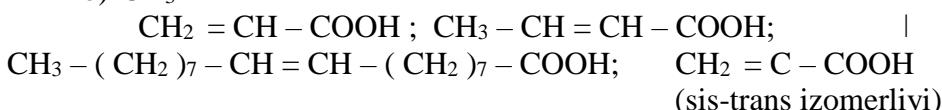
İnsanlar həyat fəaliyyətində bir sıra cisim və hadisələrin ümumi oxşar cəhətlərini müəyyən edirlər, nəticədə bu və ya digər əlaməti əsas tutaraq oxşar və fərqli cəhətlərinə görə onları fikrən qruplara, növlərə ayıırlar. Belə fikri əməliyyat təsnifat və ya sistemləşdirmə adlanır.

Təsnifat əməliyyatı müqayisə əməliyyatı ilə əlaqədardır və müəyyən əlamətə (və ya əlamətlərə) görə üzvi birləşmələri siniflərə, qruplara ayırmağa kömək edir. Verilən üzvi birləşmələri müxtəlif qruplara ayırmaq bacarığı şagirdlərdən yüksək nəzəri bilik tələb edir.

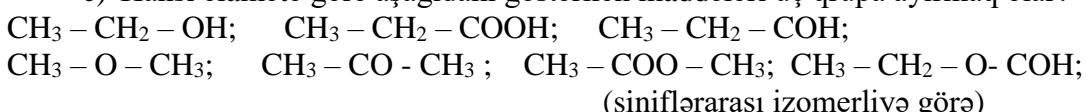
Təsnifat əməliyyatını inkişaf etdirmək üçün tapşırıqlar:

a) Hansı əlamətə görə aşağıda göstərilən doymamış karbon turşularını qruplara ayırmaq olar?

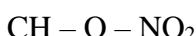
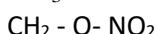
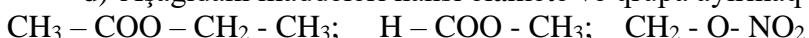
b) CH₃

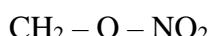
c) Hansı əlamətə görə aşağıdakı göstərilən maddələri üç qrupa ayırmaq olar?

d) Aşağıdakı maddələri hansı əlamətə və qrupa ayırmaq olar:

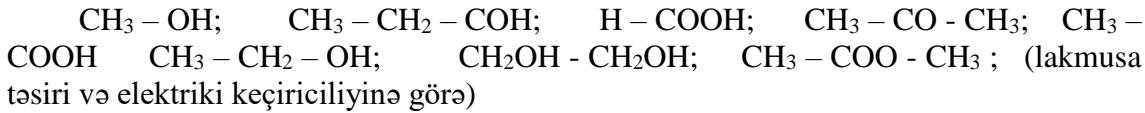
|

Bu mürəkkəb efirləri bir neçə qrupa ayırmaq olar?

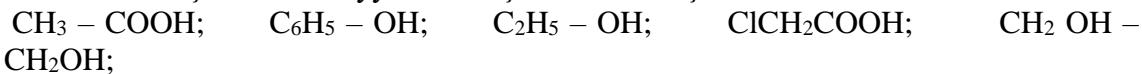
- mineral və üzvi karbon turşularından əmələ gələn mürəkkəb efirlər;
- partlayıcı xassəyə malik olan və olmayan mürəkkəb efirlər;
- tərkibində azot olan və olmayan mürəkkəb efirlər;
- biratomlu və çoxatomlu spirtlərin mürəkkəb efirləri.

e) Hansı əlamətə görə aşağıdakı oksigenli üzvi birləşmələri iki qrupa bölmək olar?

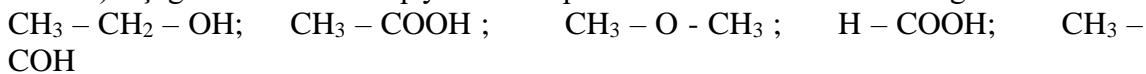

Sistemləşdirmə əməliyyatı maddələr arasındakı müəyyən qanuna uyğunluğun müəyyənləşdirilməsini və onları vahid sistemdə birləşdirilməsini nəzərdə tutur.

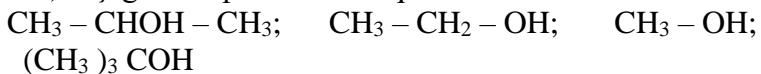
Sistemləşdirmə əməliyyatını inkişaf etdirmək üçün

b) Aşağıdakı maddələri qaynama temperaturlarının azalma sırasına görə düzün:

d) Aşağıdakı spirtləri əsaslıq xassələrinin artma sırasına görə düzün:

Təfəkkürün inkişafına nitq ünsiyyəti ciddi təsir göstərir. Nitq – insanların dil vasitəsilə həyata keçirilən ünsiyyət prosesidir. Biz sözlərin köməyi silə fikirləşirik. Bu halda təfəkkür nitq vasitəsilə həyata keçirilir. Nitq təlim-tərbiyə prosesində böyük əhəmiyyətə malikdir. Müəllimin nitqinin məzmunlu, anlaşıqlı, təsirli və ifadəli olması şagirdlərin üzvi kimyanı yüksək səviyyədə mənimsemələrinə, onların təlim-tərbiyə işinin müvəffəqiyyətinə müsbət təsir göstərir.

Ümumiləşdirmə cisim və hadisələri mühüm əlamət və xassələrinə görə birləşdirilməkdən ibarət olan fikri əməliyyatdır.

Pedaqoji təcrübə göstərir ki, yalnız nəzəri biliyin sistematik ümumiləşdirilməsi sayəsində dərin və möhkəm biliyə nail olmaq mümkündür. Üzvi kimyanın nəzəri səviyyəsinin yüksəlməsi və yeni materiallar əlavə edilməsi ilə əlaqədar olaraq ümumiləşdirmənin rolü daha da artdı.

Karbohidrogenlərin oksigenli törəmələrinin öyrənilməsində ümumiləşdirmə zamanı aşağıda qeyd olunan maddələrə xüsusi diqqət yetirmək tələb olunur: oksigenli birləşmələrin kimyəvi və elektron quruluşu, molekulda atomların qarşılıqlı təsiri, maddədəki funksional qrupla həmin maddənin xassələri arasındaki asılılıq, üzvi birləşmələrin sınifları arasında əlaqə.

Müasir dövrdə təlim psixoloji biliklərin tətbiqi zamanı və şəraitin intensiv dəyişməsi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Zaman və şəraitin intensiv dəyişməsilə əlaqədar olaraq müasir dövrdə psixoloji biliklərin tətbiqi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Üzvi kimya kursunun ayrı-ayrı bölmələrinin öyrənilməsində yuxarıda qeyd etdiyimiz üsullardan istifadə edilməsi şagirdlərin kursa tam yiyələnmələrinə, məntiqi düşünmələrinə, yeni mövzuları təhlil etmək qabiliyyətlərinin yüksəlməsinə səbəb ola bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Bakı: Çinar-çap, 2006, 624 s.
2. Əliyev A.H. IX sinifdə kimyanın tədrisi (yeni pedaqoji texnologiyalardan istifadə, orta məktəb müəllimləri üçün metodik vəsait). Bakı, 2006, 480 s.
3. Əliyeva Q.M., Hüseynov Q.Z. Orta məktəbdə üzvi birləşmələrin oksidləşmə-reduksiya reaksiyalarının tədrisi barədə // Kimya məktəbdə. Bakı, 2006, 4(16), s.25-37.
4. Əliyeva Q.M., Hüseynov Q.Z. Orta məktəbdə karbohidrogenlər və onların funksional törəmələrinin yanma reaksiyalarının tədrisi barədə // Kimya məktəbdə. Bakı, 2007, 4(20), s.46-68.
5. Əliyeva Q.M., Hüseynov Q.Z., Hüseynov V.Ə. Orta məktəbdə karbohidrogenlərin oksigenli törəmələrinin tədrisi zamanı idrak proseslərinin inkişaf etdirilməsi // Kimya məktəbdə. Bakı, 2008, 4(24), s.60-71.
6. Əliyeva Q.M., Hüseynov Q.Z., Nəcəfova Z.Ə. Orta məktəbdə kimya kursunda «Oksidləşmə dərəcəsi» // Kimya məktəbdə. Bakı, 2011, 2-3(34-35), s.39-45.
7. Əliyev R.Y., Əzizov Ə.T. Kimyanın tədrisi metodikası. Bakı, 2005, 369 s.
8. Mehdiyadə M. Ümumtəhsil məktəblərində təlim-tərbiyə prosesinin təkmilləşdirilməsi

yolları. Bakı: Maarif, 1982

SUMMARY

GIZILLI ALIYEVA

TO DEVELOP PERCEPTION PROCESSES IN TEACHING OXYGENOUS DERIVATIVES OF CARBOHYDROGENS

The analysis of exam results hold on test method show that university entrants have difficulty to answer a number of questions concerning to organic chemistry subject to apply the gained theoretical knowledge in practice, are not able to connect different notions with one another. One of the main reasons of it is that, pupils do not understand the essence of learned. Theoretical knowledges deeply, they remember them by heart.

Therefore teacher should teach pupils habit of analysing new material logically, should obtain complete clearing of notions, their connected teaching.

Usage of interactive teaching methods in teaching pupils ORR theme is important. From this point of view problematic teaching is of great importance.

Perception is reflection process formed from the influence of objective world existed apart from a man to organs of sense and mind of a man. It is known that the notions attention, perception, imagination, memory, thinking and speech are closely connected and belong to perception processes of a man.

Usage of the so called methods in learning different units of organic chemistry can cause complete mastering of the course by pupils, their logical thinking, rise of abilities analyzing new themes.

Positive influence of fulfilling exercises connected with those notions to pupils perception process development is noted comprehensively in the article.

Key words: Based training, disclosure of concepts, classification operation, imagination, thinking, cognition to compare

РЕЗЮМЕ

ГЫЗЫЛЫ АЛИЕВА

РАЗВИТИЕ ПРОЦЕССОВ ПОЗНАНИЯ В МЕТОДИКЕ ПРЕПОДАВАНИЯ КИСЛОРОДНЫХ ПРОИЗВОДНЫХ УГЛЕВОДОРОДОВ

Анализы результатов приемных тестовых экзаменов показывают, что при ответе абитуриенты не умеют отвечать на некоторые вопросы, относящиеся к органической химии, затрудняются при применении теоретических знаний на практике, не могут связать различные понятия. Одной из основных причин этого нежелательного явления является то, что учащиеся, не понимают суть темы, заучивают теоретические знания. Поэтому учитель при пояснении нового материала должен развить привычку логического анализа, полное раскрытие химических понятий, добиваться полного разъяснения связей с предыдущей темой. Для объяснения темы «Окислительно-востановительные реакции» (ОВР) используется активная методика преподавания. С этой точки зрения, методика проблемы является процессом развития человеческого сознания от действия объективного окружающего мира на его органы чувств. Известно, что внимание, восприятие, воображение, запоминание, мышление и речь – все эти чувства взаимосвязаны и относятся к процессам познания человеком окружающей среды.

При использовании вышеуказанных методов преподавания различных разделов органической химии может стать основой полного усвоения, логического мышления и анализа различных тем на высоком уровне. В статье указывается положительное влияние на развитие процесса познания и выполнения различных заданий при использование этих методов преподавания.

Ключевые слова: Проблемное обучение, раскрытие концепций, операция классификации, воображение, мышление, познание, сравнение

Məqalə pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor İsmayılov Əliyev tərəfindən təqdim olunmuşdur.

Məqalə daxil olmuşdur: 19 avqust 2019-cu il

Çapa qəbul edilmişdir: 25 sentyabr 2019-cu il

UOT: 54: 372.854

MİRNAZİM SEYİDOV

*Kimya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
dosentm.nazimseyid@mail.ru*

AKİF ƏLİYEV

*Kimya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Naxçıvan Dövlət Universiteti
a_aliyev@mail.ru*

PLASTİK KÜTLƏLƏR ƏSASINDA ALINAN POLİMER KOMPOZİSİYA MATERİALLARININ TƏDRİSİNƏ DAİR

Məqalə plastik kütlələr əsasında alınan polimer kompozisiya materiallarına, plastik kütlələrin mexaniki və fiziki xassələrini yüksəltmək məqsədi ilə onların tərkibinə müxtəlif aşqarların daxil edilməsinə, alınmış polimer kompozisiya materiallarının tətbiq sahələrinin tədrisi metodikasına həsr edilmişdir.

Məqalədə həmçinin polimer kompozisiya materiallarının əldə edilməsi, onların mühüm xüsusiyyətləri, onlardan hazırlanan məmulatlar, bu məmulatların maya dəyərinin aşağı salınması, emal texnologiyasının asanlaşdırılmasının öyrənilməsi üsulları barəsində məlumat verilir.

Açar sözlər: polimer, kompozisiya materialları, plastik kütlə, aşqarlar

Çoxillik pedaqoji təcrübə onu göstərir ki, bəzən dərslikdə verilməyən materialların tələbələrə izah edilməsi öyrənmə prosesini optimallaşdırır və materialın uzun müdətli yadda qalmasını təmin edir.

Bu məqsədlə “Yüksəkmolekullu birləşmələr kimyası” fənninin tədrisi zamanı plastik kütlələr əsasında alınan polimer kompozisiya materialları haqqında məlumatın tələbələrə verilməsini məqsədə uyğun hesab edirik.

Polimer kompozisiya materiallarının mənasını izah etmək məqsədi ilə müəllim qeyd etməlidir ki, kompozisiyada iştirak edən komponentlərdən biri polimerdisə, onda belə kompozisiyalar polimer kompozisiyalar, hazırlanan materiallar isə polimer kompozisiya materialları (PKM) adlanırlar [1-5].

Plastik kütlələr əsasında alınan PKM haqqında məlumat vermək məqsədi ilə izah etməlidir ki, emal zamanı özlüaxıcı və ya yüksək elastik halda olan polimerlər əsasında hazırlanan və şüşəvari halda istismar edilən materiallar plastik kütlələr adlanır. İstehsal miqyasına görə onlar polimer materialları içərisində birinci yeri tutur.

Plastik kütlələrin istehsal cəhətdən dünya miqyasında sürətlə artması onların bir sıra qiymətli xassələri ilə əlaqədardır. Plastik kütlələr dəmir-beton, silikat şüşəyə, gera-mikaya nisbətən yüngül, korroziya yüksək müqaviməti olduğundan texnikanın müxtəlif sahələrində tətbiq edilən və yüksək davamlılığı ilə seçilən əvəzedilməz materialdır.

Plastik kütlələr istehsalında istifadə olunan istiliyə və şaxtayadavamlı flüor tərkibli, müxtəlif element – üzvi polimerlər radioelektronikada, hava donanmasında və raket texnikasında geniş işlədilməkdədir. Bir sözə plastik kütlələr olmadan raket texnikasının, avtomobil və aviasiya, kimya və maşınqayırma sənayelərinin, elektro-radiotexnikanın və xalq təsərrüfatının digər sahələrinin sürətli inkişafını təsəvvür etmək çətindir.

Müəllim qeyd edir ki, TU-104 reaktiv sərnişin təyyarəsinin təxminən 120 min hissəsinin plastik kütlədən hazırlanlığını nəzərə alsaq, yuxarıda dediklərimizin nə qədər real olduğunu nəzərimizdə canlandırma bilərik. Plastik kütlələrin mexaniki və fiziki xassələrini yüksəltmək məqsədi ilə polimerə müxtəlif aşqarlar qatılır. Həmçinin aşqarlar

polimer maddənin sərfini azaltmağa imkan verir, plastik kütlənin qiymətini ucuzlaşdırır. Bəzi hallarda aşqarlar dəmir-betonadakı armaturların rolunu oynayır.

Plastik kütlələrin tərkibinə aşağıdakılardır: materialın dəyərini azaldan və onun mexaniki xassələrini yaxşılaşdırın doldurucular (ağac kəpəyi, parça, asbest, şüşə, lif və s.) elastikliyi artırın və kövrəkliyi aradan qaldıran plastifikatorlar (məsələn, yüksək temperaturda qaynayan mürəkkəb efirlər), plastik kütlələrin emalı və istifadə olunması prosesində onların xassələrinin saxlanmasına səbəb olan stabilzatorlar (antioksidantlar, işıq stabilzatorları), materiala tələb olunan rəng vermək üçün boyalar və başqa maddələr.

Bütün bu izahatlardan sonra müəllim izah etməlidir ki, plastik kütlələr termoplastik və termoreaktiv olmaqla iki yerə bölünür.

Termoplastik polimerlər (məsələn, polietilen) qızdırıldıqda yumşalır və bu halda formasını asan dəyişir. Soyuduqda onlar yenidən bərkiyir və verilən formanı saxlayır. İkinci dəfə qızdırıldıqda onlar yenidən yumşalır, yeni forma alır və i.a.

Termoaktiv polimerlər qızdırıldıqda əvvəlcə plastikləşir, lakin sonra plastikliyini itirir. Əriməyən və həll olmayan hala keçir, belə ki, onlarda xətti makromolekullar arasında kimyəvi qarşılıqlı təsir baş verir, polimerin fəza quruluşu əmələ gəlir (kauçukun rezinə çevrilməsində olduğu kimi).

Digər PKM-də olduğu kimi plastik kütlələrin də tərkibinə qarışan və qarışmayan müxtəlif komponentlər daxildir. Komponentlərin paylanması xarakterindən asılı olaraq plastik kütlələr bir (homogen) və çox (heterogen) fazlı olur.

Homogen fazlı plastiklərdə polimer, dispers mühit (əlaqələndirici) funksiyasını yerinə yetirir. Başqa komponentlərin hər biri polimer mühitində ayrıca faza təşkil edərək dispersləşir. Heterogen plastiklərdə həm adsorbsiya, həm də doldurucunun səthi ilə əlaqələndirici arasında gedən kimyəvi reaksiya hesabına doldurucunun hissəcikləri və əlaqələndirici arasında möhkəm rabitə yaranır. Buna görə də qarışığa edilən xarici təsir bütün həcm üzrə bərabər paylanır, əlaqələndiricinin müəyyən bir hissəsi doldurucunun səthinin təsiri altında olur. Bu hissənin payı çox olduqda, ərintinin özlülüyü və şüşələşmə temperaturu yüksəlir, bərkimə sürəti və dərəcəsi, həmçinin kristallaşma dərəcəsi də dəyişir.

Məlum olduğu kimi, polimerlər termoplast və termoreaktiv olurlar. Bundan başqa, hər bir PKM-in doldurulmuş və doldurulmamış kimi növləri vardır. Bu təsnifatlar plastik kütlələrə də aiddir. Digər doldurulmuş materiallarda olduğu kimi plastik kütlələr də doldurucu qaz və kondensləşmiş halda olur. Sonuncu halda doldurucunun elastiklik modulu polimerin elastiklik modulundan böyük (yüksek modullu doldurucular) və yaxud kiçik (aşağı modullu doldurucular) ola bilər.

Aşağı modullu doldurucu kimi, əsasən, elastomerlərdən istifadə olunur və onlar elastifikasiya adlanır. Elastomer istismar zamanı bütün temperatur diapazonunda yüksək elastik hala malik olan polimerlər və onların əsasında alınan materiallardır. Elastomerlərin tipik nümayəndəsi kauçuk və rezinlərdir. Bu materiallar kiçik qüvvənin təsiri altında çox böyük elastik deformasiyaya uğrayırlar.

Termoplastlar arasında polietilen, polistirol və poliviniklorid əsaslı plastiklər homogen və elastifikasiya olunmuş, qazla və mineral tozlarla doldurulmuş şəkildə geniş istifadə olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, polietilendən presləmə üsulu ilə alınmış nümunələrin molekulönümlü quruluşunda müxtəlif ölçülü (yüksek təzyiqli polietilen üçün 1-10 mkm, aşağı təzyiqli polietilen üçün 1-20 mkm) sferolitlər olur. Sferolitlərin ölçüləri, əsasən, məməlatın hazırlanma və soyudulma rejimində asılıdır. Polietilen dartılarkən ilkin nümunənin sferolit quruluşu dartılma istiqamətində nizamlanmış fibril quruluşa keçir. Buna görə də məməlatın xassəsini ancaq ilkin nümunənin xassəsi deyil, həm də məməlatın konfiqurasiyası və hazırlanma rejimi təyin edir.

Vinilxloridin kütlədə, emulsiyada, suspenziyada və məhlulda radikal polimerləşməsi üsulu ilə alınmış **polivinilxlorid** plastik kütlələrinə adətən, tamamilə və ya 50 % vinilxlorid manqalarından ibarət polimer və sopolimerlərdən alınmış plastik kütlələr aid edilir.

Alınmış plastik kütlələrin yüksək fiziki-kimyəvi xassələrə malik olması, onları digər plastik kütlələrdən fərqləndirir. Bu xassələri polivinilxloridin daha böyük sahələrdə tətbiq olunmasına imkan verir. Polivinilxlorid tərkibində 30-40% akrilnitril olan butadien-nitril kauçuku ilə yaxşı qarışır. Belə kompozisiya turşulara, qələvilərə, benzinə, yağlara və həllədicilərə qarşı davamlı şlanqların hazırlanmasında, məftillərin elektroizolyasiyasında geniş istifadə olunur.

Viniplast – suspenziyada və ya lateksdə alınmış polivinilxloriddən hazırlanmış sərt termoplastik materialdır. Onun tərkibinə polivinilxloridlə yanaşı, polimer kütləsinin 10 %-ə qədər stabillaşdırıcı, 0,5-1%-ə qədər yağlayıcı, 20%-ə qədər doldurucu, 35 %-ə qədər modifikator və 5-10%-ə qədər plastifikator daxildir.

Sabitləşdirici kimi qurğunun üzvi və qeyri-üzvi duzlarından (qeyri-şəffaf materiallar üçün), dövri sistemin 2-ci qrup metallarının (şəffaf materiallar üçün) və 4 valentli qalayın (həddən çox şəffaf materiallar üçün) üzvi törəmələrindən, yağlayıcı kimi alifatik karbon turşularından, onların kalsium, kadmium, qurğunun duzlarından, doldurucu kimi isə $\text{Ca}(\text{CO}_3)_2$, azbest, oduncaq unundan istifadə olunur.

Viniplast yanmir, adı avadanlıqlarda çox asanlıqla mexaniki emal olunur. O, müxtəlif növ yapışqanlarda (əsasən polivinixlorid və perxlorvinil qatranı əsasında) yaxşı yapışaraq birləşir. Bu, birləşmələrin möhkəmliyi 80-90%-nə çatır. Viniplast turşuların, qələvilərin və alifatik karbohidrogenlərin təsirinə qarşı davamlı, xlorlu və aromatik karbohidrogenlərin təsirinə qarşı isə davamsızdır. O, polietilen plastiklərinə nisbətən daha çətin formalasdır.

Viniplast vərəq, boru, dənə və toz halında olan yarımxammal şəklində buraxılır və ondan presləmə, təzyiq altında tökmə üsulları ilə müxtəlif məmulatlar alınır.

Plastikat – plastifikasiya olunmuş polivinilxloridin plastikləşməsilə alınmış plastik kütlədir. O, suspenziyada və kütlədə alınmış polivinilxloriddən, həm də polivinilxloridlə vinilasetatin sopolimerləşməsindən alınır. Plastikatın tərkibində polimer (100 k.h.) plastifikatorla (30-90 k.h.) yanaşı, (3-1:5 k.h.) termostabilizator, (20-30 k.h.) doldurucu, (1-3 k.h.) yağlayıcı və (0,1-3 k.h.) piqment olur. Polivinilxloridin və plastifikatorun destruksiyasının qarşısını almaq üçün plastifikatorun kütləsinin 0,02-0,5%-ə qədər antioksidantlardan istifadə olunur.

Plastikatların alınması qarışdırma, plastikləşmə və dənəvərləşmə kimi mərhələlərdən ibarətdir.

Plastikatlar suyun, turşunun və qələvilərin təsirinə qarşı davamlı olub, nitrobenzol, dioksan və karbohidrogenlərin xlorlu törəmələrində qismən həll olurlar. Yağın və benzinin təsirinə qarşı davamlı olan xüsusi növ plastikatlar da vardır. Belə plastikatlardan normal temperaturda presləmə, təzyiq altında tökmə üsulları ilə müxtəlif məmulatlar alınır.

Reaktoplastlar – termoreaktiv qatranlar əsasında hazırlanan plastik kütlələrdir. Digər termoreaktiv əsaslı PKM-də olduğu kimi reaktoplastlarda da polimer faza yüksək sıxlıqlı üçölçülü quruluşa malikdir. Buna görə də bərkidilmiş reaktoplastlar bəzi xassələrinə (bərklik, elastiklik modulu, istiyədavamlılıq, qocalmaya qarşı davamlılıq) görə termoplastlardan üstündür. Ancaq bərkidilmiş reaktoplastlar özlüaxıcı hala keçə bilmədikləri üçün polimer bir neçə mərhələdə sintez edilir.

Birinci mərhələdə molekul kütləsi 500-1000 olan oliqomer alınır. Oliqomer məhlulu və ya ərintisi aşağı özlülükli olduğu üçün doldurulmuş oliqomerlərin kütləyə görə doldurma dərəcəsi hətta 80-85% olduqda doldurucu oliqomer fazasında çox asan paylanır. Kompozisiyaya digər komponentlər əlavə olunduqdan sonra bərkidilməmiş reaktoplastlar çox axıcı olurlar. Bu səbəbdən hazırlanmış kompozisiyalar üçün aşağı öz-

lülüklü qarışqlara uyğun formalaşma üsulları tətbiq olunur. Belə reaktoplastlara polimer kompaundları, premiks və prepregilər aididir [1-4].

Epoksid qatranları əsasında hazırlanan polimer kompaundlar haqqında məlumat vermək üçün müəllim izah etməlidir ki, epoksid qətranları əsasında kompaundlar difenilolpropanın epiklorhidrin və ya qəlevi mühitdə qliserinin xlorhidrinlə qarşılıqlı təsiri nəticəsində alınır.

Bərkidicinin növündən asılı olaraq epoksid qatranının bərkiməsi adı və ya yüksək temperaturlarda aparılır. Soyuq bərkimə üçün heksametilendiamin, piridin, polietilenpoliamin tipli azotlu birləşmələrdən, yüksək temperaturda qaynar bərkimə üçün aromatik amin və ya BF_3 -ün aminlə kompleksindən və dikarbon turşularının anhidridlərindən istifadə olunur. Epoksid kompaundları poliefir, poliamid, polisulfid, kauçuk, bitki yağları və çoxatomlu spirtlərin qlisidli efirlərilə plastifikasiya və mofifikasiya olunur. Aşağıözlü hopucu kompaundlar kiçikmolekullu epoksid qatranı, maye bərkidici və durulaşdırıcıdan istifadə etməklə alınır. Tərkibində doldurucu olan və anhidridin iştirakı ilə bərkiyən ötürücü kompaundlar yüksəközlü olurlar. Emal temperaturuna ($80-130^\circ\text{C}$) qədər qızdırıldıqda isə onların özlülüyü kəskin şəkildə azalır.

Otaq temperaturunda bərkiyən kompaundlar birbaşa istifadədən qabaq hazırlanır. Qatran $50-70^\circ\text{C}$ -ə qədər qızdırılır, ona ardıcıl olaraq plastifikator və doldurucu əlavə edilir, komponentlər 1-2 saat müddətində homogen qarışq alınana qədər qarışdırılaraq vakuumlaşdırılır. Sonra kompozisiya $15-25^\circ\text{C}$ -ə qədər soyudulur və fasılısız qarışdırma ilə qarışığa bərkidici (ərimiş heksametilendiamin) əlavə edilir.

Qaynar bərkimə kompaundlarının hazırlanmasında da aparılan əməliyyatların ardıcılılığı soyuq bərkimədə olduğu kimidir. Lakin bu halda komponentlər daha yüksək temperaturda qarışdırılır ($80-130^\circ\text{C}$) və bu temperatur bərkidicilərin qarışığa əlavə olunmasında da saxlanılır.

Epoksid kompaundları yüksək elektrik və fiziki-mexaniki xassələrinə görə başqalarından fərqlənir. Bu xassələr yüksək rütubətdə uzun müddət ($120-140^\circ\text{C}$) qızdırıldıqda da çox az dəyişir. Soyuq mühitdə bərkiyən kompaundlar 120°C , qaynar şəraitdə bərkiyən kompaundları isə $-60 - 200^\circ\text{C}$ intervalında istifadə olunur.

Uzunmüddətli müşahidələr göstərir ki, verilmiş materialın tələbələrə tədris edilməsi onların yüksək molekullu birləşmələr kimyası haqqında biliklərinin daha da geniş olmasına imkan verir, dərslikdəki materialların öyrənilməsinə şərait yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. Əzizov A.Ə., Alosmanov R.M., Əkbərov O.H. Polimer kompozisiya materialları. Bakı, 2004, 171 s.
2. Bilalov Y.M., Hüseynov F.İ., Abbasova L.M. Modifikasiya edilmiş polimer kompozisiyaları. Bakı, 2002, 199 s.
3. Ричардсон М.Промышленные полимерные композиционные материалы: М.Химия, 1980, 480 с.
4. Полимерные композиционные материалы. Под редакции академика Берейна А.А. СанктПетербург, 2009, 556 с.
5. Seyidov M.A., Əliyev A.S. Polimer kompozisiya materiallarının tədrisinə aid bəzi məsələlər. Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun Xəbərləri, 2018, №2 (14), 81-85 s.

SUMMARY

MIRNAZIM SEYIDOV
AKIF ALIYEV

SOME ISSUES RELATED TO THE TEACHING OF POLYMER
COMPOSITIONAL MATERIALS BASED ON PLASTIC MASS

The article is devoted to the methodology of the production of polymer compositional materials, the synthesis of high-molecular compounds used in the preparation of compositional materials, the basic types of polymer compositional materials and the application areas.

The article also clarifies the main objectives of creating polymer compositional materials, giving them the necessary properties for the products made from them, reducing the cost of the obtained material, and the ways to facilitate processing technology.

Key words: polymer, compositional materials, plastic mass

РЕЗЮМЕ

МИРНАЗИМ СЕЙДОВ
АКИФ АЛИЕВ

К ПРЕПОДОВАНИЮ ТЕМЫ «ПОЛИМЕРНО-КОМПОЗИЦИОННЫХ
МАТЕРИАЛОВ НА ОСНОВЕ ПЛАСТИЧЕСКИХ МАСС»

В статье рассматриваются методика преподавания полимерно-композиционных материалов, способы синтеза высокомолекулярных соединений, используемых в приготовлении композиционных материалов, основные виды и отрасли применения полимерно-композиционных материалов.

В статье также объясняны основные цели образования полимерно-композиционных материалов, передача важных свойств, приготовленных из них изделий, снижение себестоимости полиценных материалов, способы изучения путей облегчения обработки технологий.

Ключевые слова: полимер, композиционные материалы, пластические массы

Məqalə pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Vahid Rzayev tərəfindən təqdim olunmuşdur.

Məqalə daxil olmuşdur: 20 avqust 2019-cu il

Çapa qəbul edilmişdir: 25 sentyabr 2019-cu il

UOT: 51:37.016

FATMA HACIYEVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti
 fatma.haciyeva@mail.ru

İBTİDAİ SINİFLƏRDƏ RİYAZİ MƏSƏLƏLƏRİN VERİLMƏ ARDICILLİĞİ

Məqalədə qeyd olunur ki, bütün biliklər ciddi ardıcılıqla elə mənimsədilməlidir ki, hər sonrakı anlayış özündən əvvəlki anlayışa istinad etsin və əvvəlki anlayış özündən sonra gələn anlayışda özünün sonrakı inkişafını tapsın. Həm də bu biliklər təcrübəyə əsaslanmaqla, həyatda tətbiqini tapmalıdır. İbtidai siniflərdə riyaziyyat fənnində keçirilən bütün məsələlərdə də varislik özünü göstərmişdir. Müşahidələr göstərir ki, hər sonrakı məsələnin həlli əvvəlki məsələyə istinad edərək, müyyəyən dərəcədə yeni məzmun və forma kəsb edir. Beləliklə, şagirdlərin riyazi təfəkkürünün inkişafının təmin edilməsində varislik məsələ həlli prosesində də reallaşır, tədris materialına yeni məzmun və forma verir.

Açar sözlər: Sahə, faiz, hissə, uzunluq, kəmiyyət, saat, miqdar, sürət

Varislik anlayışı elm, tədris, tərbiyə və digər sahələrdə işlədir. Onun təlim prosesi ilə bağlılığı və onun bu sahədə rolü təhsil işçilərinə yaxşı məlumdur. Elmi ədəbiyyatda varisliyin mahiyyəti belə məlum edilir: “Təbiət daim irəliyə doğru hərəkətdədir, heç vaxt dayanmır, heç vaxt köhnəni atıb ancaq yenilikdən yapışır, Lakin əvvəl başlandığını davam edərək, onu genişləndirir, inkişaf etdirir və axıra çatdırır [5, s. 278].” Varislik pedaqoji proseslə bağlı olub, təlimin keyfiyyətinin yüksəlməsinə xidmət edir. Görkəmli pedaqoqlar varisliyi sistematiklik və ardıcılıq prinsipinin məhdud hissəsi hesab edirlər. Məlumdur ki, qarşılıqlı əlaqədə olan pedaqoji şərtlər əsasında biliklərin şüurlu mənimsənilməsi və möhkəmləndirilməsi təmin olunur. Burada iki tələb ödənməlidir:

1. Biliklər ciddi ardıcılıqla elə mənimsənilməlidir ki, hər sonrakı anlayış özündən əvvəlki anlayışa istinad etməli və əvvəlki anlayış özündən sonra gələn anlayışda özünün sonrakı inkişafını tapmalıdır.

2. Biliklər təcrübəyə əsaslanmaqla, həyatda tətbiqini tapmalıdır.

Deməli, yeni, köhnədən yaranmaqla və ya köhnə əsasında yaranmaqla onu inkar etmir, əksinə, onu möhkəmləndirir və özü irəliyə doğru hərəkət edir.

Bu prosesdə bəzən irəliyə doğru tədricən və ardıcıl kimi də baxılır. Məktəbdə başqa fənlərdən fərqli olaraq, riyaziyyat təlimində varislik I sinifdən XI sinifə qədər tətbiq olunur və o, riyazi təhsilin ayrılmaz komponentidir. Təhsil sistemində mövcud olan mərhələlər məhz varislik əsasında əlaqələnir, biri digərinin tamamlayır.

Məlumdur ki, riyaziyyat elminin obyekti-kəmiyyətlər və onların ölçülməsidir. Bu proses bütövlükdə məsələ həllindən ibarətdir. Riyaziyyatın məktəbdə təlimi də bilavasitə məsələ həlli ilə bağlıdır. Çünkü məsələ həlli vasitəsilə təlimin bir sıra məqsədləri həyata keçirilir, o cümlədən şagirdlərin məntiqi, riyazi təfəkkürü inkişaf etdirilir. Ona görə də məktəb riyaziyyat kursunda məsələlərin siniflər üzrə paylanması və onların həlli metodlarında varislik bir prinsip kimi həmişə gözlənilir. Məsələn, ibtidai siniflərdə çox da çətin olmayan müxtəlif tip məsələlər həll edilir. Bu məsələlər əsasən, hesab üsulu ilə (ayrı-ayrı əməllər üzrə) həll edilir, çünkü təhsilin bu mərhələsində riyazi təfəkkürün formalasdırılması və inkişaf etdirilməsi daha mühüm əhəmiyyət kəsb edir. V-VI siniflərdə hesab və cəbr, VII-XI siniflərdə isə əsasən cəbri üsullla həllinə üstünlük verilir.

Sinifdən-sinfə keçdikcə, məsələlərin çətinlik dərəcəsi artdığı kimi, onların həlli metodları da dəyişir, konkretləşir və ya analitik formaya malik olur.

Fikrimizi konkretləşdirmək üçün ibtidai siniflərdə həll edilən məsələlərin üç növünü nəzərdən keçirək:

1. Verilmiş ədədin hissəsini tapmağa aid məsələlər.

2. Verilmiş hissəsinə əsasən ədədin tapılmasına aid məsələlər.

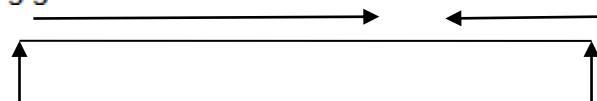
3. İki ədədin bölmə əməlinə nəzərən müqayisəsi və onların nisbətinin tapılmasına aid məsələlər.

Məsələ 1. 18 m-lik ipin $\frac{2}{3}$ hissəsini tapın.

Həlli

$\frac{2}{3}$

$\frac{3}{3}$

1) $18:3=6 \text{ (m)}$

2) $6 \cdot 2=12 \text{ m}$

Məsələ 2. Bir kisə qəndin $\frac{3}{4}$ hissəsi 24 kq-dır. Kisədə nə qədər qənd var?

1) $24:3=8 \text{ kq}$

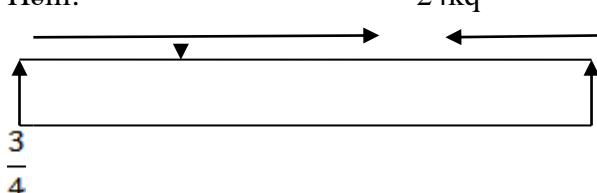
2) $8 \cdot 4=32 \text{ (kq)}$ və ya $24+8=32 \text{ (kq)}$

Məsələ 3. Mağazaya hər birində 40 kq olan 10 kisə qənd və hər birində 50 kq olan 16 kisə şəkər tozu gətirdilər. Gətirilən bütün qənd şəkər tozunun hansı hissəsini təşkil edir?

Həlli:

24kq

$\frac{1}{4}$

1) $40 \text{ kq} \cdot 10=400 \text{ kq (qənd)}$

2) $50 \text{ kq} \cdot 16=800 \text{ kq (şəkər tozu)}$

3) $800:400=2 \text{ (dəfə)}$

Cavab: Qənd şəkər tozunda 2 dəfə azdır və ya onun $\frac{1}{2}$ hissəsin təşkil edir.

Bu tipli məsələlər VI-XI siniflərdə də həll edilə bilər. Burada həmin məsələlərin mahiyyəti dəyişmir, həll metodları da dəyişmir, yalnız həllin forması dəyişir.

Məlumudur ki, şagirdlər iki ədədin fərqiనə və bölünmə nisbətinə əsasən müqayisə etməyi ibtidai siniflərdən bilirlər. V-VI siniflərdə hesablamaçıları sadələşdirmək və ya səmərəli emək məqsədilə, yeni anlayış - faiz daxil edilir. Ədədin (kəmiyyətin) yüzdə bir hissəsinə faiz deyilir və % kimi yazılır. Deməli, $\% = 0,01$. Yuxarıda nəzərdən keçirdiyimiz həmin üç növ məsələni faiz anlayışı ilə əlaqələndirsək, onda həmin məsələləri belə ifadə etmək olar:

1. Verilmiş ədədin faizinin tapılmasına aid məsələlər.

2. Verilmiş faizə əsasən ədədin tapılmasına aid məsələlər.

3. İki ədədin faiz nisbətinin tapılmasına aid məsələlər.

Məsələ nümunələrini nəzərdən keçirək.

Məsələ 1. Latunun tərkbində 60%-i mis və 40%-i sink vardır. 42 kq latunda nə qədər mis və nə qədər sink var?

Həlli: Verilmiş ədəd 42 kq-dır. $60\% = \frac{60}{100}$ olduğundan, 42 ədədinin $\frac{60}{100}$ hissəsini tapmalıyıq:

$$42 \cdot \frac{60}{100} = 25,2 \text{ (kq)-mis}$$

Eyni qayda ilə 42 ədədinin 40%-ni tapırıq: $42 \cdot \frac{40}{100} = 16,8 \text{ (kq)-sink.}$

Bundan sonra nəticə çıxarılır. Verilmiş ədədin faizini tapmaq üçün həmin ədədi faiz göstərən ədədə vurub, alınan hasil 100-ə bölmək lazımdır.

Məsələ 2. Tuncun tərkibində olan qalay, tuncun 10%-ni təşkil etməklə, 8 kq-dır. Tuncun kütləsini tapın.

Həlli: Məlumdur ki, tuncun tərkibində 10% təşkil edən qalay 8 kq-dır. Yəni, $\frac{10}{100}$ hissəsi 8 kq olan ədəd nə qədərdir?

$$8 : \frac{10}{100} = 8 \text{ (kq) – tunc.}$$

Bundan sonra nəticə çıxarılır. Verilmiş faizinə əsasən ədədi tapmaq üçün həmin ədədi faiz göstərən ədədə bölüb, alınan qisməti 100-ə vurmaq lazımdır.

Məsələ 4. Bir fəhlə bir gündə 32 detal, ikincisi isə 40 detal hazırladı. İkinci fəhlə planı birincidən neçə faiz çox yerinə yetirdi?

Həlli: Bu məsələdə 40 və 32 ədədlərinin bölünmə münasibətinə görə müqayisə edirik:

$$\frac{32}{10} = \frac{4}{5} = 0,8 = 80\% \\ 100\% - 80\% = 20\%$$

Deməli, ikinci fəhlə planı 20% çox yerinə yetirmışdır. Qayda belə ifadə olunur: iki ədədin faizi nisbətini tapmaq üçün həmin ədədlərin qismətini 100%-ə vurmaq lazımdır.

Nəzərdən keçirdiyimiz 1-ci və 2-ci üçlüyün uyğun məsələləri eyni riyazi asılılığı ifadə edir, həlli üsulları da eynidir. Lakin % anlayışında istifadə edilməsi, həllin yazılış formasında dəyişiklik edilməsi ilə nəticələndi. Deməli, varislik təmin olunur: köhnə inkar edilmir, onun əsasında yeni üsul, yeni forma yaranır.

Məktəb riyaziyyat kursunda “qarışığa aid” məsələlərin də həlli nəzərdən keçirilir. Bu həm metalların qarışığına, həm də mayelərin qarışığına aid ola bilər.

Mayelərin qarışığına aid məsələlərin həllində faiz anlayışından da istifadə olunur. Metalların qarışığına aid məsələlərin xüsusi bir növü “prob” anlayışı ilə bağlıdır. Bu xüsusi qiymətli metalların ərintisine aid olub, iki metalın ərintisində qiymətli metalın 1000-də bir hissələrlə göstərilməsi mənasında işlədir. Əslində, metalların qarışığında faiz anlayışı 100-də bir hissələri deyil, 1000-də bir hissələri ifadə edir. Məsələn, qızıl suyunun “probu” 583 ədədi ilə ifadə olunursa, bu o deməkdir ki, həmin üzüyün kütləsi şərti olaraq, 1000 bərabər hissədən ibarətdirsə, onda həmin hissələrdən 583-ü qızıl, 417-si misdir. Bu tipli məsələlərin də üç növünün həllini nəzərdən keçirmək olar:

1. Probu və kütləsi verilmiş ərintidə qiymətli metalın miqdarnı tapmalı.

Bu məsələ verilmiş ədədin faizinin tapılmasına aid məsələyə oxşardır.

Məsələ : Probu 750 olan 17,8 kq-lıq qızıldə xalis qızılın miqdarnı tapın.

Həlli: 1) $(17,8 \cdot 750) : 1000$ və ya $17,8 \text{ kq } ədədinin \frac{750}{1000} \text{ hissəsinə tapırıq.}$

Cavab: 13,35 kq (xalis qızıl)

2. Probu və qiymətli metalın kütləsi məlum olduqda, ərintinin kütləsini tapmaq tələb olunur.

Bu məsələ verilmiş faizinə əsasən ədədin tapılmasına aiddir.

Məsələ : 2) 6,48 kq xalis qızıldan 750 problu nə qədər ərinti almaq olar?

Həlli: $6,45 : \frac{750}{1000} = \frac{6,48 \cdot 1000}{750} = 8,64 \text{ (kq)}$

Cavab: 750 problu 8,64 kq ərinti

3. Hər birinin probu və kütləsi məlum olan iki ərinti verilib. Bunların qarışığından alınan yeni ərinti probunun tapılması.

Məsələ: 750 problu 56 q və 900 problu 126 q iki qızıl parçası vardır. Bunların ərintisinin probunu tapın.

Həlli: 1) Hər bir qızıl parçasındaki xalis qızılı tapırıq:

- $(56 \cdot 750):1000=72$ (q) -xalis qızıl
- $(126 \cdot 900):1000=113,4$ (q) -xalis qızıl
- $42+113,4=155,4$ (q)-xalis qızıl
- $126+56=182$ (q)-ərinti
- $(155,4:182) \cdot 1000=854$

Ərintinin probu 854 olur.

Kəmiyyətlərin hissələri arasındaki münasibətlərə aid üç növ məsələni nəzərdən keçirdik.

İndi isə bir neçə hərəkətə aid məsələlərə baxaq, burada varisliyin hansı rolu oynadığını diqqət verək.

Məsələ: Turistlər çayın axını istiqamətində qayıqla saatda 6 km sürətlə 5 saat yol getdilər. Həmin yolu karetlə qayıtdılar. Katerin saatda 15 km sürətlə getdiyini bilərək, yola sərf olunan vaxtı tapın.

Həlli: 1) Turistlər çayın axını istiqamətində neçə kilometr yol getdilər?

$$6 \text{ km} \cdot 5 = 30 \text{ km}$$

2) Turistlər karetlə neçə saat yol getdilər?

$$30:15=2 \text{ (saat)}$$

Məsələ: Teploksod iki liman arasındaki məsafəni axın istiqamətində və əks istiqamətdə gedərək cəmi 2 saat 10 dəqiqə sərf etdi. Axın istiqamətində 40 dəqiqə az sərf etdiyini bilərək, teploksodon hər iki istiqamətdə sərf etdiyi vaxtı ayrıraqda tapın. Bu məsələ iki ədədin cəminə və fərqiñə əsasən məchulların təpilmasına aiddir. Ona görə də həlli aşağıdakı kimi olacaqdır:

1) Teploksod bərabər olmaqla, hər iki istiqamətdə cəmi nə qədər vaxt sərf etmişdir?

$$130 \text{ dəq} - 40 \text{ dəq} = 90 \text{ dəq}$$

2) Teploksod axın istiqamətində nə qədər vaxt sərf etmişdir?

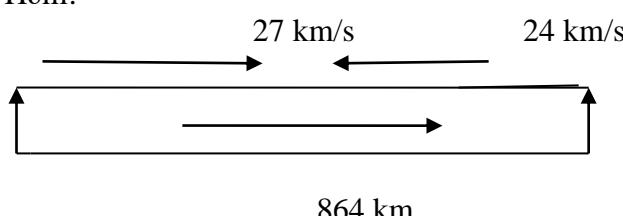
$$90:2=45 \text{ dəq}$$

3) Teploksod axına qarşı nə qədər vaxt sərf etmişdir?

$$45 \text{ dəq} + 40 \text{ dəq} = 85 \text{ dəq}$$

İki çay limanı arasındaki məsafə 684 km-dir. Teploksod bu məsafəni axın istiqamətində saatda 27 km sürətlə və əks istiqamətdə saatda 24 km sürətlə getdi. Teploksod bütün yola nə qədər vaxt sərf etdi?

Həlli:

864 km

$$1) 864:27 = 32 \text{ saat}$$

$$2) 864:24 = 36$$

$$3) 32 \text{ saat} + 36 \text{ saat} = 68 \text{ saat}$$

Məsələ: Çayın iki limanı arasındaki məsafə 275 km-dir. Bu limanlardan eyni zamanda qarşı-qarşıya paraxod və barj çıxdı. Onlar 5 saatdan sonra görüşdülər. Paraxodon sürətinin $28 \frac{\text{km}}{\text{saat}}$ olduğunu bilərək, barjin sürətini tapın.

Həlli:

1) Paraxod 5 saatda nə qədər yol getmişdir?

$$28 \cdot 5 = 140 \text{ km}$$

2) Barj 5 saatda nə qədər yol getmişdir?

$$275 - 140 = 135 \text{ km}$$

3) Barjin sürəti nə qədərdir?

$$135:3 = 27 \text{ km} - 1 \text{ saatda}$$

Hərəkətə aid məsələlərdə də varislik özünü göstərmüşdür. Hər sonrakı məsələnin həlli əvvəlki məsələyə istinad edərək, müəyyən dərəcədə yeni məzmun və forma kəsb edir. Beləliklə, şagirdlərin riyazi inkişafının təmin edilməsində varislik, məsələ həlli prosesində də reallaşaraq, tədris materialına yeni məzmun və forma verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Həmidov S.S. I-IV siniflərdə riyaziyyatın tədrisi metodikası. Bakı, 2001
2. Həmidov S.S. Məktəbin ibtidai siniflərində məsələ həllinin təlimi metodikası. Bakı, 2003
3. Sadixov N.A. Riyaziyyatın tədrisi metodikası. Bakı: APİ, 1979
4. Qaralov Z.İ. I-IV siniflərin riyaziyyat programı. Bakı, 2002
5. Komenski Y.A. Seçilmiş pedaqoji əsərləri. M., 1965

SUMMARY

FATMA HAJIYEVA

SEQUENCE OF MATHEMATICAL SUMS IN PRIMARY FORMS

In the article it is stated that, all the learned knowledge should be assimilated in sequence so seriously that, each latest nation should rely on previous nation and previous nation should find its further development in the lastest nation. As well as these knowledge should apply in life relying on practice. Interitance showed itself in all sums done in maths subject of primary forms. Observations show that, sollution of each latest sum make new content and form in certain degree relying on previous sum. Thus, inheritance is realized in sum solution ensuring maths thimking development of pupils, make new content and form.

Key words: site, percent, partition, length, quantity, hour, amount, speed

РЕЗЮМЕ

ФАТМА ГАДЖИЕВА

ПОСЛЕДОВАТЕЛЬНОСТЬ ПРЕДСТАВЛЕНИЯ МАТЕМАТИЧЕСКИХ ЗАДАЧ В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ

В статье отмечается, что все знания должны быть усвоены в строгом соответствии с тем, чтобы каждое последующее понятие относилось к предыдущему понятию и предыдущее понятие находило свое дальнейшее развитие в последующих понятиях. Также эти знания должны основываться на опыте, находить применение в жизни. Преемственность проявилась и во всех вопросах математики в начальных классах. Наблюдения показывают, что решение каждого последующей задачи, ссылаясь на предыдущую задачу, имеет в определенной степени новое содержание и форму. Таким образом, преемственность в обеспечении развития мышления учащихся реализуется и в процессе решения математических задач, придавая учебному материалу новое содержание и форму.

Ключевые слова: площадь, процент, часть, длина, количество, часы, количество, скорость

Məqalə pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Azad Novruzov tərəfindən təqdim olunmuşdur.

Məqalə daxil olmuşdur: 20 iyul 2019-cu il

Çapa qəbul edilmişdir: 25 sentyabr 2019-cu il

UOT: 37.017.92

GÜLMİRƏ HACIYEVA

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu
gulmirahaciyeva943@gmail.com

ƏLİQULU QƏMKÜSAR YARADICILIĞINDA PEDAQOJİ MOTİVLƏR

Məqalədə müasirlərinin Əliqulu Qəmküsər haqqında mülahizələri və onların pedaqoji fikir tarixi üçün əhəmiyyətidən danışılır. Onun “Molla Nəsrəddin” jurnalında çap olunan mənzum hekayələrinin təhlilinə məqalədə xüsusi diqqət yetirilir. Məlum olduğu kimi, poetik dillə nəql olunan hekayələr çox mühüm tərbiyəvi mahiyyyət kəsb edir. Belə nümunələr o dövriin yetişən nəslin nümayəndələrinin əxlaqının saflaşdırılmasına xidmət etdiyi kimi pedaqoji fikir tariximizi də zənginləşdirmişdir. Əliqulu Qəmküsər mənzum hekayələr islam dəyərlərinə zidd olan zərərli adətləri tənqid atəşinə tutan, yalançı mollaların, axundların, bir sözlə, din xadimlərinin pis əməllərini və savadsızlığını, firuldaqçı olmalarını ifşa edən, tərbiyə örnəklər kimi pedaqoji fikir tariximizi zənginləşdirən bədii yaradıcılıq nümunələridir.

Açar sözlər: Əliqulu Qəmküsər, müasirlik, pedaqoji fikir, tərbiyə, mənzum hekayə

Görkəmli şairimiz Nizami Gəncəvinin mənzum hekayələri dövrünün ziddiyyətlərini özündə əks etdirməklə yanaşı bu ziddiyyətlərin, nöqsanların və çatışmazlıqların həlli ilə bağlı şairin tərbiyəvi fikirləri Nizamidən sonrakı ədiblərin də yaradıcılığında öz əksini tapır. Nizami Gəncəvinin əziz xələfləri kimi Seyid Əzim Şirvani və Qasım bəy Zəkir öz yaradıcılıqlarında mənzum hekayələrə geniş yer vermişlər. Onlardan sonra mənzum hekayələrə müraciət edən ədiblərimizdən biri də Əliqulu Qəmküsərdür. Əliqulu Qəmküsərin mənzum hekayələrinin hamısı demək olar ki pedaqoji ideyalarla zəngindir. Onun mənzum hekayələrinin əsas motivi insanları qəflət yuxusundan ayıltmaq, nadanlığı tənqid etmək, cəmiyyətə yaxşı və pisi anlatmaq məqsədini güdür. Əliqulu Qəmküsər mənzum hekayələrinin bir qisminə ad qoymasa da, bir qismini müxtəlif adlarla adlandırmışdır. Onun seçilmiş əsərləri sırasında yer alan mənzum hekayələrindən biri “Üç dostluq” adlanır. Əliqulu Qəmküsərin bu mənzum hekayəsinin qəhrəmanları yalançılıqda ittiham olunurlar [2, s. 92]. Molla və onun iki dostu məhkəmə də yalançı şahidlər qis mində ifadə verirlər. Lakin məhkəmə araşdırılmalarına görə onların hər üçünün yalan danışdıqları üzə çıxır. Molla və hər iki dostu yalan ifadə verdikləri üçün zindana salınırlar. Zindanda ağır həyat tərzi keçirən dostlar zindan başına şikayət edirlər. Xahiş edirlər ki, onların ağsaqqal olduqlarını, məsum qoca adamlar olduqlarını nəzərə alaraq onları azad etsinlər. Zindan başı ağsaqqal qocaların hər üçünün xahişini yerinə yetirərək prokurora məktub yazır. Prokuror məktubu alır, üç ağsaqqal doston halına yanır. Prokurora çatan məktubda zindanbaşı onların halını belə təsvir edirdi:

Bir də insaf deyil bu ağsaqqal
Kişilər burda ta ola pamal.
Onlara yaxşı bir məqam gərək,
Çünki piranə ehtiram gərək.
Çox qaranlıqdı, yerləri dardı,
Yanlarında böyük qəmir vardı,
İzin ver ya dəyişdirək yerini,
Ya qataq ayrı-ayrı hər birini.
Yalı-koppalı belə ağappaq,
Kəsləri eyləmək bu cür dusdaq,
Hansı dinə, təriqətə yaraşar.

Harda bir zülm beylə həddən aşar.
Buraxaq qoy çıxıb dolansınlar,
Kolgə yerlərdə daldalansınlar [1, s. 63].

Məktubu alan prokuror pirani qocaların bu hallarına yana-yana fikirləşdiyi bir zamanda molların dostlarından biri zindanda onlara üzünün qəşindiğinin və hənasının vaxtının keçdiyini söyləyir. Hər üçünün buna ehtiyacı olduğu üçün nəzarətçi pul verib bazardan onlar üçün həna almasını xaiş edir. Nəzarətçi bazardan həna alıb mollaya və onun dostlarına verir. Başının tükləri, bişləri və saqqaları dum ağ ağaran dostlar qara hənanı başlarına, bişlərinə və saqqallarına çəkirlər. Hənanın rəngi dostları 30 yaş cavan göstərir. Elə bu zaman onların halına yanmış prokuror zindana gəlib onların yatdığı kameralaya baş çəkib onlara, yəni pirani qocalara köməklik göstərmək istəyir. Kameraya daxil olan prokuror pirani qocaları yox, ağ saçlı, ağ saqqallı qocaları yox qara saçlı, qara bağlı, qara saqqallı cavanları görür. Bu mənzərəni Əliqulu Qəmküsər belə təsvir edir:

Qapısın taki açdırılar qəmirin...
Gördülər üç nəfər qarasaqqal,
Buları birdən etdi istiqbal.
Üçü də diskinib çəkildi geri,
Sonra birdən təpildilər içəri.
Diqqətilən dolandılar bir də,
Qoca yox, gördülər həman yerdə
Üçü də ortabab cavan kişidi,
Ucaboy, şəstli, pəhləvan kişi [1, s. 64].

Bu mənzərəni seyr edən prokuror zindanbaşına açıqlanır və bərk əsəbləşərək onu cavan adamların kamerasına niyə gətirdiklərini soruştur. Çəşib qalan zindanbaşı nə edəcəyini bilmir. Əliqulu Qəmküsər belə təsvir eləyir:

Nadziratel görəndə bu hali,
Rəngi qaçıdı pozuldu əhvalı.
Əlbəəl çasdı, lap itirdi özünü,
Dili çəpləşdi anlamırı sözün.
Fövri baxdı prokrorum üzünə,
Çaldı birdən iki əlli dizinə.
Dedi ey yay, yaman günə düşdüm,
O adamlar deyil ki, görmüşdüm [1, s. 65].

Dostların ucbatından pis vəziyyətə qalan zindanbaşına prokurorun bərk acığı tutur onu danlayır. Cavan prokuror gördüyü mənzərədən hiddətlənir, qeyzə gəlir və burada bir biclik olduğunu güman edir. Əslində mənzum hekayənin qəhrəmanlarının bu hala düşməsi bir tərəfdən onların nadanlığıdırsa, digər tərəfdən onların cəmiyyətin qanunları-na zidd hərəkət etmələri, yalan ifadə verməklə bu hala düşmələridir. Ona görə mənzum hekayədə hadisələri ardıcıl olaraq poetik dildə təsvir edən Əliqulu Qəmküsər prokurorun dili ilə bu hadisənin qiymətini aşağıdakı şəkildə verir:

Prokuror bir cavan idi, səffak,
Baxçağın bunlara olub qəmkar,
Gördü dustaqları bu halət ilən,
Qeyzə gəldi, soruşdu hiddət ilən:
Hanı bəs sən nişan verən qocalar?
Görsənəm burda ayrı biclik var...
...Yazaram, tez səni çıxartsınlar,
İşə salsınlar, həbsə qatsınlar.
Ola hər nadziratelə ibrət.
Ta aristanda qoymaya hörmət... [1,s. 65]

Mənzum hekayədən göründüyü kimi, təsvir olunan hadisənin iki motivi vardır: hadisənin birinci motivi molların dostlarının məhkəmədə yalan ifadə verdikləri üçün həbs olunaraq zindana düşmələri, ikinci motivi isə zindanda, yəni həbsxanada onların özlərini xina ilə boyayaraq pis vəziyyətə düşmələri və ifşa olmalarıdır. Hər iki halda yazıcının ciddi satirik yanaşmaları özünü daha qabarlıq göstərir. Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixini zənginləşdirən bu mənzum hekayə bir neçə cəhətdən mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Birinci cəhəti ondan ibarətdir ki, yetişən nəslin nümayəndələri ötən əsrin ilk illərində baş verən ictimai-siyasi hadisələrlə tanış olur və qiymətləndirirlər. İkincisi, mənzum hekayədə təsvir olunan hadisələrin iştirakçıları olan molla və onun dostlarının cəmiyyətə zidd olan, düzlüyü və doğruuluğa qarşı yönələn hərəkətləri yetişən nəslin nümayəndələri tərəfindən qinaq obyektinə çevrilir. Üçüncüüsü, yetişən nəslin nümayəndələri 1917-ci ilin mart ayında “Molla Nəsrəddin” jurnalında (№ 2-9) çap olunan mənzum hekayənin dili, üslubu ilə yaxından tanış olurlar. Bu zaman onlar təhrif olunmuş neologizmlərlə tanış olur, onları təhlil edərək müvafiq elmi dünyagörüşü qazanırlar. Mənzum hekayədəki kluçnik (Kliuçnik, açarçı, yəni kameraların açılıb bağlanması icra edən nəzarətçi), qəmirin (yəni kameranın), nadziratəl (nadzor, yəni həbsxananın ümumi nəzarətçisi, zindanbaşı) padloq (müasir rus dilində saxta iş, saxtakarlıq anlamında işlədir) kimi sözlərin qinisioloji mahiyyətini və qrammatik mənalarını mənimsemış olurlar. Bu da onların əxlaqi, mənəvi keyfiyyətlərinin formalaşmasına köməklik göstərmiş olur [3, s. 81].

Göründüyü kimi bir əsr önce Azərbaycan dilinə gəlmış və təhrif olunaraq işlədilmiş neologizmlərin Azərbaycan ədəbiyyatında, o cümlədən mənzum hekayələrdə yer almaları ilə tanış olan şagirdlərin nitq mədəniyyətinin inkişafında mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Əliqulu Qəmküsərin yaradıcılığında dəyənəklər geniş yer tutur. Azərbaycan pedaqoji fikir tarixini zənginləşdirən dəyənəklər təbiyəvi mahiyyət kəsb etməklə dövrün ictimai, iqtisadi və siyasi problemlərinin həllinə təkan verən bu problemin yaranmasını, eləcə də bu problemi yaradanları satirik dillə tənqid edən yeni bir janrdir. Əs-lində özünəməxsus janr yaradan və bu janr vasitəsilə zəhmətkeş xalqın müdafiəsinə qal-xan, kasıbları incidən, əməkçi insanların haqqını yeyən işbazları, xalqıaldadan mollaları, ruhaniləri tənqid hədəfinə çevirən Əliqulu Qəmküsər Azərbaycan pedaqoji fikir tarixi üçün də yeni qızıl səhifə yaratmışdır. Bu qızıl səhifədə yer alan dəyənəqlər əsasən 4 misralıq poetik nümunələrdir. Hansı ki, bu poetik nümunələrin hər biri satira yönümlü olmaqla dövrün ziddiyətlərini, ictimai mühitin ziddiyyətlərini, ruhanilərin camaati alda-dan hərəkətlərini, mollaların savadsızlığını, nadan və cahil insanların əməllərini tənqid edir. Əliqulu Qəmküsərin bu dəyənəkləri, yəni 4 misradan ibarət olan dəyənəkləri “Molla Nəsrəddin” jurnalının səhifələrində öz əksini tapmışdır. Əliqulu Qəmküsərin ilk tədqiqatçısı Lətif Hüseynzadə həmin dəyənəklərin bir qismini toplayaraq 1959-cu ildə Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatında çap etdiyi “Əliqulu Qəmküsərin seçilmiş əsərləri” adlı kitaba daxil etmişdir. Lətif Hüseynzadənin bu kitaba daxil etdiyi 4 misralıq dəyənəklərin sayı 21 dənədir. Bunları dördlük dəyənəklərdə adlandırmaq olar. Lətif Hüseyn-zadə adı çəkilən kitaba 4 misralıq dəyənəklərlə yanaşı, bir 6 misralıq, bir də 12 misralıq dəyənəkləri daxil etmişdir. Görünür Əliqulu Qəmküsər 4 misralıq dəyənəklərlə yanaşı, 6 misralıq, 8 misralıq və 12 misralıq dəyənəklər də yaratmışdır [6, s. 51]. Əliqulu Qəmküsərin seçilmiş əsərlərinə daxil edilən bu dəyənəklərin pedaqoji fikir tariximiz üçün də-yərli olduğunu nəzərə alaraq onların bir qisminin təhlilə cəlb edilməsini məqsədəuyğun hesab etdik. Əliqulu Qəmküsər “Molla Nəsrəddin” jurnalında çap etdiyi bu dəyənəklərin bir qisminə ad qoysa da, bir qisminə ad qoymamışdır. Başqa sözlə desək, dəyənəklərin bir qisminin konkret ünvani olduğu halda, digər bir qismini şair ünvansız olaraq yazmışdır. Bu, o deməkdir ki, konkret ünvani olan dəyənəklər, konkret olaraq hər hansı personajı “döymək” üçündürsə, adsız dəyənəklər ictimai mühitdə mövcud anti-

podları “döymək” üçündür. Adlı dəyənəklərə misal olaraq “Vükalayı-Millətə” adlı nümunəyə diqqət edək:

Gəlməsə Batmanqılıc İranə, nəzm etməz qəbul,
Cəlb edək ol zatı fövriyyətlə, Allah eşqinə.
Yoxsa baş tutmaz sizin məşrutəniz, eylər üful,
Bəlkə qəmçiyələ sizi islah edə şah eşqinə [1, s. 77].

Qeyd edək ki, 19 noyabr 1910-cü ildə “Molla Nəsrəddin” jurnalının 36-cı sayında çap olunmuş bu dəyənəkdə şair İran inqilabına işarə edir. Məlum olduğu üzrə həmin illərdə türk əsilli və Qacar soyköklü şahların hakimiyyətdən getməsi və onların yerinə fars əsilli Pəhləvi soyköklü şahların gəlməsi ilə bağlı siyasi olaylara işarə edilir. Məlum olduğu üzrə qacarlar dövründə İranın türk əsilli şahlar uzun illər idarə etmiş sonra Rusiyanın və Qərbən maddi-mənəvi köməkliyi sayəsində onlar hakimiyyətdən uzaqlaşdırılmış, onların yerinə ata Rza şah və oğul Məhəmməd Rza şah Pəhləvilər gəlmişdir. XX əsrin ilk illərindən başlayaraq Səttar xan hərəkatı bütöv Azərbaycan yaratmaq uğrunda mübarizə aparsa da, şahın adamları və Rusiyanın, Qərbən təsiri ilə bu hərəkat yarışmışdır. Onun davamçısı Şeyx Məhəmməd Xiyabani Səttərxan hərəkatında çıxış edərək sonralar bütöv Azərbaycan yaratmaq istəyi ilə mübarizəsini davam etdirmişdir. Ona görə XX əsrin ilk 10 illiyi Azərbaycan xalqının ölüm-dirim mübarizəsi olmuşdur. Bu illərdə xalqı parçalamağa çalışanlar, onların bir qismini şahın tərəfdarları olmağa məcbur etmiş, bir qismini isə şah səltənətinə qarşı çıxdıqları üçün onlara təcavüz etmiş, öldürmiş, sikəst etmişlər [4, s. 88]. Ona görə, həmin illərdə İranda fars əsilli insanlarla türk əsilli insanlar arasında münaqişə yaratmağa çalışan qüvvələr mövcud idi. Hətta həmin qüvvələr türk dilli insanları da özlərinə tərəf çəkərək şah istibdadına yönəltməyə çalışmışlar. Əliqulu Qəmküsər belə hadisələrə də öz münasibətini bildirmiştir. O, “Şpiyon axndlara” adlı dəyənəyində bu məsələyə toxunaraq yazar:

Doğdu həqiqətin günü, yırtıldı maskalar,
Çıxdı üzə cəmali-xəyanətməabınız.
Divani-əldə çəksə sizi, istəsə qisas,
Bu millətə görün, nolur aya, cəvabınız [1, s. 82].

“Molla Nəsrəddin” jurnalının 16 mart 1917-ci il, 6 sayılı buraxılışında yer alan dəyənəklərin pedaqoji ideyalarla zəngin olduğunu görmək çətin deyil. Bu dəyənəkdən göründüyü kimi İranda fars şovnizminə xidmət edən adamların iç üzünü açmaq üçün çalışan siyasi xadimlərimizin çağrısına məhəl qoymayanlar tənqid atəsinə tutulmuşlar. O zamanlar fars şovnizmi türk soylu din xadimlərini ələ alaraq onlara cənnəti vədd etməklə bir qismini özlərinə yaxınlaşdırmışlar. Şah rejiminin iç üzü açıldıqdan sonra Əliqulu Qəmküsər da onlara öz sözünü deməyə başlamışdır. Şair şah rejimini bir başa tənqid atəsinə tutmasa da öz dəyənəyini işə salaraq əsil həqiqəti xalqa çatdırmağa müyəssər olmuşdur. Bir neçə dəyənəyində həmin məsələyə toxunan Əliqulu Qəmküsər 4 misralıq dəyənəklə siyasi gedişlərə Azərbaycan xalqına qarşı olan açıq və gizli siyasi təsirlərə öz münasibətini bildirmiştir. Bu xüsusda bir dəyənəyində deyir:

Xüliqan olma, quzum, fikrini bir islah et,
İstəmə bir bu qədər qəlbdən İran şahın.
Payimal olsa da qanuni-əsası yenidən,
Genə müşkül yetirə canə sənin dilxahin [1, s. 78].

“Molla Nəsrəddin” jurnalının 27 iyun 1911-ci il 27 sayılı buraxılışında dərc olunan bu dəyənəkdən göründüyü kimi İranda baş verən siyasi olaylara öz münasibətini Naxçıvanda bildirən Əliqulu Qəmküsər öz xalqına, öz vətəninə olan məhəbbətini də gizlətmir. Hətta şah rejimini sevənlərə, şahın taxtı-tacına meyil edənlərə satirik dillə, öz dəyənəyi ilə təsir göstərməyə çalışır. Bütün bu yanaşmalar Azərbaycan xalqının vahid dövlətdə, torpaqda, məmləkətdə birləşməsi arzusu olmaqla Əliqulu Qəmküsərin mənəviyyatında yer almışdır. O, sanki bütün şah sevənlərə bildirmək istəyirdi ki, Azərbaycan xalqının

birliyinə heç bir şah siyaseti köməklik göstərə bilməz. Azərbaycan xalqının birliyi onun vətənpərvərliyində, yurdsevərliyində, millətsevərliyindədir. Bu xüsusda öz dəyənəyini işə salan Əliqulu Qəmküsər şah sevənləri aşağıdakı şəkildə tənqid atəşinə tutur:

Gərəkdir şahsevənlər daima bir şah sevsinlər,
Nəinki binədayə rəhm edib, Allah sevsinlər.
Deyirlər haqq ilə nəhaqqı onlar qanmayır əsla,
Gərək bir qandıran olsun, olub agah, sevsinlər [1, s. 82].

“Molla Nəsrəddin” jurnalının 25 dekabr 1917-ci il 26 sayılı buraxılışında çap olunan bu dəyənəkdən göründüyü kimi Əliqulu Qəmküsərin vətənpərvərliyi öz xalqını birliyə çağırın çılgın vətənpərvərlikdir. Hansı ki, bu örnək vətənpərvərlik pedaqoji fikir tariximizi zənginləşdirməyə xidmət göstərən bir amil kimi dəyərləndirilməlidir. Çünkü pedaqogika tarixi ilə bağlı olan belə vətənpərvərlik nümunələrini gələcək nəslin nümayəndələri öz xalqının bu örnək vətənpərvərliyini örnək bir təbiyə nümunəsi kimi qəbul edəcəklər.

Əliqulu Qəmküsərin dəyənəklərində yetişən nəslin əxlaqının saflaşdırılması ilə bağlı fikirlər də vardır. Hansı ki, bu fikirlər içərisində uşaqların təbiyəsi, onların təbiəti-ni korlaya biləcək adamlara qarşı mübarizə aparmaq geniş yer tutur. Yeri gəlmışkən demək lazımdır ki, hələ XIII əsrə Nəsirəddin Tusi uşaqların təbiyəsi ilə bağlı göstərilən amillərin nəzərə alınmasına xüsusi diqqət yetirməyi məsləhət görür. Tusi göstərir ki, təbiyənin birinci şərti budur ki, uşağı onun təbiətini korlaya biləcək adamlarla və şeylərlə oturub-durmağa, oynamaya qoymayan, çünkü uşaq nəşfi sadə olar, ətrafdakıların xasiyyətini tez götürər [5, s. 36].

Uşağı mehribanlıq və məhəbbət doğuran kəramətlərlə təbiyə etmək lazımdır, xüsusilə ağıla, şüura, idraka təsir edən başa salmaq yolu ilə; pul vermək, şirnikləndirmək, əsil-nəsəbə aid olan şeylərlə yox.

Bundan sonra adət-ənənə, davranış qaydaları, dini vəzifələri öyrətmək, onları yerinə yetirməyə təhrük etmək, tabe olmadıqda tənbeh vermək, xeyirli işləri onun yanında tərifləmək, zərərli şeyləri işə plisləmək məsləhətdir. Onda yaxşı bir hərəkət baş verdikdə həvəsləndirib artırmaq, kiçik bir nöqsan gördükdə işə danlayıb qarşısını almaq lazımdır [9, s. 68]. Əliqulu Qəmküsər sələflərdən gələn bu ideyaları əsas götürərək yaşadığı mühitdə uşaqların əxlaqına təsir göstərən bədd əməllərə qarşı təbiyəvi fikirlər irəli sürür. Bu fikirlər içərisində yetişən nəslə elm oxumağa çağırmaq, təhsilli olmağa istiqamətləndirmək əsas yer tutur. Çünkü Əliqulu Qəmküsərin yaşadığı dövrdə əgər rühaniylər yetişən nəslin nümayəndələrini dini fanatizmi qəbul etməyə istiqamətləndirildilərsə, bəzi qüvvələr onları qumarxanalara cəlb edirdilər. Bunları görən Əliqulu Qəmküsər öz dəyənəklərini işə salaraq həmin qüvvələrə qarşı mübarizə aparırdı. O, bir dəyənəyində bu xüsusda belə deyirdi:

Özgələr dərs oxuyur, alimi-fərzanə olur,
Özünə, millətinə qövli-həkimənə olur,
Sütudent olsa biri leyk bizim millətdə,
Ya qumarbaz, ya piyan, ya da ki, divanə olur [1, s. 80].

“Molla Nəsrəddin” jurnalının 3 fevral 1913-cu il 4-cü sayında nəşr olunan Əliqulu Qəmküsərin ürək ağrısı ilə qələmə aldığı bu misralarda yetişən nəslin əxlaqının saflaşdırılmasına xidmət edən öyüdlər, nəsihətlər kimi səslənən fikirlər ən güclü pedaqoji ideyalar kimi diqqəti cəlb edir. Əliqulu Qəmküsər açıq, aydın göstərir ki, başqa millətlər təhsil alır, elm öyrənir, alim olur, həkim olur, özünə, xalqına, millətinə xidmət edir. Bizim millətdən biri bu yolu tutan kimi hələ tələbə olarkən bəzi qüvvələr onu öz yolundan sapdırır, qumara, içkiyə sövq edir. Burada Əliqulu Qəmküsərin əsas məqsədi yetişən nəslin nümayəndələrinin lap kiçik yaşdan düzgün təbiyə olunmasıdır. Ə.Qəmküsərin istəyinə görə gərək onun millətinin hər bir valideyni öz uşaqlarını kiçik yaşlardan təbiyə etsinlər. Onları spirtli içkilərdən, qumardan və digər zərərli adətlərdən uzaq tutsunlar. Bu ideyalar Nəsirəddin Tusidən gəlir. Başqa sözlə desək, Əliqulu Qəmküsərin bu ideyaları,

dəyənəklərdə Tusinin “Əxlaqi-Nasiri” ideyaları ilə həmahəng səslənir. Nəsirəddin Tusi XIII əsrə yazırdı ki, uşaqlarda pis adətlərə, bəd əməllərə nifrət yaratmaq lazımdır. Uşaq inkişafın ilk anlarında çoxlu səhv'lərə yol verər, qəbahətli iş görər, çox zaman yalançı, paxıl, oğru, xəbərçi, tərs və inadkar olar, füzulluq eyləyər, dediyindən əl çəkməz, başqalarını da zərərli və xoşagəlməz iş tutmağa vadər edər, sonra isə tənbəh və təriyə yaşı keçər. Deməli uşağı körpəlikdən təriyə etmək lazımdır. Sonra dərs öyrətməyə, təlimə başlarlar, hikmətli kəlamlar, təriyəvi şeirlər əzbərlədərlər ki, öyrətmək istədikləri şeylər yadında qalsın, mənasını unutmasın. Əvvəl “rəcəz”, sonra “qəsidə” oxudarlar. Eşq, şərab, şəhvət və ehtiras tərənnüm edən qəzəllərdən, məsələn İmrül Qeys, Əbu Nüvas kimilərin şeirlərindən qaçmaq lazımdır. Onları zəriflik və insan təbiətini incələşdirən hesab edənlər yanılır, belə şeirlərin yeniyetmələri korladığını nəzərdən qaçırırlar. Tusisayağı öz xalqının əxlaqının saflaşdırılması üçün təriyə nümunəsi olan bu poetik nümunələrin də pedaqoji fikir tariximizdə öz yeri, rolu və əhəmiyyəti vardır [7, s. 59].

Əliqulu Qəmküsər Azərbaycanlıların qumara, içkiyə qurşandıqlarını nəinki tənqid atəşinə tutur, hətta onlara bəzi öyüdlərini də verir. Şairin yaşadığı mühitdə özlərini bəy adlandıran bəziləri, elmdən, təhsildən uzaq dayanmaqla yanaşı qumar oynamağı özlərinə peşə edirdilər. Cəmiyyətin gözünə yaxşı görünmək istəyən belə bəylər səliqəli geyinməklə, küçədə özünü ziyan kimi göstərməklə xalqın gözünü, əgər belə demək mümkünsə, kül üfürürdülər. Belələrini dəyənəkləyən Əliqulu Qəmküsər yazılırdı:

Əcnəbi balda, qonaqlıqda, klubda həmə vaxt,
Çalışır nazır nəzakətlə aparsın özünü.
Nə paxıllıqdı bu bəs bizdə Həsən xan kimilər,
Qumar üstündə yarır bir-birinin baş-gözünü? [1, s. 80]

“Molla Nəsrəddin” jurnalının 10 fevral, 1913-cü il 5-ci sayında dərc olunan bu dəyənəkdən göründüyü kimi ictimai mühitdə, cəmiyyətdə özünü apara bilməyən, təriyəsində qüsurları olan insanları tənqid hədəfinə çevirən Əliqulu Qəmküsər onları öz dəyənəyi ilə “döyərək” təriyələndirməyə çalışır. Yuxarıda təhlilə cəlb etdiyimiz dəyənəkdə konkret ünvan göstərən Əliqulu Qəmküsər Həsən xan adlı varlı, dövlətli şəxsin insanlara rəhbərlik edən idarəetmə orqanının təriyəsiz hərəkətlərini ona ünvanlamaqla onun qüsurlarının islah edilməsinə cəhd göstərir. Xalqın gözündə lider kimi görünən Həsən xan kimilər, xalqa örnək olmaq əvəzinə qumar məclisləri quraraq əxlaqsızlıq edir, qumar üstündə dalaşaraq bir-birilərinin baş gözünü yarmaqla təriyəsizlik edir və pis əməlin sahiblərinə çevrilirlər. Belələrinin iç üzünü açan Əliqulu Qəmküsər onların ismini dəyənəklərə salmaqla ünvanlarını da xalqa təqdim eləmiş olur. Əliqulu Qəmküsər başqa bir dəyənəyində də belə bir mövqe tutur:

Bilmirəm bu Kamal əfəndilər,
Nə üçün bikamal olur, ya rəb?
Elm, fəzlü kamal başda gərək,
Adı qondarmağa nə oldu səbəb? [1, s. 80]

“Molla Nəsrəddin” jurnalının 24 avqust 1913-cü il 21 sayılı buraxılışında çap olunan dəyənəkdən göründüyü kimi Əliqulu Qəmküsər el arasında, ictimai mühitdə əxlaqa zidd olan hərəkətləri ilə xalqa ziyan verən şəxsləri nəinki tənqid atəşinə tutur, onlardan bu hərəkətləri etmələrinin səbəblərini soruşur. Əslində bu səbəbləri soruşmaqla onların əxlaqa zidd hərəkətlərini xalqa çatdırmaq istəyir və bu zaman dəyənəyini işə salaraq onların əxlaqa zidd olan hərəkətlərini islah etməyə çalışır. Belə yanaşma da pedaqoji fikir tariximiz üçün önemlidir. Çünkü bu fikirlər gələcək nəslin nümayəndlərinin əxlaqının saflaşdırılmasında çox mühüm rol oynayacaqdır.

Əliqulu Qəmküsərin pedaqoji fikir tariximizdəki ən mühüm xidmətlərindən biri onun maarifçiliyidir. Əslində onun satirik şeirləri də, felyetonları da və təhlilə cəlb etdiyimiz dəyənəkləri də xalqı qəflət yuxusundan ayıdan, nadanlıqdan uzaqlaşdırın, dini fanatizmin acı nəticələrindən xilas edən və xalqın maariflənməsini özündə eks etdirən

əsərləridir. Ə.Qəmküsərin dini fanatizmə qarşı çıxması savadsız mollaları, riyakar axundları, əməkçi xalqın nümayəndələrini, kasıbları, avamları, dini xürafatla, onların sərt qaydaları ilə aldadaraq pullarını, mal dövlətlərini əllərindən alan din xadimlərini ifşa etməsi, onun maarifçiliyinin ən əsas tərkib hissələrindən biri kimi qiymətləndirilməlidir [8, s. 62].

Əliqulu Qəmküsər öz dəyənəklərində xalqına sanki bəyan etmək istəyirdi ki, avazla nəğmə oxumaq, xüsusilə muğam oxumaq günah sayıla bilməz. Əslində muğam sözünün etimologiyasına diqqət etsək görərik ki, bu söz “məqam” sözündən əmələ gelmişdir. Hələ XI əsrədə yaşamış görkəmli türk alimi Mahmud Kaşgari “Divanü Lügət-it Türk” kitabında muğam sözünün məqam sözündən yaranmasını göstərir. M.Kaşgariyə görə, məqam sözündən yaranan muğam insanların köməyinə iki məqamda gəlir. Biri onların kədərləndiyi məqamda onları sakitləşdirir, ikincisi isə şadýanalıq, toy məqamında onların sevinməsinə kömək edir. Görünür, Əliqulu Qəmküsər hamiya bu mətləbi aydınlaşdırmaqdan ötrü musiqi ilə muğamlara yaxından bələd olduğu üçün belə bir ideya ilə çıxış etmişdir. “Molla Nəsrəddin” jurnalının 28 fevral 1911-ci il tarixli 9-cu sayında Əliqulu Qəmküsər minbərdə moizə oxuyaraq avam xalqı aldadan şeyxlərin də cavabını vermişdir. Hansı ki belə şeyxlər dərdə düşər olan avam xalqın nümayəndələri üçün dualar yazmaqla onların sağalacağını söyləmiş və bunun müqabilində onlardan xeyli əskinazlar almışlar. Həmin sözləri aşağıdakı misralarda görmək olar:

Təqrir ilə, təlaqətu nitq bəyan ilə,
Mənbərdə şeyx nərm eyləyir sənki-xarəni.
Lakin məriz olanda dəmi-ehtizaridə,
Qail deyil təbibə, sevər istixarəni [1, s. 78].

“Molla Nəsrəddin” jurnalının 28 fevral 1911-ci il tarixli 9-cu sayında çap olunan dəyənəkdən göründüyü kimi Əliqulu Qəmküsər şeyxlərin iç üzünü açmaqla, mollaların firildaqlarını ifşa etməklə xalqı maarifçiliyə və birliyə səsləyir. Əslində xalqın maarifçiliyi onları birliyə aparan əsas yoldur. Hansı ki, bu yolda xalq öz fəzilətlərini yaradır, fəzilətlər isə o zaman yaranır ki, həmin cəmiyyətdə ədalət normaları haqq ədaləti tanımaq amilləri bərqərar olsun. Bu xüsusda böyük mütəfəkkir Nəsimreddin Tusi göstərir ki, kimi birliyə nə qədər yaxın olsa, o qədər kamil olar, “birlik” (vəhdət) şərafətin səbəbi, bəlkə də varlıqların yaradılması və yaşıdıcısı; “artıqlıq” və “əksiklik” rəzalətin səbəbi, bəlkə də varlıqların öldürүcüsü və məhvədicisidirsə, “ortalıq” birliyin mərkəzidir, eks və zidd qüvvələrdən artıq və əksiklikləri alan, ifratlıq və çatışmazlığı aradan qaldıran, onu birlik libasında naqışlı və rəzilətin ən aşağı nöqtəsindən kamillik və fəzilətin ən yüksək zirvəsinə qaldıran odur. Ortalıq olmasaydı, heç dairə də ola bilməzdi, üçüncü bir varlığın əmələ gəlməsində dörd ünsürün müvazinətdə olub mütənasib şəkildə qarışması şərtidir. Bunun kimi nisbətdə də bərabərlikdən daha şərəfli bir nisbət ola bilməz, ...əxlaq sənətinin göstərdiyi kimi, fəzilətlərdə də ədalətdən daha şərəflisi yoxdur, çünki ədalət də həqiqətin ortasında olar, kənarda nə varsa, hamısı ona nisbətən dövrə hesab edilər və hamısı ona tərəf yönəlmüş olar [9, s. 104]. Deməli, Əliqulu Qəmküsərin təhlilə cəlb etdiyimiz və dəyənəklər adlandırılın poetik nümunələrində də haqq ədalətin bərpa olunması, insanların maarifləndirilməsi yəni, onların fəzilət sahibləri olmaları əsas leytmətivlərdən biridir. Bütün bunlar isə Əliqulu Qəmküsərin maarifçiliyinin ana xəttini təşkil edir. Hansı ki, bu xəttin xalqı qəflət yuxusundan oyatmaq istiqaməti daha güclüdür. Başqa sözlə desək, xalqı dini xürafatdan ayıltmaq, dini fanatizmin sərt qaydalarından uzaqlaşdırmaq Əliqulu Qəmküsər maarifçiliyinin qeyd etdiyimiz ana xəttinin əsas istiqamətlərindəndir. Dini ayınları ruhanılərin, axundların, mollaların, şeyxlərin tətbiq etdikləri zərərli ənənələri, kor-koranə qəbul edən avam kütləyə qarşı yönəldilən maarifçilik ideyaları da pedaqoji fikir tariximizi zənginləşdirən ideyalar kimi dəyərləndirilməlidir. Bu ideyaları özündə eks etdirən misralara diqqət etsək fikrimizi daha dəqiq ifadə etmiş olarıq:

Bildir cümlələrdə dükan açmazdı cəmaət,
Səd şürə, bu il qaldırılıbdır belə bidət.
Hər ildə müsəlman edə gər bunca tərəqqi,
Bir az keçər, aləm deyər: əhsən, belə millət! [1, s. 77]

“Molla Nəsrəddin” jurnalının 8 dekabr 1910-cu il tarixli 39-cu sayılı buraxılışında çap olunan dəyənəyin misralarından göründüyü kimi din xadimlərinin təkidi ilə cümə günləri, cümə axşamları iş yerlərinə getməyən, dükan bazarları bağlayan, alver etməkdən, alış-veriş aparmaqdan imtina edən avam camaat pirlərə gedərək nəzr-niyaz verməklə müflislişirdilər. Belə zərərli ənənələrdən avam insanları çəkindirməyə xidmət edən poetik fikirləri Əliqulu Qəmküsərin maarifçiliyini özündə əks etdirən əsas amillərdən biridir.

Əliqulu Qəmküsərin maarifçiliyi ilə bağlı bir sıra cəhətləri də təhlilə cəlb etdiyimiz dəyənəklərdə öz əksini tapır. Bu dəyənəklərdə Əliqulu Qəmküsər hətta qəzet işçilərini, jurnalın əməkdaşlarını, onları nəşr edən mühərrirlərini savadsız olduqlarına görə ciddi tənqid atəşinə tutur. Dəyənəklərin birində Ə.Qəmküsər hətta 4 misralıq bədii nümunədə səhvələr buraxan naşirləri ciddi tənqid edir [10, s. 93]. O yazır:

Bir rübaidə dörd qələt buraxır,
Barakallah, bizim müsəhhihlər.
Belə getsə, çərayidi-Qafqaz,
İşləri bütünlən tamam eylər... [1, s. 77]

“Molla Nəsrəddin” jurnalının 30 dekabr 1910-cu il tarixli 42-ci sayılı buraxılışında çap olunan dəyənəyin misralarından göründüyü kimi qələm sahiblərinin, naşirlərin, redaktorların savadsızlığını ciddi tənqid atəşinə tutan Əliqulu Qəmküsər onların bu savadsızlığını bütün Qafqazda maarifçiliyin inkişafına mane olduğunu satirik dillə ifadə edir.

Digər bir dəyənəyində isə Ə.Qəmküsər belə savadsızlığın siyasi mühitdə də baş verdiyini göstərərək yazır:

Bir mühərrir ki, eybü nöqsani
Yazdığı cümlədə pədid olsun,
Qanmasın hər sözün həqiqətini,
Anlamaq şəninə bəid olsun.
Saxlasın Mir Muxammedin tərəfin,
Canu dildən mürid olsun.
Əcəba, beylə bir şəqavət ilə
Yaraşırımı, adı Səid olsun?! [1, s. 81]

“Molla Nəsrəddin” jurnalının 9 mart 1917-ci il tarixli 5-ci sayılı buraxılışında göstərilən belə nümunələr xalqın maariflənməsində mühüm rol oynamaya yanaşı yetişən nəslin təhsillənməsinə istiqamət verən tərbiyə örnəkləri kimi pedaqoji fikir tariximizi zənginləşdirməyə xidmət edir.

Sonda onu qeyd edək ki, Əliqulu Qəmküsərin dəyənəkləri həm öz dövrünün, həm də ondan sonraki ədəbi mühitin nadir incilərindən olmaqla çox mühüm təlim tərbiyəvi əhəmiyyətə malikdir. Belə nümunələr o dövrün yetişən nəslin nümayəndələrinin əxlaqının saflaşdırılmasına xidmət etdiyi kimi pedaqoji fikir tariximizi də zənginləşdirir. Həm mənzum hekayələr, həm dəyənəklər islam dəyərlərinə zidd olan zərərli alətləri tənqid atəşinə tutan yalançı mollaları, axundları, bir sözlə, din xadimlərinin savadsızlığını, firıldaqçı olmalarını ifşa edən tərbiyə örnəkləri kimi pedaqoji fikir tariximizi zənginləşdirən bədii yaradıcılıq nümunələridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliqulu Qəmküsər. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 168 s.

2. Əsgərzadə L. Əliqulu Qəmküsərin müasiri: Hüseyin Cavid (Əliqulu Qəmküsər. Taleyi və sənəti). Bakı: Elm və təhsil, 2011, 140 s.
3. Yunisov F. Əliqulu Qəmküsərin yaradıcılığında Naxçıvan (Əliqulu Qəmküsər. Taleyi və sənəti). Bakı: Elm və təhsil, 2011, 160 s.
4. Kazımova F. Əliqulu Qəmküsər milli azadlıq mücadiləsində (Əliqulu Qəmküsər. Taleyi və sənəti). Bakı: Elm və təhsil, 2011, s. 60-65
5. Həşimli H. Əliqulu Qəmküsər və "Yeni füyuzat" jurnalı (Əliqulu Qəmküsər. Taleyi və sənəti). Bakı: Elm və təhsil, 2011, s. 30-45.
6. Hüseynzadə L.T. Əliqulu Qəmküsər. Azərbaycan EA Naxçıvan bazasının əsərləri, 1949, s. 44-50.
7. Cəfərov İ. Ə.Qəmküsərin yaradıcılığında Şərq-Türk ədəbiyyatına münasibətin təqidi realist prinsipləri (Əliqulu Qəmküsər. Taleyi və sənəti). Bakı: Elm və təhsil, 2011, s. 30-37.
8. Həbibbəyli İ. Əliqulu Qəmküsərin ədəbi taleyi: sənətdə və həyatda (Əliqulu Qəmküsər. Taleyi və sənəti). Bakı: Elm və təhsil, 2011, s. 5-15.
9. Ağayev İ. Əliqulu Qəmküsər. Bakı: Elm, 1976, 118 s.
10. Camalov K. Sənət və sənətkar dostu Əliqulu Qəmküsər (Əliqulu Qəmküsər. Taleyi və sənəti). Bakı: Elm və təhsil, 2011, s. 85-92.

SUMMARY

GULMIRA HAJIYEVA

PEDAGOGICAL MOTIVES IN ALIGULU GAMKUSAR CREATIVITY

In the article view points of contemporaries about Aligulu Gamkusar and their importance for pedagogical thought history are mentioned. Special attention is payed to the analysis of narrated stories published in Molla Nasreddin magazine. As it is known, stories narrated on poetic way are of great educational importance. Such samples purified moral of growing generation members of that period, as well as enriched our pedagogical thought history. Narrated stories of Aligulu Gamkusar are literary creativity samples exposing bad behaviour and illiteracy of deceitful mullahs, akhunds, in a word religious leaders, their being swindler who criticized harmful habits being contrary to islamic values.

Key words: Aligulu Gamkusar, modernity, pedagogical thought, upbringing, narrated story

РЕЗЮМЕ

ГЮЛЬМИРА ГАДЖИЕВА

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ МОТИВЫ В ТВОРЧЕСТВЕ АЛИГУЛУ ГЯМКЮСАРА

В статье рассматриваются мнения современников об Алигулу Гямкюсаре и их значении для истории педагогических мыслей. Особое внимание в статье уделяется анализу его рассказов в стихах, опубликованных в журнале "Молла Насреддин". Как известно, рассказы в стихах - краткие сюжетные истории. Эти рассказы, переданные поэтическим языком, имеют очень важное воспитательное значение. Такие примеры служили очищению нравственности представителей подрастающего поколения своего времени. В статье констатируется, что стихотворные рассказы Алигулу Гямкюсара - это образцы художественного творчества, которые критикуют вредные привычки, противоречащие исламским ценностям, разоблачают злонамеренные действия, неграмотность, мошенничество ложных мулл, ахундов, одним словом, религиозных деятелей таких мастей, и как образцы воспитания обогащают нашу историю педагогических мыслей.

Ключевые слова: Алигулу Гямкюсар, современность, педагогические мысли, воспитание, рассказ в стихах

Məqalə pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor Fərahim Sadıqov tərəfindən təqdim olunmuşdur.

Məqalə daxil olmuşdur: 30 iyul 2019-cu il

Çapa qəbul edilmişdir: 25 sentyabr 2019-cu il

UOT: 37.014.14

AYTƏKİN MƏMMƏDOVA
*Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
 Sumqayıt Dövlət Universiteti
 telmanaytekin_82@mail.ru*

AZƏRBAYCANDA ÜMUMİ İCBARI TƏHSİLİN HƏYATA KEÇİRİLMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİNƏ DAİR

Məqalə ölkəmizdə ümumi icbari təhsilin tarixinə həsr olunmuşdur. Qeyd olunur ki, bu gün dünyada 250 milyon uşaq oxumağı və yazmağı bacarmır. Onlar oxuma, yazma və hesablama bacarıqları kimi keyfiyyətlərdən əzaqdırlar. Ömürboyu təhsil və davamlı inkişaf üçün savadlılıq çox mühüm şərt olduğundan, məktəbyaşlı uşaqlar keyfiyyətli təhsillə təmin edilməli, onlar üçün təhsil mühiti yaradılmalıdır. Məqalədə XX əsrin 20-ci illərində və 30-cu illərin əvvəllərində Azərbaycanda ibtidai icbari və pulsuz təhsilin həyata keçirilməsi sahəsində dövlət siyasetinin əsas istiqamətləri şərh edilir. 20-ci illərin əvvəllərində məktəbyaşlı uşaqların böyük əksəriyyəti (xüsusilə qızlar) təhsildən kənarda qalmışdı. Bu səbəbdən də, 1927-1928-ci ildən başlayaraq 10 il ərzində Azərbaycan SSR-də ümumi icbari təhsilin həyata keçirilməsi nəzərdə tutuldu. I dərəcəli məktəblərin şagirdləri üçün təhsilin icbari və pulsuz olması qərara alındı. Bunun da nəticəsinə 1934-cü ildə ölkədə icbari ibtidai təhsil həyata keçirildi.

Açar sözlər: ibtidai məktəb, ümumi təhsil, icbari təhsil, təhsil siyaseti, məktəbyaşlı uşaq

Son illərdə BMT tribunasından xarici ölkələrdə ibtidai təhsilin əlcətanlığı ilə bağlı çağırışlar edilməkdədir. UNESCO-nun 2019-cu il məlumatına görə, dünya əhalisinin 750 milyon nəfəri təhsillə əhatə olunmayıb. Oxumağı və yazmağı bacarmayanların 250 milyonu uşaqlardır. Bu insanlar oxuma, yazma və hesablama bacarıqlarından, rəqəmsal dünyadan, zəngin və sürətlə dəyişən bir dünyada informasiya, identifikasiya, anlaşılma, yaratma və ünsiyyət kimi keyfiyyətlərdən əzaqdırlar. Bu aztəminatlı uşaqlar və yeniyetmələr savadsızlıqlarından öz icmalarının və cəmiyyətlərinin iştirakçısına çevrilə bilmirlər. Ömür boyu təhsil və davamlı inkişaf üçün savadlılıq çox mühüm şərt olduğundan, məktəbyaşlı uşaqlar keyfiyyətli təhsillə təmin edilməli, onlar üçün təhsil mühiti yaradılmalıdır. Əsas savadlılıq bacarıqları olmayan gənclər və yeniyetmələr üçün funksional savadlılıq səviyyəsi ölçülümlə, təhsilə güclü təməl yaranan amil kimi baxılmalıdır [1]. Beynəlxalq sənədlərdə ali təhsildən, ibtidai təhsilin daha gəlirli və səmərəli olması vurgulanır, maliyyə resurslarının daha çox ibtidai təhsilə yönəldilməsi tövsiyə olunur.

UNESCO-nun digər bir rəsmi məlumatına görə, son illərdə ölkələr üzrə təhsilə cəlbolma səviyyəsi dəyişməz qalıb. Əksinə, ayrı-ayrı ölkələrdə təhsildən, xüsusilə də ibtidai təhsildən yayınmalar artıb. İbtidai təhsil səviyyəsində məktəbi atıb gedən 6-11 yaşlı uşaqların sayı kəskin şəkildə artıb. Əhalinin aşağı gəliri, təhsil haqqının yüksək olmasına, qızların məktəbə buraxılmaması, cəmiyyətdəki savadsızlıq bu tendensiyanın artmasına səbəb olur.

Yüz il bundan əvvəl Azərbaycan ziyalıları, maarifpərvərləri və məktəbdarlarları dünyanın 1 milyarda yaxın əhalisinin indi yaşadığı problemi kökündən həll etməklə, güclü məktəb, güclü millət, güclü dövlət yaratmış, əhalinin savadlılıq səviyyəsi tədricən 100%-ə çatdırılmışdır.

20-ci illərdə Azərbaycanda savadsızlığın ləğvi mədəni inqilabın əsas şərti hesab olunurdu. 1920-1927-ci illərdə savadsızlığın aradan qaldırılması ilə bağlı görülən tədbir-

lər, sonrakı illərdə icbari ibtidai təhsilin həyata keçirilməsində zəmin oldu. Bu məqsədlə Azərbaycan SSR Xalq Maarif Komissarlığının təhsil-mühazirə şöbəsi “Savadsızlıqla mübarizə üçün komissiya təşkil etmək haqqında” qərar [2] qəbul etdi. Məsələnin ciddiliyini nəzərə alan AK(b)P MK Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Soveti yanında “Savadsızlığı Ləğvetmə Komissiyası” təşkil edilməsi ilə bağlı qərar qəbul etdi [3]. Komissiyanın tərkibinə nüfuzlu partiya və hökumət üzvləri daxil edilmişdi.

1922-1923-cü illərdə Azərbaycanda 137 savadsızlığı ləğvetmə məktəbi fəaliyyət göstərirdi [4]. Həmin məktəblər qəzalar üzrə aşağıdakı kimi paylanmışdı: 1) Ağdaş – 6 məktəb; 2) Gəncə – 14 məktəb; Göyçay – 10 məktəb; 3) Cəbrayıł – 8 məktəb; 4) Cavanşir – 8 məktəb; 5) Zaqatala – 19 məktəb; 6) Qazax – 8 məktəb; 7) Qubadlı – 4 məktəb; 8) Quba – 16 məktəb; 9) Lənkəran – 4 məktəb; 10) Nuxa – 8 məktəb; 11) Salyan – 6 məktəb; 12) Şamaxı – 4 məktəb; 13) Şamaxı – 8 məktəb; 14) Şuşa – 14 məktəb. Bunu nla yanaşı bölgələrdə AK(b)P MK və KGİ-nin savadsızlığını ləğvetmə məktəbləri fəaliyyət göstərirdi. Belə məktəblərin sayı 851 idi. İbtidai məktəb şəbəkəsinin genişlənməsi, savadsızlığı ləğvetmə kurslarının sayının artması nəticəsində bu işin daha intensiv xarakter almasını təmin edirdi. Respublika ərazisində 15 yaşından 35 yaşınadək bütün əhalinin yazmaq və oxumaq, məcburi olaraq savad kurslarına cəlb edilməsini təmin etmək məqsədilə 18 mart 1924-cü ildə Azərbaycan MİK və Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Soveti “ASSR əhalisi arasında savadsızlığı ləğv etmək haqqında” dekret verdi [5]. Həmin illərdə Bakıda və qəzalarda həm məktəblərin, həm də otra təhsilə cəlb edilənlərin sayı xeyli artdı. Azərbaycan SSR XMK Baş Siyasi Maarif İdarəsi yanında Savadsızlığı Ləğvetmə üzrə Mərkəzi Komissiyanın sədri M.Cəfərovun hesabatına görə, 1924-cü ildə Azərbaycanda 769 savadsızlığı ləğvetmə məktəbi fəaliyyət göstərirdi. Həmin məktəblərə 18265 nəfər cəlb edilmişdi [6]. 13 sentyabr 1929-cu ildə Azərbaycan Xalq Komissarları Soveti “Savadsızlıq əleyhinə mədəni yürüşə kömək etmək haqqında” qərar qəbul etdi [7]. Savadsızlığın ləğvi ilə bağlı ölkədə aparılan tədbirlər vahid mərkəzdən koordinasiya edilir, AK(b)P MK-da, AHİŞ-də və Azərbaycan Xalq Maarif Komissarlığının Baş Siyasi Maarif İdarəsində nəticələr tez-tez müzakirə olunur, zəruri tədbirlər görüldürdü.

28 iyul 1929-cu ildə Azərbaycanda “Ləğv olsun savadsızlıq” cəmiyyətinin Nizamnaməsi təsdiq olundu [8]. 30 oktyabr 1929-cu ildə Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Soveti bir il müddətində savadsızlığın ləğvi sahəsində görülən işlərə yekun vurdu. Bunu nla bağlı xüsusi qərar qəbul etdi [9]. Xalq Komissarları Sovetinin qərarının mahiyətinə uyğun olaraq kənd təsərrüfatı fəhlələrinin savadsızlığını ləğv etmək məşğələlərində iştirak etmələri üçün işdən azad edilmələri ilə bağlı Xalq Maarif Komissarlığı və Xalq Əmək Komissarlığı [10, s. 70], əsgərliyə çağrılmadan əvvəl hərbi təlim keçənlərin savadsızlığını məcburi olaraq ləğv etmək haqqında Azərbaycan MİK Rəyasət heyəti Xalq Komissarları Soveti ilə birgə qərar [11, s. 70-71] qəbul etdi. Bütün bu kimi tədbirlər əhali arasında savadsızlığın ləğvi sahəsində ciddi nailiyyətlərin qazanılmasına kömək etdi. Yaşlı əhalinin savad kurslarına cəlb edilməsi şəhərlərdə olduğu kimi, kəndlərdə də mədəni mühitin inkişafına güclü təsir göstərdi. Savad kurslarında oxumağı və yazmayı öyrənən valideynlər öz uşaqlarını həvəslə məktəbə göndərirdilər. Bunun da nəticəsində ölkədə ibtidai təhsilə cəlb olunanların sayı ildən-ilə artırdı. Təhsilin inkişafı dövrün tələbi ilə bağlı idi. Sənayenin və kənd təsərrüfatının inkişafı yeni mütəxəssislərin, ixtisaslı fəhlələrin hazırlanmasını tələb edirdi. Millətin ümumi mədəni səviyyəsini yüksəltmədən xalq təsərrüfatının sürətli inkişafı ilə bağlı planlaşdırılan işləri yerinə yetirmək mümkün olmazdı. Bütün bunlar ümumi icbari təhsili həyata keçirməyi mədəni bir tələbat, zəruri bir şərt kimi tələb edirdi. Rəsmi dairələrdə ümumi icbari ibtidai təhsilin həyata keçirilməsi yalnız mədəniyyət sahəsində deyil, həm də siyaset və təsərrüfat sahəsində mühüm qələbə kimi dəyərləndirilir, millətin ümumi tərəqqisinin əsas şərti hesab edilirdi. Savad kurslarında təhsil alanlar, yalnız oxumağı-yazmayı öyrənməklə kifayət-

lənmirdilər. Onların bəziləri təhsillərini artırmaqla cəmiyyətin həyatında daha fəal iştirak edirdilər.

1925-ci ildən başlayaraq keçmiş SSRİ-nin bütün regionlarında ümumi icbari ibtidai təhsilə keçidlə bağlı hazırlıq işlərinə başlanıldı. RSFSR Xalq Maarif Komissarlığı 31 avqust 1925-ci ildə RSFSR-də ümumi icbari təhsilin həyata keçirilməsi ilə bağlı qərar qəbul etdi [19, s. 53]. Ümumi icbari ibtidai təhsilin fəlsəfəsi və həyata keçirilməsi texnologiyası görkəmli pedaqoq A.V.Lunacarski (o həm də Xalq Maarif Komissarı idi) tərəfindən işlənib hazırlandı. 1927-ci ildə SSRİ MİK-in sosialist inqilabının 10 illiyinə həsr olunmuş yubiley sessiyasında ümumi icbari ibtidai təhsilin həyata keçirilməsi Sovet İttifaqının qarşısında duran ən mühüm vəzifə hesab olundu. Azərbaycanda da ibtidai təhsil sahəsində islahatların aparılmasına zəmin var idi. Belə ki, Azərb.K(b)P-nin VIII kurultayında bu məsələ müzakirə olundu, xüsusi qətnamə qəbul edildi.

Partiya öz qarşısına aşağıdakı vəzifələri qoydu:

“1. Ümumi ibtidai icbari pulsuz təhsili 1927-1928-ci dərs ilindən həyata keçirmək üçün əməli hazırlıq görüləməyə başlanılsın və bu məsələyə dair qəbul olunmuş plan 10 il ərzində yerinə yetirilsin;

2. Xalq təsərrüfatı və məktəb şəbəkəsinin genişləndirmək planı ölkənin təsərrüfatının inkişaf səviyyəsinə tam uyğun olaraq tərtib edilsin;

3. Tədris işinin keyfiyyətini yaxşılaşdırmağa xüsusi diqqət verilsin;

4. Keçid dövrünün bütün mürəkkəbliyini nəzərə alaraq ictimai, milli və məfkurə məsələlərinə ciddi diqqət verilsin” [12]. Qurultayda 1928-1929-cu tədris ilindən başlayaraq şagirdlərin ən yoxsul hissəsinin müntəzəm surətdə pulsuz dərslik və tədris vəsaiti ilə təmin edilməsi, kənd yerlərində dərs ilinin 120 gündən 180 günə qaldırılması məsələsi müzakirə olundu. Qurultayda müzakirə olunan məsələlərdən biri də qızların təhsilə cəlb edilmə arealını genişləndirmək idi. Müzakirə zamanı məlum oldu ki, məktəblərdə oxuyan qızların, xüsusilə azərbaycanlı qızların təhsilə cəlb edilmə faizi (cəmi 18,5 %) çox aşağıdır. Azərbaycanlı qızların təhsilə cəlb edilməsi, mədəni inqilabın şüarlarını təbliğ edən məktəblərin fəaliyyətinin təqdir edilməsi, məktəblilərdə kollektivçilik hissi formalasdırılması vacib hesab edildi.

Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin 5-ci çağırış III sessiyasında ümumi icbari ibtidai təhsilin həyata keçirilməsi perspektivləri geniş müzakirə olundu. 29 may 1928-cu ildə “Respublikada ibtidai ümumi təhsilə keçirilməsi haqqında” Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi qətnamə qəbul etdi [13]. Qətnamədə 1927-1928-ci ildən başlayaraq 10 il ərzində Azərbaycan SSR-də ümumi icbari təhsilin həyata keçirilməsi, birinci dərəcəli məktəblərin 8 yaşından 12 yaşındək bütün uşaqlar üçün açıq və pulsuz olması qərara alındı. Qərarda nəzərdə tutulurdu ki, “I dərəcəli məktəb şəbəkəsi öz sayına və sıxlığına görə ərazi bölgüsünə uyğun olmalıdır. Ümumi icbari ibtidai təhsil həyata keçirilərkən məktəb şəbəkəsi ilk növbədə məktəbləri az olan yerlərdə inkişaf etdirilməli və bu zaman azlıqda qalan millətlərin məktəblərə olan ehtiyacı nəzərə alınmalıdır. Birinci dərəcəli məktəblərin yerləşdiyi ərazi ilə şagirdlərin yaşadığı kəndlər arasındakı məsafənin üç km-ə qədər olması nəzərdə tutulurdu”.

Xalq Maarif Komissarlığının icazəsi ilə məktəbə nisbətən uzaqda yerləşən kəndin uşaqları da qəbul edilə bilərdi. Belə olan halda şagirdlərin minik vasitəsi ilə məktəbə gətirilməsi təmin edilməli idi. Əhalisi az və ya köçəri olan olan yerlərin uşaqlarına yaxın məktəblər xidmət etməli idi. Yerli hakimiyyət orqanlarına I dərəcəli məktəblərə şagirdlərin icbari şəkildə gəlməsini təmin etmək havələ edilmişdi.

Qəbul edilən qərarlar yerli hakimiyyət orqanlarını icbari ibtidai təhsilin həyata keçirilməsində fəal iştirak etməyə sövq etdi. Məktəbyaşlı uşaqların icbari qaydada təhsilə cəlb edilməsi tələbi onların bu sahədə məsuliyyətini artırdı. 7 il müddətində ibtidai təhsil sahəsində müəyyən işlər görülmüşdü. Azərbaycan SSR Xalq Maarif Komissarlığının 1921-1928-ci illərdə respublikada ibtidai təhsilin vəziyyəti ilə bağlı hesabatından mə-

lum olur ki, dövlət quruculuğundakı bütün çətinliklərə baxmayaraq ibtidai təhsilə cəlb edilən uşaqların sayı 84705 nəfərdən 155687 nəfərə qədər yüksəlmişdi.

İbtidai məktəblərin şəbəkəsinin genişləndirilməsi məqsədilə ciddi tədbirlər həyata keçirilirdi. Məsələn, 1926/27-ci tədris ili ilə 1927/28-ci tədris ilini müqayisə etsək görərik ki, bir ilin içərisində Bakı qəzasında 24 yeni ibtidai məktəb açılmışdır. Belə ki, Bakı qəzasındaki ibtidai məktəblərin sayı 1213-dən 1237-ə yüksəlmişdir [15]. I dərəcəli məktəblərdə oxuyan şagirlərin sosial tərkibi də xeyli dəyişmişdi. 1925/26-ci tədris ilində I dərəcəli məktəblərdə təhsil alanların 70,9%-i, 1926/27-ci tədris ilində isə 72,3% fəhlə, kəndli və muzdur uşaqları idi [26]. İbtidai təhsildə digər vacib bir məsələ oğlan və qızların birgə təhsili məsələsi idi. Azərbaycanda sovetləşmənin ilk illərində bu sahədə müəyyən problemlər olsa da, 1927/28-ci tədris ilində müəyyən uğurlar əldə edilmişdi. Həmin ibtidai məktəblərdə 15459 nəfər azərbaycanlı qızı təhsil alırdı ki, bu da 1914/15-ci illə müqayisədə 830% artım demək idi. Digər millətlərin ibtidai təhsilə cəlb edilən qızları ilə müqayisədə azərbaycanlı qızların sayı da xeyli (151%) artmışdı.

1928-ci ildən başlayaraq Bakıda icbari ibtidai təhsilin həyata keçirilsinə başlanıldı. İlk dəfə şəhərin Fabrik – zavod rayonunda bu siyasi-pedaqoji kompaniyaya start verildi. Kənd rayonlarından isə ilk dəfə Salyan rayonunda icbari ibtidai təhsilin həyata keçirilməsinə başlanıldı. Bakı və Salyan qəza icra nümayəndələri birinci beşilliyin sonuna (1932-ci il) kimi icbari ibtidai təhsili başa çatdırmağı planlaşdırıldılar. Naxçıvan MSSR, Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində, Gəncə, Nuxa (Şəki) qəzalarında bu sahədə xeyli hazırlıq işləri görüldü. İbtidai icbari təhsilin həyata keçirilməsinə kompleks yanaşılırdı. Bir tərəfdən məktəb şəbəkəsi (ibtidai və yeddiillik) genişləndirilir, digər tərəfdən yoxsul uşaqlarının təhsilə cəlb sahəsində real tədbirlər həyata keçirilirdi. Statistik təhlillər göstərir ki, 20-ci illərin əvvəllərində məktəbə cəlb edilən uşaqlardan təhsildən yayılan və ya ikinci ilə qalan uşaqların əksəriyyəti imkansız ailənin övladları olub. Yaranmış həmin problemi aradan qaldırmaq məqsədilə yoxsul ailələrin övladlarının pulsuz zəruri geyim və tədris ləvazimatları ilə təmin edilməsi məqsədilə dövlət xeyli vəsait ayırdı, hətta bəzi məktəblərdə həmin uşaqlar üçün isti yemək təşkil edildi. İmkansız ailələrin övladlarının təhsilə cəlb edilməsi işinin sürətləndirilməsi 24 aprel 1929-cu ildə Azərbaycan MİK və Azərbaycan XKM tərəfindən ciddi şəkildə müzakirə olundu və “Şəhər və kənd yoxsullarının uşaqlarını kütləvi ibtidai təhsilli təmin etmək üçün görülən tədbirlər haqqında” qərar qəbul edildi. Yoxsul uşaqlarının maddi şəraitinin yaxşılaşdırılması, ayaqqabı və palтарın verilməsi, uzaqdan gələnlər üçün gecələmək məqsədilə yaşayış yerlərinin müəyyənləşdirilməsi, yeni internatların təşkili tövsiyə olundu.

AK(b)P MK 21 avqust 1930-cu ildə “Azərbaycan SSR-də ümumi icbari ibtidai təhsilin tətbiq olunması haqqında”, 29 avqust 1930-cu ildə isə Azərbaycan Xalq Komissarları Soveti “Azərbaycan SSR-də ümumi ibtidai icbari təhsilin həyata keçirilməsi haqqında” qərar qəbul etdi. Qərarda ümumi icbari ibtidai təhsilin həyata keçirilməsindəki obyektiv və subyektiv səbəblər (təhsillilik səviyyəsinin aşağı olması, məktəb binalarının çatışmaması, milli kadrların azlığı və s.) müəyyənləşdirildikdən sonra iki il müddətində icbari ibtidai təhsili tətbiq etmək planlaşdırıldı. 1930/31-ci tədris ilində aşağıdakı yaşayış (şəhərlərdə və şəhər tipli yerlərdə) yerlərində 8, 9, 10 yaşlı uşaqlar üçün ümumi icbari ibtidai təhsinin həyata keçirilməsi nəzərdə tutuldu. 1929-1930-cu ildə məktəbyaşlı uşaqların sayı 297084 olduğu halda, 1930-1931-ci ildə 323561 olmuşdu. Bütün çətinliklərə baxmayaraq ildən-ilə ümumi icbari ibtidai təhsilin əhatə dairəsi genişlənirdi. 1929/30-cu tədris ilində əvvəlki ilə nisbətən artım 9,1% olduğu halda, 1930/31-ci tədris ilində 31% olmuşdur. Bu, rekord göstərici idi.

Ümumi icbari təhsilin həyata keçirilməsinə mane olan səbəblərdən biri də ikinci ilə qalma (sinifdəqalma) ilə bağlı idi. Belə şagirdlərin sayı kifayət qədər çox idi. Bu məqsədlə xüsusi kurs – məktəblər təşkil edilmişdi. İkinci ilə qalanlar qısa bir müddətdə savadsızlıqlarını ləğv etməli, ibtidai məktəb həcmində bilik və bacarığa malik olmalı idi. 1930/31-ci tədris ilində respublika üzrə ikinci ilə qalan, təhsildən yayılan uşaqların

sayı 70 min olmuşdur ki, onların da 50 mini rayonlarda, 20 mini Bakıda qısa müddətli kurs məktəblərə cəlb edilmişdi.

Ümumi icbari təhsilin həyata keçirilməsində əsas ağırlıq Xalq Maarif Komissarlığının üzərinə düşsə də, məsuliyyət ayrı-ayrı komissarlıq, təşkilat və yerli icra orqanları arasında bölüşdürülmüşdü. Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Sovetinin nəzdində 1931-ci ilin 8 martında D.Bünyadzadənin sədrliyi ilə 16 nəfərdən ibarət respublika ümumi icbari təhsilə yardım komitəsi yaradılmışdı. Yardım komitələri, ictimai və kooperativ təşkilatları ümumi icbari təhsilin həyata keçirilməsinə daim maddi yardım edirdilər. Fəhlələrin, muzdurların və yoxsulların məktəbli uşaqlarını pulsuz tədris vəsaiti, ayaqqabı, paltar, yemək, nəqliyyat və s. ilə təchiz etmək məqsədilə 1929-1930-cu ildə 40 min rubl ayrılmışdısa da, bir il sonra bu məbləğ 742 rubl olmuşdu. Bir il ərzində (1930/31-ci tədris ili) mərkəzləşdirilmiş təchizat xətti ilə 40 min yoxsul uşaq ayaqqabı ilə təmin edilmişdi.

Respublikada ümumi icbari ibtidai təhsilin başa çatdırılması mədəni inqilabın ən böyük nailiyyəti idi. Bununla da ölkəmizdə mədəni inqilabın ən mürəkkəb vəzifələrindən biri həll edilmiş oldu. Savadsızlığın ləğvi və ümumi icbari ibtidai təhsilin geniş şəbəkəsinin yaranması yoxsul və muzdurların, fəhlə və kəndlilərin ictimai-siyasi həyatında mühüm rol oynadı. Sənayenin və kənd təsərrüfanın sosialistcəsinə yenidən qurulmasını təmin etdi. Ümumi icbari ibtidai təhsilin bazasında respublikamızda xalq maarifinin güclü yüksəlişi başlandı. Yeni məktəb quruculuğunda inqilabi bir hadisə kimi siyasi və pedaqoji diskussiyaların predmetinə çevrildi.

ƏDƏBİYYAT

1. Literacy. <https://en.unesco.org/themes/literacy>
2. “Savadsızlıqla mübarizə üçün komissiya təşkil etmək haqqında” Azərbaycan SSR Xalq Maarif Komissarlığı təhsil-mühazirə şöbəsinin qərarı. “Kommunist” qəzeti, 15 oktyabr 1920, №138
3. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi Siyasi Sənədlər Arxiv. F.1,sax.siy.74, iş.134,v.199
4. Azərbaycan Mərkəzi Dövlət Tarix Arxiv. F.1114, sax.siy. 3, iş. 323, v.152
5. Декрет АзЦИК и Совнарком Азербайджанской ССР «О ликвидации неграмотности среди населения АССР». «Бакинский рабочий». 17 июня 1924, №134
6. Azərbaycan Mərkəzi Dövlət Tarix Arxiv. F. 57, sax.siy. 1, iş. 279, v.134
7. Постановление Совнаркома Азербайджанской ССР «О содействие культурному походу против неграмотности». «Бакинский рабочий», 17 октября 1929 г.
8. Azərbaycan Mərkəzi Dövlət Tarix Arxiv. F.379,sax.siy.1, iş 6195, v.5
9. Azərbaycan arxiv, 1980, №1, s. 68-70
10. Azərbaycan arxiv, 1980, №1, s. 70
11. Azərbaycan arxiv, 1980, №1, s. 70-71
12. AK(b)P-nin VIII qurultayının qətnamə və qərarları. Bakı: Azərnəşr, 1928
13. Rəsulzadə M. Seçilmiş pedaqoji əsərləri (Nəşrə hazırlayanı prof.F.A.Rüstəmov). Bakı: Elm və təhsil, 2018
14. Education Data Release: One in Every Five Children, Adolescents and Youth is Out of School. <http://uis.unesco.org>
15. Azərbaycan Mərkəzi Dövlət Arxiv. f.57, sax.siy.1, iş.466, v.55-57
16. “Ümumi icbari ibtidai təhsil haqqında” ÜİK(b)P MK 25 iyul 1930-cu il tarixli qərarından. Məktəb və müəllim haqqında partiya və hökumətin qərarları. Bakı: Azərnəşr, 1952, 168 s.
17. Azərbaycan Kommunist Partiyasının qurultayları, konfranslar və MK plenumlarının qətnamə və qərarları. 4 cilddə. Birinci cild (1920-1937). Bakı: Azərnəşr, 1987, 711 s.

SUMMARY

AYTAKIN MAMMADOVA IMPLEMENTATION OF PRIMARY COMPULSORY EDUCATION IN AZERBAIJAN

The article is devoted to the history of compulsory primary education in our country. It notes that today, 250 million children around the world can not read or write. They are far from such qualities as reading, writing and computer skills. Since literacy is a very important prerequisite for lifelong learning and sustainable development, preschoolers need to provide quality in education and create a learning environment for them. The article describes the main directions of state policy in the field of primary and free education in Azerbaijan in the 20s and early 30s. In the early 1920s, the majority (especially girls) of school-age children did not attend school. For this reason, in the Azerbaijan SSR for 10 years, starting from 1927-1928, it is planned to carry out general compulsory education. It was decided that education for first-grade students should be compulsory and free. As a result, in 1934 compulsory primary education was introduced in the country.

Key words: elementary school, general education, compulsory education, educational policy, school child

РЕЗЮМЕ

АЙТЕКИН МАМЕДОВА К ВОПРОСАМ ОСУЩЕСТВЛЕНИЯ НАЧАЛЬНОГО ОБЯЗАТЕЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Статья посвящена истории обязательного начального образования в нашей стране. В ней отмечается, что сегодня 250 миллионов детей по всему миру не умеют читать или писать. Они далеки от таких качеств, как чтение, письмо и навыки работы на компьютере. Поскольку грамотность является очень важной предпосылкой для обучения на протяжении всей жизни и устойчивого развития, дошкольникам необходимо обеспечить качественное образование и создать для них среду обучения. В статье описаны основные направления государственной политики в области начального и бесплатного образования в Азербайджане в 20-х и начале 30-х годов. В начале 20-х годов подавляющее большинство (особенно девочек) детей школьного возраста не посещали школу. По этой причине в Азербайджанской ССР в течение 10 лет, начиная с 1927-1928 гг., предполагается осуществлять общее обязательное образование. Было решено, что обучение для учащихся первого класса должно быть обязательным и бесплатным. В результате в 1934 году в стране было введено обязательное начальное образование.

Ключевые слова: начальная школа, общее образование, обязательное образование, образовательная политика, ребенок школьного возраста

Məqalə pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor Fərrux Rüstəmov tərəfindən təqdim olunmuşdur.

Məqalə daxil olmuşdur: 12 avqust 2019-cu il

Çapa qəbul edilmişdir: 25 sentyabr 2019-cu il

UOT: 372.857: 37.036.5

ZEYNAB MEHDİYEVA
Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu
zeynab.zeynalova@yahoo.com

**“HƏYAT BİLGİSİ” FƏNNİNİN TƏDRİSİ PROSESİNDƏ ROLLU
OYUNLARDAN İSTİFADƏ ETMƏKLƏ ŞAGİRLƏRİN HƏYATI
BACARIQLARININ FORMALAŞDIRILMASI**

Məqalədə ibtidai sinif şagirdlərinin həyatı bacarıqlarının formalaşmasında rollu oyunların əhəmiyyətindən bəhs edilmişdir. Şagirdlərin qazandıqları biliklərin rollu oyunlar vasitəsilə həyatı əhəmiyyət kəsb edən bacarıqlar şəklində əks olunması onların dünyagörüşünün formalaşması ideyasını ortaya qoyur. Məqalədə məhz rollu oyunlarda qazanılan bacarıqların şagird həyatı üçün əhəmiyyətindən bəhs olunur və vurğulanır ki, onlar oyunda kəşf elədikləri bacarıqları öz gələcək həyatlarında da istifadəetmə bacarığına yiyələnəcəklər. Şagirdlərin bilik və bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinə dair digər fikirlər də məqalədə öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: bacarıq, rollu oyun, təlim, şagird, “Həyat bilgisi”, sinif, ətraf aləm, idrak, maraq, tədris, özününəzarət, metod, bilik, müsahibə, təhlil, əmək, çeviklik.

Siyasi və iqtisadi baxımdan inamlı inkişaf edən müstəqil respublikamızın dünya birliyinə integrasiya olunması, beynəlxalq aləmdə mühüm yer tutması, maddi və mənəvi baxımdan hər bir sahədə inkişafi yeni nəslin həyata baxışının formalaşmasını, həyatı bacarıqların aşilanmasını ən aktual məsələ kimi ortaya qoyur.

Bu günün sağlam dayaq üzərində qurulması, şagirdlərin düzgün bilik, bacarıq və vərdişlərlə aşilanması sabahkı həyatımızın bizlərə bəxş etdiyi sığortasıdır. Belə ki, ölkəmizin gələcək inkişafı yeni nəslin intellektual, fiziki və mənəvi inkişafından çox asılıdır.

Ümumtəhsil məktəblərində kiçikyaşlı məktəblilərin təliminin get-gedə çətinləşməsi, onların əqli yüklenməsi təlimə marağın azalmasına, təlimin səmərə və keyfiyyətinin aşağı düşməsinə səbəb olur. Müasir təlim prosesində şagirdlərin dərkətmə əməliyyatlarının və təfəkkür müstəqilliyinin formalaşdırılması onların bilik və bacarıqları müstəqil şəkildə qazanılmasında mühüm rol oynayır.

İbtidai sinif şagirdlərinin “Həyat bilgisi” fənninə marağının yaranması fənnin tədris işinin necə qurulmasından çox asılıdır. Bu baxımdan, həyatı bacarıqların formalaşmasında fəal təlim mühiti yaradan, təlimin səmərəliliyini yüksəldən və şagirdləri dərsə yüksək səviyyədə motivasiya ilə hazırlayan metodlardan biri də rollu oyunlardır. Şagirdlərin sosial həyatda öz mövqelərini möhkəmləndirməkdə bilavasitə yardımçı olan olan bu təlim metodu şagirdlərin dərsə marağının artması ilə yanaşı, qarşılaştıqları problemlərin öhdəsində asanlıqla gəlmə bacarığı da formalaşdırır.

Şagirdlərin həyatı bacarıqlarının formalaşması baxımdan “Həyat bilgisi” fənni mühüm əhəmiyyətə malikdir. Tədris prosesində şagirdin həvəslə işləməsində, fəal olmasına, idrak maraqlarının inkişafında rollu oyundardan istifadə edilməsi olduqca əhəmiyyətlidir.

Şagirdlərin zehni inkişafına müsbət təsir göstərən oyunlar yeni təlim texnologiyalarının ən mühüm vasitələrindəndir. Oyunlar uşaqların həyatını dərk etməyə kömək edir. Onları əhatə edən dünyani dərk etməyin daha yaxşı yolu oyundan keçir. Ətrafda baş verən hadisələri oyuna yansıtmaqla onlar öz aləmini qurur və ətraf alımı oyunla dərk edir.

Hər bir rollu oyunlar əsasında şagirdlərin yaddaşında maraqlı və əyləncəli formada təqdim edilən müəyyən biliklər dayanır ki, məhz bu biliklər sayəsində də müxtəlif həyati bacarıqlar formalaşır.

“Həyat bilgisi” fənninin tədrisinə rollu oyunlardan istifadə edərkən şagirdlər daha çox təbiət hadisələri, ətraf aləm haqqında müəyyən biliklər əldə edirlər ki, bu da onlarda müşahidə etmək, müsahibə aparmaq, ümumiləşdirmə, təhliletmə kimi bacarıqları formalaşdırır.

Rollu oyunun keçirilməsi zamanı sinfin əksər hissəsi dərs prosesinə qoşulur. Rollu oyunun sayəsində şagirdlər digərlərinin düşüncə tərzini yaxşı anlamağa başlayırlar. Bu metodika şagirdlərdə qrupda işləmək bacarığını inkişaf etdirir. Bu oyunlar dərsin yeknəsəkliyini aradan qaldırır və mövzuya maraq oyadır [1, s. 53].

Müasir təhsil konsepsiyası (kurikulum) öyrəndiklərini dərk edən, tətbiq edən, həmin bilik və bacarıqlardan digər oxşar şəraitlərə uyğunlaşdıraraq istifadə etməyi bacaran insanın formalaşmasını tələb edir [2, s. 91].

Qeyd etdiyimiz kimi təlim motivasiya ilə başlayır. Yəni müəllim tərəfindən problemi qoyulması və şagird tərəfindən fərziyyələrin irəli sürülməsi ilə başlayır. Düzgün qoyulmuş motivasiya şagirdlərdə fəallıq yaradan səbəblərdən biridir. Şagirdlər öz yaradıcı bacarıqlarını məhz rollu oyunların təşkili zamanı motivasiyanın icra edilməsində həyata keçirə bilərlər ki, bu da dərsin daha maraqlı olmasına və əməkdaşlıq bacarığının formalaşmasına gətirib çıxardır.

Rollu oyunların gedisi prosesində ibtidai sinif şagirdlərinin tərbiyəsinə, psixoloji inkişafına, dünyagörüşünün formalaşmasına təsir etmək üçün geniş imkanlar yaranır. Ətraf aləmdə baş verən hadisələrə qarşı biganə qalmamaq kimi keyfiyyətlərin formalaşması və bir çox imkanların dərk edilməsi üçün təlimdə rollu oyunların təşkilinin böyük əhəmiyyəti vardır.

Rollu oyunların təşkili zamanı şagirdlərdə əməyə, insanlara, onları əhatə edən ətraf mühitə, insanların qarşılıqlı münasibətlərinə, böyüklərə, ailə üzvlərinə məhəbbət tərbiyə olunur. Oyun dərsin məzmununa uyğun olaraq şagirdlərdə ədalətlilik, dözümlülük, düzlük, doğruluq, əməksevərlik, vətənə məhəbbət və s. kimi əxlaqi keyfiyyətlərin aşınmasında mühüm rol oynayır. Oyun usağın həyata hərtərəfli şəkildə hazırlanması vəsitəsidir.

Yeni bilik verən dəslərdə müəllim rollu oyunları elə təşkil etməlidir ki, öyrədilən material daha yüksək səviyyədə mənimşənilsin və şagirdlərdə aydın təsəvvür yaratmış olsun. Bu baxımdan müxtəlif əşya və ya hadisələrin xassələri haqqında da məlumatlar möhkəmləndirilir.

Təlimdə rollu oyunlardan istifadə şagirdlərin nitqinin də inkişafında mühüm rol oynayır. Professor N.Kazımov qeyd edir ki, şagird danişa-danişa işlədikdə onun təfəkkürü ilə yanaşı nitqi də inkişaf edir. Çünkü o, fikrini ifadə etmək üçün münasib sözlər seçib işlədir, onun fikri nitqi ilə vəhdətdə formalaşır [3, s. 416].

Əgər şagird oyunda iştirak edərək yeni bilik, bacarıq və vərdişlər əldə edirsə və ya oyuna hazırlıq prosesində onları əldə etmək məcburiyyətində qalırsa, bu cür oyunlar öyrədici oyunlardır.

Nəzərə almaq lazımdır ki, idrak fəaliyyətinin motivi yalnız oyunda deyil, həm də təlim materiallarının məzmununun nə qədər dəqiq ifadə edilərsə, biliklərin mənimşənilməsi məsələsi də bir o qədər yaxşı olar.

Hər bir oyun prosesində əməliyyatların ardıcılılığını, şagirdlərin intizamını müəyyən edən oyun qaydaları vardır. Buna əsasən rollu oyun qaydaları dərsin məqsədini və şagirdlərin fərdi imkanlarını nəzərə almaqla hazırlanmalıdır. Bu zaman da dərsdə müstəqillik, fikri fəallıq göstərilməsi üçün şərait yaradılır və hər bir şagirdin məmənunluq hissini, müvəffəqiyyətinin meydana gəlməsi imkanları artır.

Təlim-tərbiyə prosesinə rollu oyunların daxil edilməsi və onların keçirilmə qaydalarının nəzarətdə saxlanması çox vacibdir. Rollu oyunların təlimdə təşkili şagirdlərdə

əqli itilik, çeviklik kimi mühüm keyfiyyətlər yaratmaqla yanaşı, onlara nəzarət və özünənəzarət vərdişlərini də aşılayır. Şagirdlərdə yaradıcı düşünmə, mühakimə yürütmə, öz fikirlərini əsaslandırma qabiliyyətlərini aşlayan oyun zamanı onların diqqəti, hafızəsi, nitqi, təfəkkürü də inkişaf edir.

Rollu oyunlar eyni zamanda ünsiyyət qurmağı öyrətməyin ən səmərəli üsullarından biridir. Əsasən ünsiyyət vərdişlərini inkişaf etdirir və təlimin praktik yönünü təmin edir.

“Həyat bilgisi” fənninin tədrisində təşkil olunan rollu oyunlarda kiçik yaşlı məktəblilərin mənəvi mədəniyyətini inkişaf etdirən bacarıqlar da formalıdır. Düzlük, xeyir-xahlıq, səmimilik, ədalətlilik kimi mənəvi keyfiyyətlərin inkişaf etdirilməsi mühüm bacarıqların oyunda üzə çıxarılmasına səbəb olur.

Ümumiyyətlə, rollu oyunlar tətbiq olunan dörsələr daha canlı və emosional, uşaq-lararası yüksək fəallığı ilə, əlverişli psixoloji atmosferdə keçir.

“Həyat bilgisi” fənninin tədrisində rollu oyunlar sərbəst formada da aparıla bilər. Rollu oyunların sərbəst növü xeyli mürəkkəb olub təşəbbüs və yaradıcılıq üçün imkanlar yaradır. Sərbəst rollu oyunda müəllim yalnız oyunun mövzusunu bildirir, bu mövzuya aid oyun qurmaq şagirdlərin özlərinə tapşırılır. Müəllim sinifi qruplara bələrək hər qrupa verilən mövzuya fərqli aspektdən yanaşan oyun qurmağı tapşırı bilər. Bu zaman müəllim çətinlik çəkən qruplara köməklik etməlidir.

Sərbəst şəkildə qurulan rollu oyunda şagirdlər kəşf elədikləri bacarıqlarını öz həyatlarında da istifadə etmə bacarıqlarına yiyələnirlər. Tədris prosesinə daxil olan mövzunun sərbəst şəkildə oyun kimi səhnəcikdə canlandırılması mövzunun daxilində olan obrazlara sadə rollar olaraq deyil, özündə bir çox bilik və bacarıqları gizlədən və onu üzə çıxartmaqdə şagirdlərə kömək edən bir iş forması kimi baxmaq lazımdır. Demək ki, rollu oyunlar təlim materialını hərtərəfli mənimsəməyə imkan yaratmaqla yanaşı, şagirdin sosial həyata hazırlanmasına da kömək edir.

ƏDƏBİYYAT

- Nəzərov A. Müasir təlim texnologiyaları (Mühazirə xülasələri). Bakı, 2012
- Kurikulum elmi-metodik jurnal, Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Bakı 2011, № 2
- Kazımov N.M., Həşimov H.Ş. Pedaqogika. Bakı: Maarif, 1996

SUMMARY

ZEYNAB MEHDİYEVƏ FORMATION OF LIFE SKILLS OF STUDENTS USING ROLL PLAYS IN THE STUDY OF LIFE SCIENCE

The article discusses the importance of rolled plays in the formation of primary school students life skills. The reflection of the knowledge gained by the students in the form of vital skills through rolled games put forward the idea of forming their world outlook. The article highlights the importance of skills gained in rolled games in student's life and emphasizes that they will be able to apply the skills to their future lives which have discovered in the game. Ideas for the development of students' knowledge and skills are also highlighted in the article.

Key words: skill, roled games, training, student, Life science, class, environment, cognition, interest, teaching, self-control, method, knowledge, interview, analysis, labor, flexibility.

РЕЗЮМЕ

ЗЕЙНАБ МЕХТИЕВА

**ФОРМИРОВАНИЕ ЖИЗНЕННЫХ УМЕНИЙ УЧАЩИХСЯ С
ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ РОЛЕВЫХ ИГР В ПРОЦЕССЕ ПРЕПОДАВАНИЯ
ПРЕДМЕТА «ПОЗНАНИЕ МИРА»**

В статье говорится о значении ролевых игр в формировании жизненных умений учащихся начальных классов. Приобретенные учащимися знания благодаря ролевым играм превращаются в жизненно важные умения, что играет также большую роль в формировании их мировоззрения. В статье подчёркивается важность навыков, приобретённых во время ролевых игр, и указывается, что школьники могут применить эти умения в дальнейшей их жизни. В статье также освещены мысли о развитии у школьников знаний и опыта в вышеназванных вопросах.

Ключевые слова: умение, ролевые игры, обучение, ученик, “Познание мира”, класс, окружающая среда, познание, интерес, преподавание, самоконтроль, метод, знание, интервью, анализ, труда, ловкость.

Məqalə pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor Fərahim Sadıqov tərəfindən təqdim olunmuşdur.

Məqalə daxil olmuşdur: 30 iyul 2019-cu il

Çapa qəbul edilmişdir: 25 sentyabr 2019-cu il

UOT: 37.036

GÜLYANAQ FƏRZƏLİYEVƏ*Naxçıvan Dövlət Universiteti**gulyanaq3@gmail.com*

MƏKTƏBƏQƏDƏR TƏHSİLDƏ UŞAQLARIN MUSIQİ TƏRBİYƏSİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Məqalədə məktəbəqədər yaşlı uşaqların musiqi tərbiyəsinin məzmunu və formalasdırılması yollarından bəhs edilir. Burada uşaqların musiqi tərbiyəsinin məktəbəqədər yaş dövründən başlanmasının əhəmiyyətinin, onların musiqi təhsili ilə bağlı qarşıda duran vəzifələrin müəyyən edilməsinə səy göstərilmiş, təcrübi işdə uşaqların musiqi fəaliyyətinin müxtəlif növləri şərh edilmişdir. Musiqinin köməyi ilə uşaqların maraq və qabiliyyətləri, mənəvi ehtiyac və tələbatlarının formalaşması, emosional və intellektual inkişafın təmin olunması məsələlərinə də elmi yanaşma və münasibətlərdən bəhs olunmuşdur. Qeyd olunur ki, məktəbəqədər müəssisələrdə uşaqların musiqi tərbiyəsinin vacibliyi ona əsaslanır ki, sistemli təhsilin bu ilk pilləsi uşaqların musiqi təcrübəsinin ilk mənbəyidir. Burada musiqi cahəsində aparılan işlər uşaqların təlim-tərbiyəsində ilk və əhəmiyyətli yer tutur, ümumən uşağıın bu dövr həyatında böyük bir hissəni təşkil edir. Belə bir baxımdan müasir məktəbəqədər müəssisələrdə uşaqların musiqi tərbiyəsi, onun məzmunu, həyata keçirilməsi yol və vasitələrinin öyrənilməsi, bu sahə üzrə pedaqoji kollektivin işinin düzgün istiqamətləndirilməsi həmişə aktual görünür.

Məqalədə məktəbəqədər müəssisələrdə uşaqların musiqi tərbiyəsini formalaşdırmaq, bu prosesi optimal şəkildə həyata keçirmək üçün diqqət yetirilməsi zəruri olan cəhətlər araşdırılmışdır.

Açar sözlər: Məktəbəqədər təhsil, musiqi tərbiyəsi, uşaqların musiqi fəaliyyətinin müxtəlif növləri, musiqi tərbiyəsinin mərhələləri

Uşaqlarda qabiliyyətlərin ilk əlamətləri özünü hələ məktəbəqədər yaşlarda bürüzə verir (musiqi duyumu, rəsm, rəqs və b.). Onları vaxtında aşkarla çıxarmaq və inkişafi üçün qayğı göstərmək vacibdir. Bu dövrdə emosional sahənin psixoloji aspektləri çox əhəmiyyətlidir. Emosiyalara aid tədqiqatlarda ekspressiv komponentin öyrənilməsinə xüsusi diqqət verilir. Emosiyaların başlıca ifadə vasitələri nitq, mimika, pantomimika, jestlər, vokalizasiyadır. Onun aşağıdakı funksiyaları vardır:

1. qiymətləndirmə;
2. təhrik etmə (motivləşdirmə);
3. tənzimetmə və dezorganizasiya (pozma);
4. tormozlama və ya möhkəmləndirmə;
5. sezmə, qabaqlama funksiyaları.

Emosiyalar qavrayış, təfəkkür və fəaliyyətin təşkilində mühüm rol oynayır. Uşaqlarda emosiyani inkişaf etdirmək üçün ən yaxşı vasitə kimi musiqini göstərmək olar. Çünkü musiqi vasitəsi ilə insanın daxilinə, onun emosional durumuna təsir etmək asan olur. Buna görə də musiqi mədəniyyəti şəxsiyyətin, bir çox strukturunun (hissi mədəniyyət, emosional sahə və s.) inkişaf etdirilməsində əvəzsiz rol oynayır.

Emosiyaların yaranması kiməsə, nəyəsə qarşı olan hisslərdən başlayır və inkişaf edir. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların tərbiyə edilməsi zamanı müsbət emosiyaların və eyni zamanda uşaqda çatışmayan emosiyaların korreksiya ediməsi əsas məsələlərdən biridir.

Uşaqlarda emosiyaların inkişaf etdirilməsində ən yaxşı vasitə kimi musiqini götürmək olar. Çünkü musiqi vasitəsi ilə insanın daxilinə, onun emosional durumuna tə-

sir etmək asan olur. Buna görə də musiqi mədəniyyəti şəxsiyyətin bir çox strukturunun (hiss mədəniyyəti, emosional sahə və s.) inkişaf etdirilməsində əvəzsiz rol oynayır. Musiqi təbiyəsi musiqiçi hazırlamaq, təbiyə etmək deyil, əksinə insanın təbiyə olunmasıdır. Müxtəlif incəsənət növləri insana spesifik vasitələrlə təsir göstərir. Musiqi uşağa çox erkən vaxtlardan təsir imkanlarına malik olur. Musiqi estetik təbiyənin çox zəngin və təsirli vasitələrindən biridir. Musiqi insanın zövqünü formalaşdırır, hislərini təbiyə edir. Musiqi böyük emosional təsir gücünə malikdir.

Müasir tədqiqatlar sübut edir ki, musiqi qabiliyyətinin inkişafı, musiqi mədəniyyətinin əsaslarının formalaşdırılması, bir sözlə, uşaqların musiqi təbiyəsi məktəbəqədər yaş dövründən başlamalıdır.

Respublikamızın məktəbəqədər müəssisələrində musiqi məşğələlərinin təşkili üzrə aparılan işləri aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

1. Azərbaycan musiqisinin müxtəlif janrlarından olan nümunələri dinlənilərək onların mövzusu, emosional məzmunu, tempi, ritmi, dinamik çaları təntənəli, şən, sakit, qəmli, qəhrəmani əzmi, cəld, oynaq xarakteri aydınlaşdırılmalıdır.

2. Musiqili ritmik hərkətlərin ifası zamanı Azərbaycan xalq musiqisinin ritmikə uyğun yerində addımlamağı, əl çalmağı, qaçmağı və müxtəlif rəqs elementlərini yeninə yetirməyi öyrətmək lazımdır [2, s. 615].

Uşaqlarda musiqiyə meyil və qabiliyyətlərin inkişafı onun ümumi inkişafının üzvi bir hissəsidir. Bu zaman uşaqlarda emosional aləm formalaşır, bu sahəyə aid idraki qüvvələri təkmilləşir, həyatın, təbiətin, incəsənətin gözəlliklərinə baxışları yaranır və zənginləşir. Uşaqın emosiyası, marağı, zövqü məhz musiqi mədəniyyətinə qoşulmaqla yüksək məzmun xüsusiyyəti qazanır. Bütün bunlar göstərir ki, hələ məktəbəqədər yaş dövründən uşaqlarda musiqi mədəniyyətinin formalaşdırılması üçün şəraitin yaradılması olduqca vacibdir.

Professor Fərahim Sadıqov uşaq bağçalarında musiqinin, musiqili oyunların vacibliyini xüsusi vurguluyaraq yazar: "Məktəbəqədər müəssisələrdə musiqili oyunların əhəmiyyətini xüsusi ilə dəyərləndirmək lazımdır. Ona görə ki, musiqili-hərəkətli oyunlar uşaqın hislərinə qüvvətli təsir göstərir, bədii emosional duyğularını formalaşdırır, vərdişlərini cilalayır, təfəkkürünü geenisləndirir. Oyun uşaqlar üçün hər şeydir – təlimdir, əməkdir, təbiyənin ən təsirli vasitəsidir. Oyun böyüməkdə olan orqanizmin əsas tələbidir. Elə uşaq bağçasında musiqili-didaktik oyunlar hazırlayıb keçirmək də bu vacib tələbdən irəli gəlir" [4, s. 51].

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların musiqi təbiyəsi üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi vacib hesab olunur.

1. Musiqi fəaliyyətinin müxtəlif növləri üzrə uşaqların yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsi;

2. Musiqi təbiyəsinin məzmunundan asılı olaraq seçilmiş vəzifənin uğurlu həlli üçün ilk əvvəl musiqi fəaliyyətinin təşkili formaları, təlimin metod və priyomlarını, istifadə olunacaq repertuarın və s. əhəmiyyətinin nəzərə alınması.

Tədqiqatlar göstərir ki, uşaqların musiqi təliminin əsasında aşağıdakı nəzəri məsələlər durur:

- 1) musiqi nəzəriyyəsinin elementar əsasları;
- 2) musiqi janrları və üslubları;
- 3) musiqi formaları;
- 4) musiqi ifaçılığı (xor, orkestr).

Uşaqların musiqi təbiyəsinin metodikası aşağıdakı həlli vacib məsələlərin yerinə yetirilməsini tələb edir:

1. uşaqların musiqi qabiliyyətlərinin və musiqi-estetik düşüncəsinin inkişafı metodikası;

2. uşaqların musiqi fəaliyyətinin növ və xüsusiyyətləri;

3. uşaqların musiqi fəaliyyətinin təşkili formaları;

4. musiqinin uşaq baxçasının və ümumtəhsil məktəbinin gündəlik həyatına daxil olması;

5. ailədə musiqi tərbiyəsi;

6. uşaqların musiqi tərbiyəsi üsrə pedaqoji kollektivin fəaliyyəti [4, s. 23].

Yetişən nəslin musiqi fəaliyyətinin inkişafının təhsilləndirici sahəsinin başlıca məqsədi musiqini emosional şəkildə qavrama qabiliyyətini formalasdırmaqdan ibarətdir. Uşaqların musiqi üzrə səviyyəsinin inkişafı musiqi məşğələlərində formalasılır, müstəqil olaraq musiqi fəaliyyəti prosesində yaradıcılıq imkanları üzə çıxır. Əgər uşaq öz təşəbbüsü ilə böyük həvəslə oxuyursa, digər uşaqlarla birlikdə xora gedirsə, musiqi alətlərində çalışırsa, rəqs etməyi bacarırsa deməli, uşağıın musiqi üzrə inkişafının yüksək səviyyədə olduğunu söyləmək olar.

Bələliklə, məktəbəqədər yaşlı uşaqların musiqi təlimi prosesində iki çox mühüm vəzifənin yerinə yetirilməsi vacibdir:

- yetişən nəslin bədii-musiqi fəaliyyətini inkişaf etdirmək qayğısına qalmaq;
- uşaqların musiqi incəsənətinə qoşulmasına şərait yaratmaq.

Musiqi tərbiyəsi estetik tərbiyənin mühüm vasitəsi kimi məktəbəqədər yaşlı uşaqların hərtərəfli inkişafında əhəmiyyətli rol oynayır.

Məhz təhsil prosesində uşaqların müxtəlif növ musiqi fəaliyyətinin əsası qoyulur, onların musiqi mədəniyyətinin formalasması imkanları yaranır ki, bu da uşağıın doğulduğu ilk günlərdən musiqi tərbiyəsi işinin necə bir aktuallıq kəsb etdiyini təsdiq edir.

Bir cəhəti də qeyd edək ki, uşağıın musiqi üzrə fərdi inkişafını kollektiv məşğələlərə qarşı qoymaq, onun üstünlüyünü hər vəchlə müdafiə və təqdir etmək olmaz. Bu, pedaqoji cəhətdən yanlış bir üsul, mövqedir. Əksinə uşağıın fərdi fəaliyyəti ilə kollektiv fəaliyyəti birləşdirmək, uzlaşdırmaq, məhz kollektivdə fərdi – deferensial yanaşma nümayış etdirmək, müxtəlif səviyyəli mürəkkəb tapşırıq və çalışmalarla uşağıın əhatə olunmasına nail ola bilmək, imkan və qabiliyyətlərin inkişafı üçün zəmin yaradar.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların musiqi təhsilinin məzmununa aid bu göstərilənləri planlaşdırmaçı olsaq, bağça yaşı dövrünün müxtəlif illəri üzrə uşaqların intellektual bacarığı və şəxsi keyfiyyətlərinin təxmini konturunu necə deyərlər, cizmaq olar. Uşaq musiqi sənəti üzrə zəruri bacarıq və vərdişlərini məhz bağça yaşında əldə edir ki, bu da uşağıın müxtəlif növ yaradıcılıq fəaliyyətinə qoşulmasına imkan yaradır.

Konkret olaraq uşaqlarda həyatın müxtəlif illərinə aid musiqi tərbiyəsi bacarıqlarını aşağıdakı kimi ifadə etmək olar:

Həyatın 4-cü ilində:

- musiqi əsərlərini axıra qədər dinləmək;
- tanış mahnıları öyrənmək;
- səsi yüksəkliyi üzrə fərqləndirmək (oktavalar dairəsində);
- ifa zamanı geridə qalmamaq və biri-birini qabaqlamaq, digərlərini dalda qoymaq;
- rəqslər üzrə hərəkətləri düzgün yerinə yetirmək, digər iştirakçı ilə dövrə vurmaq, musiqinin altında öz əşya və geyimi ilə düzgün hərəkət etmək;
- uşaq musiqi alətlərini adlandıra və fərqləndirə bilmək;

4 yaşdan 5 yaşa qədər olan dövr (məktəbəqədər yaşın orta yaş dövrü) üzrə musiqi tərbiyəsi bacarıqları:

- melodiya üzrə mahnını bilmək;
- səsin ucalığını fərqləndirmək (birinci və yeddinci pillələr arasındaki fasılə, birinci pillə ilə altıncı pillələr arasındaki fasılə);
- səsini uzadaraq oxumaq, sözü dəqiq söyləmək, birlilikdə başlamaq və birlilikdə qurtarmaq;
- musiqini xarakterizə edən hərəkətləri yerinə yetirmək;
- rəqs üzrə hərəkətləri yerinə yetirmək, birlilikdə dövrə vurmaq və s.

- əşyalarla davranışlığını bacarmaq (kukla, oyuncaklar və s.);
Həyatın 5-ci ilində musiqi tərbiyəsi üzrə bacarıqlar:
  - musiqi əsərlərinin janrlarını fərqləndirmək (marş, rəqs, mahnı), musiqi alətlərinin səsini fərqləndirmək (fortepiano, skripka və s.);
    - oxuyanda gəgin olmamaq, asan, ifadəli səsə malik olmaq, mahnını vaxtında başlamaq və vaxtında qurtarmaq, musiqi alətlərinin müşayiəti ilə oxumaq;
    - musiqinin dinamikası və xarakterinə uyğun olaraq ritmik hərəkətlər etməyi bacarmaq;
    - mahnının məzmununu müstəqil şəkildə səhnələşdirmək, hərəkət etməyi bacarmaq, yallı və süjetli rəqsləri ifa edə bilmək;
    - zərbli musiqi alətləri səsləndirilən melodiyalar altında tək, yaxud çox da böyük olmayan qrup halında oynamamaq.

Həyatın 6-ci ilində musiqi tərbiyəsi üzrə bacarıqlar:

- Azərbaycan Respublikasının Dövlət Himninin sözlərini və melodiyasını öyrənmək;
  - dirlənilən əsərin janrını müəyyənləşdirmək və hansı alətlərdə ifa olunduğunu bilmək;
  - fərdi və kollektiv şəkildə oxumağı bacarmaq, müşayətlə və müşayətsiz ifa etmək;
  - musiqinin xarakterinə uyğun olaraq ifadəli və ritmik hərəkət etmək;
  - rəqsə aid hərəkətləri düzgün yerinə yetirmək;
  - rəqslə müşayiət olunan mahnını səhnələşdirməyi bacarmaq, oyunlarda obrazlı hərəkətlərin müxtəlif variantlarını düşünüb hazırlamaq;
  - uşaq musiqi alətlərində çox da mürəkkəb olmayan mahnı və melodiyalar ifa etməyi bacarmaq.

Bütün bu deyilənlər uşaqların dirləmək və ifa etmək mədəniyyətini inkişaf etdirir, bu istiqamətdə qavrayışlarını möhkəmləndirir. Belə bir cəhət uşaqlarda konsert proqramlarına meyil yaradır, musiqili teatra həvəsləndirir, klassik musiqiyə, xalqın musiqi yaradıcılığına, bəstəkarların yaradıcılığına sevgi və məhəbbət hissi yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. Məktəbəqədər təhsilin kurikulumu. Bakı: Təhsil, 2017, 117 s.
2. Qəribova A. Məktəbəqədər təsil müəssisələrində musiqi təlimi, Beynəlxalq konfransın materialları, Ümummülli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 90 illiyinə həsr olunmuş “Gənc tədqiqatçıların I beynəlxalq elmi konfransı”nın materialları, 25-26 aprel 2013, Bakı: Qafqaz Universiteti, 2013, s.614-615 (674 c.)
3. Məktəbə hazırlıq qruplarında işin təşkili metodikası, Bakı, 2017, c.114.
[www.tipii.edu/az> maktabahaziliq-vasaiti-pdf](http://tipii.edu/az/maktabahaziliq-vasaiti-pdf)
4. Sadıqov F. Pedaqogika. Bakı: Adiloğlu, 2008, c.448
5. Радынова О. П., Катинене А. И. Музыкальное воспитание дошкольников. Москва, Академия, 1998 , 240 с.

SUMMARY

GULYANAG FARZALIYEVA

FEATURES OF MUSICAL EDUCATION OF CHILDREN IN PRESCHOOL EDUCATION

The article describes the content and methods of forming the musical education of preschool children. Here attempts are made to determine the significance of musical education of children in preschool age the upcoming tasks related to their musical education in practical terms have been described various types of musical education of children. It deals with the issues of forming interests and abilities, spiritual needs,

ensuring the emotional and intellectual development of children with the help of music. It should be noted that the need for musical education of children in preschool institutions is based on the fact that this first level of systemic education is the first source of musical experience of children. The ongoing work in this area occupies the first and important place in the education and upbringing of children, since in general this period is a large part of the child's life. From this point of view, in modern preschool institutions the musical upbringing of children, the study of its content, the method and means of implementation, the correct direction of the work of the teaching staff in this field are always relevant.

The article also explores that need to be paid attention to for the formation of musical education of children in preschool institutions, the optimal implementation of this process.

Key words: preschool education, musical education, different types of children's musical activity, stages of music education

РЕЗЮМЕ

ГЮЛЬЯНАГ ФАРЗАЛИЕВА ОСОБЕННОСТИ МУЗЫКАЛЬНОГО ВОСПИТАНИЯ ДЕТЕЙ В ДОШКОЛЬНОМ ОБРАЗОВАНИИ

В статье говорится о содержании и способах формирования музыкального воспитания детей дошкольного возраста. Здесь сделаны попытки определить значение музыкального воспитания детей в дошкольном возрасте, предстоящие задачи, связанные с их музыкальным образованием. В практическом плане были описаны различные виды музыкального воспитания детей. В ней были рассмотрены вопросы формирования интересов и способностей, духовных потребностей, обеспечения эмоционального и интеллектуального развития детей с помощью музыки. Следует отметить, что необходимость музыкального воспитания детей в дошкольных учреждениях основана на том, что этот первый уровень системного образования является первым источником музыкального опыта детей. Проводимая работа в этой сфере занимает первое и важное место в обучении и воспитании детей, так как в целом этот период является важной частью жизни ребенка. С такой точки зрения, в современных дошкольных учреждениях всегда актуально музыкальное воспитание детей, изучение его содержания, способов и средств реализации, правильное направление работы педагогического коллектива в этой сфере. В статье также исследованы аспекты, на которые необходимо обратить внимание для формирования музыкального воспитания детей в дошкольных учреждениях, оптимального осуществления этого процесса.

Ключевые слова: дошкольное образование, музыкальное воспитание, различные виды музыкальной деятельности детей, этапы музыкального воспитания

Məqalə pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Vahid Rzayev tərəfindən təqdim olunmuşdur.

Məqalə daxil olmuşdur: 26 avqust 2019-cu il

Çapa qəbul edilmişdir: 25 sentyabr 2019-cu il

PSİKOLOGİYA

UOT: 37.015.324

GÜLTAC ƏLİYEVA

Psixologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu

gultacaliyeva@gmail.com

YENİYETMƏLƏRİN MƏNƏVİ TƏRBİYƏSİNDE CİNSİ FƏRQLƏRİN NƏZƏRƏ ALINMASININ PSİKOLOJİ ƏSASLARI

Məqalədə çoxsahəli, həm də mürəkkəb bir proses olan mənəvi tərbiyədə cinsi fərqlərin nəzərə alınmasının psixoloji əsasları nəzərdən keçirilir. Qeyd olunur ki, mənəvi tərbiyədə müxtəlif amillər mühüm rol oynayır. Milli xüsusiyyətlər, yaş xüsusiyyətləri, fərdi xüsusiyyətlər, cinsi xüsusiyyətlər və sairə amillər mənəvi tərbiyə prosesində ayrı-ayrılıqda deyil, kompleks halda, bir-biri ilə qarşılıqlı fəaliyyətdə və təsirdə özünü göstərir. Müəllifin fikrincə, yeniyetməlik dövründə düzgün qurulan cinsi tərbiyə bu zaman hər bir cinsə xas olan psixoloji xüsusiyyətlərin nəzərə alınması həmin yaş dövründə mənəvi tərbiyənin daha səmərəli təşkilinə, sonrakı yaş dövrlərində bir sıra problemlərin həllində şəxsiyyətlərarası qarşılıqlı münasibətlərə əsaslanmasına, şəxsiyyətin formallaşmasına, şəxsiyyətin cəmiyyətdə düzgün mövqə tutmasına, normal ailə qurmasına imkan və şərait yaradır.

Açar sözlər: mənəvi tərbiyə, milli xüsusiyyətlər, fərdi xüsusiyyətlər, cinsi xüsusiyyətlər, yeniyetmə, psixoloji əsaslar

Azərbaycan müstəqil dövlət kimi təhsil, tərbiyə sahəsində özünün konsepsiya və qanununu yaradır, sistemini təkmilləşdirir.

Bu təkmilləşmədə tərbiyə məsələləri mühüm yer tutur. Zaman dəyişdikcə mənəvi tərbiyəyə verilən tələblər, mənəvi dəyərlərə münasibət dəyişir. Belə dəyişmə isə insanların dünyagörüşünün, həyata münasibətinin, xarakterinin də dəyişməsinə, özünü və başqalarının tələblərin yeni məzmun kəsb etməsinə səbəb olur.

Böyük mədə olan nəslin mənəvi tərbiyəsi bütün dövrlərdə, bütün ictimai qurumlar da, bütün xalqlarda daim diqqət mərkəzində olmuşdur və bu eyni zamanda milli xüsusiyyətlər və mənəvi tərbiyə ilə daha çox bağlıdır.

Yeniyetmə şəxsiyyətinin formallaşmasında tərbiyə məsələlərində hər bir xalqın özünə məxsus xüsusiyyətləri, tarixi adət və ənənələri başlıca rol oynamışdır. Bir xalq üçün məqbul sayılan digər xalqlar üçün “qəribə” qəbul edilən hal kimi qiymətləndirilə bilər. Mənəvi tərbiyə çoxsahəli, həm də mürəkkəb bir prosesdir. Burada müxtəlif amillər mühüm rol oynayır. Bu, yaş xüsusiyyətləri, fərdi xüsusiyyətlər, milli xüsusiyyətlər və s. amillərdən xeyli asılıdır. Bu amillər ayrı-ayrılıqda deyil, kompleks halda bir-biri ilə rəqabətdə özünü göstərir.

Mənəvi tərbiyə milli xüsusiyyətlərlə sıx bağlıdır. Başqa sözlə, hər bir xalq öz övladlarında həmin xalqın məqbul sayıldığı keyfiyyətləri formallaşdırmağa çalışır.

Ümumilikdə psixoloq alımların göldikləri mühüm qənaətlərdən biri də ondan ibarətdir ki, şəxsiyyətin mənəvi cəhətdən düzgün formallaşdırılması bütövlükdə cəmiyyətin düzgün inkişaf etdirilməsi deməkdir.

Qədim Şərqi ədəbiyyatının ilk nümunələrindən biri olan “Qobusname” əsərində isə insan üçün mənəviyyatın hər şeydən üstün olduğu göstərilir. Bu qiymətli mənbədə göstərilir: “Mal-dövlətcə yoxsul olsan, çalış ağıl və kamalca dövlətli ol, çünkü ağıl-kamal zənginliyi var-mal dövlətliliyindən daha yaxşıdır. Ağıl ilə dövlət əldə etmək olar. Dövlətlə ağıl qazanmaq olmaz”.

Psixoloq və pedaqoqlardan Ə.Ə.Əlizadə, A.İ.Baxoviç və başqalarının tədqiqatları göstərir ki, mənəvi təbiyə sahəsində milli xüsusiyyətlər də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Onların fikrincə, hər yaş dövründə daha çox özünü göstərən xüsusiyyətlər vardır ki, onlara daha çox diqqət yetirilməlidir. Məsələn: Yeniyetməlik dövrünə sadəcə olaraq uşaqlıq dövründən gənclik dövrünə keçən kimi yox, psixi inkişafın, qarşılıqlı münasibətlərin, özünüdərkin xüsusi mərhələsi kimi baxmaq lazımdır.

Yeniyetməlik dövrü üçün yalnız fiziki inkişaf deyil, eyni zamanda sosializasiya və ictimai mühitə şüurlu münasibət xasdır.

Aparılan çoxsaylı tədqiqatlar sübut edir ki, yeniyetməlik dövrü mənəvi təbiyə üçün geniş imkana malik olan bir yaş dövrü olur. Mənəvi təbiyənin düzgün təşkili həm yeniyetmənin özü, həm də ətrafdakılar üçün əhəmiyyətlidir.

Mənəviyyatca zəngin, yetkin məktəblinin özünü dərk etməsi, özünü qiymətləndirməsi, tələbatı, qarşılıqlı münasibətlər sistemində yerini düzgün müəyyənləşdirməsi obyektiv və ədalətli olur. Onlar məktəb və cəmiyyətdə baş verənlərə laqeyd qalmır, ictimai işlərdə fəallıq göstərirler.

Mənəviyyatı zəngin olmayanlarda əsasən egoistlik motivlər üstünlük təşkil edir. Şəxsi mənafeyi olmayan işlərdə passivlik göstərir, xeyirxahlıq, ədalətlilik kimi xüsusiyyətlərdən uzaq olur. Qabiliyyətli, istedadlı, lakin mənəviyyatca kasad olan neçəneçə insanlar, oğru, cani, ziyankara çevrilirlər.

Cinsi inkişafın və cinsi fərqlərin mənəvi təbiyədə nəzərə alınması nəticəsində mənəvi psixoloji münasibətlər normal inkişaf edir. Şəxsiyyətin mənəvi həyatı qüvvələrin, qayğı və həyəcanların qarşılıqlı şəkildə təşəkkülü baş verir. Cinsi instik nəslin davamı, instinctik incə münasibətlərlə nəcibləşdirmək tələb edir. Yeniyetmə qızlar cinsi fərqlərin nəzərə alınması sayəsində belə bir həqiqəti dərk edirlər ki, onlar gələcək analardır. Belə bir müdrik bir mənəvi əqidənin təşəkkülü və inkişafında əxlaqi təmizliyin atalar və analar arasındaki münasibətlərdə nəcibliyin böyük əhəmiyyəti vardır.

Cinsi fərqlərin nəzərə alınması sayəsində oğlanlarda baş verən coşqun emosionallıq, qızqınlıq, qızlarda baş verən təmkinlik qadın müdrikliyi bir-biri ilə qaynaq edilir.

Oğlanların emosionallığı, qızların hissələrinin nəcibliyi ilə birləşir. Nəticədə gələcək ata və analarda vətəndaşlıq mətinliyi, şəxsi ləyaqət hissi, atalıq qeyrəti, analıq iffəti və isməti formalasılır.

Bizim fikrimizcə, yeniyetməlik dövründə düzgün qurulan cinsi təbiyə bu zaman hər bir cinsə xas olan psixoloji xüsusiyyətlərin nəzərə alınması həmin yaş dövründə mənəvi təbiyənin daha səmərəli təşkiline, sonrakı yaş dövrləri üçün bir sıra problemlərin şəxsiyyətlərarası qarşılıqlı münasibətə, şəxsiyyətin formalasmasına, şəxsiyyətin cəmiyyətdə düzgün mövqə tutmasına, normal ailə qurmalarının həllinə imkan və şərait yaradır, təlim-təbiyənin milli zəmində qurulmasına, onun keyfiyyətinin yüksəldilməsinə təkan verir.

Təbii ki, bu xüsusiyyətlər bütövlükdə yeniyetmənin psixi inkişafına, onun şəxsiyyətinin formalasmasına təsir etməyə bilməz.

Apardığımız tədqiqatlarda bir şəxsiyyətin formalasmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edən, onun mənəvi keyfiyyəti, cinsi təbiyə və cinsi xüsusiyyətlərə təsir edən sahələrini araşdırmışıq. Bizim məqsədimiz yeniyetmələrin şəxsiyyətinin formalasmasında milli xüsusiyyətlər, ailə təbiyəsi cinsi və mənəvi təbiyəyə dair araşdırmalar aparmaq olmuşdur.

Beləliklə, aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar: Yeniyetmə şəxsiyyətinin formalasmasında milli xüsusiyyətlər, adət və ənənələr, milli hislər mühüm rol oynayır, ana laylası, bayatı və nağıllar, bədii ədəbiyyat oxumaq, cinsi təbiyə, bütövlükdə təbiyə sistemində, özünüdərk etmək, ailə, məktəb və s. sıx qarşılıqlı temas olmaq vacib şərtlərdən sayılır.

ƏDƏBİYYAT

1. Əlizadə Ə.Ə. Uşaq və yeniyetmələrin cinsi tərbiyəsi. Bakı, 1986.
2. Əliyev R.İ. Şagird şəxsiyyətinin formallaşmasında milli xüsusiyyətlərin nəzərə alınması. Bakı: Maarif, 1985
3. Əliyev R.İ. Psixologiya. Dərs vəsaiti. Bakı, 2003
4. Əliyev G.B. Mənəvi tərbiyədə cinsi xüsusiyyətlərin nəzərə alınmasının sosial-psixoloji məsələləri. Metodik tövsiyə. Naxçıvan, 1985
5. Əliyev G.B. Psixologiya. Dərslik, Bakı, 2015
6. Əliyev R.İ. və Əliyev S.B. Şəxsiyyət psixologiyası. Bakı, 2010
7. Əzimov Q.E. Yaş və pedaqoji psixologiyanın müasir problemləri. Bakı, 2006
8. Həmzəyev M.Ə. Yaş və pedaqoji psixologiyanın əsasları. Bakı, 1965.
9. Qədirov Ə.Ə. Yaş psixologiyası. Bakı, 2002.

SUMMARY

GULTAJ ALIYEVA

PSYCHOLOGICAL BASIS FOR ACCOUNTING OF GENDER DIFFERENCES IN THE SPIRITUAL UPBRINGING OF ADOLESCENTS

The article discusses the psychological basic for accounting of gender differences in spiritual education, both multifaceted and complex. It is noted that various factors play an important role in spiritual education. National characteristics, age characteristics, individual characteristics and other factors are manifested in the process of spiritual education not separately but in a complex interaction with each other and mutual influence according to the author, the correct sexual education in adolescence takes into account the psychological characteristics inherent in each sex, which allows more efficient organization of spiritual educations at this age, based on interpersonal relationships in solving a number of problems at subsequent age periods, to form a personality, to correctly position a in society create a normal family.

Key words: spiritual education, national characteristics, individual characteristics, sexual characteristics, adolescent, psychological basic

РЕЗЮМЕ

ГЮЛЬТАДЖ АЛИЕВА

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ УЧЕТА ПОЛОВЫХ РАЗЛИЧИЙ В ДУХОВНОМ ВОСПИТАНИИ ПОДРОСТКОВ

В статье рассматриваются психологические основы учета половых различий в духовном воспитании, как многогранном, так и сложном процессе. Отмечается, что в духовном воспитании важную роль играют различные факторы. Национальные особенности, возрастные особенности, индивидуальные особенности, половые особенности и другие факторы проявляются в процессе духовного воспитания не отдельно, а в сложном взаимодействии друг с другом и взаимовлиянии. По мнению автора, правильноеовое воспитание в подростковом возрасте учитывает психологические особенности, присущие каждому полу, что позволяет более эффективно организовывать духовное воспитание в этом возрасте, основываясь на межличностных взаимоотношениях в решении ряда проблем на последующих возрастных периодах, формировать личность, правильно позиционировать личность в обществе, создавать нормальную семью.

Ключевые слова: духовное воспитание, национальные особенности, индивидуальные особенности, половые особенности, подросток, психологические основы

Məqalə psixologiya üzrə elmlər doktoru, professor Ramiz Əliyev tərəfindən təqdim olunmuşdur.

Məqalə daxil olmuşdur: 6 sentyabr 2019-cu il

Çapa qəbul edilmişdir: 25 sentyabr 2019-cu il

UOT: 159: 37.015: 3: 376.1

ÇAPAY QULİYEV

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu

chapay81@yahoo.com

MƏKTƏB PSİKOLOQUNUN İŞİNƏ MÜASİR YANAŞMALAR

Müasir dövr psixologiyanın bütün sahələrində yeniliklərin tətbiqini tələb etdiyi kimi məktəbə psixoloji xidmət işinin təşkilində yeni tələblərin tətbiqini də ön plana əşkarır. Bu baxımdan məqalədə məktəb psixoloqunun işinə müasir yanaşmaların tədbiq edilməsi olduqca aktuallıq kəsb edən problemlərdən biri kimi tədqiq edilmişdir. Məktəbin canlı mexanizm kimi mürəkkəb bir sistemə malik olması və bu sistemin bir sıra münasibətləri direktor-kollektiv, müəllim-müəllim, müəllim-şagird, şagird-şagird, məktəbin texniki heyəti-müəllim, texniki heyət-şagird və sairəni özündə birləşdiriyi qeyd olunur. Bu mürəkkəb münasibətlər sistemində yaranan çətinliklərin aradan qaldırılması işini həyata keçirən məktəb psixoloqunun bir-biri ilə əlaqədə olan bir sıra amillərin 1) idarə edənin şəxsiyyətinin psixoloji parametrləri, 2) tərbiyə edənlərin şəxsiyyətinin psixoloji parametrləri, 3) tərbiyə olunanın şəxsiyyətinin psixoloji parametrləri, 4) məktəbin texniki heyətinin şəxsiyyətinin psixoloji parametrləri, 5) psixoloji xidmətin həyata keçiriləcək konkret şərait və bu şəraitin imkanları və s. nəzərə alınması zərurəti göstərilmişdir.

Eyni zamanda bu işin icrasını həyata keçirən məktəb psixoloqunun şəxsiyyətinin psixoloji parametrləri ilə yanaşı müasir tələblər baxımdan yerinə yetirəcəyi işlərin istiqamətləri də sistemli şəkildə verilmişdir.

Açar sözlər: məktəb, psixoloq, müasir yanaşmalar, şəxsiyyət, psixoloji parametrləri

Məqalənin aktuallığı: Müasir dövrdə insan tərbiyəsi və onun formallaşması olduqca aktual və özünəməxsus çətinlikləri olan bir prosesdir. Bu işin həyata keçirilməsi insanı öyrənən müxtəlif elmlər sisteminin əsas predmetinə çevrilmişdir. Lakin etiraf etməliyik ki, insanın bir şəxsiyyət kimi formallaşmasının parametrləri və mexanizmlərini bütün dövrlərdə öyrənən psixologiya elmidir. İnsan şəxsiyyətinin müxtəlif parametrlərini öyrənən psixologiya elminin müxtəlif sahələri və istiqamətləri mövcuddur. Bu sahələrdən biridə məktəbə psixoloji xidmət işinin təşkili və həyata keçirilməsidir. Müasir dövr bütün psixologiyanın bütün sahələrdə yeniliklərin tətbiqini tələb etdiyi kimi məktəbə psixoloji xidmət işinin təşkilində də məktəb psixoloqu öz işini yeni tələblər baxımından qurmalıdır. Bu baxımdan məktəb psixoloqunun işinə müasir yanaşmaların tədqiq edilməsi olduqca aktuallıq kəsb edən problemdir.

İnsan şəxsiyyətinin formallaşması prosesi müxtəlif mərhələləri və sistemləri əhatə edir. Bu sistemləri mikro, mezo, ekzo və makrosistemlər adlandırırlar. Mərhələli və fasiləsiz surətdə həyata keçirilən bu işin təşkili, əsasən, mikro sistemə aid olan orta ümumtəhsil məktəblərinin payına düşür. Orta ümumtəhsil məktəblərində yeni insan tərbiyəsi ilə müxtəlif ixtisaslı kadrlar məşğul olur. Lakin bu işin həyata keçirilməsi heç də hər zaman problemsiz ötüşmür və ortaya bir sıra çətinliklər çıxır. Qarşıya çıxan bu çətinliklərin aradan qaldırılmasında isə məktəb psixoloqlarının rolü əvəzsizdir.

Nəzərə alsaq ki, məktəb bir canlı mexanizm olaraq mürəkkəb bir sistemdir və bu sistem bir sıra münasibətləri özündə birləşdirir. Buraya direktor-kollektiv, müəllim-müəllim, müəllim-şagird, şagird-şagird, məktəbin texniki heyəti-müəllim, texniki heyət-şagird və s. aiddir. Deməli, münasibətlər sisteminin mürəkkəbliyi öz aydınlığı və çətinliyi ilə göz önünə gətirilməlidir. Bu mürəkkəb münasibətlər sistemində yaranan çətinliklərin

aranan qaldırılması işini həyata keçirən məktəb psixoloqu bir-biri ilə əlaqədə olan bir sıra amilləri nəzərə almalıdır. 1) idarə edənin şəxsiyyətinin psixoloji parametrləri; 2) tərbiyə edənlərin şəxsiyyətinin psixoloji parametrləri; 3) tərbiyə olunanın şəxsiyyətinin psixoloji parametrləri; 4) məktəbin texniki heyvətinin şəxsiyyətinin psixoloji parametrləri; 5) psixoloji xidmətin həyata keçirildiyi konkret şərait və bu şəraitin imkanları.

Elə bu səbəbdən də bizi haqlı olaraq aşağıdakı suallar düşündürür. Bütün bu çətin canlı sistemdə yaranan çətinlikləri aradan qaldıran məktəb psixoloqu kimdir və onun şəxsiyyətində hansı psixoloji parametrlər öz əksini tapmalıdır? Onun işinin əsas istiqamətlərini nələr təşkil etməlidir? Müasir dövrə bu işin həyata keçirilməsi üçün konkret şərait imkanları hansı üstünlükləri ilə seçilir və məktəb psixoloqunun öz işini müasir tələblər baxımından qurmasına necə təsir edir?

Məktəb psixoloqu kimdir və onun şəxsiyyətində hansı psixoloji parametrlər öz əksini tapmalıdır?

Biz ləkənik olaraq bu parametrləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmağı məqsədə uyğun hesab etdik.

- Azərbaycançılıq ideologiyasına sadiq;
- daima milli maraqları üstün tutan və ümumbəşəri dəyərləri qoruyan;
- öz peşəsini sevən;
- savadlı;
- uşaqları sevən və onlara ağıllı məhəbbətlə yanaşan;
- özünün və insanların şəxsiyyətinə hörmətlə yanaşmayı bacaran;
- liderlik xüsusiyyətlərinə malik;
- yeni innovasiyalardan xəbərdar;
- təşkiltçi;
- təşəbbüskar;
- öz şəxsi nüfuzunu qoruyan;
- özüne inamlı.

Oxuduğumuz ədəbiyyatlardan və həyatda qazandığımız təcrübədən aydınlaşdır ki, psixoloji yanaşmada şəxsiyyətin nümunəvi təsir imkanları ən əsas amil rolunu oynayır. Bu baxımdan yuxarıda məktəb psixoloqunun şəxsiyyətində öz əksini tapması zəruri olan parametrlər yeni insan tərbiyəsində qarşıya çıxacaq problemlərin həlli istiqamətində nümunəvi tərbiyəvi təsir gücünə malik, olduqca mühim təsirdeici elementləridir. Hər bir məktəb psixoloqu öz şəxsiyyətinin təkmilləşməsində bu elementlərin formallaşmasına xüsusi diqqət yetirməlidir.

Müasir dövrə məktəb psixoloqunun işinin əsas istiqamətlərini nələr təşkil etməlidir?

Müasir dövr bütün istiqamətlərdə olduğu kimi, məktəb psixoloqunun da öz işinə yeni tələblər baxımından yanaşmasında əsaslı dönüşlər yaratması üçün qarşısına bir sıra zəruri vəzifələr qoyur. Bu vəzifələrin müəyyənləşməsi və icrası işinin təşkilində milli maraqlar nəzərə alınmaqla yanaşı müasir dövrün “Qloballaşma əsri” olduğunu da unut mamaq lazımdır.

Alman psixoloqu və psixiatri N.Pezeşkian tərbiyədən bəhs edərək göstərir ki, düzgün və vahid tərbiyə bu gün demək olar ki, mümkün deyil. Əvvəlki dövrlərdə təlimin məqsədi, sosial davranış normaları, tərbiyə standartları məlum idi. İndi qapalı cəmiyyətlər açıq cəmiyyətlərlə əvəz olunur və belə də az qala hər ailənin öz tərbiyə sistemi, etnik görüşləri olur və hər bir ailə öz dünyagörüşü, etiqadına uyğun gələn tərbiyə sistemi qurur [3, s. 116]. Deməli, yeni dövrə insan şəxsiyyətinin formallaşması artıq milli mündəricidən çıxaraq qloballaşmışdır. Elə bu baxımdan da bu əsrin adını “Qloballaşma əsri” adlandırırlar.

Yeni dövrü R.Park və E.Stonkvist “marginal şəxsiyyətlər” formallaşdırılan dövr kimi səciyyələndirir. Marginal şəxsiyyət o kəsdir ki, onun təfəkküründə, hislərindəki və

ya daha artıq bir-birilə ziddiyət təşkil edən sosiomədəni sistem interiorizasiya olunur və diskomfort yaradır. Marginal psixikada standartlar, davranış stereotipləri, mənəvi də-yərlər bir-birilə münaqışa vəziyyətində olur, şəxsiyyətin identifikasiyasına maneçilik tö-rədir [3, s. 115]. Bütün bunlara rəğmən, məktəb psixoloqu çalışmalıdır ki, yetişən nəslin şüurunda vətənə, xalqa, torpağa, bir sözlə milli mənliyə dualist mövqeyə malik olan dü-şüncə tərzi yer almasın. Onların özündəki münaqışa vəziyyətinə düşməsin. Bir sözlə məktəb psixoloqu yeni insan tərbiyəsində yaranmış problemlərin həllində qloballaşma-nın da təsir imkanlarını dəyərləndirməli və müxtəlif psixoloji problemlərin yaranma sə-bəblərini məhz bu təsir imkanlarında da axtarmağı bacarmalıdır.

Məktəb psixoloqu məktəbdə əvvəlcədən müəyyənləşmiş şəkildə illik və aylıq iş planları əsasında psixoloji xidmət işinin təşkilini günün tələbləri səviyyəsində qurmağa çalışır. Təbii ki, bu işin günün tələbləri səviyyəsində qurulması üçün məktəb psixoloq-larından aşağıdakı istiqamətlərdə işlərin yerinə yetirilməsi tələb olunur.

- psixologiyanın müxtəlif sahələri istiqamətində baza biliyinin möhkəmləndiril-məsi;
- daima psixologiya elmi sahəsində olan yeniliklərin axtarışında olmaq;
- qazanılmış biliklərin təcrübəyə tətbiq edilməsi bacarığı;
- praktik olaraq yaranmış problemlərin həllinə yaradıcı yanaşma və aktivlik.

İstənilən sahədə baza biliklərinin mövcudluğu ən əsas amil olaraq qiymətləndiril-lər. Məktəb psixoloqları psixologiyanın nəzəri və praktik sahələri haqqında möhkəm bi-liyə sahib olmaqla baş verən problemə nəyin əsas səbəb olduğunu müəyyənləşdirə bilərlər.

Zaman dəyikdikcə şəxsiyyətə təsir amilləri də öz forma və istiqamətlərinə görə yeni təsir imkanlarına malik olur. Yəni, müxtəlif dövrlərdə şəxsiyyətlərə münasibət-lərdə yaranan biləcək problemlərin səbəbləri də dövrün tələblərinə müvafiq olaraq dəyi-şir. Bu problemlərin yaranmasına bir tərəfdən şəxsiyyətin fərdi inkişafındakı dəyişiklik-lər təsir edirsə, digər tərəfdən sosial mühitdə yaranan yeni proseslər birmənalı şəkildə təsir göstərir. Psixoloqlar bu problemlərin yaranması səbəblərini müəyyənləşdirmək üçün mütləq şəkildə biliklərini psixologiya elmi sahəsindəki müasir elmi yeniliklərlə zənginləşdirməlidir.

Müasir elmlər sistemi nəzəriyyə, eksperiment və praktikanın vəhdətindən yola çıxaraq elmi biliklərin təcrübəyə tətbiqi bacarığının vacibliyini özündə ehtiva edir. Düsünək ki, hər hansıa bir məktəb psixoloqu həddindən artıq savadlı və psixologiyanın müxtəlif sahələri haqqında nəzəri baza biliklərinə malikdir. Etiraf etməliyik ki, məktəb psixoloqunda bu nəzəri biliklərin tətbiqi bacarığı yoxdursa, bu biliklər hər hansıa bir göldə sadəcə toplanmış, lakin istifadəsi müəyyənləşdirilməmiş bir su yığınına bənzəyir. Bu baxımdan məktəb psixoloqları öz baza biliklərini təcrübəyə tətbiqetmə bacarığına sahib olmalıdırlar. Bu bacarığın olmasına iki amil təsir edir. 1) məktəb psixoloqunun bu sahədəki qabiliyyəti; 2) bu sahədə təcrübi fəaliyyəti.

Psixologiya dərsliyindən məlumdur ki, insanların hər hansı bir və ya bir neçə fəaliy-yət sahəsi üçün daha çox yararlı olduğunu göstərən fərdi psixi xassəyə qabiliyyət de-yilir. Bəzən insanda yaranmış olan bilik, bacarıq və vərdişləri qabiliyyətlə eyniləşdirə bilərlər. Xatırladım ki, bu yanaşma səhv olardı. Çünkü bilik, bacarıq və vərdişlər həyatda qazanılan keyfiyyətlərdirsə, qabiliyyət bu keyfiyyətlərin yaranması və yeni yanaşmala-rın təminini üçün anadangəlmə fərdi psixoloji xüsusiyyətdir. Deməli, məktəblə psixoloji xidmət işinin təşkilini həyata keçirən məktəb psixoloqunun bu istiqamətdə qabiliyyəti-nin olması ən başlıca şərtlərdən birini təşkil edir. Qabiliyyət yoxdursa, onda sadəcə öy-rədilən bilik, bacarıq və vərdişlər əsas rol oynayır ki, bu məktəb psixoloqunu bir növ çərçivədə saxlayır, yəni, onda yaranmış problemlərin həllində yeni yaradıcı yanaşmaları müşahidə etmək mümkün olmur. Müxtəlif şagirdlərdə problemlər oxşar olsa da, bu problemlərin həllinə məktəb psixoloqu fərdi yanaşmanı təmin etməyi bacarmalıdır. Bu

isə xüsusi qabiliyyətin olmasını tələb edir. Xüsusi qabiliyyət yoxdursa, məktəb psixoloqu bütün şagirdlər yaradıcı deyil öyrəndiyi şablon, vahid bir sistem üzərindən yanaşır ki, bu yanaşma isə hər zaman özünü doğrultmur.

Bəzən məktəb psixoloqları təcrübədə elə problemlərlə qarşılaşır ki, bu problemlərin həlli yolu hələ nəzəriyyədə müəyyənləşdirilməyib. Biz bu tip problemlərin həllini tapmaq və aradan qaldırılmasını həyata keçirmək üçün hansısa psixoloqların bu sahədə tədqiqatlar apararaq yeni həlli yolları tapmalarını gözləyə bilmərik. Yəni problemin həlli gecikdirilə bilməz. Deməli, elə problemlər vardır ki, məktəb psixoloqu bu problemin həllində özü qərar qəbul etməyi və yeni yanaşmaların tətbiqi etməyi bacarmalıdır.

Müasir dövrdə bu işin həyata keçirilməsi üçün konkret şərait imkanları hansı üstünlükleri ilə seçilir və məktəb psixoloqunun öz işini müasir tələblər baxımından qurmasına necə təsir edir?

Məktəbə psixololoji xidmətin müasir tələblər baxımından həyata keçirilməsi bir-biri ilə vəhdət təşkil edən iki əsas amilin mövcudluğunu özündə ehtiva edir. 1) yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, psixoloji xidməti həyata keçirən mütəxəssisin bilik bazası və şəxsiyyətinin xüsusiyyətlərindən; 2) orta ümumtəhsil məktəblərində bu xidmətin həyata keçirilməsi işinin keyfiyyətliliyini təmin edən şəraitin olmasından.

Məqalənin elmi yeniliyi. Məqalədə məktəb psixoloqunun işinə müasir baxımdan yanaşilaraq məktəbə xidmət işinin təşkilində yeni yanaşmaların tətbiqi və bu işin həyata keçirilməsinin sistemi verilmişdir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədə tədqiq olunaraq məktəb psixoloqunun işinə müasir yanaşmaların sisteminin verilməsi bu işi həyata keçirən məktəb psixoloqlarının özünütəkmilləşdirməsi baxımından olduqca əhəmiyyətlidir.

Nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, hər bir məktəb psixoloqunun öz işini müasir tələblər baxımından daha təkmil şəkildə qurması bu işlərin vahid sistemini özündə ehtiva edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya (dərslik). Bakı: Çinar-Çap, 2002, 620 s.
2. Çələbiyev N.S. Təhsil sistemində psixoloji xidmət. Bakı: ADPU-nəşriyyatı, 2008, 2 hissədə, I hissə, 280 s.; II hissə, 329 s.
3. Əliyev R.İ. Etnopsixologiya: Qloballaşma və millilik. Bakı: Nurlan, 2007, 180 s.
4. Əmrəhlı L.S., Psixoloji xidmət, psixodiaqnostika. Bakı: MBM, 2014, 292 s.
5. Həsənli O.Q., Axundova Y. Məktəb psixoloqunun stolüstü kitabı. Metodik vəsait. Naxçıvan: Məktəb, 2006, 55 s.

SUMMARY

CHAPAY GULIYEV MODERN APPROACHES TO THE WORK OF SCHOOL PSYCHOLOGIST

As requiring innovation in all spheres of modern psychology, psychological service organization in school focuses on new requirements application. From this point of view, the application of modern approaches to the school psychologist's work was investigated as one of the problems which is actual in this article. It was shown the necessity of having complex system of the school as a live mechanism, and this system incorporates such kinds of relationships principal-collective, teacher-teacher, teacher - student, student-student, technical staff of school-teacher, technical staff- student and so on school psychologist who realizes this work removing the number of related factors 1) psychological parameters of the manager's personality 2) psychological parameters of educators' personality 3) psychological parameters of students' personality 4) psychological parameters of school technical staff's personality 5) concret condition the psychological system is realized and the opportunities of this condition.

At the same time along with the psychological parameters of school psychologist who realizes this work, the directions of the work which will be realized from the point of view of modern requirements were given systematically.

Modern approaches to the work of the school psychologist as it requires the application of innovations in all areas of modern psychology, the school's psychological service also highlights the application of new requirements in the organization of work.

Key words: school, psychologist, modern approaches, personality, psychological parameters

РЕЗЮМЕ

ЧАПАЙ ГУЛИЕВ

СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ К РАБОТЕ ШКОЛЬНОГО ПСИХОЛОГА

Как требует применения новшеств во всех областях современной психологии, психологическая служба школы также выдвигает на первый план применение новых требований в организации работы. В этой связи внедрение современных подходов к работе школьного психолога было исследовано как одна из наиболее актуальных проблем. Отмечается, что школа имеет сложную систему, такую как живой механизм, и ряд отношений в ней объединяет Директор-Коллектив, Учитель-Учитель, Учитель-Ученик, Ученик-Ученик, Технический персонал школы-Учитель, Технический персонал-Ученик и так далее. В статье указана необходимость учета психологом школы, осуществляющего работу по устранению сложностей, возникающих в системе этих сложных отношений: 1) психологические параметры личности руководителя, 2) психологические параметры личности воспитателя, 3) психологические параметры личности воспитуемого, 4) психологические параметры личности технического персонала школы, 5) конкретные условия, в которых осуществляется психологическая служба, возможности и т.д. Наряду с психологическими параметрами личности школьного психолога, выполняющего эту работу, систематически представлены и направления работы, выполняемой им с точки зрения современных требований.

Ключевые слова: школа, психолог, современные подходы, личность, психологические параметры

Məqalə psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, professor Gültac Əliyeva tərəfindən təqdim olunmuşdur.

Məqalə daxil olmuşdur: 18 avqust 2019-cu il

Çapa qəbul edilmişdir: 25 sentyabr 2019-cu il

TARİX

UOT: 93/94.479.242

XƏZƏR HÜSEYNOV

*Tarix üzrə elmlər doktoru, dosent
Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu
xezerhuseynov@gmail.com*

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASINDA SƏNAYENİN İNKİŞAFI (1970-1980-ci illər)

Məqalədə 1970-1980-ci illərdə ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə Naxçıvan Muxtar Respublikasında sənayenin vəzivəti və onun inkişafında olan nailiyətlər arxiv materialları, statistik məcmuələr, çap edilmiş bu və ya digər müəlliflərin əsərlərindən, məqalələrdən, dövri mətbuatdan istifadə edilərək elmi dövriyyəyə daxil edilmişdir.

Açar sözlər: Naxçıvan, sənaye müəssisəsi, tikinti sənayesi, yeyinti sənayesi, maddi-baza.

XX əsrin 70-80-ci illərində Naxçıvan Muxtar Respublikasında sənayenin inkişafı Azərbaycan xalqının ümummilli lideri, görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin məsilsiz fəaliyyəti ilə bağlıdır.

Azərbaycan KP Mərkəzi Komitəsinin 1969-cu il iyulun 14-də keçirilən Pleniumu Azərbaycan üçün böyük tarixi əhəmiyyət kəsb edən taleyüklü hadisə idi. Pleniumda Heydər Əlirza oğlu Əliyev Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi seçildi.

1969-cu ildə Azərbaycanın müasir tarixində dönüş mərhələsinin təməli qoyuldu. Həmin il avqustun 5-də Heydər Əliyev Azərbaycan KP MK Pleniumunda çıxış edərək, respublikanın iqtisadiyyatını dərin və hərtərəfli təhlil etdi, təsərrüfata rəhbərlikdə, mədəni quruculuqda, ideoloji işdə ciddi nöqsanlar olduğunu qeyd etdi və onları aradan qaldırmaq yollarını göstərdi [1, s. 191-192].

1970-1980-ci illərdə Heydər Əliyev kimi fitri istedadlı, uzaqgörən, xalqını son-suz məhəbbətlə sevən, mütəffəkkir bir şəxsiyyətin Azərbaycana rəhbərlik etməsi respublikanın ictimai-siyasi, iqtisadi və mədəni həyatında sürətli yüksəlişə səbəb oldu.

1970-1985-ci illər Azərbaycan iqtisadiyyatının keçdiyi əvvəlki inkişaf illəri ilə müqayisədə ən əlamətdar və böyük yüksəliş dövrü kimi tarixə daxil olub. Həmin illərdə Azərbaycanın yeni rəhbəri seçilmiş Heydər Əliyevin fədakar və böyük vətənpərvər yaradıcı fəaliyyəti respublika həyatının bütün sahələrində olduğu kimi onun sosial-iqtisadi tərəqqisində də əsl dönüş mərhələsi yaratdı. Heydər Əliyev həmin dövrdə iqtisadiyyatın mövcud şəraitdə mümkün olan ən münasib strateji inkişaf yollarını müəyyən etdi [1, s.198].

Ümummilli lider Heydər Əliyevin qeyd etdiyi kimi “1970-1985-ci illər Azərbaycanın quruculuq salnaməsinə ən parlaq səhifələr kimi daxil olmuşdur. Baş verən dəyişikliklərin miqyasına, iqtisadi və sosial sahələrdə aparılan dərin struktur islahatlarının xarakterinə, xalqın maddi rifahının keyfiyyətcə yeni mərhələyə keçirilməsinə görə doqquzuncu, onuncu və on birinci besilliliklər Azərbaycanın yeni tarixində ən mühüm yerləri tutur”. 1970-1985-ci illərdə, xüsusilə Heydər Əliyevin rəhbərliyi dövründə, bütövlükdə Azərbaycan ərazisində yüzlərlə zavod, fabrik, istehsalat sahələri yaradıldı. 218 yeni sənaye müəssisəsi işə salındı [1, s. 201]. Bir çox mühüm istehsal sahələrinə görə Azərbaycan Sovet İttifaqında aparıcı yerlərdən birini tuturdu. Azərbaycanda is-

tehsal olunan 350 adda məhsul dünyanın 65 ölkəsinə ixrac olunurdu. 1970-1985-ci illərdə istehsal olunan sənaye məhsulları öz həcmində görə əvvəlki 50 ildəkinə bərabər idi. Həmin illərin Azərbaycanı nəhəng bir tikinti meydanını xatırladırı. Bakının və respublika rayonlarının siması büsbütün dəyişmişdi [6, s. 94].

Azərbaycanda 1970-1985-ci illərdə istifadəyə verilmiş 218 yeni sənaye müəssisələrindən 21-i Naxçıvan MR ərazisində yerləşirdi. Bu da ermənilərin “Naxçıvanda sənayeni inkişaf etdirmək qeyri mümkündür” məkirli siyasetinə qarşı Heydər Əliyevin vurmuş olduğu böyük zərbə idi. O, eyni zamanda ermənilərə və havadarlarına sübut etdi ki, Naxçıvan ərazisində geniş sənaye müəssisələri yaratmaq, əhalini deportasiya etdirmək yox, məskunlaşdırmaq lazımdır.

Heydər Əliyev hakimiyyət başına gəlməmişdən əvvəl 50-60-ci illərdə Azərbaycanda və onun regionlarından biri olan Naxçıvan Muxtar Respublikasının iqtisadiyyatı tərəddüdlər və qeyri-sabit sürətdə inkişaf edirdi.

1950-1960-ci illərdə Naxçıvan Muxtar Respublikasının sənayesində bir sıra irəli-ləyişlər baş versə də, kənd təsərrüfatı xammalı emal edən və bu əsasda inkişafına böyük imkanlar olan ənənəvi sənaye sahələrinə diqqət olduqca azalmışdı. Nəticədə 1954-cü ildən başlayaraq sənayedə durğunluq və tənəzzül yarandı. 1956-1959-cu illərdə sənayedə məhsul istehsalının həcmi mütəmadi olaraq azalmış, 1958-ci ildə 1955-ci ilin müvafiq göstəricisi ilə müqayisədə 91%, 1959-cu ildə 99,2% olmuşdur. Ümumiyyətlə, sənaye məhsulu istehsalının həcmi 1956-1960-ci illərdə cəmi 6%, 1961-1965-ci illərdə 8%, 1956-1965-ci illərdə cəmi 14% artmışdı [7, s. 26].

İnkişafi kənd təsərrüfatının vəziyyətindən asılı olan yüngül, yeyinti sənaye sahələri, inkişafına böyük imkanları olan tikinti materialları istehsalı sahələri, əsasən, durğunluq dövrü keçirmişdi. 1960-ci illə müqayisədə 1965-ci ildə meşə, ağaç emalı və kağız sellüloz sənayesi məhsulu 95% olmuşdu. Yüngül sənayedə məhsul istehsalı cəmi 14%, yeyinti sənayesində 5% artmışdı. Naxçıvanın kənd təsərrüfatı sahələri və onun xammalını emal edən sənayesi açıq-aşkar tənəzzülə uğrayırdı. 1960-ci illərin ikinci yarısında Naxçıvanın iqtisadiyyatı Azərbaycanın bir çox regionlarına nisbətən aşağı inkişaf səviyyəsində olmuş, sənaye məhsulunun artım sürətinə görə Naxçıvan Muxtar Respublikası, həm də keçmiş SSRİ-də olan muxtar qurumlar arasında axırıncı yerlərdən birini tuturdu. Bu məsələ o zamankı sovet dövlət qurumlarının da diqqətini cəlb etmişdi. 1960-ci illərin əvvəllərində SSRİ Dövlət Plan Komitəsi xalq təsərrüfatının inkişafi gedisiñə aid hazırladığı arayışda və SSRİ Ali Sovetinin yenə həmin vaxt apardığı təhlilidə Qafqazın və Orta Asiyanın muxtar vilayətləri və muxtar respublikaları içərisində əhalinin hər nəfərinə düşən sənaye məhsul istehsalına görə Naxçıvan Muxtar Respublikasının 10-cu və ya axırıncı yerlərdən birini tutduğu etiraf olunmuşdu. Şübhəsiz ki, 50-ci illərin ikinci yarısında və 60-ci illərin əvvəllərində Naxçıvan iqtisadiyyatının yenidən tənəzzülə və durğunluğa düşməsinin, kənd təsərrüfatının daha da inkişaf etdirilməsinə aid vacib qərarların vaxtında yerinə yetirilməməsinin bir çox obyektiv və subyektiv səbəbləri ətraflı araşdırılmamışdır.

Bunlardan birini yuxarıda göstərdiyimiz kimi, ümummilli liderimiz Heydər Əliyev 1998-ci il yanvar ayının 14-də Naxçıvan Muxtar Respublikasının Konstitusiya laiyəsini müzakirə edərkən açıqlamışdı. O qeyd etmişdi ki, “Azərbaycanın rəhbərləri tərəfindən Naxçıvana daim ögey münasibət göstərilmişdir”.

Qeyd etdiyimiz kimi, muxtar respublika iqtisadiyyatının uzun müddət xeyli geri qalmasının, bir başa iqtisadiyyatının inkişafına əvvəlki illərdə olduğu kimi 50-60-ci illərdə də erməni millətçilərinin törətdiyi fitnəkarlıqlar mənfi təsir etmiş və sovet rəhbərliyi tərəfindən bunların qarşısı alınmamışdı.

Sovet rejiminin xüsusiyyətlərinə bələd olan Heydər Əliyev əvvəller Azərbaycan iqtisadiyyatında yaranmış boşluqları müəyyən dərəcədə doldurmaq üçün zəruri olan əlavə vəsaitin ittifaq hökümətindən alınması məqsədilə böyük müdrikliklə düşünmüş

və elmi cəhətdən əsaslandırılmış tələblər irəli sürmüdü. Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə ittifaq höküməti Azərbaycanda sənayeni və kənd təsərrüfatının intensiv inkişafı üçün beş xüsusi qərar qəbul etdi, xeyli vəsait və maddi-texniki resurslar ayırdı.

Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatının inkişafında ittifaq hökümətin 1970-ci ildə “Azərbaycan SSR-in xalq təsərrüfatını daha da inkişaf etdirmək təcrübələri haqqında” və “Azərbaycan SSR-in kənd təsərrüfatını inkişaf etdirmək tədbirləri haqqında”, 1975-ci ildə “Azərbaycan SSR-də kənd təsərrüfatı istehsalının daha da intensivləşdirmək tədbirləri haqqında”, 1976-ci ildə “1976-1980-ci illərdə respublikada sənayenin ayrı-ayrı sahələrinin inkişaf etdirilməsinə dair Azərbaycan KP Mərkəzi Komitəsi təkliflərinin nəzərdən keçirilməsi barədə”, 1979-cu ildə “Azərbaycan SSR-də kənd təsərrüfatı istehsalını daha da ixtisaslaşdırmaq, üzümçülüyü və şərabçılığı inkişaf etdirmək tədbirləri haqqında” tarixi qərarların misilsiz rolü olmuşdur.

Bu qərarlar Azərbaycanda və Naxçıvanda xalq təsərrüfatının, o cümlədən sənaye istehsalının keyfiyyətcə yeni mərhələsini müəyyən edirdi. Yeni mərhələnin konkret və hərtərəfli əsaslandırılmış programını verirdi. Sənaye istehsalının quruluşunu kökündən dəyişdirmək və təkmilləşdirmək, onu daha dərindən ixtisaslaşdırmaq və təmərküzləşdirmək üçün tədbirlər kompleksi müəyyən edirdi.

Azərbaycanda və onun tərkib hissəsi olan Naxçıvan Muxtar Respublikasında iqtisadi quruculuq fəaliyyəti 70-ci illərin ilk ilindən sürətlə inkişaf etməyə başladı.

Elə ilk illərdə muxtar respublikada tikinti quraşdırma işlərinə xüsusi diqqət verildi. 1966-1968-ci illərdə bu sahəyə 58 milyon manat, sonrakı iki ildə 76 milyon manat əsaslı vəsait qoyulmuşdu. 1966-1970-ci illərdə muxtar respublikanın xalq təsərrüfatına əsaslı vəsait qoyuluşu, 1961-1965-ci illərdə olduğuna nisbətən 4,8 dəfə çox idi. 1971-1975-ci illərdə isə xalq təsərrüfatına əsaslı vəsait qoyuluşu əvvəlki 46 il (1924-1970-ci illər) ərzindəki əsaslı vəsaitdən xeyli çox idi. İqtisadiyyatın bütün sahələrinin inkişafı üçün 1970-1985-ci illərdə Naxçıvan MR-ə 900 milyon manatlıq sərmayə qoyulmuşdu. Muxtar respublikada xalq təsərrüfatının müxtəlif sahələrinə aid 783 milyon manatlıq əsas fondlar tikilib istifadəyə verilmişdi [2, s. 63].

Bəhs edilən illərdə Naxçıvan Muxtar Respublikasında Azərbaycan miqyasında iri alt trikotaj məmulatlar fabriki, yeni mineral su doldurma zavodu, şüşə qabları zavodu, taxıl məhsulları kombinatı, iri ev tikmə kombinatı, dəmir beton məmulatı zavodu, Şəhərtəxət daş karxanası, kərpic zavodu, bir neçə ilkin şərabçılıq müəssisəsi, süd, konserv zavodu və s. bütövlükdə 16 iri sənaye müəssisəsi tikilib istifadəyə verildi. Naxçıvan xalça kombinatının, Şəhər konserv zavodunun yeni dəmir-beton məmulatı müəssisələrinin tikintilərinin başa çatdırılması, mövcud müəssisələrin, xüsusən Naxçıvan elektrotexnika zavodunun, Ordubad konserv zavodunun, ipək fabrikinin yenidən qurulması və genişləndirilməsi sahəsində əsaslı işlər həyata keçirildi. Naxçıvan Muxtar Respublikasında 1969-cu ildə 1, 1970-1979-cu illərdə 13, 1981-1985-ci illərdə 7 (cəmi 21 iri) sənaye müəssisəsi tikilmiş və bir neçəsi əsaslı sürətdə yenidən qurulmuşdur. Sənaye müəssisələrinin eksəriyyəti yeyinti, yüngül və tikinti materialları istehsalı sahələrinə aid idi. 1985-ci ildə Naxçıvanın sənayesi 100-dən çox müəssisə ilə, o cümlədən 50 müstəqil balansda olan iri dövlət müəssisəsi ilə təmsil olunmuşdur. Bunlar isə muxtar respublika xalq təsərrüfatının nisbətən daha sürətlə inkişafını təmin etmişdir [7, s. 32-33].

1970-1980-ci illərdə Naxçıvan Muxtar Respublikasında aparılmış geniş miqyaslı quruculuq işləri nəticəsində sənaye məhsulunun ümumi həcmi 1985-ci ildə 1970-ci ilə nisbətən 4,6 dəfə (Azərbaycan üzrə 2,9 dəfə) çoxaldı. Bütün mühüm sənaye məhsulları istehsalı, o cümlədən elektrik enerjisi 35 dəfə, ipək xammalı 2,2 dəfə, konservlər 3,5 dəfə, daş duz 2 dəfəyə qədər, mineral sular və şərab məhsulları bir neçə dəfə artdı. Sənaye məhsulunun həcmi 1970-ci ilə nisbətən 1980-ci ildə 2,6 dəfə, 1980-ci ilə nisbətən 1985-ci ildə 1,66 dəfə artmışdı. Bu, Azərbaycanın və eksər respublika daxili iqtisadi rayonlarının müvafiq göstəricilərindən xeyli yüksək idi.

1970-1980-ci illərdə Naxçıvan Muxtar Respublikası Azərbaycanın sənaye potensialında öz mövqeyini artırdı. Azərbaycan Respublika sənaye məhsulu istehsalında Naxçıvan MR-in xüsusi çəkisi iki dəfədən çox artaraq, 1970-ci ildəki 1,1 faizdən 1985-ci ildə 2,3 faizə çatmışdı. 1985-ci ildə Naxçıvan Muxtar Respublikası istehsal etdiyi sənaye məhsulunun ümumi həcmində görə Azərbaycanın 10 iqtisadi rayonu içərisində Bakı-Sumqayıt, Kür-Araz, Gəncə-Daşkəsən, Şəki-Zaqatala, Lənkəran-Astara və keçmiş DQMV-dan sonra 7-ci yerdə dururdu [4, s. 68].

Bir sıra sənaye məhsullarının istehsal həcmində görə Naxçıvan Muxtar Respublikasının Azərbaycan iqtisadiyyatında rolü daha çox artdı. 1985-ci ildə Azərbaycanda istehsal edilən daş duzun hamısı (118 min ton), alt trikotaj məmulatlarının və mineral sularının (147,5 milyon litr) əsas hissəsi, konservlərin (35 milyon şərti banka) 6%-ə qədəri, ipək xammalının (107 ton) 23%-dən çoxu, üzlük travertin, tikinti materiallarının və butulka istehsalının hamısı şərab məmulatlarının xeyli hissəsi Naxçıvanın payına düşürdü [7, s. 33-34].

1970-1985-ci illərdə muxtar respublikada sənayenin müxtəlif sahələrinə aid yeni-yeni müəssisələrin tikilib istifadəyə verilməsi nisbətən inkişaf etmiş çox sahəli sənaye-istehsal kompleksinin formalaşmasına səbəb olmuşdu. 1970-1980-ci illəri əvvəlki illərdən fərqləndirən əsas cəhət ondan ibarətdir ki, muxtar respublikada tarixən mövcud olmuş yüngül və yeyinti sənaye sahələrini inkişaf etdirilməklə bərabər onların yeni sahələri üzüm emalı, konserv, un, tikiş və s. yaranmış, energetika, dağ-mədən, maşın-qayırma, tikinti materialları və metal emalı kimi mütərəqqi sənaye sahələri də sürətlə inkişaf etmişdir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının iqtisadiyyatının inkişafında 1970-1980-ci illərdə yaranmış əsas səciyyəvi xüsusiyyətlərdən biri də ondan ibarətdir ki, əvvəlki illərdə olduğu kimi, 1970-ci illərdə də muxtar respublika əsasən yüngül və yeyinti sənaye rayonu kimi formalaşmışdı. Muxtar respublikada istehsal olunan sənaye məhsulunun 1970-ci ildə 92,9%-i, 1975-ci ildə 90,9%-i, 1980-ci ildə 90,0%-i bu iki sahənin yüngül və yeyinti sənayenin payına düşmüştü [4, s. 69].

Yeyinti sənayesi Naxçıvan Muxtar Respublikasının tamamilə yerli xammala əsaslanan, daha çox sahələri olan, daha qədim tarixə malik və daha çox çeşidli məhsul istehsal edən sənaye sahəsidir. 1970-1985-ci illərdə muxtar respublikada sənaye sahəsində tikilib istifadəyə verilmiş 21 müəssisədən 11-i və ya 52 faizi yeyinti sənayesinin payına düşmüştür. 1970-1985-ci illərdə 5 ilkin şərab zavodu, quşçuluq fabriki, pivə zavodu, süd zavodu, pendir zavodu, dəyirmən kombinatı, mineral su zavodu, çörəkbişirmə müəssisələri tikilib istifadəyə verilmiş, mövcud müəssisələrdə yenidənqurma işləri aparılmışdır. Bütün bunların nəticəsində Naxçıvanda çoxsahəli yeyinti sənayesi istehsal kompleksi formalaşmışdır [3, s. 54].

Ümumiyyətlə, uzun müddət sosial-iqtisadi inkişaf sahəsində xeyli geri qalmış Azərbaycanın başqa regionları kimi Naxçıvan Muxtar Respublikasında 70-ci illərdə və 80-ci illərin birinci yarısında çox böyük nailiyyətlər əldə edilmişdi. Yeni imkanlar muxtar respublikada sənayenin geniş inkişafı üçün xüsusilə əlverişli şərait yaratmaqla bərabər, onun zəngin təbii sərvətlərinin istehsal dövriyyəsinə cəlb edilməsi ehtimalını gerçəkləşdirdi. Naxçıvan Muxtar Respublikasında sənayenin inkişaf səviyyəsinin xeyli yüksəlməsində və onun quruluşunun təkmilləşməsində yeni yaradılan kompleks müəssisələr həllədici rol oynamışdı.

Yüksək sürətlə və hərtərəfli inkişaf nəticəsində muxtar respublikada sənaye istehsalının həcmi muxtar respublikanın yarandığı 1924-cü ildəkinə nisbətən 1984-cü ildə 700 dəfə artmışdır [5, s. 78].

Lakin sonrakı illərdə ölkədəki ictimai-siyasi vəziyyət, xüsusilə 1988-ci illərdən başlayaraq erməni millətçilərinin Qarabağ ətrafinda yaratdıqları fitnəkarlıq, keçmiş SSRİ-nin dağıılması nəticəsində ittifaq hökumətinin tərkibinə daxil olmuş respublikalar

arasında iqtisadi əlaqələrin pozulması, öz başınalıq və s. amillər başqa regionlar kimi Naxçıvan Muxtar Respublikası sənayesinə də öz mənfi təsirini göstərmişdi. Muxtar respublikanın sənayesi 1990-cı illərin birinci yarısında Azərbaycanın başqa regionlarına nisbətən daha ağır vəziyyətə düşmüşdü.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi. 7 cilddə. VII c., Bakı: Elm, 2003, 676 s.
2. Əhmədov N.H. Naxçıvan iqtisadiyyatı inkişaf yollarında. Bakı: Elm, 2005, 312 s.
3. Hacıyev İ., İsmayılov B. Naxçıvan Muxtar Respublikası - 90. Naxçıvan: Əcəmi NPB, 2014, 184 s.
4. Hüseynov X.A. Naxçıvan Muxtar Respublikasında sənayenin inkişafı (1950-2004-cü illər). Bakı: ADPU-nun mətbəəsi, 2012, 160 s.
5. Quliyev C.B., Mədətov Q.Ə., Nadirov A.A. Sovet Naxçıvanı. Bakı: Azərnəşr, 1984, 136 s.
6. Mahmudov Y.M. Azərbaycan tarixində Heydər Əliyev şəxsiyyəti. Bakı: Təhsil nəşriyyatı, 2002, 328 s.
7. Nadirov A.A., Nuriyev Ə.X., Muradov Ş.M. Naxçıvan iqtisadiyyatı XX əsrədə. Bakı: Elm, 2000, 104 s.

SUMMARY

KHAZAR HUSEYNOV DEVELOPMENT OF INDUSTRY IN THE NAKHCHIVAN AUTONOMOUS REPUBLIC (IN THE YEARS 1970-1980)

In the article the state of industry and achievements in its development in the Nakhchivan Autonomous Republic under the leadership of our common national leader Haydar Aliyev in the years 1970-1980 were included into SCIENTIFIC circulation using archives, statistic magazines, printed works of various authors, articles, periodicals.

Key words: Nakhchivan, industrial establishment, construction industry, food industry, material resources.

РЕЗЮМЕ

ХАЗАР ГУСЕЙНОВ РАЗВИТИЕ ПРОМЫШЛЕННОСТИ В НАХЧЫВАНСКОЙ АВТОНОМНОЙ РЕСПУБЛИКЕ (1970-1980 ГОДЫ)

В статье проанализированы состояние и достижения промышленности в Нахчыванской Автономной Республике в 1970-1980-х годах под руководством нашего общенационального лидера Гейдара Алиева на данных архивных материалов, статистических сборников и периодических изданий, также трудов тех или иных авторов, полученные результаты включены в научный оборот.

Ключевые слова: Нахчivan, промышленное предприятие, строительная индустрия, пищевая промышленность, материально-техническая база.

Məqalə AMEA-nın müxbir üzvü, tarix üzrə elmlər doktoru, professor Zəhmət Şahverdiyev tərəfindən təqdim olunmuşdur.

Məqalə daxil olmuşdur: 1 avqust 2019-cu il

Çapa qəbul edilmişdir: 25 sentyabr 2019-cu il

UOT: 93/94(479.242): 930.22

ELCİN ZAMANOV

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu
zamanlielcin@yahoo.com

MUXTARIYYƏTƏ GEDƏN YOL BEYNƏLXALQ DİPLOMATİYA MÜSTƏVİSİNĐƏ

Məqalə muxtariyyətinin 95 illiyini qeyd etdiyimiz əzəli Azərbaycan diyarı olan Naxçıvanın statusu ilə bağlı beynəlxalq aləmdə və regionda cərəyan etmiş tarixi hadnisələrin təhlilinə həsr olunmuşdur. Məqalədə qeyd olunur ki, 1920-1921-ci illərdə beynəlxalq durumunun ağır olmasına baxmayaraq Osmanlı Türkiyəsi Azərbaycanın, xüsusilə də Naxçıvanın tarixi taleyinə biganə qalmamışdı. I Dünya müharibəsindən sonra bütün Transqafqaz millətlərinin azadlıq yönündəki dirəniş cəhdələrinin öz siyasi iradələrinə tabe etdirmək və türk-müsəlmanların ən etibarlı tərəfdaşı olan Türkiyəni Cənubi Qafqaza, Orta Asiya və ümumiyyətlə, türk dünyasına yönəlik ən əlverişli yoldan məhrum etmək üçün Müttəfiqlər Naxçıvan və çevrəsinin ermənilər tərəfindən tezliklə zəbtinə çalışırdılar. Rusiya və İranın bu siyasi burulğanda Azərbaycana güzəştə gedəcəyinə inanmaq sadəlövhəli olardı. Bu durumda Naxçıvan böyük dövlətlərin Azərbaycan və Türkiyə ilə diplomatik münasibətləri müstəvisində düyün nöqtəsinə çevrilmişdi. 20-ci illərin əvvəllərində Naxçıvan Türkiyə-Sovet münasibətləri müstəvisinə keçdi.

Açar sözlər: Azərbaycan, Türkiyə, Rusiya, Müttəfiqlər, beynəlxalq diplomatiya, Moskva və Qars müqavilələri, Naxçıvanın muxtariyyəti

Birinci Dünya müharibəsinin sonunda müttəfiqlərin liderləri yalnız Osmanlı Türkiyəsini tezliklə bölmək haqqında düşünürdülər. Hətta müttəfiqlərin liderləri dünya mətbuatında İttihad liderlərini ayrı-ayrılıqda cəzalandıracaqlarını elan edirdilər [5, s. 152]. Rusiyada baş qaldıran inqilabi hərəkat onun Türkiyə məsələsində fəal iştirakına mane oldu [2, s. 546]. Beynəlxalq durumunun belə ağır olmasına baxmayaraq Osmanlı Türkiyəsi Azərbaycanın, xüsusilə də Naxçıvanın tarixi taleyinə biganə qalmadı. Türkiyənin bu dönəmdəki tarixi ilə bağlı çoxlu təhriflər var. Buna görə də bu gün müasir tarixşünaslığımızın XX yüzilliyin əvvəllərindəki Azərbaycan – Türkiyə münasibətlərinə dair araşdırılmalı olacağı çox problemlər mövcuddur. Bu kontekstdə araşdırılacaq problemlər aşağıdakılardır:

1. Ümumiyyətlə, Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərinin XX yüzillikdəki bütün tarihi nüansları;
2. Türkiyədə uydurma “erməni soyqırımı” ilə bağlı tarixi həqiqətlərin araşdırılması və fundamental elmi həqiqətlərin həm Azərbaycan ictimaiyyətinə çatdırılması, həm də təhsil ocaqlarınada tədris olunması;
3. XX yüziliyin əvvəllərində Türkiyənin Cənubi Qafqaz siyasətində və Ermənistana münasibətlərində Azərbaycan faktoru;
4. 1917-1922-ci illərdə Azərbaycanın ərazi bütövlüğünün tam təmin olunmasında Türkiyənin hərbi-siyasi və diplomatik yardımı.
  - a) 1917-1918-ci illərdə Azərbaycanın Naxçıvan, Qarabağ və Zəngəzur bölgələrində ermənilərin həyata keçirdikləri türk-müsəlman soyqırımı (etnik təmizləmə) siyasətinə qarşı Osmanlı ordusunun müqaviməti;
  - b) 1918-ci ilin sentyabrında Bakının rus-sovet və erməni qüvvələrindən təmizlənməsi;

- c) Araz-Türk Cümhuriyyətinin tarixi və onun Türkiyə ilə əlaqələrinə dair yeni məlumatların əldə edilməsi;
- ç) Moskva və Qars konfranslarında Türkiyə diplomatiyasının Azərbaycanın bölünməzliyi (xüsusilə Büyük Atatürkün təbirincə “türk qapısı” kimi dəyərləndirilən Naxçıvan bölgəsi) uğrunda mübarizəsi;
- 5) Sovet döneninin ilk çağlarında Türkiyəyə mühacirət etmiş Azərbaycan türklərinin siyasi-elmi çalışmaları və Vətənin azadlığı uğrunda mücadilələri.
- 6) Türkiyənin qurtuluş mücadiləsi tarixinin, Atatürk dönenində dövlətçilik prosesləri, parlamentarizm ənənələrinin və demokratianın inkişafı mərhələlərinin araşdırılması və tələbələrə çatdırılması [3, s. 4-5].

Araşdırduğumuz bu mövzu Azərbaycanın sovet dövrü tarixşunaslığında da xüsusi olaraq tədqiq edilməmişdir. Həmin dövrdə yazılın tədqiqatlarda yekdilliklə Türkiyənin Naxçıvana hərbi yardımını və siyasi dəstəyini “işgal”, rus qoşunlarının gəlişi və Sovet hakimiyyətinin qurulmasını isə “nicat yolu” kimi qiymətləndirilməsi mövqeyindən çıxış etmişlər. Bu tarixi problemə erməni tarixşunaslığında xüsusi yer verilmişdir. Erməni tarixçilərindən bəzilərinin Ermənistanda sovet hakimiyyətinin qurulması, Türkiyə və Rusiya ilə əlaqədar problemlərə həsr etdikləri əsərlərdə Azərbaycanın Naxçıvan, Zəngəzur bölgələrinin o dövrki vəziyyətinə aid məsələlərə də özlerinin tarixləri kimi diqqət yetirilmişdir. Şübhəsiz, ermənilərin mənafə və məqsədlərindən doğan bu maraq çoxlu tarixi həqiqətlərin saxtalaşdırılmasını və faktların təhrif olunmasını şərtləndirmişdir. Erməni müəlliflərindən İ.Ağayan, A.Akopyan, S.Vartanyan, Q.Qaloyan, Naxçıvan-Zəngəzur mahallarında azərbaycanlıların qırğınlarının təşkilatçıları olan Andranik, Dro və Njdenin əməllerini siyasi ibarələrlə ört-basdır etməyə çalışmış, Türkiyənin Transqaf-qazdakı siyasetinin mahiyyətini saxtalaşdırılmışlar. Erməni tarixşunaslığında ana xətlərdən birini də Türkiyənin 1918-ci ildə Azərbaycana göstərdiyi siyasi-hərbi yardımın məqsəd və məzmunun təhrif olunması təşkil edir [4, s. 14-22].

Araşdırduğumuz problemin ayrı-ayrı cəhətləri Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin siyasi xadimlərinin əsərlərində işıqlandırılmışdır. Adil Xan Ziyadxanın çox qiymətli elmi-publisistik əsərində bəzi siyasi məsələlərlə yanaşı Türkiyənin erməni zorakılıqlarına qarşı həyata keçirdiyi tədbirlər, türk ordusunun Azərbaycandakı qurtarıcı missiyası, milli hökumətin atdığı düzgün addımlar, habelə Andranikin Qarabağda, Naxçıvanda və Zəngəzurda yeritdiyi “etnik təmizləmə” siyaseti, onun Şamuyanla əlaqələri öz əksini tapmışdır [9, s. 79-104].

Araşdırduğumuz mövzunun ayrı-ayrı aspektləri müxtəlif çoxsaylı qaynaqlar əsasında Türkiyə tarixşunaslığı tərəfindən də öyrənilmişdir. Müasir Türkiyə tarixçilərindən F.Kırzioğlu, R.Uçarol, G.Ural, M.Saray, İ.Sakarya, Erat M. və b. əsərlərində [7] Azərbaycana göstərilən Osmanlı siyasi-hərbi yardımı, ermənilərin azərbaycanlılara qarşı tövərətdikləri zorakılıqların karşısının alınması, Naxçıvanın erməni işğalından xilas edilməsi, milli ordu hissələrinin təşkilinə edilən kömək məsələləri, AXC-nin İrəvandakı səfirliyinin bu işlərlə bağlı fəaliyyəti önə çəkilmişdir. Görkəmli hərbçilərdən K.Qarabəkirin [6] və V.Ünűvarın memurları [8] da bu məsələlərə aydınlıq göstərilməsi üçün çox dəyərlidirlər.

Ermənilərin mənafelərinin iri dövlətlərin münasibətləri müstəvisinə qaldırılması, Moskva və Qars müqavilələrinin əhəmiyyəti və Naxçıvanın erməni işğalından qurtuluşu, türk qoşunlarının Qars və Cənub-Qərbi Qafqazdakı xilaskarlıq missiyası və s. bu kimi məsələlər K.Qarabəkirin əsərlərində geniş işıqlandırılmışdır. Əsərlərində müəyyən ziddiyyətli məqamların olmasına baxmayaraq, onlar tarixşunaslığımız baxımından çox qiymətlidir. K.Qarabəkir türk ordusunun 1920-ci ilin oktyabrında Qars qalasını tutarkən ən mədəni ordulardan üstün bir qüdrətə və insanlıq duyğularına sahib olduqlarını göstərirdi. Bunu oradakı Amerika heyəti də 31 oktyabrda admiral Bristol yazmışdı [6].

Naxçıvan öz geopolitik əhəmiyyətinə görə daim Türkiyənin xarici siyasetində önemli yer tutmuşdur. Dörd ölkənin qovuşağında yerləşən Naxçıvan mahalı çox böyük

strateji və geosiyasi əhəmiyyət kəsb etmişdir. Türkiyə Azərbaycanda qısa müddət ərzində baş verən bir-birilə çox kəskin təzad təşkil edən ictimai quruluş və siyasi sistem dəyişikliklərinə baxmayaraq onun ərazi bütövlüyünün təmin olunmasına hərbi-siyasi yardım göstərərək “Naxçıvan türk qapısıdır” (Atatürk) və Naxçıvanla Zəngəzurun Anatolu ilə Azərbaycanı birləşdirən strateji koridor rolunu oynaması mövqeyinə üstünlük verirdi. Rusiya və İran isə həmin bölgələr də daxil olmaqla bütün Quzey Azərbaycanın yenidən ələ keçirilməsinə çalışır və buna özlərinin “tarixi torpaqlarının geri qaytarılması kimi” yanaşırlılar. Naxçıvan və Zəngəzurun strateji əhəmiyyətini nəzərə alan Qərb dövlətləri, ilk növbədə isə Böyük Britaniya və ABŞ həmin bölgələrdə nüfuzu malik olmağa çalışırlılar. O dövrə bütün millətlərin siyasi taleyini həll edən və Versal konfransında kiçik millətlərin də haqlarının qorunmsından, milli-azadlıq hərəkatlarının siyasi nəticəsi kimi yaranan yeni milli dövlətlərin haqlarının bərabər surətdə qorunmasından danışan bu super dövlətlər, təəssüf ki, daha çox ermənilərə siyasi və hərbi dəstək verirdilər və ermənilər də bu böyük güclərin dəstəyinə arxalanaraq Naxçıvan və çevrəsini işgal etməyə çalışırdılar.

Azərbaycan höküməti bəhs olunan bölgə üzərində yaranmış real təhlükəni dəf etmək üçün Transqafqazda fəaliyyət göstərən diplomatlarının səylərini bu istiqamətə yönəltməyi bölgənin qurtuluşu istiqamətində ən zəruri vasitə hesab edirdi. Əlbəttə, təhlükənin episentri olan erməni faktorunun ortasındakı böyük gücləri – Müttəfiqləri, Rusiyani və İranı diplomatik vasitələrlə ən azı neytrallaşdırmaq heç də asan məsələ deyildi. Ona görə ki, I Dünya mühəharibəsindən sonra bütün Transqafqaz millətlərinin azadlıq yönündəki dirəniş cəhdlərini öz siyasi iradələrinə tabe etdirməyə və türk-müsəlmanların ən etibarlı tərəfdəsi olan Türkiyəni Cənubi Qafqaza, Orta Asiya və ümumiyyətlə, türk dünyasına yönelik ən əlverişli yoldan məhrum etmək üçün Naxçıvan və çevrəsinin ermənilər tərəfindən tezliklə zəbtinə çalışan müttəfiqlər, Rusiya və İranın bu siyasi burulganda Azərbaycana güzəştə gedəcəyinə inanmaq sadəlövhələk olardı. Bu durumda Naxçıvan böyük dövlətlərin Azərbaycan və Türkiyə ilə diplomatik münasibətləri müstəvi-sində düyun nöqtəsinə çevrilmişdi. 20-ci illərin əvvəllərində Naxçıvan Türkiyə-Sovet münasibətləri müstəvisinə keçdi. On altı aylıq uzun bir vaxtdan sonra 18 mart tarixində Moskva andlaşması rəsmi olaraq tərəflərcə imzalanır. Ancaq iki tərəf bu andlaşmanın tarixini İstanbulun işgal tarixi olan 16 mart tarixi ilə dəyişdirirlər [13, s. 7-16, 47, s. 119]. Bu andlaşmaya görə tərəflər bir-birlərinə zorla diqtə etdirilən hər hansı bir sülhü tanımayacaqlarını, Sovet Rusiyası Türkiyə ilə əlaqədar olan, “Misak-1 Milli”də göstərilən, TBMM rəhbərliyinin qəbul etməyəcəyi hər hansı bir andlaşmayıcaqdır. Batum Gürcüstan idarəsində saxlanılacaq, əhalisinə muxtariyyət veriləcək, Türkiyənin Batum limanından istifadə etmə hüququ olacaqdır. Naxçıvan isə Azərbaycanın qoruyuculuq hüququnu üçüncü bir dövlətə buraxmamaq şərti ilə muxtar bölgə statusunu əldə edəcəkdir. Boğazlar bütün millətlərin gəmilərinə açıq olacaq və onların təhlükəsizliyini Qara dənizə sərhəddi olan dövlətlər tərəfindən Türkiyənin müstəqilliyinə uyğun formada təmin ediləcək, tərəflər öz sərhədləri daxilində digər tərəfə düşmən axım və qruplarına icazə verməyəcəkdir. Sovet idarəsi həmçinin Türkiyəyə tətbiq edilən sanksiyaları tanımayacaqdı [11, s. 223-224].

Moskva andlaşması 7 iyul 1921-ci il tarixdə Türkiyə Böyük Millət Məclisinə təqdim edilir. 5-i əleyhinə, 201-i lehinə səs verilir. Moskva andlaşması hər iki tərəf üçün mənfeətli idi. Rusiya Müttəfiq dövlətlərinə qarşı yeni bir dost qazanır, Qafqaz və Şərqi dəki müsəlman ölkələri arasında öz mövqeyini və təsirini gücləndirirdi. Sovet ölkəsi təhlükəsizliyini qorumaq üçün Türkiyənin boğazlardakı mövqeyini möhkəmləndirir və gələcəkdə öz rejimini bu ölkəyə ixrac etmə məqsədlərini mühafizə edirdi. Digər tərəfdən Türkiyə bu andlaşma ilə böyük bir diplomatik zəfər qazandı. Milli maraqlarını müəyyən bir mərhələyə qədər qoruyur və beləcə şərq sərhədlərinin təhlükəsizliyini təmin edirdi. Böyük bir dövlət tərəfindən tanınmaq hüquqi cəhətdən beynəlxalq etibarını

artırıldı, Müttəfiq dövlətlərinə qarşı böyük bir gücdə qazanmış oldu. Türkiyə həm də ayrıca Rusiyadan yardım almağa başladı. Ruslar türklərə silah və sursat ilə birgə 10 milyon qızıl rubl verilməsinə təminat verdi [12, s. 230-231].

Moskva andlaşması türklər üçün əvəzedilməz idi. Digər tərəfdən isə mütəmadi imperialist təhlükəsinin altında yaşayan Sovet Rusiyası üçün ən müdafiəsiz bölgələrdən olan Qara dəniz və Cənubi Qafqazın qarşısında yerləşən Türkiyə Rusiya üçün bir qalxan rolunu oynaya biləcəkdi. Bunun əksinə, Türkiyə Rusiyaya qarşı bir silah da ola bilərdi. Türkiyənin imperialist ölkələrə qarşı mühafizə edilməsi Sovetlərin təhlükəsizliyi baxımdan həyatı əhəmiyyət kəsb edirdi.

Şübhəsiz, Moskva andlaşması türk-sovet münasibətlərində yeni bir mərhələ idi. Hər iki tərəfə zorla diqtə etdirməyən bir andlaşma olması ilə birgə, təzyiq və ya istismar vasitəsi olan heç bir şərti özündə əks etdirmirdi. Əksinə bu istismarçı güclərə qarşı bir sənəd idi.

Moskva andlaşmasıyla bir çox problemin həll edilməsinə baxmayaraq ortada müəyyən şübhələr qalmaqdı idi. Gümrü məsələsində bu şübhələr ortaya çıxmışdı. Qızıl Ordu daşnak ermənilərinin üsyانını basdırmaq istəyirdi, lakin Gümrünün türk hərbi birləşmələri tərəfindən işgal edilməsi bunun qarşısını alırdı. Beləcə Gömrü problemi və buna bağlı olaraq Gümrü andlaşması, ümmülikdə Qafqaz Cumhuriyyətləri ilə Türkiyə arasında bağlanacaq olan andlaşmalar problemi, Moskva andlaşmasına baxmayaraq məsələnin uzanmasına səbəb olurdu. Qızıl Ordu komandiri A.İ.Xekker Qarabəkir Paşa ilə görüşmək istəyirdi. Qarabəkir Paşa əvvəlcə erməni idarəsindən Moskva andlaşmasını tanıdıqlarını bəyan etmələrini tələb etdi. O, Gümrünün Ankara hökumətinin əmri ilə işğal edildiyini, hökümətdən yeni bir əmr gəlmədiyi müddətə boşaldılmayacağını söyləyərək birbaşa Ankara ilə əlaqə qurulmasını təklif etdi [10, s. 906-907].

Moskva andlaşmasından 1 ay keçmədən yeni böhranlı dövr başladı. Bu əsnada türk heyəti Bakıya gəldi. Burada Azərbaycan ilə ayrılıqda bir andlaşma imzaladı. Burada əsas məqsəd erməniləri tək buraxmaq idi. 2 aprel tarixdə Rus Kommunist Partiyası Siyasi Bürosunun aldığı qərara görə üç Qafqaz Cumhuriyyətinin Türkiyə ilə ortaq bir konfrans təşkil etmələri təklif olunurdu. 15 apreldə Qafqazdakı Sovet nümayəndəsi B.V.Leqrən, Gümrü nümayəndəsi M.D.Oraxelaşvili və O.K.Orcenekidze ilə aparılan müzakirələrdə Yusif Kamal birgə konfransın çağrılmasını qəbul etdi. İclasın Qarsda keçirilməsini təklif etdi.

Bununla yanaşı Ankaranın Bakı nümayəndəsi Memduh Şövkət bəy Azərbaycan ilə ayrılıqda sülh danışıqlarını davam etdirirdi. Bu ərəfədə 19 aprel tarixdə M.D.Hüseynov və Behbud Şahtaxtinski ilə müzakirələr aparılaraq təşkil olunacaq konfransda Türkiyənin üç Qafqaz Cumhuriyyəti ilə ayri andlaşmalar imzalaması yerinə, bu andlaşmaların birgə imzalanmasına qərar verildi. Həmçinin Azərbaycan hökuməti, Gürcüstan və Ermənistənən da qəbul etməsi şərtlə konfransın Qars şəhərində keçirilməsini tələb etdi. 15 apreldə Ankara Gümrünün bir həftə içinde boşaldılmasına qərar verdi [10, s. 892]. Beləcə 23 aprel tarixində Gümrü boşaldı. Gümrünün boşaldılmasıyla Tali və Seyfi bəy Moskva andlaşmasının əsl nüsxəsi ilə birgə 24 apreldə Sarıkamışa gəldilər.

Yeri gəlmışkən, Moskva və Qars konfranslarında məhz Naxçıvanın qurtuluşu üçün əldə olunan uğurlarda görkəmli diplomat Behbud bəy Şahtaxtinskinin də xüsusi rolü olmuşdur. O, bütün diplomatik səylərini ərazi bütövlüyüümüzün qorunmasına həsr etmiş, hətdə taleyülü məqamlarda, xüsüsilə, Naxçıvanın işğaldan qurtuluşu üçün öz siyasi karyerasını zərbə altına qoymaqdan belə çəkinməmişdir. Müasir rus tarixçisi R.İvanov zəngin arxiv materiallarına dayanaraq Naxçıvanda bolşeviklərin törətdiyi faciələrə həsr etdiyi «Naşestvie» (Basqın) adlı qiymətli əsərində yazar ki, bolşeviklərin Naxçıvanın Sovet Ermənistənəna verilməsi haqqındaki bəyanatını xalq dəstəkləmədi. Bu bədnəm qərarın elanından sonra Naxçıvan İnqilab Komitəsinin sədri Behbud Şahtaxtinski Mərkəzin bu avanturasına, Naxçıvanın qoparılmışına qarşı açıq və kəskin çıxış etdi, Naxçıvan İnqilab Komitəsinin binası qarşısında toplanan kütləyə müraciətlə

bildirdi: “Azərbaycan sizi satmışdır, əgər mən Bakıda olsaydım, buna yol verməzdim... İndi siz türklərə etimad göstərin. Sizin xilasınız onlardır. Onlardan bərk yapışın” [16, s. 52]. Bu ağır tarixi məqamda o, Naxçıvanın siyasi taleyini özünün ideoloji prinsiplərindən üstün tutdu. B.Şahtaxtinski Moskvadan saxta beynəlmiləlçilik avantüralarına uymadı.

B.Şahtaxtinski çəvik bir diplomat idi. Onun siyasi fəaliyyətinin mühüm istiqamətini diplomatik fəaliyyət təşkil edirdi. Əslində Azərbaycanın yaşadığı mürəkkəb geosiyası şərait, onun maraqlarının qorunması vacibliyi B.Şahtaxtinskini məcburi diplomat etsə də, o, xalqımızın siyasi maraqlarının müdafiəsi istiqamətində mühüm işlər gördü. Eyni zamanda görkəmli siyasətçini Naxçıvanın hüquqi-siyasi taleyi düşündürdü. O da N.Nərimanov kimi bolşeviklərin elan etdiyi “millətlərin öz müqqəddəratını təyin etmə prinsipinə” inanmışdı. B.Şahtaxtinski Naxçıvanı qoparmaq üçün ermənilərin Mərkəzdə nə qədər canfəşanlıq etdiklərini görürdü. Bunun üçün də bütün diplomatik fəaliyyətini Naxçıvanın hüquqi-siyasi statusunun reallaşdırılması istiqamətinə yönəltmişdi. Elə buna görə də B.Şahtaxtinski sonralar Naxçıvanla bağlı konfrans və siyasi müqavilələrdə başlıca rol oynamışdı.

Behbud bəy Şahərtaxtinski uzaqgörən bir diplomat idi. O, Mərkəzdə olarkən fövqəladə səlahiyyətindən Azərbaycanın əsas problemləri olan ərazi-sərhəd, müstəqillik və xalqın hüquqi məsələlərinin həllində yararlanmağa çalışırdı. Bu onun Rusiyanın Xalq Xariçi İşlər Komissarlığına göndərdiyi məktubunda da görünür. B.Şahərtaxtinski Moskvaya xəbərdarlıq edirdi ki, Azərbaycan və İranda siyasi səhvlər buraxılarsa, Şərqi dəki vəziyyət bizim üçün ən yaxın zamanlarda pisləşə bilər... Zaqafqaziyada və ümumiyyətlə Şərqi də vəziyyətin mürəkkəbliyini nəzərə alaraq tərəfimdən qoyulmuş məsələləri ən qısa müddət ərzində müzakirə və həll etməni xahiş edirəm. Onun Moskva qarşısında qaldırıldığı məsələlərin ən mühümü Azərbaycan ərazilərinin zorla qoparılmasının qarşısının alınması ilə bağlı idi. Behbud bəy Mərkəzi hökumətin nəzərinə çatdırıldı ki, çevrilişdən əvvəl Azərbaycana məxsus olan ərazilər – Zaqatala dairəsi, Qarabağ, Naxçıvan diyarının tərkibində qalmalıdır. Bu ərazilər Müsavat hökuməti vaxtında mübahisəsiz Azərbaycanın tərkibində idi, üzvi surətdə onun hissəsi olmuş və tarixi, etnoqrafik, iqtisadi baxımlardan onunla sıx bağlı olmuşdur. Bundan asılı olmayaraq, Rusiya mənəvi və siyasi nöqtəyi-nəzərdən bu torpaqları Azərbaycandan qoparmamalı və burada, Şərqi qapısında, artıq mövcud olan sovet idarələrini əhalisinin gözü qarşısında daşnaklar və gürcü menşevikləri tərəfindən xarabaya döndərilməyə imkan verməməlidir [17, s.72].

Mərkəz qarşısında belə kəskin bir tələbdə bulunmaqla B.Şahərtaxtinski artıq öz gələcək siyasi karyerasını çox böyük bir təhlükə qarşısında qoymuş olurdu. Elə məhz belə diplomatik addımlara görə gələcəkdə N.Nərimanovla bərabər ona da millətçi damgası vurulacaqdı. Tarixçi Ə.Əliyevin yazdığı kimi “43 yaşlı B.Şahərtaxtinski təbii ölümü ilə qarşidakı faciəvi həyatından xilas olmuşdur” [18, s. 188]. Hələlik Mərkəz bunları sakitcə “həzm” edirdi. İlk vaxtlar Rusiyanın Azərbaycanla bağladığı “bərabərhüquqlu” müqavilələr saxta bolşevik “demokratizminin” ilkin göstərgəsi idi.

Yeri gəlmışkən, arxiv materiallarını araşdırarkən məlum oldu ki, 1920-ci il sentyabrın 30-da Rusiya ilə Azərbaycan arasında ilk hərbi-iqtisadi və sosial xarakterli müqavilələr bağlanmış və bunları Rusiya tərəfdən Çiçerin Azərbaycanın adından isə B.Şahərtaxtinski imzalamışdır. Bu müqavilələr iki ölkə arasında birgə hərbi-iqtisadi siyasetin yürüdülməsi, poçt-teleqraf və xarici ticarətin Mərkəzə tabe etdirilməklə birgə idarə olunması və s. məsələlərə aididir. Əslində bu müqavilə gənc Sovet Azərbaycanının gələcək müstəqillik cəhdlerinin tədricən buxovalanması aktları idi. Məsələn, müqavilələrdən biri xarici ticarət sahəsində birgə fəaliyyəti nəzərdə tuturdu. Burada hiyləgər və avantürist bolşevik Rusiyasının əsl məqsədi strateji sərvət olan neftin Azərbaycan tərəfindən müstəqil olaraq xaricə çıxarılmاسının qarşısını almaq idi.

1920-ci il iyunun axırında Azərbaycan SSR-in xarici işlər komissarı M.D.Hüseynov Sovet Rusiyası və Sovet Azərbaycanının qarşılıqlı münasibətlərini aydınlaşdırmaq, iki ölkə arasında sıx ittifaq yaratmaq, habelə beynəlxalq məsələlər barədə fəaliyyət planını razılaşdırmaq və işləyib hazırlamaq məqsədilə Moskvaya getdi. 1920-ci il iyulun 26-da Moskvaya gələn M.D.Hüseynovu Azərbaycanın buradakı daimi nümayəndəsi B.Şahtaxtinski ilə birgə V.I.Lenin və G.V.Çiçerin də qəbul etdi. Uzaqqorən, cəsarətli və bütün siyasi iradəsini Moskvadan Azərbaycana qarşı yönləndiriləcək təhlükələrə qarşı qoymuş Behbud bəy Rusyanın Naxçıvan və çevrəsi, eləcə də Qarabağ və Zəngəzurla bağlı gizli planlarını arıtq bilirdi. Buna görə də hadisələri qabaqlayıb xalq xarici işlər komissarı G.Çiçerinə məktub göndərdi. Məktubda, əsasən, Azərbaycan üçün ən böyük təhlükə olan erməni məsələsi Çiçerinin diqqətinə çatdırılır və Naxçıvanın tarihi taleyindən ciddi narahatçılıq duyğuları qabarıq hiss olunur. Məktubda Çiçerinə bildirilir ki, bütün Naxçıvan diyarının və Şahtaxtı-İrəvan dəmiryol xəttinin Ermənistana verilməsi daşnaklara Bakı dəmiryolundan istifadə etməyə və İrandan özlərinə xeyli silah-sursat və ərzaq təmin etməyə imkan yaradacaq və Ermənistana Rusyanın əlindən çıxmış olacaq. Eyni zamanda Ermənistana Şahtaxtı-İrəvan və Şahtaxtı-Culfa dəmiryol xətlərinin nəqliyyat vasitələrinin hamısı ilə birgə daşnakların əlinə keçməsi bütün İran Azərbaycanını keçirir, onları İrandakı ingilis qüvvələri ilə birləşdirir, bizi isə türk inqilabi hərəkatı ilə istənilən əlaqədən məhrum edir. Məktubda Naxçıvan məsələsinin qoyuluşu çox ağıllı məntiqə söykənir. Behbud bəy Çiçerinə yazar ki, Naxçıvan diyarı böyük siyasi, iqtisadi və strateji əhəmiyyətə malikdir, çünkü buradan bir dəmiryol xətti İranın Maku xanlığına və oradan Türkiyənin Bayəzid şəhərinə, digəri isə İranın Təbriz şəhərinə aparır. Beləliklə, mühüm dəmiryolu məntəqəsi kimi Naxçıvan diyarı bizi Türkiyə ilə və İranın zəngin əraziləri ilə birləşdirir. Daşnakların xeyrinə bu vacib birləşdirici məntəqədən Azərbaycan və Rusiya imtina etməməlidirlər. Naxçıvan diyarının əhalisi 1918-ci ildə türklərin gedisindən sonra müvəqqəti olaraq Araz Respublikasının yaradılmasını elan etmişdi [17, s. 76-77].

Məktubun məzmunundan görünürlər ki, görkəmli diplomat özünün bütün diplomatik səy və bacarığını və siyasi iradəsini Naxçıvan və çevrəsinin qurtuluşuna yönəltmişdir. Əslində B.Şahtaxtinskinin bu istiqamətdəki ciddi səyləri rus və Azərbaycan bolşeviklərinin Qarabağ, Naxçıvan və Zəngəzurun Ermənistana birləşdirilməsinə dair mənfur bəyanatlarının tam həyata keçməsinə imkan vermədi. B.Şahtaxtinskinin diplomatik gedişlərinin ən konstruktiv tərəfi isə türklərin burada olmasını ciddi dəstəkləməsi idi. Behbud bəy yaxşı bilirdi ki, bu siyasi xətt Naxçıvanın birbaşa işğalının qarşısını almış olur.

B.Şahtaxtinski diplomatik bacarığı ilə yanaşı, həm də yüksək mənəvi prinsiplərə malik bir insan idi. Belə ki, o, Rusiyada təhsil alan müsəlman tələbələrə kömək, himayədarlıq edirdi. 15 avqust 1920-ci ildə Sverdlov adına Kommunist Universitetində Bakıdan göndərilib təhsil alan 17 qafqazlı tələbələr qrupu adından qəbz verilmişdi ki, B.Şahtaxtinski onların ehtiyaclarının ödənilməsi məqsədilə iki torba un, 36 ədəd sabun, 1 funt yağı, 1 pud ikra, 1 pud düyü, həmçinin balıq, çay, iynə-sap, papiros, kibrit göndərmişdi [17, s. 90].

B.Şahtaxtinski sürətlə cərəyan edən hadisələr kontekstində hər zaman aydın və şəffaf mövqə nümayiş etdirən bir siyasətçi idi. Bolşevik dairələrində də Behbud bəy ağıllı bir siyasətçi kimi tanınındı. Belə ki, Gümrü müqaviləsinin bağlandığı və Rusiya bolşevik hökumətinin onu tanımadığı günlərdə B.Şahtaxtinski Azərbaycan bolşevik liderlərinə təlqin etməyə çalışırdı ki, türklərin mövqeyini müdafiə etmək torpaqlarımızın xilası deməkdir. O, Türkiyə milli hərəkatının görkəmli liderlərilə (Ərzurum millət vəkili Süleyman Nəcəti, Ərzurum valisi Hamid bəy və s.) söhbətlərinin məğzini xalq xarici işlər komissarı M.D.Hüseynova çatdıraraq, onların Rusiya ilə qarşılıqlı müdafiə müqaviləsi bağlamaq niyyətini və həmin müqavilənin özü tərəfindən təqdim edilən layihəsindən xəbər verirdi. Türklərin "Azərbaycanın xarici siyasetinə rəhbər saydıqları Behbud Şahaxtinski" onların siyasi mövqelərini tamamilə aydınlaşdırmaq məqsədilə səmi-

miyyət nümayiş etdirmişdi. Türklərlə olan bu səmimi münasibətlərinə görə onun haqqında mərkəzə çoxlu yalan məlumatlar göndərildilər. Bu sahədə Naxçıvana ermənilərin himayəsi ilə fövqəladə komissar təyin edilən Bahadur Vəlibəyov canfəşanlığı ilə daha çox tanınmışdı.

Bununla bağlı Türkiyə tarixşunaslığında da arxiv araşdırmlarına dayanan maraqlı bilgilər var. Bu tarixi notlara əsasən Naxçıvanın türk himayəsi altına girməsi ilə əlaqədar idarəcilik işlərində bir sıra dəyişikliklər baş verdi. Naxçıvanın yerli idarəetmə sisteminde vəzifəsi olanların əksəriyyəti azərbaycanlılar idi. Behbud bəy Şah taxtinski hələlik bu işçilərin öz yerində qalmasını və onlara türk nümayəndəsinin nəzarət edəcəyini məqsədə uyğun saymışdı. Türk siyasetinə uyğun fəaliyyət göstərən Behbud bəy buradakı Türkiyənin fövqəladə komissarı general Veysəl Ünūvarın diqqətini Vəlibəyov məsələsinə yönəldərkən onun ermənilər tərəfindən Naxçıvana fövqəladə komissar təyin edildiyini vurgulamış, gələrsə sərhəddən buraxılmamasını demişdir [4, s. 406].

XX əsrin hələ lap əvvəllərində Azərbaycan ziyalıları Transqafqaz Konfederasiyası ideyasını gündəmə gətirmişdilər. Bu ideya Qafqaz xalqlarının nicat yolu və onlar arasında bütün incidentlərin həll olunmasının ən ideal variantı idi. Bu ideyanı cümhuriyyət liderləri də siyasi gündəmə çıxarmışdilar, lakin hər zaman olduğu kimi yenə də ermənilər bu ideyanın reallaşmasına imkan vermədilər. Behbud bəy Şah taxtinski də Nərimanovun prinsipial fikirlərinə dayanaraq Qafqaz xalqlarının birliyi məsələsini diplomatik klularda ortaya atırdı. Lakin Rusiya bolşevik hökuməti bu ideyadan işgalçılıq məqsədilə, respublikaları süni bir qurumda birləşdirməklə onların işğalını tezləşdirməyə çalışırdı.

B.Şah taxtinskinin Moskva və Qars müqavilələrinin hazırlanması və imzalanması prosesində göstərdiyi tarixi xidmətlər onun adını diplopatiya tariximizə əbədi yazmış oldu. Bu müqavilələr Naxçıvanın hüquqi-siyasi statusunu müəyyənləşdirdi və bu region üzərində Türkiyənin tarixi himayəsini təmin etmiş oldu.

Behbud bəy Moskva müqaviləsinin reallaşması istiqamətində çox gərgin fəaliyyət göstərirdi. O, hələ 1920-ci ilin yayında Moskvada olarkən Türkiyə Büyük Millət Məclisi hökumətinin nümayəndə heyəti və xarici işlər naziri Sami bəy başda olmaqla buraya gəlir. Səfərin əsas məqsədi Sovet Rusiyası ilə Kamlı hökuməti arasında diplomatik münasibətlər qurmaq və dostluq müqaviləsi imzalamaq idi. Müvafiq sənədlərin imzalanması qarşılıqlı razılığa əsasən Bakıda keçirilməli idi, lakin sonradan Çiçerinin təklifi ilə danışıqların Moskvada aparılması qərara alındı. Onun Türkiyə hökumətinə 9 dekabr 1920-ci il tarixli notasında bu danışıqlarda Azərbaycan və Ermənistən nümayəndələrinin də iştirakının vacibliyini qeyd etmişdi. Rusiya diplomatiyası danışıqlara Azərbaycan və Ermənistəni qatmaqla onları Türkiyəyə qarşı qoymaq və regionda öz planlarını hayata keçirmək məqsədi güdürdü [17, s. 108].

Lakin B.Şah taxtinskinin Moskvadan M. Hüseynova göndərdiyi 26 fevral 1921-ci il tarixli məktubundan məlum olur ki, türklər bu respublikaların konfransda iştirakını istəmirdilər. Türklər bildirirdilər ki, onlarla Azərbaycan arasında heç bir mübahisəli məsələ yoxdur və Azərbaycanla müqavilə xüsusi bağlanacaqdır. Ermənistən nümayəndəsinin iştirakına ona görə qarşı çıxırdılar ki, onlar Aleksandrapol müqaviləsini qüvvədə hesab edir və ondan imtina etmək istəmirdilər. Rusiya isə Azərbaycanla ayrıca müqavilə bağlanmasıın əleyhinə idi. Behbud bəy əvvəlcə Azərbaycanın, sonra isə Ermənistən nümayəndələrini konfransda iştirakını istəyirdi. Eyni zamanda o, Azərbaycan bolşevik liderlərinə izah edirdi ki, bir sıra taleyüklü prinsipial problemlərə görə Türkiyə ilə münasibətləri soyuqlaşdırmaq olmaz. O, müdrik diplomat idi, bilirdi ki, bu addım ermənilərin xeyrinə, Azərbaycanın isə zərərinə olacaqdır.

Moskva danışıqlarında Türkiyə nümayəndə heyətinin ciddi səyləri nəticəsində Azərbaycanın ərazi bütövlüyü qismən də olsa qorunmuş, Naxçıvanın Azərbaycanın tərkibində muxtar ərazi təşkil etməsi və onun hüquqlarının Azərbaycandan başqa heç bir dövlətə verilə bilməməsi razılaşdırılmış və sərhədlər müəyyən edilmişdi. Bununla da

Naxçıvanın ərazi mənsubiyəti məsələsinə bir aydınlıq gətirildi. Türkiyə nümayəndə heyəti Naxçıvanı Türkiyənin himayəsinə ala bilmədisə də, regionun Türklerin əlində qalması təmin edilmiş, Naxçıvan Azərbaycanın himayəsinə verilmişdi. Yeni xarici işlər naziri Yusif Kamal bəyin döñə-dönə vurğuladığı kimi “Naxçıvan müsəlmanları bir daha soyqırımıma məruz qalacağı halda türk ordusunun buna biganə qalmayacağı” rəsmi olaraq sənədləşdirilmişdi.

Bələ bir nəticənin hasil edilməsində Moskva danışqlarında Azərbaycan təmsilçisi B.Şahtaxtinskinin də əməyi və xidməti olmuşdur. O, 1921-ci il martın 1- də Leninə gönüldərdiyi məktubda duyulan narahatlığı çatdırmış, bu mahalların milli tərkibi və coğrafiyasına dair arayışları da əlavə etmiş, Güney Qafqazda sərhəd məsələləri və xüsusilə də Naxçıvan bölgəsilə bağlı faydalı təkliflər vermişdi. Martın 7-də Leninin dərkənarı ilə Siyasi Büroya göndərilən həmin məktuba martın 16-da Stalinin, Çiçerinin və b. iştirakı ilə baxılmış, B.Şahtaxtinskinin təklifi də nəzərə alınmaqla Azərbaycanın himayəsində Naxçıvan Sovet Respublikasının təşkili barədə qərar qəbul olunmuşdu. Müzakirələrin sona yetdiyi bir vaxtda – 1920-ci il martın 13-də B.Şahtaxtinski Azərbaycanın XKİK-ə teleqram göndərək Naxçıvanın Azərbaycanın tərkibində saxlanması və müqaviləyə əsasən heç vaxt onun Ermənistana verilməməsinin razılışdırıldığını xəbər verirdi [4, s. 346].

Moskva müqaviləsini imzalamaqla Türkiyə Gümrü müqaviləsinin, o cümlədən də onun Naxçıvan bölgəsinə dair maddələrinin qüvvədən düşməsi ilə razılaşdı. Əslində bu Azərbaycanın suverenliyinin təmin edilməsi idi. Moskva müqaviləsi imzalandıqdan az sonra 1921-ci ilin aprelində Türkiyənin məhdud qoşun hissəsi Naxçıvan mahalını tərk etdi. Bu müqavilənin 1921-ci ilin martın 20-də RSFSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi, həmin il iyulun 21-də isə Türkiyə Büyük Millət Məclisi tərəfindən təsdiqlənməsi ilə Naxçıvan məsəlesi özünün ədalətlı həllini tapdı, Azərbaycanın xeyrinə həll olundu. Bu çox böyük əhəmiyyəti olan bir siyasi-diplomatik akt idi. Heç təsadüfi deyildir ki, Türkiyə diplomatları Ankaraya döndükdə Mustafa Kamal Paşa müraciətlə «Naxçıvan üzərində əldən gələni yapdıq» dedikdə o, «Qapımızın mövcudiyyətini mühafizə edin, bizim üçün mühüm olanı budur» söyləmişdi. Moskva müqaviləsindən iki həftə sonra 1921-ci il aprelin əvvəllərində Azərbaycan Sovet hökuməti Naxçıvanın taleyi ilə əlaqədar göstərdiyi misilsiz xidmətlərinə görə kiçik bir xatırə olaraq Şərq cəbhəsi komandanı Kazım Qarabəkir paşa və TBMM başqanı Mustafa Kamal paşa 800 əyar gümüşdən, 24 nəfərlik 279 vahiddən ibarət iki yemək serviz dəsti hədiyyə göndərdi.

Beləliklə, Naxçıvanın Azərbaycanın himayəsi altında olan muxtar ərazi statusu RSFSR ilə Türkiyə arasında imzalanmış Moskva müqaviləsində təsbit edildi. Naxçıvanın statusunun ilk beynəlxalq müqavilədə əks olunması həm o dövrdə, həm də Azərbaycanın indiki dövründə böyük siyasi əhəmiyyət kəsb edən bir fakt kimi qiymətləndirilməlidir. Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin qeyd etdiyi kimi, əgər Naxçıvanı Azərbaycandan ayıran Azərbaycan torpaqlarının Zəngəzur mahalını Ermənistana verilməsi olmasaydı, bəlkə də heç Naxçıvanın muxtariyyəti də lazım deyildi. Azərbaycan vahid əraziyə malik olan bir ölkə idi. Naxçıvana muxtariyyət qazandırmaq, Moskva müqaviləsində Naxçıvanın müqəddərətini həll etmək asan məsələ deyildi. Ancaq Azərbaycanın milli mənafeyini qoruyan Behbud ağa Şahtaxtinski kimilər bunu etmişlər. Bu, Azərbaycanın tarixi nailiyyəti və eyni zamanda Türkiyə dövlətinin Azərbaycanın dövlətçilik siyasetinə və Naxçıvanın muxtariyyətinin əldə edilməsinə tarixi xidmətidir [17, s. 113-114].

Moskva müqaviləsinin maddə və şərtlərini daha da konkretləşdirmək və müəyyən mənada tamamlamaq, bununla həm də onu reallaşdırmaq, yəni Türkiyə ilə Güney Qafqaz respublikaları arasındakı həll olunmamış məsələləri nizama salmaq məqsədilə yeni konfrans çağırmaq lazım gəldi. Bu konfransın çağırılması ilə (yeri və vaxtı) bağlı Türkiyə – Rusiya – Azərbaycan – Ermənistən – Gürcüstan arasında diplomatik yazılmalar getdi, notalar mübadiləsi oldu.

Ümumiyyətlə 20-ci illərin əvvəllərindəki Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərinin bəzi məqamlarına işıq salan bu diplomatik yazışmalarda bir sıra bu kimi maraqlı notlar nəzər-diqqəti cəlb edir: a) Rusyanın Zaqafqaziya respublikalarını Türkiyəyə qarşı vahid cəbhədə birləşdirmək səyləri; b) Rəsmi Moskvanın siyasetinin yediyində gedən Azərbaycan rəhbərliyinin eksər hallarda Türkiyəyə arxa çevirməsi; c) özünün regiondakı müəyyən maraqlarını təmin etməyə çalışan Türkiyənin Azərbaycanın ərazi bütövlüyü, xüsusilə də Naxçıvan və s. ərazilərlə bağlı hələ də rahatsızlıq keçirməsi.

1921-ci il sentyabrın 26-sı ilə oktyabrın 13-ü arasında keçirilən Qars konfransının iclaslarının protokolları və stenoqramlarının təhlili göstərir ki, burada da danışqlar çox gərgin və prinsipial şəraitdə keçmiş, tərəflər çoxlu mülahizə və təkliflərlə çıxış etmişdilər. Konfransda Türkiyə yenə də onunla Qafqaz respublikaları arasında ayrı-ayrılıqla müqavilələr imzalanmasına dair öz mövqeyini təkrarlaşa da danışqlarda vasitəçi rolunda iştirak edən Rusiya və eks tərəflər buna razı olmamışdır. Azərbaycanın nümayəndəsi B.Şahtaxtinski isə vahid müqavilənin bağlanması Güney Qafqaz respublikaları və Türkiyə üçün qarşılıqlı surətdə faydalı olduğunu, inqilabi zərurətin bunu tələb etdiyini söyləmişdi [4, s. 348-349].

Müqavilənin hazırlanması, razılaşdırılması və imzalanması prosesində Naxçıvan ölkəsinin mənafeyini konfransda müdafiə etmək üçün Naxçıvan SSR-in XKS Tağı Səfiyevi Qarsa ezam etmişdi. Ertəsi gün Yusif Kamal Tbilisidə gürcü nümayəndələriylə görüşəndən və Qars konfransı barədə verdikləri qərardan sonra 4 milyon qızıl rubl ilə yola çıxmış və 29 aprel tarixdə isə Sarıqamışa gəlmışdır [10, s. 908].

Qars konfransında ən çox mübahisə doğuran məsələlər Batum və Naxçıvanın muxtariyyət statusunun əhatə dairəsi olmuşdur. Xüsusi müzakirələrdə isə Kuvartsxana və Murqul mis mədənlər ilə Qulp duz müəssisələrinin gürcü və ermənilərə verilməsi ruslar tərəfindən tələb olunmuş, ancaq türk tərəfi bunu rədd etmişdir. Nəticə olaraq 13 oktyabr 1921-ci ildə bütün nümayəndələr tərəfindən Qars andlaşmasının mətni imzalanmışdır [14, s. 970-73].

Türk tərəfi onun üçün həmin dövrdə həyatı əhəmiyyətə malik Azərbaycan neftnin hər il ehtiyacına görə Türkiyəyə ixrac edilməsini qarşı tərəfin öhdəliyinə təsbit etdirə bilmədi. Konfrans sırasında Azərbaycan heyətinin başçısının Bakının Türkiyəyə yardım etməyə razı olduğunu bildirməsi, lakin bu məsələnin rəsmi olaraq müqavilə mətnində yer almasını istəməməsi sözsüz ki, Rusiya tərəfinin basqısının nəticəsi idi [19, s. 31].

Ancaq onu da ifadə etmək lazımdır ki, TBMM-nin peşəkarmasına idarə etdiyi xarici siyaset prinsipləri, üstün komandanlıq səviyyəsi və nizamlı hərbi qüvvəsi ilə bu məsələlər həll edilmiş və Qafqazda sabitlik təmin olunmuşdur. Lakin bu gün ermənilər və onların havadarları bu sabitliyi dağıtmaq arzusu və xəyalı ilə senarilər yazmaqdadır. Halbuki, ermənilər Qars andlaşmasını imzalamaqla andlaşma şərtlərini, o cümlədən Naxçıvanın dövlət statusunu pozmayacaqlarına söz vermişdilər. Lakin Ermənistən sonradan bu andlaşmanın şərtlərini pozaraq, Cənubi Qafqaz Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin 19 fevral 1929-cu il tarixli qərarı ilə Naxçıvan Muxtar Respublikasına məxsus, ümumiyyətdə sahəsi 657 km^2 -lik 9 kəndi (Xaçıq, Horadiz, Qurtqulaq (Şərur bölgəsi), Kərçivan (Ordubad bölgəsi) ərazisini qopara bilmişdir [15, s. 631].

Bununla kifayətlənməyən Ermənistən dövləti, XX yüzillikdə öz niyyətlərindən əl çəkməyərək, hər fürsətdə Naxçıvana qarşı iddialarını davam etdirməkdə, buna mane olan Moskva və Qars müqavilələrinin ləğvini istəməkdədir.

Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin 1992-ci ilin mart ayında Türkiyə Cumhuriyyətində olarkən Moskva və Qars müqavilələrini siyasi gündəmə gətirməsi qonşu dövlətlərə Naxçıvanla bağlı öhdəliklərini bir daha xatırlatdı. Böyük dövlət xadimi Heydər Əliyevin bu yönəki siyasetinin bu gün uğurla davam etdirilməsi işığında əzəli Azərbaycan diyarı olan müasir Naxçıvan muxtariyyətinin 95 illiini əzmlə və gələcəyə nikbinliklə qeyd edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Kissinger H. Diplomasi. İstanbul: Türkiyə iş bankası kültür yayınları, 2006, 856 s.
2. Uçarol R. Siyasi tarih(1789-1999). İstanbul: Filiz Kitabevi, 2000, 994 s.
3. Musayev İ. Azerbaycan-Türkiye ilişkileri (1917-1922 yılları). Bakü: Bakü Universiteti yayın evi, 1998, 153 s.
4. Musayev İ. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər). Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1998, 385 s.
5. Atay F.R. Çankaya. İstanbul: Cağaloğlu, 2011, 712 s.
6. Karabekir K. Erməni dosyası. İstanbul: Emre Yayınları, 1994, 218 s.
7. Kırzioğlu M.F. Kars ili ve çevresinde erməni mezalim (1918-1920), Ankara: Köksav, 1999, 136 s.
8. Ünüvar V. Naxçıvan: təlatüm və burulğanlar (1920-1921). Naxçıvan: Əcəmi, 2006, 104 s.
9. Ziyadxanov A. Azərbaycan. Bakı: Azərbaycan nəşr, 1993, 176 s.
10. Karabekir K. Ermeni dosyası. İstanbul: Emre yayınları, 1994, 384 s.
11. Tengirşək Y. K. Vatan hizmetinde. Ankara: KB yayımı, 1981, 487 s.
12. Yerasimov S. Türk-Sovyet ilişkileri Ekim devrimindən milli mücadelesi. İstanbul: Boyut Kitapları, 1979, 352 s.
13. Soysal İ. Türkiye'nin siyasi antlaşmaları (1920-1945). I c., Ankara: TTK yayınları, 1989, 704 s.
14. Karabəkir K. İstiklal harbımız. İstanbul: Emre yayınları, 1960, 868 s.
15. Hacıyev. İ. Ermenilerin Nahçıvan iddiaları: Hayal ve gerçekler/Ermeni Araştırmaları. Türkiye Kongresi Bildirileri. II c., Ankara: EAE yayınları, 2007, s. 1105-1113
16. İvanov R. Naşestvie. Moskva: Qeroi Oteçestva, 2009, 447 str.
17. İbrahimzadə F. Behbud Şahtaxtiniskinin siyasi və diplomatik fəaliyyəti. Bakı: RDS- Nəşriyyat-Poliqrafiya Müəssisəsi, 2007, 218 s.
18. Əliyev Ə. Əlincə yaddaşı. Bakı: Elm və həyat, 2004, 314 s.
19. Çermiçenkina N. Rus arşivlerine görə Moskova ve Kars konferansları. Tutanak ve belgeler. İstanbul: Değişim yayınları, 2014, 222 s.

SUMMARY**ELCHIN ZAMANOV****THE WAY TO AUTONOMY IN INTERNATIONAL DIPLOMACY ARENA**

The article is devoted to the analysis of historical events taking place in the international arena and in the region related to the autonomy status of the originalyy Azerbaijani region Nakhchivan, the 95th anniversary of which we celebrate. In spite of tense international situation in 1920-1921s OttomanTurkey did not remain indifferent to Azerbaijan's historical fortune, especially Nakhchivan's. After the World War I the Allies tried to capture Nakhchivan and surroundings by the Armenians in order to subject all Transcaucasian nations' resistance attempts for liberty to their political will and to deprive Turkey, the most reliable partner of Turkish-Muslims from the most favourable way to Southern Caucasus, Central Asia and generally Turkic world. It would be naveity to believe that Russia and Iran would compromise with Azerbaijan in this political turbulence. In this situation Nakhchivan became the point of knot in the frame of diplomatic relations of super states with Azerbaijan and Turkey. In the early 20s Nakhchivan passed to the plane of Turkey-Soviet relations.

Key words: Azerbaijan, Turkey, Russia, allies, international diplomacy, Moscow and Kars treaties, autonomy of Nakhchivan

РЕЗЮМЕ**ЭЛЬЧИН ЗАМАНОВ****ПУТЬ К АВТОНОМИИ В МЕЖДУНАРОДНОЙ ДИПЛОМАТИЧЕСКОЙ ПЛОСКОСТИ**

Статья посвящена анализу происходивших на международной арене и в регионе исторических событий, связанных со статусом автономии исконно азербайджанского края - Нахчывана, 95-летие которой в эти дни мы отмечаем. В статье подчеркивается, что, несмотря на тяжелое международное положение в 1920-1921 годах, Османская Турция не была равнодушной исторической судьбе Азербайджана, особенно Нахчывана. После Первой мировой войны, Союзники, чтобы подчинить своей политической воли попытки всех Транскавказских наций в борьбе за свободу и лишить Турцию, надежнейшего партнера тюрков-мусульман, самого доступного пути на Южный Кавказ, Среднюю Азию и тюркский мир в целом, старались, чтобы Нахчыван и его окрестности вскоре были захвачены армянами. Было бы наивно верить, что в этом политическом водовороте Россия и Иран пойдут на уступки Азербайджану. В этой ситуации Нахчыван стал узлом в плане дипломатических отношений крупных государств с Азербайджаном и Турцией. В начале 20-х годов Нахчыван перешел в дипломатическую плоскость турецко-советских отношений.

Ключевые слова: Азербайджан, Турция, Россия, Союзники, международная дипломатия, Московский и Карсский договоры, автономия Нахчывана

Məqalə AMEA-nın müxbir üzvü, tarix üzrə elmlər doktoru, professor Zəhmət Şahverdiyev tərəfindən təqdim olunmuşdur.

Məqalə daxil olmuşdur: 19 iyul 2019-cu il

Çapa qəbul edilmişdir: 25 sentyabr 2019-cu il

UOT: 93/94(479.242)

ARZU ABDULLAYEV

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu

a.ordubadi@yahoo.com

NAXÇIVANDA SƏNƏTKARLIĞIN TARİXİ COĞRAFIYASINA DAİR BƏZİ MƏSƏLƏLƏR (XVIII ƏSRİN İKİNCİ YARISI)

Azərbaycanda, o cümlədən Naxçıvan diyarında qədim zamanlardan əhalinin ənə-nəvi məşguliyyət sahələrindən biri də sənətkarlıq olmuşdur. XVIII əsrədə Azərbaycan şə-hərlərində, o cümlədən Naxçıvanda aşağıdakı sənət və peşələr mövcud idi: dərzi, pa-paqçı (börkçü), çəkməçi (başmaqçı), zərgər, sərrac, dəmirçi, miskər, toxucu, boyaqçı, qəssab, çörəkçi, bənnə, xarrat, dülər, şüşəsaz, keçəçi, palançı, dabbəq, bəzzad, kabab-çı və s. Yuxarıda deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, Naxçıvan diyarında sənət-karlığın coğrafiyası əsas etibarilə ölkənin iqlim şəraitindən və təbii sərvətlərindən asılı idi.

Açar sözlər: Sənətkarlıq, maldarlıq, ticarət, dulusçuluq, xammal

Azərbaycanda, o cümlədən Naxçıvan diyarında qədim zamanlardan əhalinin ənə-nəvi məşguliyyət sahələrindən biri də sənətkarlıq olmuşdur. Naxçıvan diyarında sənət-karlığın inkişafı onun ayrı-ayrı sahələrinin həm istehsal etdiyi mallara olan tələbatı, həm də ticarət əlaqələrinin səviyyəsi ilə şərtlənmişdir. Başqa şəkildə desək, sənətkarlıq və onun ayrı-ayrı sahələri bir tərəfdən, cəmiyyətin iqtisadi inkişaf səviyyəsinin, digər tərəf-dən, ölkənin xarici iqtisadi əlaqələrinin göstəricisi kimi çıxış edirdi. Öyrəndiyimiz dövr-də Naxçıvan diyarının əsas şəhərləri olan istər Naxçıvan, istərsə də Ordubadda sənətkarlıq o qədər də yüksək səviyyədə olmamışdır. Bununla belə sənətkarlıq bir çox orta əsr şəhərlərində olduğu kimi, Naxçıvan və Ordubadin da sənayesinin özəyini təşkil edirdi. Yeri gəlmışkən onu da qeyd edək ki, sənətkarlığı təkcə şəhərlərə aid etmək səhv olardı. Çünkü kənd yerlərində ilkin tələbatı kənd sənətkarları, xüsusilə, dəmirçilər, nalbəndlər, dulusçular və bu kimi sənətkarlar təmin edirdilər. Kənd yerlərində sənətkarlığın inkişafında az torpaqlı kəndlilərin rolü daha böyük idi. Çünkü az olan məhsulu yiğdiqdan və ki-çik torpaq sahəsini əkdikdən sonra bekar qalan kəndlilər istər-istəməz sənətkarlıqla məş-ğul olurdular. Kəndlilər qış dövründə sənətkarlıqla [1, s. 793] daha çox məşğul olurdular. Belə hallar qıçı sərt keçən Naxçıvan xanlığında daha çox gözə çarpıldı. Çox cəhətli təsərrüfatla məşğul olan kəndlilər ilk növbədə öz ailələrinin və təsərrüfatlarının ehtiyac-larını nəzərə alırlılar. Belə ki, kəndli ailələri çörək bişirir, ipək lifləri açır, yunu darayıır, yun sapları əyirir, rəngləyir, geyim palтарları tikir, dəri aşılıyır, çariq tikir, xalça toxu-maqla məşğul olur, el dəyirmanlarında un üyüdüür. yaşayış evi və tövlə inşa edir, əmək alətləri hazırlayıır, dülərlik və dəmirçiliklə də məşğul olurdular. Naxçıvan xanlığında elə bir kənd yox idi ki, orada sənətkarlıqla məşğul olunmasın. Lakin kəndlərdə sənətkarlıq müəyyən qədər inkişaf etsə də, sənətkarlıq şəhərlərdə, xüsusilə Naxçıvan xanlığının siyasi və iqtisadi mərkəzi olan Naxçıvan şəhərində mərkəzləşmişdi. XVIII əsrədə Azərbaycan şəhərlərində, o cümlədən Naxçıvanda aşağıdakı sənət və peşə mövcud idi: dərzi, pa-paqçı (börkçü), çəkməçi (başmaqçı), zərgər, sərrac, dəmirçi, miskər, toxucu, boyaqçı, qəssab, çörəkçi, bənnə, xarrat, dülər, şüşəsaz, keçəçi, palançı, dabbəq, bəzzad, kabab-çı və s. Sənətkarlıqda primitiv texnikadan istifadə edildiyindən hər bir sənətkardan yüksək ustalıq tələb olunurdu.

Yuxarıda sadalanan sənət növlərindən Naxçıvan xanlığında toxuculuq, xüsusilə pambıq parça toxumaq sənətinin daha geniş yayılmasını mübaliğəsiz qeyd etmək olar. Toxuculuqla məşğul olan hər bir ailədə, demək olar ki, primitiv da olsa əyirici və toxucu

dəzgahı (mancanaq) var idi. Bu barədə İ.Şopenin əsərində oxuyuruq: «Buradakı sənətkarların əksəriyyətini toxucular təşkil edirlər. Hər ailənin öz dəzgahı vardı ki, bu dəzgahlarda da qadınlar iplərdən bez toxuyur və pambıq parça hazırlayırlar» [1, s. 795]. Mütəxəssislərin verdiyi məlumata görə, təkcə Naxçıvan şəhərində 40 ailədə bez parça toxunurdu. Toxuculuq məhsulları əsasən ilk növbədə hop bir ailənin öz təsərrüfat-məisət tələbatını ödəyirdi. Naxçıvanda boyaqçılığın inkişafına da diqqət yetirilirdi. Yunun və müxtəlif ev əşyalarının boyanılmasında təbii bitkilərdən istifadə olunurdu [1, s. 50-51]. Naxçıvan şəhərində şüşəsazlıq inkişaf etmiş sənət sahələrindən biri idi. Burada hasil olunan adı şüşələrlə yanaşı şəbekələrin hazırlanmasında istifadə olunan al-əlvan şüşələr də hazırlanır. «Mətnədarən»da (Matenadaran) saxlanılan mənbələrin birindən məlum olur ki, İrəvan xanlığının hakimi Hüseyin Əli xan Naxçıvana məktub göndərərək Kalb Əli xandan xahiş edir ki, İrəvan şəhərində tikdirdiyi hamamin pəncərə şəbəkəsi üçün 400 ədəd müxtəlif rəngli şüşə göndərsin [4]. Yeri gəlmışkən qeyd etməliyik ki, son zamanlara kimi elə təsəvvür yaranmışdı ki, Azərbaycanda al-əlvan şəbəkə şüşələri yalnız Şəki xanlığında mövcud idi. Lakin yuxarıda götərilən misaldan aydın olur ki, şəbəkənin coğrafiyası təkcə Şəki xanlığı ilə məhdudlaşmadı. Digər tərəfdən, onu da qeyd etməliyik ki, şüşə hazırlamaq o qədər də asan peşə deyildi. Beləliklə, elə qənaətə gəlmək olar ki, Naxçıvanın şüşə istehsal edən sənətkarları öz məhsullarını xaricə göndərmək iqtidarında idilər. Bu isə həmin sənətkarların yüksək iş qabiliyyətinə malik olmalarına işarədir. Sənətkar emalatxanaları – dükanlar, əsasən, bazar meydanlarında cəmləşirdi. Bu isə başlıca olaraq yerli, xarici və tranzit ticarətlə bağlı idi. Naxçıvan bazارında irili-xirdalı 138 dükan vardı [2, s. 88]. Onlardan yeddisi papaqçı, on biri çəkməçi, ikisi zərgər, beşi yəhər hazırlayan, biri qalayçı və digər sənətkara məxsus idi [1, s. 642]. Naxçıvan bazarında dükansız fəaliyyət göstərən peşə sahibləri də var idi ki, onları peşələri üzrə bu və ya digər yerlərdə işləmək üçün dəvət edirdilər. Həmin peşə sahiblərinə daşyongan (daşkəsən), bənnə, xarrat, dülər və b. daxil idilər [3, s. 72]. Naxçıvan diyarında maldarlığın inkişafı burada gün və dəri işləmə üzrə sənətkarlığın inkişafı üçün əlverişli zəmin yaratmışdı. Şəhərdə bu sahədə on dükan (emalatxana) fəaliyyət göstərirdi. Naxçıvan diyarında qoyunçuluğun inkişafı sayəsində əldə edilən yun xalçaları lazımı qədər xammalla təmin edirdi. Naxçıvan xalçaçılarının hazırladıqları gəbə, palaz, xalça, cecim, məfrəc evin otaqlarını bəzəmək üçün, xurcun və çuval yola çıxanlar üçün istifadə olunurdu. Naxçıvan diyarında əhəmiyyətinə görə ikinci şəhər sayılan Ordubadda da sənətkarlıq inkişaf etmişdi. Lakin Naxçıvan şəhərinə görə Ordubad sənətkarlarının fəaliyyəti müəyyən qədər məhdud idi. Ordubadda boyaqçılıq, dəri aşılama və dulusçuluq başqa sənət sahələrinə nisbətən daha geniş yayılmışdı. Burada səkkiz dəri aşilan dükən, iki keçəci dükəni, bir boyaqxana və bir də dulusçu dükəni fəaliyyət göstərirdi. Ümumiyyətlə, Ordubad şəhərində otuz sənətkar dükəni var idi ki, onlarda yuxarıda adını çəkdiyimiz sənətlərdən savayı dərzilər, çəkməçilər, dəmirçilər, dəlləklər öz peşələri ilə məşğul olurlar. Ordubadda Naxçıvandan fərqli olaraq qadınlar ev şəraitində ipək parça toxuyur və ipək saplar hazırlayırdılar. Toxuculuq sənətində Ordubadın xalçaçıları və bez parça hazırlayanları ustalıq baxımından heç də Naxçıvan sənətkarlarından geridə qalmırdılar. Ordubad və ümumiyyətlə, Naxçıvan diyarında toxunan parçalara xarici bazarda da böyük ehtiyac duyulurdu. Naxçıvan diyarında şəhərlərdən savayı, Dərələyəz mahalında başqa kənd yerlərindən fərqli olaraq əhali sənətkarlığın müxtəlif sahələri ilə məşğul olurdu. Bu mahalda toxuculuq daha çox inkişaf etmişdi. Burada da, əsasən, xalça, ipək və bez parçalar toxunardı. Naxçıvan diyarında toxunan və xarici bazarda ən çox satılan parçalardan qeyd edildiyi kimi, qırmızı rəngli bez parça olmuşdur. Bez parça çox zaman daha artıq ehtiyac duyulan Qarabağ və İrəvan xanlıqlarına satmağa aparılırdı [1, s. 94].

Naxçıvan diyarında toxunmuş pambıq parçaları yerli tacirlər Türkiyə şəhərlərinə, o cümlədən Qarsa, Bəyazidə, habelə Gürcüstana aparırdılar. Əldə edilən məlumata görə, bir ildə Türkiyənin Qars və Bəyazid şəhərlərinə Naxçıvan diyarından 15 min puda qədər

pambıq parça aparılmışdı [1, s. 342]. Ordubad şəhərində pambıq parçalarla yanaşı, xərici bazara ən çox ehtiyac duyulan ipək parçalar da ixrac edilirdi [1, s. 879]

Yuxarıda deyilənlərdən elə nəticəyə gəlmək olar ki, Naxçıvan diyarında sənətkarlığın coğrafiyası əsas etibarilə ölkənin iqlim şəraitindən və təbii sərvətlərindən asılı idi. Heç də təsadüfi deyildir ki, əhalisinin böyük bir hissəsi maldarlıqla məşğul olduğu üçün burada yundan hazırlanmış məmulat sənətkarlar tərəfindən hazırlanan əşyalar arasında ümdə yerlərdən birini tuturdu. Bez və digər pambıq parçaların sənətkarlar tərəfindən hazırlanması da bilavasitə kənd təsərrüfatı ilə, xüsusilə pambıqçılıqla əlaqədar idi. Lakin bu o demək deyildir ki, Naxçıvan diyarında sənətkarlığın digər növləri olmamışdır. Doğrudur, Naxçıvan diyarında ustalar sənətkarlığın başqa sahələri sahəsində da çalışırdılar. Lakin həmin sənətkarların taleyi əsas etibarilə gəlmə xammaldan asılı idi.

ƏDƏBİYYAT

1. Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи – СПб., 1852. 793 с.
- 2 Сумбатзаде А. С.. Промышленность Азербайджана, с.
- 3.Абдулаев Г. Б.. Азербайджан в XVIII в. и взаимоотношения с Россией. – Баку, 1965, 129 с.
4. Məhəmməd Müslüm. İrəvanlı Hüseyin Əli xanın məktubları (1789-1791). «Matenadaran», 233-cü sənəd, vərəq 21. (T. e. n. H. Ə. Dəlili tərəfindən fars dilindən Azərbaycan dilinə çevrilmiş və Azərbaycan EA A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun Elmi arxivinə təqdim edilmiş mənbə)

SUMMARY

ARZU ABDULLAYEV

SOME QUEST:ONS ON THE HİSTORICAL GEOGRAPHY OF HANDİCRAFTS İN NAKHCHİVAN (SECOND HALF OF THE XVIII CENTURY)

In Azerbaijan, including in the Nakhchivan region since ancient times was a traditional activity of the population and one of the crafts field. In the XVIII century in Azerbaijan, including in Nakhchivan cities following the arts and crafts existed: Tailors, shoemakers (başmaqçı), jewelers, butcher, the baker, mason, smith, weavers, dyes, joiner, carpenter, kechachi, Skinner, makers, etc, misker, saddler, capper (börkçi). The above it can be concluded that the geography of art in the Nakhchivan region of the country was mainly dependent on natural resources and climate.

Key words: crafts, cattle-breeding, trade crude, pottery, raw material

РЕЗЮМЕ

АРЗУ АБДУЛЛАЕВ

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ПО ИСТОРИЧЕСКОЙ ГЕОГРАФИИ РЕМЕСЛЕННИЧЕСТВА В НАХЧЫВАНЕ (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XVIII ВЕКА)

С древних времен в Азербайджане, в том числе в Нахчыване, одним из традиционных занятий населения было ремесло. В XVIII веке в азербайджанских городах, в том числе в Нахчыване, существовали следующие ремесла и профессии: портной, шапочник (мастер, шьющий папахи), сапожник (башмачник), ювелир, саррадж (шорник), кузнец, медник, ткач, красильщик, мясник, пекарь, кладчик, столяр, плотник, стекольщик, войлокщик, паланчи (седельщик), кожевник, шашлычник и др. Из вышеизложенного можно сделать вывод, что география ремесленничества в Нахчыване в основном зависела от климатических условий и природных богатств края.

Ключевые слова: ремесленничество, скотоводство, торговля, гончарство, сырье

Məqalə tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Elbrus İsayev tərəfindən təqdim olunmuşdur.

Məqalə daxil olmuşdur: 15 iyul 2019-cu il

Çapa qəbul edilmişdir: 25 sentyabr 2019-cu il

UOT: 94(479.242): 902/904

ZEYNƏB QULİYEVA
 AMEA Naxçıvan Bölümü
 zeyneb.quliyeva.70@mail.ru

NAXÇIVANIN NEOLİT TAYFALARININ MƏŞĞULİYYƏTİ

Məqalədə Naxçıvanın qədim tayfalarının həyat tərzi, o cümlədən məşğuliyyəti araşdırılmışdır. Bu dövrə aid tapıntılar I Kültəpə yaşayış yerindən aşkar edilmişdir. Onlar, əsasən, iri ölçülü dən daşları, daş və sümük toxalar, obsidiandan, çaxmaqdaşından hazırlanmış alətlər və s. təmsil olunmuşdur. Buradakı yuvarlaq evlərin döşəməsi altından üzə çıxarılan təsərrüfat quyuları, saxsı dulusçuluq məmulatı, heyvan sümükləri, həmçinin evlərin ətrafindakı iş yerləri hələ Neolit dövründə – 9 min il əvvəl insanların məşğuliyyətində əkinçiliyin mühüm yer tutduğunu göstərir. Onlar əkinçiliklə yanaşı maldarlıq, sənətkarlıq o cümlədən toxuculuq, dulusçuluq, daşışləmə, osidian emalı və mübadiləsi ilə də məşğul olmuşlar.

Açar sözlər: Naxçıvan, Neolit dövri, məşğuliyyət, əkinçilik, toxuculuq, dulusçuluq.

Naxçıvanda neolit dövrü tayfalarının məşğuliyyəti I Kültəpə yaşayış yerindən aşkar edilən arxeoloji materiallar əsasında öyrənilmişdir. İlk dəfə ötən əsrin 50-60-cı illərində O.Həbibullayev tərəfindən tədqiqata cəlb edilən bu abidədən Neolit, Eneolit və Tunc dövrünə aid materiallar aşkar olunmuşdur [6, s. 24]. 2013-2016-cı illərdə AMEA-nın müxbir üzvü V.Baxşəliyev və K.Morronun rəhbərlik etdiyi Azərbaycan-Fransa bəyənəlxalq ekspedisiyası tərəfində yenidən başlanan arxeoloji qazıntılar zamanı abidədən götürülən kömür analizlərinin nəticəsinin e.ə. 6370-5200-cü illərlə tarixlənməsi [3, s. 542] abidənin Neolit dövrünün son mərhələsində məskunlaşdırıldığını göstərmüşdür. Bu dövr istehsal təsərrüfatının formallaşma prosesinin başa çatması, eyni zamanda ilk sənət növlərinin ortaya çıxməsi ilə əlamətdar olduğu üçün, Naxçıvanın neolit dövrü tayfalarının da məşğuliyyətinin öyrənilməsində I Kültəpənin əhəmiyyətini eks etdirir.

Bu dövrdə insanların məşğuliyyətini eks etdirən faktlardan biri iş yerləri olmuşdur. İş yerləri yaşayış evlərindən ayrı olmuşdur. Sarı rəngli sərtləşdirilmiş təbəqədən ibarət olan belə iş yerləri dairəvi planda olub, yalnız ölçüləri ilə bir-birindən fərqlənir. 2014-cü ildə I Kültəpənin D sahəsinin şimal hissəsində bu cür iş yerləri bir-birinin yaxınlığında kompleks halda üzə çıxarılmışdır. Onlardan biri digərləri ilə müqayisədə iri həcmli olması ilə diqqət çekir (KT-14, D-019). Onun üzərində iri həcmli dən daşları qeydə alınmışdır (Şəkil 1).

Dən daşları bazaltdan hazırlanmış, işlək üzləri hamardır. Qayıqvari, trapes və oval formada olan iri həcmli dən daşlarının uzunluqları 63-64, enləri 22-38 sm arasında dəyişir [5, s. 34]. Əsasən daş alətlərin yığıldığı bu cür iş yerlərinin bənzərlərinə Rusiya Federasiyasının Sverdlovsk vilayəti və ətrafında yerləşən Neolit düşərgələrində də rast gəlinir [7, s. 91]. Qeyd etmək lazımdır ki, müxtəlif ölçülü dən daşlarına yaşayış yerinin bütün təbəqələrində rast gəlinmişdir. Taxılın döyülməsində istifadə edilən bu alətlərin çox sayda aşkarlanması Naxçıvanın neolit dövrü tayfalarının məşğuliyyətində əkinçiliyin üstün mövqeyindən xəbər verir. Digər iş yerlərində sümük qalıqları, obsidian və çaxmaqdaşı qalıqları aşkar olunmuşdur. Sümük alətlər içərisində maral və keçi buynuzundan hazırlanmış toxalar xüsusi yer tutmuşdur. Torpağın yumşaldılmasında geniş istifadə edilən toxalar ilkin əkinçilik mədəniyyətinin əsas atributlarından olmuşdur.

Şəkil 1. İri dən daşlarının kompleks halda qeydə alındığı iş yeri.

Naxçıvan ərazisində sümükdən və buynuzdan düzəldilmiş toxalar vaxtı ilə O.Həbibullayev tərəfindən I Kültəpədən aşkar edilmişdir (6, Tab. VII, 1-2, 5). 2015-ci il-də yaşayış yerinin E sahəsindən aşkar olunan bu tip alətlərdən biri 30x3 sm ölçüsündə olub, uc hissəsi işlənmənin təsirindən cıalanmışdır. I Kültəpədən aşkar edilən buynuzlardan hazırlanan bu cür toxalar, iri dən daşları, həvəng daşları, eyni zamanda quraşdırma oraq dişləri kimi istifadə edildiyi qeyd edilən [9, s. 110] obsidian və çaxmaqdaşından hazırlanan lövhələr erkən əkinçiliyin meydana gəlməsi ilə yanaşı oturaq həyatın da əsas göstəricilərindən olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, daş alətlər qədim əkinçilik mədəniyyətində özünəməxsus mövqeyə malik olmuşdur. Yaşayış yerindən aşkar edilən iri ölçülü dən daşları, təsərrüfat quyuları və digər alət qalıqları erkən əkinçilik mədəniyyətinin formalşma prosesini izləmək baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Obsidian, çaxmaqdaşı və digər daş növlərindən hazırlanan belə alətlər müxtəlif təyinathı olmuşdur. Bazalt daşından dən daşları dənli bitkilərin üyüdülməsində, bəzən də boyaq maddəsinin əzilərək narın hala salınmasında istifadə edilirdi. Belə alətlərin ölçüləri 68x40 sm-dən 35x23 sm-dək dəyişir. I Kültəpədən aşkar edilən iri həcmli dən daşları Neolit dövrü tayfalarının ilkin əkinçilik mədəniyyətini mənimsədiyini və əsasən oturaq həyat keçirdiyini göstərir. Belə alətlər Azərbaycanın digər bölgələrindəki sinxron abidələrdən o cümlədən, Şomutəpədən aşkar olunmuşdur [2, s. 51]. Evlərin içərisinə daş döşənməsinə görə isə Anadolunun Körtik təpə yaşayış yeri, İraqın Tell Nader yaşayış yeri ilə oxşarlıq var (15, fig. 8; 13, Fig. 11).

Şəkil 2. I Kültəpədən toplu halda aşkar edilmiş sümük və buynuz qalıqları (2016).

Bu tapıntı ovçuluğun hələ də öz əhəmiyyətini itirmədiyini göstərir. Ovçuluq köçəri heyvandarlıqla bərabər öz varlığını sürdürmüşdür. Bu sahə ilə məşğul olan tayfalar yaxşı olaq yerləri tapmaq arzusu ilə sürülərini yaxınlıqdakı yaylaqlarla yanaşı Zəngəzur dağları, Goyçə ətrafına da aparırdılar. I Kültəpədən aşkar olunan çoxsaylı obsidian növlərinin daha çox Göyhasar və Qutansar obsidian yataqlarına aid olması timsalında bu fikir öz təsdiqini tapmaqdadır. Onlara tez-tez rastlanılması, həm də xeyli miqdarda istehsal çıxarının aşkar olunması obsidian alətlərin yaşayış yerində emal edilərək hazırlanığını təsdiq edir [10, s. 143]. Bu fikir Kültəpə yaşayış yerinin E sahəsindən üzə çıxarılan obsidian emalatxanasının timsalında özünü doğruldur. Qeyd etmək lazımdır ki, obsidianın tələbat sadəcə onun emali ilə deyil, mübadiləsi ilə də bağlı olmuşdur. Mərənd yaxınlığındakı Kültəpə abidəsində istifadə olunmuş obsidianın Sünikdən gətirilməsi [12, s. 19-64] faktoru şimaldan cənuba obsidian daşınmasında Naxçıvanın vasitəçi rolunun olduğunu göstərir. Bu isə Naxçıvanın neolit dövrü tayfalarının obsidian emalını yaxşı bilmələri ilə yanaşı ondan mübadilə vasitəsi kimi də istifadə etdiklərindən xəbər verir.

Kültəpə yaşayış yerinin bütün təbəqələrində aşkar edilən saxsı nümunələri insanların məşguliyyətində dulusçuluğun əsas yer tutduğunu göstərir. Saman tərkibli gildən hazırlanan bu qablar iki qrupa ayrılır. Birinci qrupa sadə və kobud şəkildə hazırlanmış qablar aiddir (Şəkil 3).

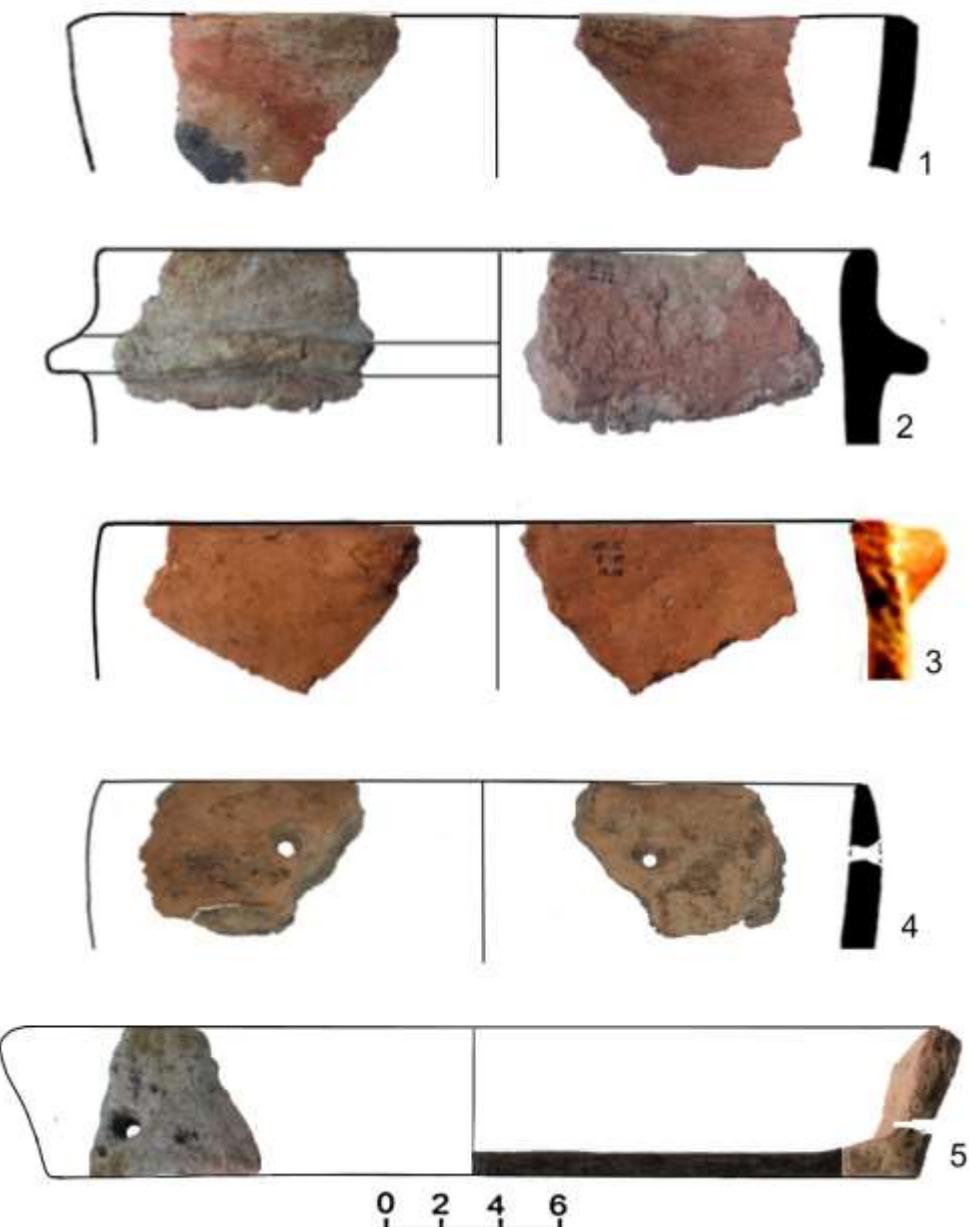
Şəkil 3. Naxçıvanın Neolit dövrü dulusçularının hazırladığı sadə qablar (I Kültəpə).

İkinci qrupa daxil olan qablar kiçik həcmli olub daha keyfiyyətli hazırlanmışdır. Onlar sarı, çəhrayı və açıq qəhvəyi rəng tonlarında olan gildən hazırlanmış, tərkiblərinə incə saman qatılmışdır. Belə qabların bir qismi dairəvi qabartmalarla, relief qurşaqlarla, dairəvi deşiklərlə, az miqdarda isə boyanmışla bəzədilmişdir (Şəkil 4, 1-5).

I Kültəpənin qədim dulusçuları tərəfindən hazırlanan saxsı qablar Cənubi Qafqazın Şomutəpə (9, Рис.7, 2; 2, 214, d-11), İmiris Qora (11, Abb. 48, 1-2) eyni zamanda Türkiyə ərazisindəki Çatal höyük yaşayış yerinin e.ə. 5900-cü ilə aid edilən VI A təbəqəsinin [14, s. 88] materialları ilə oxşarlıq təşkil edir.

Neolit dövrü tayfalarının məşguliyyət sahələrindən biri də toxuculuq olmuşdur. Naxçıvan ərazisində bununla bağlı ən dəyərli tapıntılarından biri hələ ötən əsrin ortalarından O.Həbibullayev tərəfindən aşkar edilən iy başlığı olmuşdur [6, s. 222-223]. XXI əsrin ilk onilliklərində bu tapıntıya yeni faktlar əlavə olunmuşdur.

2016-cı ildə I Kültəpənin E sahəsindən təxminən 3 metrə yaxın dərinlikdən aşkar olunan qəbir bu baxımdan maraqlıdır. Diqqət çəkən cəhətlərdən biri qəbirdən üzə çıxarılan skeletin üzərində qırmızı boyaq və həsir qalıqlarının olmasıdır (Şəkil 5).

Şəkil 4. Naxçıvanın Neolit dövrü dulusçularının hazırladığı boyalı və reliyef ornamentli qablar (I Kültəpə).

Şəkil 5. Naxçıvanın Neolit dövrü toxucularının hazırladığı həsir qalığı (I Kültəpə).

Bu tapıntı Azərbaycan ərazisində toxuculuğun Neolit dövründən mövcud olduğu təsdiq edir. Ölülərin yaşayış məkanında dəfn edilməsi, onların üzərində və evlərin döşəməsində aşkar edilən həsir qalıqları, yerə basdırılmış təsərrüfat qabları, həmçinin boyaq qabı və digər nümunələr oturaq həyat tərzi və ilkin əkinçilik vərdişlərinin mənimsəniliyindən xəbər verir.

Bələliklə, 2013-2016-cı illərdə I Kültəpədən aşkar edilən tapıntıların tədqiqi Neolit dövrünün son mərhələsində Naxçıvan ərazisində yaşamış qədim tayfaların məşğulliyətində əkinçilik, maldarlıq, dulusçuluğun əsas yer tutduğunu göstərir. Bununla yanaşı daşışləmə, obsidian emalı və mübadiləsi də əhəmiyyətli mövqə tutmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Alməmmədov X.İ. “Qarabağın arxeoloji abidələri toplusu”. I kitab. Bakı: Çap-Art, 2016, 448 s.
2. Aхундов Т.И. У истоков Кавказской цивилизации. Неолит Азербайджана. Шому-тепе. Баку: Наука, 2012, 386 с.
3. Baxşəliyev V., Morro C., Berthon R., Quliyeva Z., Sarıaltun S. Kültəpə yaşayış yerində 2015-2016-ci illərdə aparılan arxeoloji araşdırmlar // Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar-2015-2016. Bakı, 2017, 604 səh. 542-562.
4. Həbibullayev O.H. Kültəpədə arxeoloji qazıntılar. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1959, 134 s.
5. Quliyeva Z. 2014-2015-ci illərdə Naxçıvançay vadisinin neolit və eneolit abidələrin aşkar edilən daş alətlər // Azərbaycan arxeologiyası, Cild: 19, №1, Bakı, 2016, 33-46.
6. Абубулаев О.А. Энеолит и бронза на территории Нахичеванский АССР. Баку: Элм, 1982, 316 с. Baxşəliyev V., Novruzov Z. Sirabda arxeoloji araşdırmlar. Bakı: Oskar, 2010, 160 s.
7. Берс Е.М. Археологические памятники Свердловска и его окрестностей. Свердловское книжное издательство. 1963, 93 с.
8. Мунчаев Р.М. Кавказ на заре бронзового века, М.: Наука, 1975, 415 с.
9. Бахшалиев В.Б. Новые материалы неолита и энеолита из Нахчывана // Российская археология, 2015, № 2, с. 136-145.
10. Kikuradze T. Neolithische Siedlungen von Kvemo-Kartli, Georgien. // Materialien zur Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie. München, 1986, Band 29, 118 s.
11. Khademi N.F., Abedi A., Glascock M.D., Eskandari N. And Khazaee M. 2013, p.1964 Provenance of prehistoric obsidian artifacts from Kul Tepe, northwestern Iran using X-ray fluorescence (XRF) analysis. Journal of Archaeological Science, 2013, 40, p. 1956-1965.
12. Kopanias K., Beuger C., Carter T., Fox S., Hadjikaumis A., Kourtessi-Philippakis G., Livarda A., Macginnis. The Tell Nader and Tell Baqrta Project in the Kurdistan Region of Iraq: Preliminary Report of the 2011 Season. Submitted for publication in SUBARTU - Archaeological Journal of the Kurdistan Region of Iraq (April 2012).
13. Mellaart J. Earliest Civilizations of the Near East. Thames and Hudson Limited, London, 1965, 142 p.
14. Özkaya V., Coşkun A. Körtik Tepe. // The Neolithic Turkey. Vol. 1. Archeology and Art Publications, İstanbul, 2011, pp. 89-127.
15. Voigt M.M. Hajji Firuz Tepe, Iran: The Neolithic Settlement. Philadelphia: University of Pennsylvania, 1983, 396 p.

SUMMARY

ZEYNEB GULIYEVA

EMPLOYMENT OF THE NEOLITHIC TRIBES OF NAKHCHIVAN

The article examined the occupation, including the lifestyle of the ancient tribes of Nakhchivan. Finds related to this period were discovered in the settlement of Kultepe I.

The artifacts of this monument are represented by large grain graters, bone and stone hoes, obsidian, flint tools, utility pits found under the floors of round houses testify that the creators of primitive agriculture lived back in the Neolithic period, i.e. 9 thousand years ago. They had the skills of farming, cattle breeding, handicraft including weaving.

Key words: Nakhchivan, Neolithic age, employment, agriculture, weaving, pottery.

РЕЗЮМЕ

ЗЕЙНАБ ГУЛИЕВА

ЗАНЯТИЯ НЕОЛИТИЧЕСКИХ ПЛЕМЕН НАХЧЫВАНА

В статье было исследованы занятия, в том числе образ жизни древних племен Нахчывана. Найдки, относящиеся к этому периоду, были обнаружены в поселении Кюльтепе I. Артефакты этого памятника, представлены крупными зернотерками, костяными и каменными мотыгами, обсидиановые, кремневыми орудиями труда, хозяйственными ямами, обнаруженных под полами круглых домах свидетельствуют, что создатели первобытного земледелия проживали в Нахчыване еще в период Неолита, т.е. 9 тысяч лет тому назад. Они имели навыки земледелия, скотоводства, ремесленничества, в том числе и ткачества. Не случайно, что самые древние находки по ткачеству была найдена в Нахчыване.

Ключевые слова: Нахчыван, период Неолита, занятия, земледелие, ткачество, гончарное дело.

Məqalə AMEA-nin müxbir üzvü, tarix üzrə elmlər doktoru, professor Hacifəxrəddin Səfərli tərəfindən təqdim olunmuşdur.

Məqalə daxil olmuşdur: 3 avqust 2019-cu il

Çapa qəbul edilmişdir: 25 sentyabr 2019-cu il

UOT: 93/94 (479.242)

NURLANA ƏLİYEVA
AMEA Naxçıvan Bölməsi
 nurlana_aliyeva@gmail.com

ARAZ-TÜRK RESPUBLİKASININ TARİXİ COĞRAFIYASI

Birinci Dünya müharibəsində məğlubiyyətə uğrayan Osmanlı dövləti 30 oktyabr 1918-ci ildə imzalanmış Mudros müqaviləsinin şərtlərinə uyğun olaraq ordusunu Naxçıvandan çıxarmağa məcbur oldu. Osmanlı ordusunun Naxçıvandan çıxarılmasını bütün Azərbaycan ictimaiyyəti kədərlə qarşılıdı. Müqaviləyə görə, Osmanlı dövləti Azərbaycanı, eləcə də Naxçıvanı tərk etməli idi. Bütün bunlara baxmayaraq, siyasi vəziyyəti həddindən artıq çətin və mürəkkəb olan Osmanlı dövləti Naxçıvanı darda qoymadı. Kazım Qarabəkir paşanın dəstəyi ilə Naxçıvan Müsəlman Milli Şurası bölgənin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün Araz-Türk Cümhuriyyətini yaratdı. Araz-Türk Respublikasının yaradılmasında yeganə məqsəd Naxçıvanın üzləşdiyi təhlükələri aradan qaldırmaq idi. Araz-Türk Respublikasının yaranması Naxçıvanın tarixi coğrafiyasına təsir-siz ötüşməmişdir. XX əsrin əvvəllərində Naxçıvanda qurulmuş Araz-Türk Respublikası mürəkkəb hərbi-siyasi şəraitdə bu diyarın erməni təcavüzcündən xilas edilməsinə və ölkənin ərazi bütövlüyünün təmin olunmasına uğurla xidmət etmişdir. Cəmi beş ay fəaliyyət göstərən bu qurum torpaqlarımızın erməni daşnaklarının əlinə keçməsinə imkan verməməklə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ərazi bütövlüyünü xidmət etdi. Araz-Türk Respublikası dövründə əldə edilmiş nailiyyətlər təkcə o dövr üçün yox, Naxçıvan bölgəsinin taleyi, bu günü və gələcəyi üçün də çox böyük əhəmiyyətə malikdir.

Açar sözlər: Naxçıvan, Araz-Türk Respublikası, XX əsrin əvvəlləri, erməni daşnakları, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, Osmanlı dövləti, tarixi coğrafiya

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti fəaliyyət göstərdiyi illərdə çətin daxili və xarici amillərlə qarşılaşdığını Naxçıvana istənilən səviyyədə diqqət yetirə bilməmişdir. Bundan istifadə edən erməni daşnakları bölgəyə ardı-arası kəsilməyən basqınlar etmiş, əhalini qorxu və vahimə içərisində saxlamış, onları soyqırıma məruz qoymuş, Naxçıvanı azərbaycanlılardan təmizləməyə çalışaraq onu xəyalı “Böyük Ermənistən”a qatmaq istəmişlər. Hətta ermənilər torpaq iddiaları ilə bağlı layihə hazırlamış və bunu Ənvər paşaya təqdim etmişdilər. Bu layihəyə görə, Naxçıvan və Ordubadla birlikdə Sürməli, Axalkələk, Eçmədzin, İrəvan (qəzası), Borçalı, Qazax, Şərur-Dərələyəz, Qarabağ və Zəngəzur qəzaları Ermənistana verilməli idi. Ermənilər bu tələblərini onunla əsaslandırırdılar ki, guya bu qəzaların əhalisinin 70 faizi ermənilərdir. Əslində isə Şərur-Dərələyəz qəzasında əhalinin 72,3 faizini, Naxçıvan qəzasında 62,5 faizini, İrəvan qəzasında 60,2 faizini, Sürməlidə 70 faizini, Qarayazıda 89 faizini azərbaycanlılar təşkil edirdi [7, s. 366]. Bu-na görə də ermənilərin öz istəklərinin həyata keçirilməsinin qarşısını almaq, bölgənin təhlükəsizliyini təmin etmək və ermənilər tərəfindən işgalina yol verməmək üçün Araz-Türk Respublikası yaradıldı.

Yarandığı dövrdən Araz-Türk Respublikası hökuməti Naxçıvanın Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olduğunu elan etmiş, onunla əlaqələr yaratmağa çalışmış, birləşmək üçün yollar aramış və Azərbaycan hökumətindən yardım istəmişdi. Araz-Türk Hökumətinin bu addımları Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tərəfindən razılıqla qəbul olunmuş və müəyyən tədbirlər görülmüşdü. Belə ki, “Azərbaycan parlamentinin yaradılması haqqında qanun”da yazılırdı ki, Azərbaycan ərazisini... İrəvan quberniyasının bəzi hissələri

təşkil edir. Parlamentə İrəvan quberniyasının Azərbaycan hissəsindən (Naxçıvan, Şərur və Ordubaddan səhbət gedir) üç nəfər millət vəkili seçilməlidir [3].

Araz-Türk Respublikasının ərazisi, mərkəzi və yaranma tarixi ilə bağlı tarixşunaslıqda müxtəlif fikirlər vardır. N.Mustafanın yazdığını görə, mərkəzi İqdır olan bu hökumət Ordubaddan Sürməliyədək olan torpaqları [9], Türkiyə generalı V.Ünüvarın yazdığını görə isə, Araz-Türk hökuməti Ordubaddan Zəngibasar bölgəsinədək olan əraziləri əhatə etmişdir [15, s. 4-9]. Bununla bağlı akademik İsmayıł Hacıyevin də tədqiqatları maraq doğurur. Akademik İ.Hacıyev tarixi tədqiqatlarda Araz-Türk Respublikasının yaranma tarixi və yerinin mübahisəli olduğunu qeyd edir [4]. Ə.Əliyevə görə, bu respublika 1918-ci ilin iyul-avqust aylarında, Q.Mədətov, L.Hüseynzadə, S.Sadiqova görə isə, türk qoşunlarının Naxçıvanı tərk etməsindən əvvəl yaradılmışdır. A.Hacıyev Respublikanın 1918-ci il noyabrın sonunda yarandığını yazır [6]. Müəlliflərdən bəziləri (N.Mustafa, A.Gökdəmir, Z.Acar və başqları) Araz-Türk Respublikasının yaranma tarixini noyabrın 3-ü götürürlər [9, 14, 12]. Professor İ.Musayev bu faktların bir qismini təhlil etdiyindən sonra da dəqiq tarixi göstərə bilməmiş, bunun təxminən 1918-ci ilin noyabrinə, yəni Türkiyə qoşunlarının Azərbaycandan, o cümlədən də Naxçıvan bölgəsindən getdikləri dövrə təsadüf etdiyini yazmışdır [10, s.112]. İ.Atnur Araz-Türk Respublikasının quruluş tarixini noyabrın 18-i olaraq qeyd etmişdir. Nazim Mustafa “Milli mücadilə qəhrəmanı – İbrahim bəy Cahangiroğlu” məqaləsində yazır: “30 oktyabr 1918-ci ildə imzalanan Mudros sazişinə əsasən, türk ordusu 1914-cü il sərhədlərinə çəkilmək məcburiyyətində qaldığından və bununla da, ermənilərin həmin əraziləri işgal etmək təhlükəsi yarandığından Ordubaddan Sürməliyədək ərazinin nümayəndələri noyabrın 3-də Qəmərli qəsəbəsinə toplanaraq Araz-Türk Hökuməti qurmaq haqqında qərar çıxarırlar”.

A.Gökdəmir isə yazır: “Bölgənin türk-islam əhalisinin təmsilçiləri Kamerli (Qəmərli) qəsəbəsinə toplaşaraq böyük bir məclis qurmuşlardı. Başda Naxçıvan olmaqla Rəvanın güneyindən, Şərur, Eçmiyədzin və Sürməlidən gələn nümayəndələr toplanmışdı. Müzakirələr edildikdən sonra bir hökumət qurulmasına qərar verilmişdi. Hökumət 6 üzvündən və bir hökumət rəisindən ibarət idi. 3 noyabr 1918-ci ildə mərkəzi İqdır olmaqla Araz-Türk Hökuməti quruldu”.

Müəllif əsərinin qeydində yazır ki, burada hökumətin bəyannaması vardır və Rüştü bəyə müraciət tarixi 3 noyabr 1918-ci ildir. Ona görə də, Araz-Türk Hökuməti bu tarixdə yaradılmışdır. Bu fikri və tarixi Ziya Zakir Acar da təsdiq edir [12, s. 374]. Akademik İ.Hacıyev bir sıra məntiqi mülahizələri, tarixi hadisələrin təhlilini əsas götürərək, Araz-Türk Respublikasının 1918-ci il noyabrın 3-də yaradıldığını qeyd edir [3].

Ə.E.Gökdəmir də Araz-Türk Respublikasının 1918-ci ilin noyabrın 3-də qurulduğunu qeyd etmişdir [14, s. 63-66].

Mərhum professor H.Cəfərov isə yaranma tarixini 18 noyabr tarixi olduğunu qeyd edir və bu məsələni belə şərh edir: “16 noyabr 1918-ci il tarixdə IX Ordu komandanlığına göndərilən bir telegrafda müvəqqəti Araz-Türk Hökuməti və hökumətin Qəmərli, Naxçıvan, Şərur, Zəngibasar, Vedibasar və Gəncəbasarlı üzvlərinin imzaları vardır. 16 noyabrda hökumət adına təsadüf etsək də, 18 noyabrda Qəmərlidə böyük bir yığıncaq keçirilmiş və Araz-Türk vadisi müsəlmanlarının nümayəndələri Araz-Türk Hökuməti qurduqlarını elan etmişdilər. Həmin tarixdə bu, 9-cu Qafqaz diviziya komandiri Rüşdü bəy tərəfindən IX Orduya bildirilmişdi. 18 noyabrda keçirilən yığıncaqda yaradılmış hökumət Araz-Türk Hökuməti olaraq elan edildi. Yaqub Şövqü paşanın əmri ilə yaradılan təşkilatlar nəticəsində Araz hökuməti adlı hökumət qurulmasına qərar verildi. 18 noyabrda keçirilən yığıncaqda bu ada türk sözü əlavə olundu. Aparılan təhlillərdən belə nəticəyə gəldik ki, 1918-ci il 3 noyabr tarixi daha doğru olandır” [1, s. 57].

Araz-Türk Respublikasının sərhədlərinə gəldikdə isə onunla da bağlı müxtəlif fikirlər vardır. H.Cəfərov arxiv materiallarına əsaslanaraq yazır ki, onun hüdudları Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz, Ordubad qəzalarını, habelə Sərdarabad, Uluxanlı, Vedibasar, Qəmərli və Mehri ərazilərini əhatə edir [1, s. 57]. A.Hacıyev də Araz-Türk Respublikası

sının ərazisinə Naxçıvan və Şərur – Dərələyəz qəzalarının, Sərdarabad, Uluxanlı, Vedi-basar, Kəmərli, Mehri və s. bölgələrin daxil olmasını qeyd edir [6, s. 37]. Burda A.Hacıyev Qəmərlini Kəmərli kimi vermişdir.

İ.Atnur mənbələrə əsaslanaraq Araz-Türk Respublikasının sərhəd daxilini belə vermişdir: Eçmiədzinin (üç kilsə) bir hissəsi, Sərdarabad, Uluxanlı, (Zəngibasar) Qəmərli (Gərnibasar), Vedi (Vedibasar), Şərur, Naxçıvan, Ordubad və Sürməli. Müəllif sonra qeyd edir ki, bəzi müəlliflər Ordubadın Araz-Türk Respublikasının tərkibinə daxil olmadığını bildirir. Ancaq müəllif bildirir ki, Culfa və Ordubad Naxçıvan qəzasının tərkibində olduğu üçün Ordubad ayrıca verilməmişdir [13, s. 109].

General Veysəl Ünivara görə isə, Araz-Türk Hökuməti Ordubaddan Gərnibasar (Qəmərli) bölgəsinə qədər dağlarla Araz çayı arasındaki ərazini əhatə edirdi” [15, s. 16].

Akademik İ.Hacıyev yazır ki, Araz-Türk Respublikasının hüdudları Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz qəzalarını, Ordubad mahalını, habelə Sərdarabad, Uluxanlı, Vedi-basar, Qəmərli, Mehri və s. əraziləri əhatə edirdi. Sahəsi 8696 kv. km, əhalisi bir milyon nəfər-dən artıq olmuşdur [4, s. 147].

AMEA-nın müxbir üzvü H.Səfərli də Araz-Türk Respublikasının sərhədlərini cə-hətlərə uyğun olaraq vermişdir. O yazır: “Bu respublika şərqdə Sərdarabad və İqdir, qərbdə Mehri və Nüvədi daxil olmaqla, şimalda İstisudan, cənubda Araz çayınınadək bö-yük bir ərazini əhatə edirdi. Bu əraziyə Sürməli qəzası, Üçmüəzzin qəzasının bir hissəsi, Sərdarabad, İrəvan qəzasının bir hissəsi, Uluxanlı, Qəmərli, Vedi-basar, Şərur-Dərələyəz qəzası, Naxçıvan qəzası, Ordubad qəzası, Mehri bölgəsi daxil idi” [11, s. 27].

A.Hacıyev tədqiqatlara əsaslanaraq qeyd edir ki, Araz-Türk Respublikası əhalisinin gözlədiyi köməyi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti göstərə bilmədiyinə görə, Cənub-Qərbi Qafqaz Demokratik Respublikasının yarandığı ilk gündən Araz-Türk Respublikasının ərazisi formal olaraq onun tərkibinə daxil edildi. Düşünmək olar ki, Cənub-Qərbi Qafqaz Demokratik Respublikasının yaranması ilə Araz-Türk Respublikasının mövcudluğuna son qoyulacaq, lakin bu respublika CQQDR-na qədər də, onunla paralel də, ta 1919-cu ilin iyununa qədər – CQQDR öz fəaliyyətini dayandırıldıqdan sonra da mövcud idi. Tarixi sənədlərdə bu qeyri-adi vəziyyət Azərbaycan Respublikası hərbi attaşesinin Azərbaycan Ordusunun Baş ştabına yazdığı raportda belə izah edilir: “Naxçıvan və Şərur qəzalarına gəldikdə isə, onların Cənub-Qərbi Respublikanın ərazisinə daxil edilməsi bu qəzaların Azərbaycana faktiki mənsubluğunun qeyri-müəyyənliyi ilə izah olunur. Cənub-Qərbi Qafqaz Demokratik Respublikasının tərkibinə daxil olma formal xarakter daşıyırırdı, çünki ancaq Qars Respublikasının elan edilməsi aktında öz əksini tapmışdı, faktiki olaraq isə Araz-Türk Respublikası müstəqil mövcud olan respublika idi [6, s. 40]. Noyabrın 30-da keçirilən konfransda Araz-Türk Respublikası ilə Milli Müsəlman (İslam) Şurası birləşərək Batumdan Ordubada qədər ərazidə “Qars Müsəlman Şurası” hökuməti yaradılır. Araz-Türk Respublikasının Hərbi naziri İbrahim bəy Cahangiroğlu şura rəisi seçilir. 17-18 yanvar 1919-cu ildə III Qafqaz konfransı keçirilir. Həmin gecə qəbul edilən qərara əsasən, sədr İbrahim bəy Cahangiroğlu olmaqla müvəqqəti Milli Cə-nub-Qərbi Qafqaz hökuməti təşkil edilir. Axıskə, Axılkələk, Ərdahan, Oltu, Kağızman, İqdir, Şavşat, Qəmərli, Naxçıvan, Ordubad, Qars, Batum bu hökumətin tərkibinə daxil idi. Yəni Milli Şuranın sərhədləri eyni ilə mühafizə edilirdi [4, s. 151].

Bu birləşməni əsas götürən bir sıra tədqiqatçılar Araz-Türk Respublikasının möv-cudluğunu 3(18) noyabr 1918-30 noyabr 1918-ci il tarixləri ilə əlaqələndirir, 30 noyabr tarixini Araz-Türk Respublikasının fəaliyyətinin son tarixi hesab edirlər. Lakin İ.Musa-yev, A.Hacıyev, İ.E.Atnurun da göstərdikləri kimi, bu birləşmə sərf formal səciyyə daşı-mış, sadəcə 1918-ci il dekabrın 1-də Qars Müsəlman Milli Şurası tərəfindən “Cənub-Qərbi Qafqaz Cümhuriyyətinin yaranması haqqında” qərar-akt qəbul edilərkən onun ərazisi sayılan mahalların sırasında Naxçıvan və Şərur qəzalarının da adları çəkilmişdi”. Araz-Türk Respublikası Cənub-Qərbi Qafqaz Cümhuriyyəti ilə paralel olaraq öz fəaliy-

yətini davam etdirmişdi [2, s. 56]. İ.Atnur yazar ki, Cənub-Qərbi Qafqaz Cumhuriyyətinin Naxçıvan və İqdır bölgələrini həqiqətən öz sərhədləri daxilinə alması, bu regionda hökumət qurması mümkün deyildi. Çünkü 10 dekabrda başlayan erməni hücumları nəticəsində İqdır, Uluxanlı, Qəmərli tamamilə ermənilərin nəzarəti altına keçmiş, regionun Qars ilə əlaqələri kəsilmişdir. Naxçıvanda da Milli Şura hökuməti var idi. Qarsdan Naxçıvana getmək üçün Türkiyə və İran sərhədlərindən keçmək lazımlı gəlirdi. Belə bir vəziyyətdə Cənub-Qərbi Qafqaz Cumhuriyyətinin sərhədlərinin Batumi'dən Ordubada qədər uzanması fikri həqiqətə uyğun olmayıb, bu ancaq özünü böyük göstərmək, soydaşlarına sahib çıxma hissindən faydalanaq məqsədi daşıyırırdı [13, s. 138].

Bu respublikanın mərkəzi barədə də fikirlər müxtəlifdir. Tədqiqatlarda Araz-Türk Respublikasının mərkəzinin Naxçıvan, Qars, İqdır, Qəmərli və b. şəhərlər olduğu göstərilir. Quruluş bəyannaməsində İqdır yazılmışdır. İ.Atnur yazar ki, mərkəz rəsmən İqdır göstərilsə də, burada heç bir yığıncaq keçirilməmişdir. Hökumətin elanı və bütün tədbirlər Qəmərlidə olmuşdur [13, s. 98].

Akademik İ.Hacıyev Qars ərazisi Araz-Türk Respublikasının tərkib hissəsi olduğundan onun mərkəzinin Qars olmasının qeyri-mümkünlüyünü bildirmiş və bu hökumətin mərkəzinin Naxçıvan şəhəri olduğunu qeyd etmişdir [2, s. 49]. L.Hüseynzadə də “Araz şahiddir” kitabında Naxçıvandakı hadisələrdən bəhs edərək yazar: “Oktyabr ayının son günləri id. Kazım Qarabəkir paşanın son iqamətgahı olan Rəhim xanın evinin qarşısında çoxlu adamlar toplaşmışdı... Burada Naxçıvanın gələcək taleyi-dövlətçilik statusu haqqında məsələ müzakirə edilirdi. Bu iclasda Kazım Qarabəkir paşa dedi: “Naxçıvanın gələcək müqəddəratını təmin etmək üçün burada bir hökumət qurulması vacib və zəruridir. Zatən siz naxçıvanlılar milli azadlıq mübarizəsində tarixə şanlı səhifələr yazmışsınız. Dövlətçilik hüququna və ləyaqətinə maliksiniz. Siz bu hüququ, haqqı döyüş meydanlarında düşmənə qələbə çalaraq qazanmışsınız. Şərqi qapısında, Naxçıvanda bir cumhuriyyət qurulmalıdır” [8, s. 46]. Buradan da aydın olur ki, mərkəz Naxçıvan şəhəri olmuşdur.

Son olaraq qeyd etmək olar ki, XX əsrin əvvəllərində Naxçıvanda qurulmuş Araz-Türk Respublikası mürəkkəb hərbi-siyasi şəraitdə bu diyarın erməni təcavüzündən xilas edilməsinə və ölkənin ərazi bütövlüyünün təmin olunmasına uğurla xidmət etmişdir. Cəmi beş ay fəaliyyət göstərən bu qurum torpaqlarımızın erməni daşnaqlarının əlinə keçməsinə imkan verməməklə Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin ərazi bütövlüyünə xidmət etmişdir. Araz-Türk Respublikası dövründə əldə edilmiş nailiyyətlər təkcə o dövr üçün yox, Naxçıvan bölgəsinin taleyi, bu günü və gələcəyi üçün də çox böyük əhəmiyyətə malikdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfərov H. Araz-Türk Respublikası və Naxçıvanın tarixində onun yeri. Naxçıvan, 2009, №19, s. 56-64.
2. Hacıyev İ. Araz-Türk Respublikası//Təfəkkür. 2016, №1(10), s. 46-60.
3. Hacıyev İ. Araz-Türk Respublikası Naxçıvanın erməni işğalından qorunmasında mühüm rol oynamışdır. “Şərq qapısı” qəzeti, 26 yanvar, 2013.
4. Hacıyev İ. Araz-Türk Respublikasının yaranması və bölgənin erməni işğalından qorunması uğrunda mübarizəsi//Dövlət idarəciliyi: nəzəriyyə və təcrübə. 2018, №1(61), s. 145-154.
5. Hacıyev İ. Naxçıvan Azərbaycanın dövlətçilik tarixində. Bakı: Elm, 2018, 372 s.
6. Hacıyev A. Qars və Araz-Türk respublikalarının tarixindən. Bakı: Azərnəşr, 1994, 97 s.
7. Həsənli C. Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin xarici siyasəti (1918-1920). Bakı: Garisma MMC, 2009, 576 s.
8. Hüseynzadə L. Araz şahiddir. Türk ordu generalı Kazım Qarabəkir paşa Naxçıvanda (1918-1920-ci illər). Bakı: Nurlan, 2001, 80 s.

9. Mustafa N. Milli mücadilə qəhrəmanı – İbrahim bəy Cahangiroğlu. "Xalq qəzeti", 1998, 30 may.
10. Musayev İ.Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər). Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1998, 385 s.
11. Səfərli H. Naxçıvan bölgəsinin tarixi-coğrafiyası haqqında qeydlər//AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri. İctimai və humanitar elmlər seriyası. 2012, №1, cild 8. s.26-31.
12. Acar Z.Z. Araz-Türk Cumhuriyeti/II Uluslararası Aras havzası sempozyumu. İstanbul, 13-15 Aralıq 2001, s.372-386.
13. Atnur İ. Osmanlı idarəciliyindən Sovet idarəciliyinə qədər Naxçıvan (1918-1921). Naxçıvan: Əcəmi, 2013, 496 s.
14. Gökdemir E. Cənubi-Qərbi Qafqaz hökuməti. Ankara, 1998, 307 s.
15. Ünüvar V. Naxçıvanda 8 ay bolşeviklərlə üz-üzə (1920-1921). Naxçıvan: Əcəmi, 2014, 96 s.

SUMMARY

NURLANA ALIYEVA

HISTORICAL GEOGRAPHY OF THE ARAZ-TURKISH REPUBLIC

The Ottoman Empire, which was defeated in the first World War, was forced to withdraw its army from Nakhchivan in accordance with the Armistice of Mudros signed on October 30, 1918. The entire Azerbaijani community was sorry about the withdrawal of the Ottoman army from Nakhchivan. Under the terms of the Armistice of Mudros, the Ottomans agreed to pull their troops out of Azerbaijan, as well as Nakhchivan. But the Ottoman Empire, whose political situation was extremely difficult and complicated, did not allow the occupation of Nakhchivan. With the support of Kazim Karabekir Pasha, the Muslim National Council of Nakhchivan established the Araz-Turkic Republic in order to ensure the security of the region. The only purpose of establishment of the Araz-Turkic Republic was to eliminate the threats that Nakhchivan faced. The establishment of the Araz-Turkic Republic influenced the historical geography of Nakhchivan. The Araz-Turkic Republic, founded in the early 20th century in Nakhchivan, successfully served to save this land from Armenian aggression and to ensure the territorial integrity of the country. Existing for only five months, this organization has served the territorial integrity of the Azerbaijan Democratic Republic and prevented Armenian occupation. The achievements of the Araz-Turkic Republic are of great importance not only for that period, but also for the fate of the territory, the present and future of Nakhchivan.

Key words: Nakhchivan, Araz-Turkic Republic, early 20th century, Armenian dashnaks, Azerbaijan Democratic Republic, the Ottoman state, historical geography.

РЕЗЮМЕ

НУРЛНА АЛИЕВА

ИСТОРИЧЕСКАЯ ГЕОГРАФИЯ АРАЗСКО-ТЮРКСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Побежденное в Первой мировой войне Османское государство было вынуждено вывести свою армию из Нахчывана в соответствии с условиями Мудросского договора, подписанного 30 октября 1918 года. Вывод османской армии из Нахчывана печально воспринят всей азербайджанской общественностью. Согласно соглашению, Османское государство должно было покинуть Азербайджан, а также Нахчivan. Несмотря на все это, Османское государство, политическая ситуация для которого была чрезвычайно трудной и

сложной, не оставил в беде Нахчыван. При поддержке Казима Карабекир-паши Нахчыванский мусульманский национальный совет учредил Аразско-Тюркскую Республику для обеспечения безопасности в регионе. Единственная цель создания Аразско-Тюркской Республики состояла в том, чтобы устранить угрозы, с которыми столкнулся Нахчыван. Появление Аразско-Тюркской Республики не повлияло на историческую географию Нахчывана. Основанная в начале XX века в Нахчыване Аразско-Тюркская Республика в сложных военно-политических условиях успешно служила спасению от армянской агрессии и обеспечению территориальной целостности страны. Эта республика, которая действовала всего пять месяцев, не позволяла переходу наших земель в руки армянских дашнаков, служила территориальной целостности Азербайджанской Демократической Республики. Достигнутые успехи в период Аразско-Тюркской Республики, имели большое значение не только для того времени, но и для исторической судьбы будущего Нахчыванского региона.

Ключевые слова: Нахчыван, Аразско-Тюркская Республика, начало XX века, армянские дашнаки, Азербайджанская Демократическая Республика, Османское государство, историческая география

Məqalə AMEA-nin həqiqi üzvü, tarix üzrə elmlər doktoru, professor İsmayıllı Hacıyev tərəfindən təqdim olunmuşdur.

Məqalə daxil olmuşdur: 4 avqust 2019-cu il

Çapa qəbul edilmişdir: 25 sentyabr 2019-cu il

FİLOLOGİYA

UOT: 811.512.162

AKİF İMANLI

Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
akifimanli@mail.ru

ŞƏBNƏM ƏLİYEVA

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu
shebnemeliyeva@gmail.com

NAXÇIVAN ÇEVRƏSİNİN BƏZİ OYKONİMLƏRİ HAQQINDA

Məqalədə Naxçıvan Muxtar Respublikasının çevrəsinə daxil etdiyimiz Türkiyə Cumhuriyyətinin Qars vilayətinin tərkibində ilçə (rayon, bölgə) statusuna malik Sarıqamışın bir çox yaşayış yeri adlarının, yəni oykonimlərin mənşəcə izahı, yaranma yolları araşdırılır. Burada ilçə adı kimi Sarıqamış, ilçədə Yuxarı Sarıqamış adlı kənd adı izah edilir: yəni Sarıqamış inzibati ərazi adı (ilçə adı) kimi həm xoronim (yunanca “el”, “ölkə” adı deməkdir), həm də oykonim (yunanca “yaşayış məntəqəsi” adı deməkdir) adlar qrupu kimi izah edilir. Eyni zamanda Naxçıvan Muxtar Respublikasının Şərur rayonu və onun çevrəsində yerləşən Türkiyə Cumhuriyyətinin İğdir və Qars vilayətlərinə daxil olan bölgələrin yaşayış yeri adlarının (oykonimlərin) araşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Məqalədə eyni zamanda Sarıqamış ilçəsinə daxil olan digər yaşayış yeri adları – Alisofu (Əlisofu), Asboğa kimi oykonimlər də mənşəcə tədqiq edilir, yaranma və formallaşma yolları ümumtürk toponomik və linqvistik qanuna uyğunluqları əsasında araşdırılır. Tədqiqat nəticəsində müəyyən olunur ki, bu ərazidə mövcud olan adlar ən qədim türk adlarıdır.

Açar sözlər: onomastik vahid, oykonim, oronim, xoronim, etnooykonim, Sarıqamış, Alisofu, Asboğa.

Yaşayış yeri adlarının (oykonimlərin) araşdırılması göstərir ki, bu adlar müxtəlif səbəblər əsasında yaranmış, ümumtürk linqvistik qanuna uyğunluğu ilə formalaşmışdır. Oykonimlərin bir çoxu qədim türk tayfalarının adını özündə yaşadır, bəziləri nəsil, tərə adlarından yaranmış, elələri də var ki, kəndi binə etmiş şəxslərin adını daşıyır, relyef quruluşu ilə əlaqədar yaranan oykonimlər də nəzərə çarpır. Bundan başqa, su obyektləri, dağ, dərə, gül, çiçək və s. bu kimi adları özündə eks etdirən oykonimlərə də tez-tez rast gəlmək mümkündür. Bir sözlə, ümumtürk toponimiyasında advermə qanuna uyğunluqları və ənənələri bütün türk ərazilərində müşahidə olunur. Bu adlarda xalqın tarixi keçmişinin izləri, adət-ənənəsi, həyat tərzinin əlamətləri yaşayır. Ona görə də onomastik vahidlərin, xüsusilə oykonimlərin öyrənilməsinin bir çox böyük elmi və tarixi əhəmiyyəti vardır. Bu baxımdan bizim tədqiqata cəlb etdiyimiz Naxçıvan Muxtar Respublikasının Şərur rayonu və onun çevrəsində yerləşən Türkiyə Cumhuriyyətinin İğdir və Qars vilayətlərinə daxil olan bölgələrin yaşayış yeri adlarının (oykonimlərin) öyrənilməsi də vacib məsələlərdən biridir. Çünkü bu ərazilər qədimdən türklərin yaşadığı yerlərdir, ərazinin toponomik səviyyəsi ümumtürk arealına aiddir.

Bu yazıda əsas məqsədimiz Qars vilayətinin ərazi və kəndlərinin sayına görə böyük bölgəsi (ilçəsi) olan Sarıqamışın bəzi oykonimlərinin mənşəyini araşdırmaq, etimoloji təhlilini vermək, oykonimlərin linqvistik xüsusiyyətlərini izah etməkdir. Adları yazı üslubumuza uyğun olaraq, ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçiririk.

Sarıqamış (Sarıqamış). Sarıqamış ilçe adıdır. İlçədə Yuxarı Sarıqamış kənd adı da qeydə alınmışdır. Elmi mənbələrlə tanış olduqda məlum olur ki, ümumtürk toponimiyasında xeyli miqdarda sarı komponentli oykonim və oronim qeydə alınmışdır. Təkcə onu qeyd etmək kifayətdir ki, vaxtı ilə Qərbi Azərbaycan ərazisi adlandırdığımız indiki Ermənistanda sarı komponentli otuz toponim olmuşdur [6, s. 365-366].

Sarı komponentli yaşayış yeri adlarından biri də, əlbəttə, haqqında bəhs etdiyimiz Sarıqamışdır. Eyniadlı oykonim Azərbaycan Respublikasının Neftçala və Samux bölgələrində də vardır. Neftçaladakı Sarıqamış oykonimi mənşə etibarilə belə izah edilir ki, yaşayış məntəqəsi Sarıqamış adlı ərazidə salındığı üçün belə adlandırılmışdır [5, s. 428].

Samux rayonundakı Sarıqamış adı da yuxarıda verilən izaha uyğun şəkildədir: “Toponim sarı və qamış sözlərindən ibarət olub, “sarı qamışlıqda salınmış kənd” mənasındadır (yenə orada). Bu izahları Qars vilayətindəki (Türkiyə Cümhuriyyəti) Sarıqamışa şamil etmək olarmı?

Sarıqamış adı XVI əsr Osmanlı Təhrir Dəftərlərində “Sarıqamışlı Türkmen oymağrı” adı ilə qeyd edilmişdir. Sarıqamışa adlarını verən Türkmen boyu Xəzər gölünün şərqindəki Sarıqamış Çuxurundan gəlmədir [2, s. 1].

F.Kırzioğluya istinad edən N.Aydın yazır ki, indiki Sarıqamış ilçəsinə adını verən buranın şimal-şərqindəki kiçik dağ kəndi Sarıqamışa Osmanlı Təhrir Dəftərlərində Sarıqamışlı deyilir. Şamlıqlarla əhatə olunan və 2225 m yüksəklikdəki bu kəndciyəzdə qamış yetişməsinə imkan yoxdur. Bu adın Xəzər ilə Aral gölü arasındaki Sarıqamış Çuxurundan gələn bir qırğız və ya qaraqalpaq oymağından qaldığı anlaşılır. Bunun kimi Tuzlucada və ya Səlim ilçəsindəki Qamuşlu, Qamışlı kəndlərində Çingizlərlə gələn bir oymaqdan qaldığını sanırıq (yenə orada).

Rus tarixçisi Dimitri Kantemirin “Osmanlı imperatorluğunun yüksəliş və çöküşü tarixi” əsərində adı çəkilən Sarıqamış kazakları “Dnepr çayı ilə Dnestr çayları arasında yaşayan xalqa türklərin verdiyi addır” – deməsini N.Aydın coğrafi termin kimi qəbul edir.

Kazak xəzərlərdən rus dilinə təhrif formasında keçən bir sözdür. “Sarıqamış kazakları” ifadəsi, əlbəttə ki, Sarıqamış adlı ərazidə yaşayan kazaklar anlamına gələ bilər.

Bu gün Aral dənizi və Amudərya deltasının cənub qərbində yerləşən Sarıqamış Çuxuru adlı qapalı bir çökəklik vardır ki, bu çökəklik yaxın bir tarixdə sularla örtülmüş və bir vaxtlar Amudəryanın Xəzər dənizinə tökülen bir qolunun buradan keçdiyi sanılır. Digər bir məlumatda bildirilir ki, Ceyhun çayının axdığı çuxura “Sarıqamış çuxuru” deyilir. Bu, Türkistanla əlaqəli bir kənd adıdır.

Nurhan Aydin qüvvətli bir əminliklə təxmin edir ki, Sarıqamışlı Türkmen oymağı 1853-1856-ci illərdəki Osmanlı-rus Krim hərbi zamanında bu yerlərə gəlmişlər. Sarıqamışın şəhər mərkəzi olaraq qurulması 1882-ci ildə ruslar tərəfindən olmuşdur [2, s. 1-2].

Bura qədər deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, Sarıqamış adı etnooykonim olaraq Sarıqamışlı adından yaranmışdır. Sarıqamışlı isə Sarıqamış Çuxurundan köç edib bu ərazidə yerləşən insanların yaşayış yerinə verdiyi addır. Sarıqamışlı adındakı aidlik, mənsubluq mahiyyəti daşıyan -lı şəkilçisi vasitəsilə Sarıqamış yer adından Sarıqamışlı nəsil, yaxud tırə adı yaranmışdır. Sonralar -lı şəkilçisi dilin qənaət prinsipinə müvafiq olaraq tələffüzdən düşmüş, ərazinin adı sadəcə olaraq Sarıqamış adlandırılmışdır. Sarıqamış inzibati-ərazi vahidi, yəni ilçe (rayon) adıdır. Ona görə də bu adı xoronimlər qrupuna aid etmək olar. (Xoronim yunanca el, ölkə adı mənasındadır). Nəsil, yaxud tırə adından yarandığı üzün etnonim mənşəlidir. İlçənin adı müasir dil baxımından rəng bildirən sarı sözü ilə bitki adı olan qamış sözünün birləşməsindən yaranmış, morfoloji cəhətdən mürəkkəb söz kimi formalaşmış, sonra onomastik vahid kimi inzibati-ərazi adına çevrilmişdir. Sarıqamış mürəkkəb söz kimi birinci növ təyini söz birləşməsi əsasında yaranmışdır. Sözlər arasındaki qrammatik (sintaktik) əlaqə yanaşmadır.

Sarıqamış ilçəsində mənşəcə eyni olan Yuxarı Sarıqamış adlı yaşayış yeri də vardır. Buradakı Yuxarı sözü fərqləndirici funksiya yerinə yetirir, yəni eyni adlı (idientik)

toponimləri bir-birindən fərqləndirmək üçün adətən, “böyük”, “kiçik”, “aşağı”, “yuxarı” və s. bu kimi sözlərdən istifadə edilir.

Yuxarı Sarıqamış etnooykonimdir.

Alisofu (Əlisofu). Bu kəndin adı iki komponentdən ibarətdir: Ali+Sofu. Burada Ali (Azərbaycan türkçəsində Əli) şəxs adıdır, yəni antroponimdir. Bu ad ərəb xəlifəsi Əlinin adından müsəlmanlar arasında geniş yayılmışdır. (Əli ərəbcə “ali, ulu, yüksək” mənalarını verir). Sofu isə “sufi təriqətinə malik olan” anlamına gəlir. Sofu sufi sözünün təhrif formasıdır. Sufi sözündən Sofilər nəslə formalaşmışdır. Bu nəsildən olan insanların adına sufi (sofu) sözünün sanki təxəllüs kimi əlavə edilməsi ənənəsi müşahidə edilən məsələdir. Alisofu (Əlisofu) adı da bu yolla yaranmışdır.

Ərəbcə sufi sözünün hərfi mənəsi “yun əbali” deməkdir. Sufilik islam dinində mistik cərəyan, təlim olmuşdur. VIII əsrədə İraq və Suriyada yaranmışdır. IX-X əsrlərdə İran, Azərbaycan və Orta Asiyada da yayılmışdır. Sufiliyin səciyyəvi cəhətləri bunlardır: idealist metafizikanın (irfanın) xüsusi tərki-dünya praktikası ilə birləşdirilməsi, müridin mistik məhəbbət yolu ilə Allahı dərk etməyə və tədricən ona qovuşmağa yaxınlaşması təlimi. Sufilər xüsusi rəqslər və ya duaların sonsuz təkrarı ilə intuitiv idraka, “nurlanma” ya, ekstaza cəhd edirdilər. Sufilik təliminin banisi Zünnun əl-Misri və Əbu Abdullah əl-Mühəsibî adlı şəxslər olmuşdur [4, s. 91].

Alisofu (Əlisofu) kəndinin adı antroponim mənşəlidir, yəni şəxs adından yaranmışdır. Ona görə də antropooykonimdir. Görünür, kəndin əsasını Əlisofu adlı şəxs qoymuşundan yaşayış yeri onun adı ilə adlandırılmışdır.

Əlisofu linqvistik baxımdan “xüsusi ad+ ümumi ad” formuluasında əsasında yanaşma əlaqəli birinci növ təyini söz birləşməsi formasına uyğun mürəkkəb söz kimi təşəkkül tapmış, sonra bu mürəkkəb söz forması oykonimləşərək onomastik vahidə çevrilmişdir.

Asboğa. Bu adı Asbuğa şəklində təqdim edən N.Aydın yazır ki, Asbuğa adının, bu gün də kəndlilər aralarında danişarkən söylədikləri kimi Has-Pungardan təhrif olduğu bəlliidir [2, s. 128]. Xalq etimologiyasına əsaslanan bu izahi qənaətbəxş hesab etmək doğru olmaz. Çünkü adın tərkibindəki as\az qədim türk boylarından birinin adını eks etdirir.

Azərbaycan ölkə adının kökündəki azər boy adının yaranmasında əsas özək olan az boyu türk etnosu içində çoxsaylı soylardan biri idi. Az etnoniminin as variansi da geniş yayılmışdır. Göytürk yazılarında az budun (az xalqı) və az kişi (az adam) adına, Kuban epiqrafiyasında “eren az ayırtım (az ərənlərindən ayırdım)” ifadəsinə rast gəlmək olur. Müxtəlif türk xalqlarının boy – soy (tayfa – nəsil) bölgüsü kimi diqqəti çəkən və tərkibində az\az komponentini yaşıdan etnonimlər böyük maraq doğurur. Məsələn, baş-qırt – katay boyundakı as, assı boyları, balkarların as adlanması, özbəklərin 32 əsas boyu sırasında A.Vamberinin as boyunu qeyd etməsi, qırğızlarda aziq boyu, nəhayət, qədim Azərbaycan əhalisinin az adlanan bir qisminin sonralar azər boyu kimi tanınması azların türklüyüne şübhə yeri qoymur [1, s. 12-13].

F.Ağasıoğlu çox doğru qeyd edir ki, soyadı çox vaxt həmin soyun yaşadığı bölgədə toponim kimi də yayılır; Orta Asiyada As, Assa, Sirdərya ətrafında Asa, Asnas, Asar, Ural və Volqa – Kama bölgələrində Assı, Asılı, Ası, Krimda Ass, Böyük – Ass, Assı – Çorakçı, Temes – Ass və s. Əski və yeni erməni mənbələri türk boyları yaşıyan Anadolu – İran – Qafqaz bölgələrində az\az soyadını eks etdirən xeyli dağ, çay, kənd, oba adı – toponim qeyd etmişdir: Az, Aza, Azalı, Azax, Azaklar, Azbuğa\Azboğa, Az – kala, Az – Pınar və s. (1, s. 14).

Asboğa\Asbuğa kənd adındakı ikinci komponent, görünəcək kimi, buğa\boğa sözündən ibarətdir. Buğa sözü leksikoqrafik mənbələrdə “hələ burulmamış və işə qoyulmamış döllük heyvan (qaramal); kələ” [3, s. 318], “damazlıq erkək siğir, boğa kimi çox güclü görünən, vücudu yaxşı gəlişmiş (dəliqanlı)” [7, s. 292] kimi izah olunur.

Beləliklə, Asboğa\Asbuğa kənd adının etimoloji izahını “güclü (dəliqanlı) as (lar)” kimi düşünmək olar.

Qeyd olunan kənd adını ərazinin coğrafi mövqeyi, relyef quruluşu ilə də izah etmək mümkündür. Qədim türk dillərində “alt, aşağı hissə” mənasında işlənən ast sözü olmuşdur [5, s. 44]; bir də topominlərin tərkibində “keçid” mənasını ifadə edən boğaz sözü işlənməkdədir. Ola bilər ki, ast və boğaz sözlərinin birləşməsi (ast +boğaz formulası) əsasında kəndin adı formalışmışdır. Astboğaz sözü tələffüz ağırlığı yaratlığından sözün tərkibindəki iki yanaşı kar samitlərdən (st) biri, yəni “t” səsi və sondakı “z” zamiti tələffüzdən düşmüş, əhalinin danışq dilində Asboğa formasını almış və bu cür də rəsmiləşdirilmişdir. Əlbəttə, adın belə izahı bir ehtimaldır.

Asboğa kəndinin as\az türk boy adından yaranması elmi izah baxımından daha doğrudur. Ona görə də bu adı etnooykonim kimi qəbul etmək olar.

Asboğa oykonimi iki ümumi adın birləşməsi, yəni “ümumi ad + ümumi ad” formulası əsasında, yanaşma əlaqəli birinci növ təyini söz birləşməsi əlaməti ilə mürəkkəb söz forması almış və mürəkkəb söz şəklində də oykonimləşmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağasioğlu F. Azər xalqı. Bakı: Ağrıdağ, 2000, 432 s.
2. Aydın N. Her yönüyle Sarıkamış. Erzurum: Okyanus (Bakanlar) matbaası, 2006, 472 s.
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. I cild, Bakı: Şərq – Qərb, 2006, 744 s.
4. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. IX cild, Bakı: Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının Baş redaksiyası, 1986, 624 s.
5. Azərbaycan topominları: Ensiklopedik lüğət. Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası, 1999, 586 s.
6. Budaqov B.Ə., Qeybullayev Q.Ə. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli topominlərin izahlı lüğəti. Bakı: Oğuz eli, 1998, 455 s.
7. Türkçe sözlük. Ankara Türk Dil Kurumu, 2005, 22-44 s.

SUMMARY

AKIF IMANLI
SHEBNEM ALIYEVA

ABOUT SOME OYCONYMS OF NAKHCIVAN CIRCLE

The article explores ways of formation and original explanation of some residential areas such as oyconyms of Sarykamych having a status (region, district) Kars province of The Turkish Republic including the Nakhchivan Autonomous Republic circle. Here the name of Sarykamysh is explained as a name of village Upper Sarykamysh. Sarykamysh as an administrative area name is either choronym or oyconym (in Greece it means “residential point” at the same time investigation the names of residential areas including Iğdır and Kars provinces of the Turkish Republic located in the circle of Sharur region of the Nakhchivan Autonomous Republic has a great importance.

The article also explores originally other habitats included in the Sarykamysh district- Alisofu and Asboga and explores the ways in which they are formed and formed on the basis of national toponymic and linguistic regularities. As a result of research it is clear that the names in the area are the oldest Turkish names.

Key words: onomastic unit, oyconym, chorus, ethnooykonym, sarykamysh, alisofu, asboga

РЕЗЮМЕ

**АКИФ ИМАНЛЫ
ШАБНАМ АЛИЕВА**

**О НЕКОТОРЫХ НАЗВАНИЙ МЕСТНОСТЕЙ, ПРИЛЕГАЮЩИХ К
НАХЧЫВАНУ**

В статье исследуются ойконимы (названия населённых пунктов) Сарыгамыша со статусом ильча (района, региона) в составе Карской области Турецкой Республики, Нахчыванской Автономной Республике местностей, то есть изучаются происхождение этих названий и пути их возникновения. Здесь топонимическая единица «Сарыгамыш» рассматривается как название крупного административно-территориального деления, то есть Сарыгамыш как название ильчи (района), так и мелького поселения, то есть название села в составе ильчи, того же района, именуемого Юхары Сарыгамыш (Верхний Сарыгамыш). Иначе говоря, топонимическая единица «Сарыгамыш» рассматривается как хороним, так и ойконим. В то же время важное значение имеет изучение ойконимов других местностей, входящих в Игдирскую и Карскую области Турецкой Республики, близлежащих к Шарурскому району Нахчыванской Автономной Республики местностей.

В статье на основе общетюркских топономических и лингвистических закономерностей также исследуются такие ойконимы, как Алисофу, Асбога и другие названия поселений, входящих в Сарыгамышскую ильчу, пути их образования и формирования. В результате исследования установлено, что рассмотренные названия поселений на этой территории являются древнетюркскими.

Ключевые слова: ономастическая единица, ойконим, ороним, хороним, этноойконим, Сарыгамыш, Алисофу, Асбога.

Məqalə filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Sədaqət Həsənova tərəfindən təqdim olunmuşdur.

Məqalə daxil olmuşdur: 20 avqust 2019-cu il

Çapa qəbul edilmişdir: 25 sentyabr 2019-cu il

UOT: 811.512.162

SƏDAQƏT HƏSƏNOVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, professor
Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu
sedaqethesenova@gmail.com

ZƏLİMXAN YAQUB VƏ ƏDƏBİ DİLİMİZ

Məqalədə Azərbaycanın tanınmış şairi Zəlimxan Yaqubun dil və üslub xüsusiyyətlərinindən danışılır. Ədəbi dilin ayrı-ayrı söz sənətkarlarının yaradıcılığı əsasında araşdırılmasının zəruriliyi göstərilir və bu baxımdan işin aktuallığı əsaslandırılır. Şairin poetik irləndən alınan örnəklər əsasında onun Azərbaycan ədəbi dilinə münasibəti, nitq mədəniyyəti tarixindəki mövqeyi üzə çıxarılır. Zəlimxan Yaqubun dilinin axıcılığı, təbiilik və sadəliyi onun ümumxalq dilindən qaynaqlanması ilə izah olunur. Şairin deyim və ifadələriinin təhlili əsasında yaradıcılığının dil-üslub keyfiyyətləri dəyərləndirilir.

Bundan başqa, məqalədə Zəlimxan Yaqubun sözə mübasibətini ifadə edən misraları elmi-nəzəri cəhətdən təhlilə cəlb olunur. Şairin sözə yanaşmasının bir neçə istiqaməti göstərilir, Azərbaycan dilinin bədii-estetik səviyyəsini təsdiq edən faktlara önmə verilir. Şairin söz və ifadələr üzərində üslub əməliyyəti aparmasını sübut edən amillərdən bəhs olunur. Nəticədə Zəlimxan Yaqubun dilimizin bədii yüksəkliyə qalxmasındaki xidməti, bədii dilə təzə nəfəs gətirməsi, fərqli bir canlılıq verməsi faktik materiallarla əsaslandırılır.

Açar sözlər: Zəlimxan Yaqub, Azərbaycan ədəbi dili, üslub, bədililik, söz, ifadə

*Söz kəsdim, söz doğradım, sözdən tutdum şələmi,
Tanrıının özü yonub mən tutduğum qələmi.
Zəlimxan Yaqub*

Bütün qələm sahiblərinin sözdən istifadəsi və faydalananması təbiidir. Lakin söz sənətkarları içərisində nitq mədəniyyəti, söz seçmək, söz işlətmək qabiliyyəti baxımdan seçilən şairlər vardır. Onlardan biri də Zəlimxan Yaqubdur.

Zəlimxan Yaqubun üslubunda bədii dilimiz diqqəti çəkəcək dərəcədə canlanmış, yeni inkişaf istiqaməti qazanmışdır. Bədii dilin məziyyəti şairin poeziyasında sözlərin ritm və ahəngindən başlayır, dilin canlılıq və dinamikliyi nəticəsində yüksək poetik əhvalla davam edərək yüksəyə qalxır:

Zəlimxan yenə də çatdı xanlığa,
Güldü gözəlliyn taxtı, görüsdük,
Ay salam gətirdi, Gün əhsən dedi,
Dünyanın ən gözəl vaxtı görüşdük [5, s. 9].

Zəlimxanı duyğu və düşüncələri xanlığa çatdırırsa, qələmi də sözləri Zəlimxanlığa (bədii dilimizin axarının çağdaş zirvəsinə) çatdırır. Bu, bir gerçəklilikdir ki, bütün dövr-lərdə milliliyi üstün tutan bədii dilimiz şairin qələmi ilə canlanaraq fəallaşdı. Şairin dilinin ən böyük əhəmiyyəti odur ki, onun simasında poetik dilimiz yenidən yüksək inkişafa başlayır, bədii sözdən istifadə mədəniyyəti yeni mərhələyə qədəm qoyur. Fikrimizcə, şairin dil sadəliyi, bir tərəfdən də, onun yüksək poetik təfəkkür mədəniyyəti ilə bağlıdır. “Peygəmbərimiz demişdir: “Ərzin altında Allahın xəzinələri vardır ki, şairlərin dili bu xəzinələrin açarıdır” [1, s. 35]. Poetik dili ümumxalq danişiq dilinə yaxınlaşdırmaq Zəlimxan Yaqubun seçkin xidmətlərindən biridir. Şairin dilində söz və ifadələrin böyük bədii-estetik ləyaqəti onun sənətkarlıqda ən böyük uğurlarındandır.

Anı bir baxışla gəldik üz-üzə,
 Kimdi bu ceyranı buraxan düzə,
 Biri mələk dedi, biri möcüzə,
 Şairlər ortada söz oynatdilar [5, s. 28].

Şerin digər bəndi xalqa bağlılığın, uzun yüzillərdən bəri gələn adət-ənənələrə ehtiramın təzahürünü göstərən söz və fikirlər, ilhamlı ifadələr, xalq poeziyasının üslub çalarlarını yaşatmaq və öz fərdi üslub çaları ilə birləşdirmək baxımından diqqəti cəlb edir:

Can çıçək olanda nəfəs tər olar,
 Dodaq bal olanda yanaq zər olar,
 Dedilər, məclisdə bədnəzər olar,
 Çevirib başına duz oynatdilar [5, s. 28].

Zəlimxanın dilində söz üslub fürsəti əldə edir və adı ünsiyyət məqsədli sözlər öz yerini asanlıqla üslub imkanlarına verir. “Şairin poetik təfəkkürünün açarı, oxucuya təsiretmə vasitəsi onun dilidir” [2, s. 15]. Doğrudan da, şairin dilində ayrılıqda işlənəndə adı görünən sözlər poetik məzmun alır və xalq danişq elementləri kimi təqdim olunur. Dilində xalqın ruhunu, deyim tərzini yaşıdan Zəlimxan Yaqub, demək olar ki, bütün əsərlərində sözün məziyyətini artırmağa xidmət edir. Xalq deyiminin poetik dilə güclü müdaxiləsi, bədii-estistik vasitələrin aparıcı mövqeyə keçməsi, obrazlılığın hər tərəfdən dilə gəlməsi, ifadələrin fikir təqdimini aktivləşdirməsi, danişq-ünsiyyət gözəlliyinin çıxalması, canlı nitq ünsürlərinin sıxlaması şairin üslub keyfiyyətlərini təyin edən xüsusiyyətlərdir. Onun poetik dilində tərənnümlə reallıq sintez təşkil edir:

Nədi sərr saxlamaq, sərr, mən bilirdim,
 Gizli sevgiləri pir mən bilirdim,
 Bir Allah bilirdi, bir mən bilirdim,
 Dillərdə saz oldum “söz” deyə-deyə [5, s. 46].

Sözlərin şairin qələmindəki təqdimi bədii düşüncəni yeniləşdirir, söz duyumunu sürətləndirir. Dilə, onun leksik-qrammatik tərkibinə yeni bədii təfəkkür prizmasından yanaşmalar üsluba dərinlik və təravət götirir. Şairin dilində az sözlə böyük mətləbləri ifadə etmək, gözlənilməz üslub məqamları tez-tez diqqəti çəkir. Onun deyimləri söz daxilindəki mənənanı üzə çıxarmaq qüdrətinə malikdir. Zəlimxan Yaqubun ifadələri, sözləri işlətmə bacarığı bədii dilin məziyyətlərini göstərmə imkanı qazanır və dilin milli ruh baxımından dərinliyi heyrət doğurur:

Ürəkdən-ürəyə dil körpüsü var,
 Görüşdən-görüşə gül körpüsü var,
 Gizli sevdaların qıl körpüsü var,
 Çatarmı keçməyə dözümüm, tabım,
 Mən sənin qəlbinə necə yol tapım? [5, s. 47].

Zəlimxan Yaqubun əsərlərinin bədii məzmun zənginliyinin bolluğu ilə seçilir ki, bu, poetik söz ustalığının təzahürüdür. “Fikri necə təqdim etmək?” sualına cavab tapmaq hər bir söz ustadının önemli vəzifələrindən biridir. Bu məsələdə heç bir çətinlik çəkməyən şair leksik-qrammatik dil faktlarını elə bir istiqamətə yönəldir ki, onlar qrammatiklikdən uzaqlaşınb üslub faktlarına çevrilir. Zəlimxan Yaqubun dilindəki kamil forma, məcazlaşma sürəti, poetizmlərin səliqə-sahmanı xüsusi poetik xəzinə yaradır və dilimiz şeir sənətinin dili kimi yeni üslubi sanbal və çəki kimi uğur əldə edir. Yığcam ifadələrlə geniş obrazlılıq, fikir aydınlığı, təqdimetmə gözəlliyi üslub dəyəri olmaq keyfiyyəti ilə nəticələnir:

Milləti rüşvət yedi,
 Xalqı siyasət yedi,
 Haqqı xəyanət yedi,
 Oğulsan, bu dəndləri,
 Dağ boyda naməndləri

Kürəyindən at, yaşa! [5, s. 66].

Hadisə, obyekt və obrazlara aydın və dürüst müəllif mövqeyi, obrazlı düşüncə işiğında reallığın tərənnümü, orijinal yaradıcılıq üslubu, sözlərə vurğunluğun yüksək həddə çatması, fikrin əsas yükünün poetik əhatəyə düşən sözün dərin məna kəsərində özünü göstərməsi bədii estetikliyin dəyərini ortaya qoyur. Şair elə bir poetik şərait yaradır ki, meydana çıxan üslub mühiti sözün gücünü sübut edir. Sözlərin üslubi-semantik enerjisinin çoxalması dərinliklərə nüfuz etdiricə bədii-estetik bolluq yaranır. Dilə yaradıcı münasibət bəsləyən şairlərin poeziyasında bu keyfiyyət birinci sırada dayanır. Bu mənada, Zəlimxan Yaqub öndə dayanan şairlərdəndir. Şairin poetik fikir tutumu genişliyi ilə seçilir. Əsərlərinin həcmi nə qədər geniş olsa da, sözlərin seçimi və axıçılığı onları yığcamlaşdırır:

Ellərlə görüşüm çox şirin oldu,
Arılar bal qoydu gülümün üstə,
Elə çıçəklədi sözlər, kəlmələr,
Bir çəmən gəyərdi dilimin üstə [5, s. 70].

Zəlimxan Yaqub sözlərin poetikasını kəşf edir, onları hərəkətə gətirir, onun qələmində təfəkkür və düşüncə ilə sözün əlaqəsi yetkinlik həddinə çatır. Şairin söz və ifadələrlə yaratdığı poetik imkan üslubi xaslığı təmin edir və beləliklə, bədii dilin estetik əhatəsini genişləndirir. Zəlimxan Yaqubun orijinal poetik nəfəs və duyumu dilinə hakim olur. Səmimilik bədii təntənəyə gətirib çıxarır. Şairin poeziyasında sözlərin düzümündəki poetik mədəniyyət həmişə yüksəkdədir:

Bəxtimiz qalxanda şölə saçmışıq,
Bəxtimiz yatanda gözdən qaçmışıq.
Nə qədər nadana ağız açmışıq
Boğaz çəkə-çəkə, dil çəkə-çəkə [5, s. 71].

Zəlimxan Yaqubun dilindəki rəngarəng liriklik, təzə söz mühitləri, təqdimetmənin cazibəsi, məna kamilliyi, ifadələrin bədii əks-sədası, deyilmə ehtirası bədii ideyanı asanlıqla anlada bilir. Şairin poeziyasındaki dil faktları göstərir ki, bədii söz köhnəlmir, o, poetikliyi ilə hər zaman təzədir və onu sarsıdacaq qüvvə yoxdur. Şairin poeziyasında söz demək adı bir həvəsdən uzaqdır, bu sözlərin arxasında dilə sevgi ilə dolu ürək dayanıb. Şair sözlərin mənalarını çək-çevir edir, qaydalaşdırır və onları üslubi fəallığa sövq edir. Sözlərin semantikası üslub məziyyətinə gətirib çıxarır. Zəlimxan Yaqubun dilində bəzən ifadə tərzi mənadan da yüksəyə qalxır ki, bu, şairin dil-üslub özəlliklərindən birincisidir:

Sözün yolu, izi nədir,
Sehrləyən bizi nədir,
Bilməsən ki, xəzinədir,
Səndən dili bilən olmaz.
...Qanında bir səylik varsa,
Canında bir keylik varsa,
Ruhunda ögeylilik varsa,
Səndən dili bilən olmaz [5, s. 83].

Şairin qələmində dilimizin möcüzə yaratmaq keyfiyyətinin nəfəsi duyulur və bu qabarlıqlığı ilə öz təsirini göstərir. Poetik dərinləşmə təsdiq edir ki, bədii əlvaniqliqda olan dil materialları içərisində əhəmiyyətsiz söz yoxdur. Bu mühitdə bütün dil materialları dinamikliyi ilə yüksəkdə dayanır. Şairin nitqi dilin bütün qatlarına nəzər salır, heç bir dil faktına etinasız yanaşmır. Zəlimxan Yaqubun dilində yeni söz-ifadə yaratmaq cəhdini özünü göstərir və bu fəallıq şairin öz qələminə xas olan *məcnunluğun zilə qalxan çığı*, *esqin Qıratı*, *məhəbbətin şahlıq taxtı*, *sevgi yağışları*, *dəli ümid*, *buz məhəbbət*, *dərdin dastanı*, *xəstə sevgi*, *ölü həsrət*, *dolu düşüncələr*, *dəli duyğular*, *fikir dustağı*, *varaq yanğısı*, *ayna ürək*, *duru könlük*, *ağrı damarı*, *ah damarı*, *sözün yaşı (ili)*, *dərdin pası*, *dərdin*

şahi, oyunbaz siyaset və s. kimi onlarla orijinal ifadələrin meydana çıxması ilə yekunlaşır, məcazlaşma prosesinə qoşulan sözlər üslub faktları kimi yaşamını davam etdirir.

Zəlimxan Yaqubun dilində daxili və zahiri bəzəyini qoruyub saxlayan poetik aforizmlər, digər dil vahidləri kimi bünövrəsini xalq ruhundan alan deyimlər, dilimizin təravətini həmişə qoruyacaq faktorlar kimi inam yaradır. Bədii gerçəkliyə dönen həyat həqiqətləri şairin dilində qabarılılığı ilə diqqəti çəkir:

Qəribi çox olan vətən yazıqdı! [5, s. 69].

Həyatda hər şeylə bacardı insan,

Bacara bilmədi tamahlar ilə [5, s. 104].

Zəiflər bolluğunda yaxşılar az görünür [5, s. 136] və s.

Sözü əzizləyən şair bəzən bir söz və ya ifadə ilə bitkin bir mətn anlamı təsiri bağışlayır və dilimizin bədii təsir imkanlarının bolluğunu təsdiq edir. Əsas sənətkarlıq problemi olan xəlqilik onun bütün əsərlərində hiss olunur. Şair xalq danışığından qaynaqlandığı üçün onun poetik dili çox mükəmməldir. Bu ali qaynağa söykənməklə şair sözə qida verir, sözləri bir-birinə hörür, möhtəşəm bir poetik ortam yaratmağa nail olur ki, bu, dilin zənginliyinə xidmət etmək nümunəsi kimi dəyərləndirilməyə layıqdir. Ana dilini inkişaf etdirmək və zənginləşdirmək arzusunu vətənpərvərliyin ifadəsi hesab edənlər yanılmayıblar [4, s. 7].

Zəlimxan Yaqubun sözə münasibəti çoxistiqamətlidir. Şairin sözə tələbkarlıqla yanaşması “söz necə olmalıdır, nə etməlidir?” sualına cavabını ortaya qoyur:

Sözgülə, söz mərmi, söz qurşun gərək,

Söz millət, söz ordu, söz qoşun gərək.

Qoruya göyləri yad nəfəsindən,

Burnu qanamaya bir quşun gərək [5, s. 109].

Söz gərək düşmənin qəddini əyə [5, s. 110].

Fil var, qarışqaca hörməti yoxdur [5, s. 127].

Könül dünyasında sözheykəlləşər [5, s. 134]...

Sözdən danışan şairin təəssüfü də dərindir: *Sözün qılincını saldıq kəsərdən* [5, s. 109]. Zəlimxan Yaqub böyük Füzuli haqqında yazdığı şerində onu “söz dağı ucaldan Fərhad” hesab edərək təvazökarlıqla deyir:

Şöhrətin o qədər yüksəklərdədir,

Bircə pilləsinə çata bilmədim [5, s. 141].

Halbuki bu gün Zəlimxan zirvəsinə çatmaq istəyənlərin sayı, yəqin ki, az deyil. Zəlimxanın aşağıdakı misralarını oxuyanda Füzuliyyə verdiyi qiymətin özünə də yaraşdırığını dərk edirsən:

Köhnə sözün, qədim sözün təzələrdən təzə qalıb,

Ulu sözün əyyamına yeni bir əyyam gətirib [5, s. 139].

Zəlimxan sözü, nəfəsi ilə dilimizə yeni ab-hava gətirən şair kimi dəyərlidir. Onun qələmində bir sözün ayrı-ayrı üslub mənalara yönəldilməsi poetik əhval baxımından orijinal təsirin əhatə dairəsini genişləndirir. Üsluba səliqə-sahman verən, təbii və təzə üslub çalarlarına imza atan şair sözü sevə-sevə, əzizləyə-əzizləyə işlədir, sözlərin istifadə sürəti çoxaldıqca bədii ləyaqəti də yüksəlir. Şairin dilində fikir, məqsəd cazibəli deyimlərin ixtiyarına keçir. Xalq deyimlərinin şirinliyi və nəfəsi şairin poeziyasını folklor yaradıcılığı ilə birləşdirir və bu prosesdə fəallaşan sözlər yeni bir vüsətlə təqdim olunur. Bədii təzadın yüksək olduğu aşağıdakı örəyin ümumxalq şerindən seçilməməsi bunun sonucudur:

Sən şeytan yoluyla qazandığını

Mən Allah yoluyla çoxdan almışam.

Boynumda heç kəsin minnəti yoxdur,

Mənə nə verilib, haqdan almışam [5, s. 107].

Və ya bədii təzadın bundan daha gözəl ifadəsinin mümkünluğu şübhə yaradır:

Dərdini çəkə bilmirəm,
Gəl, şəklini çəkim, dünya! [5, s. 204].

Zəlimxan Yaqub sözləri bütün enerji və qüvvəti ilə rəngdən-rəngə salaraq yeniləşdirir və böyük bir sənətin dilinə layiq olduğunu sübuta yetirir. Odunu-alovunu, bəzəkdüzəyini xalqdan alan ifadələr müəllifinin xaslığını ortaya qoya bilir. Danışq dilinə olan meylin qabarıqlığı xalq hikmətindən qidalanan atalar sözü siqlətli deyimlərə meydandırır:

Nə təriflər, nə təltiflər
Ruhumuzu uyutmasın [5, s. 164].
Xalqa sadıq olan kəslər
İçində bir vətən bəslər [5, s. 165].
Qarşısına haqq çıxar haqq axtaran kəslərin [5, s. 169].
Duyan bir ürəkdə qüdrət azalmaz [5, s. 176].
Min şirin əfsanədən
Bir acı gerçek gözəl [5, s. 215].
Rahat ölümdən gözəl heç nə yoxdur dünyada [5, s. 222].
Kim xalqa qənim olub görsə işin tərsini,
Vaxtin geci-tezi var, tarix verər dərsini [5, s. 233].
Dünya nə vaxt dağılır? Nahaq haqqı dananda,
Oğruların sözünə doğrular inananda [5, s. 234].
Ayağı altında yeri görməyən
Başının üstündə Allahı görməz [5, s. 258] və s.

Zəlimxan Yaqubun ütün əsərlərində fikrin maksimal dərcədə parlaqlıq və aydınlığı üslubun təbiiliyini əsaslandırmaqla sözün poetik və semantik cəalarlarını üzə çıxarıır. Mənasında üslub əməliyyatı aparılan söz və ifadələr obrazlılığın təzə qatlarına çatır və poetik örnek kimi yeni ahəndlə sənətkarlığın dərinliyini göstərir. Üslub boyalarının qatılıq və bolluğu şairin dilini bədii xəzinə halına gətirir. Zəlimxan Yaqub sözlərin daxilinə nüfuz etməklə onları yenidən aşkarlayır, bütün məna qatlarını aça bilir. Dilə yanaşma tərzi ilə o, öz məqsədinin ifadəsini bildirir və üsluba gələn sadə, təbii və şirin danışq bədiiliyin estetikasını əsaslandırır. Söz və ifadə semantikasındaki antiteza mahiyyəti həyati əksliklərin tərənnümünə yol açır, “hər gecənin bir gündüzü var” kəlamına haqq qazandırır:

Qaranəfəs qasırğamı andıran,
Bize çox-çox mətləbləri qandıran,
Üzümüzü şillə kimi yandıran
Başımızda şimşek kimi çaxan dərd!

Kül içində his bağlamış kömürdü,
Yağış döyən, sel aparan ömürdü,
Daşqın oldu, bizi yıxdı, yomurdü,
Çaylar kimi üstümüze axan dərd [5, s. 280].

(Şerin dilindəki “yomurmək” feli qeyri-ümumişlək laksikaya aid olsa da, qafiyə və məna uyğunluğu baxımından uğurlu dil vahidi kimi yerinə düşmüş və fikrin dəqiqliyini təmin etmişdir). Bəlkə də “min illərin əvvəlindən baxan dərd”in təsirindəndir ki, aşağıdakı misralarda Dədə Qorqud dilinin sanbalı, həsrəti, təəssüfü, deyim forması hiss olunur:

Qaynar bulaq, sularının içəllər,
içəni biz olmarız!
Qədim körpü, sinən üstnən keçəllər,
keçəni biz olmariq!
Göy biçənək, payızsəni biçəllər,
biçəni biz olmariq!

Yay gələndə göy yaylağa köçəllər,
köçəni biz olmariq!
Dağ ətəyi, səndə süfrə sərellər,
sərəni biz olmariq!
Yaşıl çəmən, səndə çıçək dərəllər,
dərəni biz olmariq!
Çeşmə başı, sənə könül verəllər,
verəni biz olmariq!
Ulu Göyçə, səndə ömür sürəllər,
sürəni biz olmariq! [5, s. 269-270].

Poetik dilin bədii-estetik səviyyəsini bundan artıq təqdim etmək çətindir. Sözün xasını, mənanın dərinini seçən Zəlimxan Yaqub, Məmməd Araz haqqında dediyi kimi, “sözün başına sıgal çəkir”, “sözdən hana qurur, xalı toxuyur”. İlhamı haqdan gələn şair deyir:

Sözün hökmü, kəsəri məni şair elədi [5, s. 169].

Sözlərə adı ünsiyyət faktoru kimi baxmayan, onlardan fikir, məna qalası düzəldən Zəlimxan Yaqub söz üzərində apardığı əməliyyatı bədii dillə belə ifadə edir:

Yoğurdum, başımda ağıl elədim,
Dastana çevirdim, nağıl elədim,
Böyütdüm, bəslədim, oğul elədim,
Mən sözün anası, söz-balam mənim [5, s. 171].

Sözün “yeddiidən-yetmişə” rəngini gözünə gətirən, poeziyasına hopduran, “Tanrı-nın sözünə dirsəklənən” şair özünü “sözün sərkərdəsi” hesab etməkdə haqlıdır:

Dilimdə ilk kəlmə dinəndən bəri
Söz oldu ömrümün sərvəti, zəri.
Mənəm sərkərdəsi, mənəm əsgəri,
Söz-daşım, divarım, söz-qalam mənim [5, s. 171].

Zəlimxan Yaqub sözün səcdəsinə gəlir və sözlə yüksəlir. Şair əsərlərinin birində “Dünyanın yaxşı şeiri hər gün yazılın deyil” misrasını yazmışdır. Bu gün tam məsuliyyət və qürurla demək olar ki, Zəlimxan Yaqubun Azərbaycanın yaxşı şeir müəllifləri içərisində yeri, seckin imzalar arasında imzası vardır.

Hansı ocağın közüyəm,
Hansı nəgmənin sözüyəm,
Hansı bulağın gözüyəm,
Mən bilmirəm, ellər desin! [5, s. 277].

Zəlimxan Yaqubun bu misraları bir zaman Rəsul Rzanın dediyi “*Hansı şerim, hansı sözüm yaşayacaq məndən sonra? Mən bilmirəm, eldən soruş!*” misralarını yada salır. Azərbaycan dilini bədii ucalığa çatdırınlar cərgəsində yeri və rolü olan Zəlimxan Yaqubun ədəbi dilimizdə xidmətinin dəyərləndirilməsi, sözlerinin dillər əzbəri olması şairin söz-deyim mədəniyyətimizdə mövqeyini təsdiq edir. “R.Rza deyirdi: “Yer üzündə səadət ana dilinin ən gözəl şerini yaratmaqdır” [3, s. 158]. Düşünürük ki, Zəlimxan Yaqub gözəl şeir yazmaq xoşbəxtliyini yaşayan şairlərdəndir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əfəndiyeva T. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyəti. Bakı: Elm, 1980, 221 s.
2. Hüseynov M. Dil və poeziya. Bakı: Elm, 2008, 434 s.
3. Seyidov Y. Şairin fikir dünyası. Bakı, 1985, 180 s.
4. Seyidov Y. Yeni dövr və dil problemləri. Yazıçı və dil münasibətləri / Əsərləri, VI c. Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2007, s. 3-40.
5. Zəlimxan Yaqub. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 288 s.

SUMMARY

SADAGAT HASANOVA

ZALIMKHAN YAQUB AND OUR LITERARY LANGUAGE

In the article, the renowned poet of Azerbaijan, Zalimkhan Yaqub's language and stylistic features are discussed. Necessity of investigation of literary language is presented on the basis of separate word masters' creative activities and actuality of the research work is grounded from this point of view. On the basis of the samples obtained from the poet's poetical heritage, his attitude to Azerbaijani literary language and position in the history of speech culture are revealed. Fluency, naturalness and simplicity of Zalimkhan Yaqub's language is explained by his sourcing from common public language. In this regard, by using poet's sayings and expressions, his language-stylistic features are enumerated. Furthermore, hemistiches expressing Zalimkhan Yaqub's attitude to word in the article are involved in the analysis from SCIENTIFIC-theoretical point of view. Some trends of poet's approach to word are shown. Facts confirming figurative-aesthetic level of the Azerbaijani language are noted. Factors proving the poet's conduction of operation over words and expressions are dealt with. Consequently, Zalimkhan Yaqub's service in rising of our literary language, his bringing new breath to literary language, giving a distinctive vividness are grounded with factual materials.

Key words: language, style, artistry, word, expression.

РЕЗЮМЕ

САДАГАТ ГАСАНОВА

ЗАЛИМХАН ЯГУБ И НАШ ЛИТЕРАТУРНЫЙ ЯЗЫК

В статье рассматриваются языковые и стилистические особенности известного азербайджанского поэта Залимхана Ягуба. В ней подчеркивается необходимость изучения литературного языка на основе творчества отдельных словесников, чем и обосновывается актуальность работы. На основе примеров, полученных из поэтического наследия поэта, выясняется его отношение к азербайджанскому литературному языку, его позиция в истории культуры речи. Плавность, естественность и простота поэтической речи Залимхана Ягуба объясняется тем, что она берет своё начало из общенародного языка. На основе анализа идиомы и выражений поэта оцениваются языковые и стилистические качества его творчества.

Кроме того, в статье представлен научно-теоретический анализ поэтических строк Залимхана Ягуба, выражающих его отношение к слову. Выявлено несколько направлений поэтического подхода к слову, при этом большое значение придается фактам, подтверждающим художественно-эстетический уровень азербайджанского языка. Речь идет о факторах, доказывающих, что поэт проводит стилевые операции над словами и выражениями. В результате работы констатируется заслуга Залимхана Ягуба в возвышении им нашего языка на художественную высоту, на фактических материалах показывается привнесенное им новое – животворящая сила в наш художественный язык.

Ключевые слова: Залимхан Ягуб, азербайджанский литературный язык, стиль, художественность, слово, выражение.

Məqalə filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Akif İmanlı tərəfindən təqdim olunmuşdur.

Məqalə daxil olmuşdur: 15 avqust 2019-cu il

Çapa qəbul edilmişdir: 25 sentyabr 2019-cu il

UOT: 821.512.162: 82.02

ƏBÜLFƏZ ƏZİMLİ
*Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
 Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu
 ezimliebulfez@yahoo.com.tr*

“MOLLA NƏSRƏDDİN” DƏRGİSİNDE POETİK KOMPOZİSİYA
 (Cəlil Məmmədquluzadənin anadan olmasının 150 illiyinə)

Hər il -“Molla Nəsrəddin” ili,
 Hər gün - “Molla Nəsrəddin” gündür.

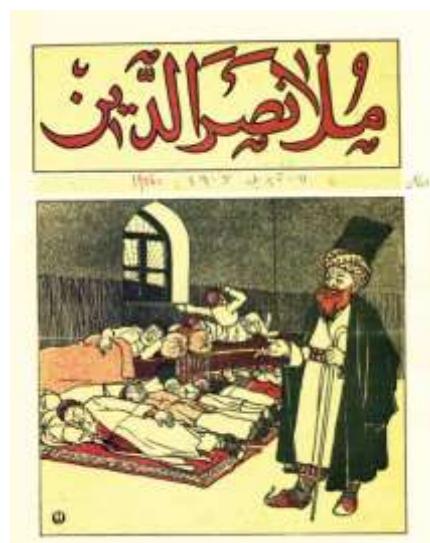
Məqalədə ilk dəfə olaraq "Molla Nəsrəddin" dərgisinin poetik kompozisiyası məsələsi təhlil edilir. Burada "Molla Nəsrəddin" jurnalının bütövlükdə xiisusi poetik kompozisiyalı nəşr olması fikri əsaslandırılır. Tərkibinə və üslubuna görə bu çoxqatlı kompozisiyanın məsələləri aşağıdakı aspektlərdən araşdırılır: janr tipinə görə poetik kompozisiya; bədii ifadəsinə görə poetik kompozisiya; üslubuna görə poetik kompozisiya; ifadə tərzinə görə petik kompozisiya; dilinə görə poetik kompozisiya; mövzusuna görə poetik kompozisiya; ideyasına görə poetik kompozisiya; formasına görə poetik kompozisiya; mətn stilinə görə poetik kompozisiya; strukturuna görə poetik kompozisiya.

Bütün bu tərkib-nişanlar dərginin məxsusi poetik bütövlüyünü inikas etdirir.

Açar sözlər: "Molla Nəsrəddin" dərgisi, poetika, kompozisiya, üslub, struktur, poetik bütövlük

Cəlil Məmmədquluzadə "Molla Nəsrəddin" dərgisində özündən əvvəlki zamanın sözünü, ədəbiyyatın mövzusunu, üsul və ideyasını təzələdi; Bununla böyük ədib yaradıcılıq içərikləri, ideya-məzmunları baxımından bilavasitə özünün zamanını – özünün ədəbi hərəkət zamanını, realizm zamanını tamamladı; gələcək zamanın sözünü milli yaddaşlara həkk elədi. Bəri başdan qeyd edək ki, "Molla Nəsrəddin" yeni poetik yaradıcılıq kitabıdır. 1906-1931-ci illərdə Tiflisdə, Bakı və Təbrizdə çıxmaqla dərginin nəşri 25 il davam etmişdir. İlk nömrəsinin ilk səhifəsi karikatura – rəsmlə başlayır: burada təsvir olunur ki, səhər gün işığı içəriyə düşsə də, bütün aləm yatmışdır-uyğudadır.

Dərginin birinci sayında Cəlil Məmmədquluzadə (Molla Nəsrəddin) ‘Sizi deyib gəlmışəm’

müraciəti ilə özünün, ümumiyyətlə, jurnalın məram və məqsədinə dair ilkin işarələr verir:

“Sizi deyib gəlmışəm, ey mənim müsəlman qardaşlarım!

O kəsləri deyib gəlmışəm ki, mənim söhbətimi xoşlamayıb, bəzi bəhanələr ilə məndən qaçıb gedirlər, məsələn, fala baxdırmağa, it boğuşdurmağa, dərvish nağılına qulaq asmağa, hamamda yatmağa və qeyri bu növ vacib əməllərə.

Çünki hükəmalar buyurublar: “sözünü o kəslərə de ki, sənə qulaq vermirlər”.

Ey mənim müsəlman qardaşlarım! Zamani ki məndən bir gülməli söz eşidib, ağzınızı göyə açıb və gözlərinizi yumub, o qədər xa-xa edib güldünüz ki, az qaldı bağırsaqlarınız yırtılsın və dəsmal əvəzinə ətəkləriniz ilə üz-gözünüzü silib “lənət şeytana” dediniz, o vaxt elə güman etməyin ki, Molla Nəsrəddinə gülürsünüz. Ey mənim müsəlman qardaşlarım! Əgər bilmək istəsəniz ki, kimin üstünə gülürsünüz, o vaxt qoyunuz qabağınıza aynanı və diqqət ilə baxınız camalınıza.

Sözümüz tamam etdim, ancaq bircə üzrüm var: məni gərək bağışlayasınız, ey mənim Türk qardaşlarım ki, mən siz ilə türkün açıq ana dili ilə danışram. Mən onu bilirəm ki, Türk dili danışmaq eyibdir və şəxsin elminin azlığına dəlalət edir, amma hərdən bir keçmiş günləri yad etmək lazımdır: salınız yadınıza o günləri ki, ananız sizi beşikdə yırğalaya-yırğalaya sizə Türk dilində laylay deyirdi və siz qulaq ağrısı səbəbinə sakit olmurduñuz. Axırı biçarə ananız sizə deyirdi: “Balam, ağlama, xorfdan gələr, səni aparar” və siz dəxi canınızın qorxusundan səsinizi kəsib ağlamaqdan sakit olurdunuz.

Hərdən bir ana dilində danışmaq ilə keçmişdə gözəl günləri yad etməyin nə eybi var?” (Molla Nəsrəddin, 1906, N-1).

Qeyd etdi ki, “Molla Nəsrəddin” yeni poetikalı yaradıcılıq kitabıdır. Onun özünəxas bədii ifadə xüsusiyyətləri, mövzu, ideya, üslub taktları vardır; bütün bədii ifadə əlamətlərində “Molla Nəsrəddin” yeni bədii yaradıcılıqların ifadə qanunları ilə fərqləndi, bədii poetikanın yeni söz, yeni üslub, yeni ideya qanunlarını yaratdı, bu ədəbiyyatın Türk və Ümmüşərq, habelə Qərb realizmini genişləndirdi, ona aydınlıq, dialektik hərəkət dinamizmi bəxş elədi.

Bədii poetikasına görə, “Molla Nəsrəddin” dərgisi təkcə Türk dünyasında deyil, habelə Şərqdə və Qərbdə yeni tipli kompozisiyaya malik yaradıcılıq aləmi idi. Bu cəhətlərinə görə idi ki, “Molla Nəsrəddin”in rolu Orta Asiya, Qazaxıstan, Böyük Türküstən, Uyğurustan, Çin, Hindistan, Pakistan, Ərəbistan, İraq, İran-Cənubi Azərbaycan, Kiçik Asiya, İstanbul, Kazan və Avropadan keçib gedirdi.

Obrazlı şəkildə dəsək, Şərq və Qərb öz dairələrində hüdudludur. “Molla Nəsrəddin” dərgisinin yayılma dairəsi, bəhsətmə məkanları isə hüdudsuz idi. Bütün bu əlamətlər, birinci növbədə, onun söz aləminin, təsir dairəsinin, ümumilikdə, bədii ifadə poetikasının yayılma kompozisiyası idi.

Kompozisiya (kompositio) latin kəlməsidir və leksik-semantik baxımdan yerləşmə, vəziyyət, tərtibetmə, birləşdirmə mənaları daşıyır. Başqa bir yatımlı ifadə ilə desək, kompozisiya bədii yaradıcılığın estetik səciyyələrinin nizamadılmışlıq qanunuñur; və bu baxımdan, kompozisiya “incəsənət əsərinin quruluşudur, onun əlamətlərinin və hissələrinin müəyyən sistemdə və ardıcılıqla yerləşdirilməsidir, obrazların birləşdirilməsi üsullarıdır və onları açıb göstərməyin bütün vasitələrinin məcmusudur” [4, s. 236].

Kompozisiya ardıcılıqlı, aydınlıq, məzmun və forma strukturu, obrazlı məntiqlə desək, ilk mənbəyindən başlayaraq, axıb gedən, çayı get-gedə gurlaşdırın, böyüdən, ona daha güclü hərəkət dinamizmi vərən ayrı-ayrı axarların, bulaqların, kiçik çayların bir axara düşməsidir. Bədii əsərin janr, obraz, ifadə tələbləri kompozisiyada əsas yer tutur: “əsərin quruluşu, onun tərkib hissələrinin düzülüşü əsərdə göstərilən həyat prosesini səciyyələndirən surətlərin, obrazların əlaqə və münasibətlərinin təşkili, hadisələrin təsviri qaydası” [3, s. 88] kompozisiyanın nəzəri-fəlsəfi poetikasıdır.

“Molla Nəsrəddin” kompozisiyalı dərgidir. “Molla Nəsrəddin” dərgisinədək bu tipli jurnal olmayıb. Rus Çarının “17 oktyabr” (1905) manifestindən sonra Mirzə Cəlilin ifadəsi ilə desək, “çox az bir müddətin fasiləsində mətbuat dünyasında xeyli bir nəfəs yenliyi əmələ gəldi. Min doqquz yüz altıncı ilin radələrində, yadimdadır, hər bir kəs hər nə kefidir, yazmağa və nəşr eləməyə başladı”. Belə bir havada Mirzə Cəlil “Kukureku” adlı bir şəkilli jurnal görür, bu jurnalda bir xoruz şəkli verilmişdir: “Xoruzun başı əsrin padşahı Nikolayın başı idи. Boğazı və bədəni xoruz idи”. Bu məlumatı yaziçı “Xatiratım” adlı memuarında qeyd etmişdir. “Kukureku” jurnalı karikaturalı və yeni məzmunlu, formalı orqan olsa da, birsahəli idи: rəsm-karikatura və satirik məzmun bir xətt üstündə idi: bu xətt, əsasən, siyasi mənalı mövqe-mənafə üstündə dayanmışdı.

“Molla Nəsrəddin” dərgisi tamamilə yeni idи. Onun yaranmasında heç bir təsir-təbliğdən danişmaq olmaz. Burada yalnız bir mənbə var: bu, Cəlil Məmmədquluzadənin bədii-poetik, milli-əxlaqi, siyasi və sosial düşüncələri, yaradıcılıq dünyasının bədii fantaziyası, təsvir və təqdimə xas olan nəhayətsiz poetika üfüqlərinin uzanıb gedən dünyası idи. Buradaca “Molla Nəsrəddin” dərgisinin əhatə dairəsini hüdüdləri olmayan Yer kürrəsinin üfüqlərinin yayılması, get-gedə uzanması ilə müqayisə etmək istərdik: Yerin üfüqlərini yaxında olmuş kimi görürsən, ancaq irəli getdikcə onun qurtarmadığını, əksinə daha da genişləndiyini anlayırsan. Bu mənada “Molla Nəsrəddin” dərgisinin məzmunu, mündəricəsi, mövzu aləmi, ideyası, poetika şəkilləri bitib-tükənməyən bir kompozisiya düzümdəndir. Bu kompozisiya “Molla Nəsrəddin” jurnalının əhatə dairəsinin (dairə kiçik, sonu-sərhədi olan bir forma deməkdir) hüdudsuzluğudur. Burada “dairə” sözünü işlətmək onun kiçikliyi olardı. Bu, “Molla Nəsrəddin”də hüdudsuzluq deməkdir. Burada kainat sözünü işlətmək doğru olardı. Kainat kompozisiya sirləri olan bir aləmdir. “Molla Nəsrəddin” də kompozisiya sistemi olan bir məcmuə kimi kainata xas şairanəliyə, fəlsəfi gerçəkliliyə, elmi məzmununa, təfəkkür-düşüncə poetikasına malikdir.

“Molla Nəsrəddin” jurnalı həm formatına, həm də yazı tərzinə, ifadə poetikasına görə yeni idи. Onun formatı, yazı tərzi Mirzə Cəlilin bədii zövqünün məhsulu idи. Jurnalın forması – onun mövzu və məzmun forması deməkdir. Hər şeydən əvvəl, Şərq və Qərb ədəbiyyatlarının poetika aləmində misli-bərabəri olmayan, yeni yaradıcılıq nümunəsi idи. Dərginin kompozisiya məzmunu, birincisi, onun bir məcmuə kimi tərtibi ilə bağlıdır. Onun Çar hökumətinin razılıq verdiyi program-manifesti belə idi:

- 1) söhbətlər; 2) atmacalar; 3) felyeton; 4) humorlu şeirlər; 5) humorlu teleqramlar;
- 6) satirik hekayələr; 7) lətifələr; 8) poçt qutusu; 9) humorlu elanlar; 10) şəxsi elanlar;
- 11) karikatura və illisturasiyalar.

Programda verilmiş bu on bir başlığın hər birinin məxsusi məzmunu və ideyası var idи. Ümumilikdə, bu başlıqların ilkin ifadə stili var idи: bu stil onların poetik ifadə tərzidir. “Molla Nəsrəddin”in tərtibində bir-birinə bağlı olan bu başlıqlar vahid bir sujet xəttinə bürünüb. “Molla Nəsrəddin”in kompozisiyası bədii struktur kompozisiyasıdır. Belə bir geniş kompozisiya tərkibini tərtib etmək hansı səbəbdən meydana gəlmişdir? Bu, hər şeydən əvvəl, bir tərəfdən jurnalın məramından irəli gəlirdisə, digər tərəfdən dünyanın müasir mənzərəsini aydın şəkildə ifadə etdirmək mahiyyəti daşıyırırdı.

Mirzə Cəlil üçün dünyanın məhdud məkanları yox idи. Onun poetika aləmində dünya öz tipik məzmununa görə yeni bir sosial-mənəvi, siyasi-ictimai genişlikdədir. Obrazlı şəkildə desək, “Molla Nəsrəddin” dərgisində dünya kompozisiyalıdır. İndiyədək nə Şərq, nə də Qərb ədəbiyyatında dünya hadisələrinə kompozisiyalardan yanaşan yox idи.

İlkinci bir halda: *həyat öz kompozisiyasını (quruluş və nizamını) itirmişdir*. Ona görə də insanlar da öz kompozisiyalarından uzaqlaşmışlar. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, kompozisiya nizam, intizam, qanun-qayda, forma-məzmun poetikasıdır. Dövrün ictimai-siyasi, mənəvi-əxlaqi və milli-ruhani nizamı pozulmuşdur. Hər bir hadisə, əhvalat, epizod və hər bir məkan, şəhər, kənd, küçə, ev – hamısı “Molla Nəsrəddin” jurnalının kompozisiyasında öz ahəngini tapırırdı. İlk nömrəsindən başlayan kompozisiya

bütün sonrakı nömrələrin struktur tərkibi oldu. Bədii janr stixiyasına görə, "Molla Nəsrəddin" jurnalında klassik bir forma, üslub, ideya, forma-məzmunun orjinallığı vardır.

Bədii poetizm jurnalın kompozisiyasiının əsas ritmidir və "Molla Nəsrəddin" dərgisinin bu stili, formatı, yeni üslub taktı Cəlil Məmmədquluzadənin bədii poetika zövqünün məhsulu idi. Jurnalın forma və üslubu onun mövzu və məzmunun ifadə tipi kimi yeni yaradıcılıq poetikası demək idi. O, çoxjanrlı dərgidir ve ondakı hər janr da öz stixiyası daxilində bitkin olmaqla, həm də, ümumiyyətlə, bədii ədəbiyyatda yeni idi.

"Molla Nəsrəddin" çoxjanrlı məcmüədir: illustrasiyalı dərgidir; felyeton dərgidir; hekayə – novella dərgidir; şeir dərgidir; xəbər, məlumat, teleqram, elan dərgidir.

Bütün bu müxtəliflik jurnalın ifadə, assosiativ poetika, sənətkarlıq zənginliyi idi. Bu baxımdan, "Molla Nəsrəddin", Cəlil Məmmədquluzadənin təbirincə desək, öz "məzağına hər babətdən müvafiq" idi. Onun aydın janrlar qalereyası, bədii-poetik və publisistik ifadə stilistikası vardır.

Rəsmi söz demək klassik Şərqiñ məşhur və məqbul sənət forması idi. Klassik təsvir, rəsm sənətinin ən populyar janrı isə miniatür rəsm idi: bu, əsasən, lirik əsərlərin məzmununu ifadə edirdi.

Mirzə Cəlil klassik rəsm sənətinə yeniliklər, yeni üslub, yeni məzmun gətirdi: ona realist, tənqidli məzmun verdi. Rəsmiñ yeni formasını bədii söz kimi təqdim etdi.

Jurnalın birinci nömrəsinin birinci səhifəsi bütünlükdə rəsmidir. Üslubuna və məzmununa uyğun olaraq, bu rəsm janrca karikaturadır.

Karikatura (caricare) italyanca şişirtmək deməkdir. Həm əsər, həm də bədii obraz növdür: "burada təsvir olunana (insan, hadisə və sairəyə) rişxənd edilməsi məqsədilə, onun xarakter (çox zaman mənfi) xüsusiyətləri qəsdən işlənilmiş şəkildə nəzərə çatdırılır [4, s. 220]. Karikatura həm romantizm, həm də realizm janridir. Mirzə Cəlil karikaturanı bədii yaradıcılığın yeni bir janrı kimi özünü bədii təxəyyülünün, realizminin daxili məzmununa yaxın bir forma kimi təqdim etdi. Xarakter etibarı ilə satirik və yumoristik məzmunu, üsluba malikdir. Mirzə Cəlil "Molla Nəsrəddin" dərgisində hər iki satirik və yumoristik xarakterindən geniş şəkildə istifadə etmişdir. Birinci rəsim yatmış adamların tablosudur.

Dördüncü səhifədə iki rəsm-karikatura verilib. Bu rəsmiñin alt yazıları da ciddi və dolgundur:

- 1)"Mən ölüm, götür bu heyvanları, ver o tüfəngi mənə";
- 2)"Pajalusta, davay rujyo, vazmi denqi".

Beşinci səhifədəki rəsm – karikatura "Dəllək" hekayəsinə aiddir.

Daha bir rəsm dərginin səkkizinci – sonuncu səhifəsindədir. Rus pristavı müsəlmanların döşünə medal taxır, müsəlmanlar əllərini yuxarı qaldırıb dua edirlər. Karikaturanın alt yazısı:

**Girbə şirəst dər giriftəni müş,
leyk müşəst der məsafi-pələng**

Mənası: "Pişik siçan tutarkən şırdır, lakin pələenglə döyüşdə siçandır".

Karikatura "Molla Nəsrəddin" dərgisinin aktiv poetik janrlarından biridir. O elə bir poetik növdür ki, təsvirinə görə hər hansı bir felyetondan, yumoristik-satirik şeirdən geri qalmır.

Üçüncü səhifənin yuxarı hissəsində "Məcmuəmizə müştəri olanlara nəsihət" başlığı ilə məsləhət-qaydalar verilir (cəmi beş nəsihətdir):

Əvvəla, məcmuəmizə müştəri olmaq üçün lazımdır istixarə etmək.

Dördüncü, məktubları elə dildə yarasınız ki, bir dənə Türk kəlməsi olmasın; türkcə yazmaq eyibdir və şəxsin elminin azlığına dəlalətdir.

Üşüncü səhifənin ikinci yarısında iki başlıqlı yazılar verilib:

"Molla Nəsrəddin" in teleqramları (3-cü səhifədə):

Peterburq-mart 30. Bütün Rusiya məmləkəti sakitlikdir, qurd quzu ilə otlayır.

Tehran-mart 30. Şah həzrətləri Yevropa səfərinə hazırlaşır.

İstanbul-mart 30. Küçə ilə gedən vaxt öskürməyi Osmanlı hökuməti əhaliyə qadağan edib.

Təbriz-mart 30. Camaata hürriyət müjdəsi verildi: belə ki, sərbazların ciyərçilik, qəssabçılıq və dilənçilik etmələrinə dövlət tərəfindən maneçilik yoxdur.

Peterburq-mart 29. Burada belə söyləyirlər ki, Orenburq müftisi cənab Sultannov jandarma qulluğuna keçir.

Şamaxı-mart 30. Müsəlmanlar tərəqqi etməkdəirlər. Bir rus aptekcisinə izn verilib qiraətxana açsın, bu şərtlə ki, türkcə orada bir şey oxunmasın.

Naxçıvan-30 mart. Kazaklar general-qubernatordan təvəqqə edirlər ki, onlara patron əvəzinə çoxlu işpiçka göndərilsin.

Təbriz-30 mart. Hacı Qurbanın şəkər zavodu yandı və iki milyon zərər mülahizə olunur”.

Üçüncü səhifədə daha bir formalı-janrlı yazılar verilib. Səkkiz səhifəlik “Molla Nəsrəddin”in yazılısı ikinci səhifəsindən başlayır. Səhifənin yuxarısında jurnalın abunə qiyməti və ünvani yazılıb; ondan aşağıda “Qeyrət” mətbəəsinə sifarişvərmə elanı təqdim edilir. Əsil məqsəd-mətləb ondan sonra başlayır. “Tiflis, 7 aprel” başlıqlı bu yazı müraciətdir: redaktorun – Mirzə Cəlilin oxuculara müraciətidir; bu, şairanə üslubda yazılmış poetik müraciətdir, sanki bir şeirdir; bu üslub bədii sözün yeni poetik formasıdır.

Poetik müraciət məzmun-mənaca bir-birinə bağlı və bir-birindən fərqli cümlələrdən – poetik nəşr bəndlərindən ibarətdir: “Sizi deyib gəlmışəm” müraciətinə aid olan məzmunlardan biridir.

“Bilməli xəbərlər” başlığı ilə verilmiş (səh. 3-də, sağda) yazılar da yumoristik və satirikdir. Burada deyilir: “Molla Nəsrəddin nəzr edib məcmuəsini il başınadək göndərsin o şəxslərə ki, bu aşağıda yazılan suallara cavab yazıb göndərə idarəmizə:

1) O hansı şəhərdir ki, qlava divanxanasının on iki nəfər müsəlman vəkiliñin cümləsi bisavad və məhz biri ancaq hıqqana-hıqqana adını yaza bilir?

2) Göydə ulduz çoxdur, ya müsəlman bazarında qumarxana?

3) Harada bir elə təlim kitabı ələ gətirmək olar ki, müsəlman uşağına Türk dilində savad öyrətmək mümkün ola?

4) Tənbəllik və qeyrətsizlik hansı məmələkətin karvanxanalarından çıxar?..”

Cəmi doqquz sualdır, sualların qalanı altıncı səhifədədir.

Beşinci səhifədə “Dəllək” hekayəsinin bir hissəsi verilib. Hekayənin dili və üslubu poetik və dramatikdir: “Sadıq kişinin on yaşında oğlu Məmmədvəlinin gözləri ağrıyırıdı.

Bir gün uşaq anasına dedi:

-Ana, Kərbəlayı Qasımin oğlu Əhmədin də gözləri ağrıyırıdı. Dünən Əhmədnən arxın kənarında oynuyurduq. Əhməd burun qanadan otnan burnunu qanatdı. Elə burnundan bir az qan axan kimi Əhmədin gözləri yaxşı oldu.

-Bala, get, sən də burnunu qanat! –anası Məmmədvəliyə dedi...”

Altıncı səhifədə iki yazı var. Birinci yazı “Atalar sözü” başlığı ilə verilib.

“Molla Nəsrəddin”in atalar sözləri də kompozisiyalı, oy-naq və yatımlıdır. Jurnalın poetik üslubu atalar sözlərinə bir şairanə yumoristika gətirmişdi:

“Dünyada hər bir kəs üçün sözdən böyük yadigar yoxdur, zira ki, mal-mülk tələf olur, gedir, amma söz qalır...

- Atı-atın yanına bağlayan – xan görüb deyər: “Birini bağışla mənə”.
- Ata malı olan yerdə özün qazanmağın haramdır.
- Adamın ölümü bikarların bayramıdır.
- Ata və arvada etibar etmə – hər ikisini qat tövləyə və qapısını bağla.
- Ac toyuq yuxusunda plov görər.
- Açıq ağız ac qalmaz – küçələrimizin tozuna Allah bərəkət versin.
- Axşamın işini sabaha qoy, sabahın işini axşama.
- Adam yata-yata alim olur.
- Adama sözü min kərə deyərlər, qanmasa, eybi yoxdur.
- Anlayana da qul ol, anlamayana da.
- Ölüdən şeytan da əl çəkər, arvadlar əl çəksə.
- Ölmə, eşşəyim, ölmə, yaz gələr, hürriyyət bitər.
- Uşağın şüurlusu dərsdən qaçar.
- Plovun yağlısını yeyən yaxşı fatihə oxuyar.
- At at ilə boğuşar, hökumətin işi rast gələr.
- Eşşəyə gücü çatmır, müsəlmanı taptayır.
- İşləmək adamı puça çıxardar.
- İşsizlik dövlətlilik açarıdır.
- İkiarvadlı ev bərəkətli olar.
- Başladığın işi yarıda qoy”.

Atalar sözlərindən sonra ikinci yazı gelir. Yazı “Molla Nəsrəddin”in Poçt qutusu” adlanır. Burada iki cavab var:

“İrvanda cənab İsmayılbəy Səfibəyova: məcmuəmizi təbrik etmək xüsusunda artıq dərəcədə məmənun olduq və lakin göndərdiyiniz şeirləri əvvəlinci nüsxəmizdə çap edə bilməyib, gələn həftə çap etməyi vəd edirik. Amma şeirlər o qədər gözəldir ki, bir misranın bərayi-xali nəbudən lazım gördük yazaq:

Bir gün küçə ilə əlimdə səbət gedirdim,
Çıxdı birdən qabağıma yoldaşım.
Dedim: yoldaş, söylə, hara gedirsən?
Dedi: xəbər alma, sən Allah, kefim xarabdı mənim.

Yeddinci səhifədə “Lisan bələsi” adlı yazı və onun ardınca:

Ey dil, dəxi dinmə və sükut et, səni tarı,
Lal ol və danışma.
Sal başını aşağı və heç baxma yuxarı,
Mal ol və danışma-

misraları ilə başlayan şeir verilir.

Bədii kompozisiya tipinə görə “Molla Nəsrəddin” poetik əsərlər silsiləsidir: onun ifadəsində hər şey poetikdir, hər şey poeziyadır. Ondakı rəsmlər də, xəbərlər, teleqramlar, atalar sözləri, felyeton və hekayələr də poetikdir.

Bu mənada, “Molla Nəsrəddin”in kompozisiyası bədii yaradıcılıq kompozisiyasıdır, başqa cür desək, “Molla Nəsrəddin”in kompozisiyasında dil baxımından hər şey poetik ifadəlidir. Və bu poetik ifadələr dərginin, ümumiyyətlə, Cəlil Məmmədquluzadə dilinin əsas yaradıcılıq üslubudur. Buna görədir ki, onda hər şey şairanədir. Dərgidə yüksək bədii zövq, duyum, lirizm var və bu lirizm orta əsrlər lirizmi üstündə boy atıb, yeni əsrə tamamilə yeni lirizm idi. Bu lirizm məzəli, gülməli, məzhəkəli, yumorlu, eyni zamanda satirik yanaşma tipinə malik yeni bir poeziya növü – nəsrin poeziya stili idi.

Jurnalın ruhunda heç vaxt solmayan bir üslub poetizmi vardır. Bütün janrlar poetik stildədir: burada karikaturalar da, xəbər, elan, teleqram, felyeton və hekayələr də şairanadır.

Mirzə Cəlil realizmi ənənələr realizmi deyildi; onun forması və bədii mündəricəsi yeni idi, hər ikisi bir-birini tamamlayırdı. “Molla Nəsrəddin” dərgisi də bir-birini təmamlayan formalardan və tərkiblərdən ibarət idi.

Ümumiyyətlə, bədii forma milli ədəbiyyat tarixində həyata və insana münasibətin ifadə şəkli kimi, müxtəlif üslubi əlamətlərdən, poetik, sintaktik tərkiblərdən ibarət yaradıcılıq qanunudur. Mirzə Cəlildə forma yiğcam idi: onun yiğcamlığı bədii ifadə səlisliyi, fikir genişliyi, kompozisiya yiğcamlığı idi. Bu həm lirik yiğcamlıq, həm də epik yiğcamlıq demək idi. Lirik yiğcamlıq təkcə lirik şeirlərə aid deyil. Əslində hər bir bədii söz lirik ifadə vahididir. Bədiilik isə hansı formada, hansı struktur tipdə olmasından asılı olmayaraq poetika qanunudur. Bu mənada, lirik formalizm yox, lirik ruh onun yaradıcılığındakı poetik ifadə stilinin qidası və mənbəyidir.

Mirzə Cəlinin poetikasında hər bir forma öz ifadə ruhunu, hər bir ifadə üslubu da öz yatom formasını təsbitləndirir. Buna görə də Mirzə Cəlil üçün lirizm milli ruhun himnidir. Onun Molla Nəsrəddin poetizmi də bu milli ruhun canlı ifadə stilidir. Bu poetikaya görə, Mirzə Cəlil yaradıcılığı yeni ifadəli ədəbiyyatın poetika strukturu idi və Mirzə Cəlil üçün söz deməyin ilkin şərti-əlaməti ruhu dilə gətirmək poetikasıdır. Onun povest və hekayələrində, pyes və komediyalarında, şeirlərində əsas canlı poetizm də bu lirizmdə idi. Bu, xalq dilinin üslubunun lirizmi demək idi. Xalq öz sözünü onlarca poetik janrlar – formalar əsasında söyləmişdir.

Mirzə Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığındakı bu poetizmin estetik, fəlsəfi, ideoloji forma və məzmunu da folklor ruhudur. Mirzə Cəlil Məmmədquluzadənin “Molla Nəsrəddin”dəki şeirləri, lirik-yumoristik felyetonları bilavasitə xalq yaradıcılığının düzgü, qoşqu, qaravəlli, lətifə ruhudur. Hekayələrində xalq nəğməsinin, nağılların, dastanların ruhu var. Xalq bu əsərlərdə nəfəs alır, düşünür, həyəcan keçirir, narahat olur, nəhayət, özünü ifadə edir. Mirzə Cəlil də bu mənbədən qidalanaraq özünün milli yaradıcılıq ruhunu ifadə etmişdir.

ƏDƏBIYYAT

- “Molla Nəsrəddin”, 1906, N1.
- “Molla Nəsrəddin”, 6 cilddə, I cild, 19 s .
- Məmmədquluzadə Cəlil. Əsərləri. Dörd cilddə. 1c. Bakı, 2004, 664 s.
- Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti. Bakı: Maarif, 1974, 88 s.
- Qısa estetika lüğəti. Bakı, 1970, 236 s.

SUMMARY

ABULFAZ AZIMLI

POETIC COMPOSITION IN “MOLLA NASRADDIN” JOURNAL

For the first time, the article analyzes the poetic composition of the publication “Molla Nasreddin”. It is based on the idea that the magazine “Molla Nasreddin” is a poetic composition in its entirety. The issues of this multicolored composition in terms of composition and style are examined in the following aspects: poetic composition by genre type; poetic composition for artistic expression; poetic composition by style; poetic composition by expression style; poetic composition by language; poetic composition by theme; poetic composition according to the idea; poetic composition by form; poetic composition according to the style of the text; poetic composition by structure. All these contents – the signs indicate the poetic integrity of the publication.

Key word: Molla Nasreddin publishing, poetry, composition, style, structure, poetical integrity

РЕЗЮМЕ

АБУЛЬФАЗ АЗИМЛИ

ПОЭТИЧЕСКАЯ КОМПОЗИЦИЯ В ЖУРНАЛЕ "МОЛЛА НАСРЕДДИН"

В статье впервые рассматривается вопрос о поэтической композиции журнала "Молла Насреддин". В ней обосновывается мысль о том, что журнал "Молла Насреддин" в целом является изданием со специальной поэтической композицией. Вопросы этой многослойной по составу и стилю композиции анализируются в следующих аспектах: поэтическая композиция по жанру; поэтическая композиция по художественной выразительности; поэтическая композиция по стилю; поэтическая композиция по способам выражения; поэтический состав по языку; поэтическая композиция по теме; поэтическая композиция по идее; поэтический состав по форме; поэтическая композиция по стилю текста; поэтический состав по структуре.

Все эти составляющие-знаки выражают поэтическую целостность издания.

Ключевые слова: журнал "Молла Насреддин", поэтика, состав, стиль, структура, поэтическая целостность

Məqalə filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Hüseyn Həşimli tərəfindən təqdim olunmuşdur.

Məqalə daxil olmuşdur: 25 iyul 2019-cu il

Çapa qəbul edilmişdir: 25 sentyabr 2019-cu il

УДК: 811.161.1: 811.512.162

ГЮЛЬНАР АЛИЕВА

*докторант Нахчыванского
государственного университета
gulnaraaliyeva@gmail.com*

НАЗВАНИЯ ФРУКТОВ И ЯГОД ВО ФРАЗЕОЛОГИИ (на материале русского и азербайджанского языков)

В статье на материале русского и азербайджанского языков систематизируются и анализируются в сравнительном аспекте фразеологизмы, имеющие в своем составе названия плодов и ягод (гиперонимы плод//bar//bəhrə, яблоко//alma, груша//armud, лимон//limon, дыня, слива, малина, клюква, alvixara, nar, xirxta).

Исследование проводится на материале русских и азербайджанских фразеологических, толковых словарей, художественной литературы, мифологии и т.п. Особое внимание уделяется фразеологизмам, функционирующими в диалектах, а также в жаргонной речи. В статье констатируется, что фразеологизмы с компонентом фитонимом в русском и азербайджанском языках относятся к стилистически сниженным единицам и большинство из них имеет отрицательную коннотацию. При этом подчеркивается, что рассмотренные особенности фитонимических фразеологизмов не являются полным отражением русской и азербайджанской языковой картины мира. Они составляют один из ее важнейших фрагментов.

Ключевые слова: фразеологизмы, компонент, названия плодов и ягод, русский язык, азербайджанский язык, языковая картина мира

Как известно, особенности национальной культуры, менталитета, мировоззрения наиболее ярко отражаются во фразеологии. Исследования фитонимической фразеологии, в каком бы то ни было аспекте представляет большой лингвокультурологический интерес. Растительный мир во всем его богатстве и разнообразие играет важную роль в жизни человека не только с эстетической точки зрения, но и в плане выражения символических, религиозных, философских понятий и представлений.

И в русском, и в азербайджанском языках названия плодов и ягод входят в состав фразеологизмов.

«Фразеологизмы всегда косвенно отражают взгляды народа, общественный строй, идеологию своей эпохи. Отражают, как свет утра отражается в капле росы» [10, с. 7].

Фразеология каждого языка вносит решающий вклад в формирование образной картины мира, создавая глубоко национальное мировидение через языковые образы, запечатленные во фразеологической системе. Сопоставление фразеологических картин мира разных языков позволяет проследить «закономерности языковой онтологизации невидимых миров с помощью элементов миров видимых» [13, с. 227-229].

В настоящей статье исследуется тематическая группа фразеологизмов русского и азербайджанского языков, имеющих в своем составе фитонимы – названия плодов и ягод. Природа и растительность местности влияет на культуру

каждого народа, что и формирует фразеологический пласт русского и азербайджанского языка. Рассмотрим конкретные примеры:

Гипероним Плод//Bar// Bəhrə

В русском языке лексема «плод» нашла свое отражение в таких фразеологизмах, как:

пожинать или вкушать плоды – используется в значении «пользоваться результатами совершенного, сделанного, достигнутого» [9, с. 70]. Следует отметить, что в азербайджанской фразеологии лексема «bəhrə» используется в том же значении: «bəhrəsinini görmək». Примечательно, что в азербайджанской ментальности данный фразеологизм носит положительный оценочный компонент «прославиться, пользоваться результатами успеха». В русском же языке в указанном фразеологизме содержится отрицательная коннотация, например: Сейчас они — те, кто там остался, — пожинают плоды своего тогдашнего высокомерия (В. Д. Михайлов, Хождение сквозь эры); Я по глупости разрешил и теперь пожинаю плоды своей доброты (Ева Львова, Английское дело адвоката); Əkdiyin bağın bəhrə-barını görmək böyük, ölçüyə gəlməz səadətdir (Yusif Həsənbəy, Təkan); Уже через полгода я с удовольствием вкушал плоды свободы. (Влад Галущенко, Хлопоты из ларца); «Братья! Вы наши плоды пожинаете! Нам же в земле истлевать суждено. Вы ли нас, бедных, добром вспоминаете Или забыли давно?» (Н. Некрасов).

запретный плод – имеет своим истоком библейский мотив. Библейский миф повествует о том, что Бог создал Адама и Еву и запретил им есть плоды дерева познания о добре и зле. Но они нарушили запрет и вкусили запретный плод. Таким образом, появилось выражение «запретный плод сладок», означающий «что-то заманчивое, желанное, но не дозволенное, запрещенное» [9, с. 323]. Например: Он почувствовал себя почти преступником, что, шатаясь по свету, в холостой, бесприютной жизни своей, искал привязанностей, волоча сердце и соря чувствами, гонясь за запретными плодами, тогда как здесь сама природа уготовила ему теплый угол, симпатии и счастье (Гончаров И. А., Обрыв); Это было в особенности для него мучительно, потому что с тех пор, как вино сделалось для него запретным плодом, аппетит его быстро усилился (Салтыков-Щедрин М. Е., Господа Головлёвы).

В азербайджанской фразеологии лексема «bar// bəhrə»:

bar//bəhrə vermək – «о вложенному труде, который принёс (принесёт) положительные результаты» [3, с. 253]. [Mirzə Fətəli] İllər keçib, zəmanələr dolanıb, o şəxslərin əkdirkləri toxumlar bar verib (Ə. Haqverdiyev); Ağac bar gətirmək üçün əkilir (C. Cəbbarlı); Bel götürüb su verdikcə torpağa, Hər ağacdən nemət alır, bar alır (S. Vurğun); İndi bu dostluq cəbhə şəraitində də bar verməli idi (Əbülləhəsən);

bəhrə aparmaq – «пользоваться, извлекать выгоду» [1, с. 253]. Pəs aqil gərək cəmi-ləzzəti-dünyəbiyyədən bəhrə aparsın (M.F. Axundov);

bar verən budagi kəsmək – «уничтожить источник собственного благосостояния» [3, с. 253]

Выражение *barsız zəhmət* обычно употребляется со словами *урожай*, *плодородие* и значит ««бесполезная работа» [3, с. 253].

Яблоко//alma

Наиболее активным во фразеологическом отношении фитонимом, обозначающим плод, и в русском, и в азербайджанском языке является «яблоко//alma». В русском языке существует несколько фразеологизмов с компонентом «яблоко», которые имеют совершенно разные значения и принадлежат к различным стилям речи.

В славянской мифологии «яблоко» выступало символом плодородия, здоровья, любви и красоты. Будучи круглым, оно представляет целостность и единство и противопоставляется гранату, состоящему из многих зернышек. Как плод Древа, яблоко символизирует также бессмертие.

У фразеологизма *яблоку негде/некуда упасть* выделяются два значения. В первом значении он употребляется при выражении позитивного окраса «очень много, в большом количестве»: Казалось, все хотели посмотреть на будущую правительницу, потому что через какое-то время в шатре и яблоку негде упасть было (Светлана Головьева, Невеста поневоле); В салоне яблоку негде упасть (Энн Грэнджер, Любопытство наказуемо); Меж тем комната наполнилась так, что яблоку упасть было негде (Достоевский Ф. М., Преступление и наказание). Во втором значении данный фразеологизм носит негативный оттенок «очень тесно»: ... а ведь и в церкви не было места. Взошел городничий – нашлось. А ведь была такая давка, что и яблоку негде было упасть. Вы только попробуйте: этот кусок – тот же городничий (Гоголь Н. В., Мёртвые души); В студии тоже царила толкотня — яблоку негде упасть (Елена Арсеньева, Господин Китмир) [7].

В яблоках – с тёмными круглыми пятнами на шерсти (о масти животных): Сердито и с пеной во рту выскоцил серый, в яблоках, рысак, с повиснувшим на недоуздке конюхом, и, остановясь на середине площадки, выпрямил шею, начал поводить кругом умными черными глазами, потом опять понурил голову, фыркнул и принялся рыть копытом землю (Писемский А. Ф., Тысяча душ); Прежде всего, пошли они обсматривать конюшню, где видели двух кобыл, одну серую в яблоках, другую каурую, потом гнедого жеребца, на вид и неказистого, но за которого Ноздрев боялся, что заплатил десять тысяч (Гоголь Н. В., Мёртвые души) [7].

Яблоко раздора – «то, что порождает ссору, раздор». Данный фразеологизм связан с древнегреческим мифом, где повествуется о богине раздора Эриде, подбросившей гостям золотое яблоко с надписью «прекраснейшей» и о споре, возникшем из-за этого между богинями Герой, Афиной и Афродитой. Поэтому выражение «яблоко раздора» стало эвфемизмом для любой незначительной вещи или события, которое может привести к масштабным, непредсказуемым и, зачастую, разрушительным последствиям [14]. Например: Имущество это состояло из капитала в пятнадцать тысяч рублей и из скучной движимости, в числе которой был и знаменитый тарантас, едва не послуживший яблоком раздора между матерью и сыном (Салтыков-Щедрин М. Е., Господа Головлёвы); Рублиха послужила яблоком раздора между старыми штейгерами (Мамин-Сибиряк Д. Н., Золото).

Съесть яблоко – «Согрешить, стать физически близкими» [7, с. 150]. *Вкусить яблоко зла и добра* – в данном выражении, возникшем на базе библейского мотива, выделяются два значения: «1. Приобретать знания, постигать смысл разнообразных явлений. 2. Узнавать что-либо важное и запретное, учиться чему-л., прежде утаивавшемуся»

Яблоки Гесперид – выражение уходит своими корнями в античную мифологию. При совершении двенадцатого подвига Гераклу нужно было найти сады Атласа и сорвать три золотых яблок. Как бы он ни уговаривал Атласа дать ему яблоки, титан ему отказывал. В конце концов, он перехитрил Атласа и забрал яблоки. Отсюда и появилось данное устойчивое сочетание «о запретном плоде, о чём-л. труднодостижимом»

Особую группу составляют фразеологизмы диалектного происхождения с компонентом «яблоко»: *смесить в горькое яблоко кого*, что – Разрушить что-л., разбомбить кого-л., что-либо (Пск.); *яблоко с червоточинкой* – о человеке,

небезупречном в нравственном отношении (чаще — о девушке) (Новг.); *кислому яблоку не прокатиться* — то же, что яблоку негде упасть (Новг.); *делить яблоки* — ссориться (Одесск.) [7].

В азербайджанском языке с компонентом «яблоко» отмечен один фразеологизм *«alma kimi»* - покрываться, покрыться румянцем, покраснеть как пион, кровь с молоком, румяный как яблоко: <Gəlinin> yanaqları alma kimi qızarmışdı (Çəmənzəminli) [1].

Груша//Armud

Груши на вербе – фразеологизм можно встретить в произведениях Н.В. Гоголя. Существует вид азиатской груши, листья которой похожи на листья вербы, отсюда и возникло данное устойчивое выражение как «что-либо невероятное, неправдоподобное, абсурдное» [7, с. 22].

Вытрусить груши [кому]//Грушу натясти – «наказать кого-либо» [8, с. 60].

Упасть с груши – «1. Неожиданно появиться где-либо 2. Не понимать чего-либо, быть в полном неведении» [4, с. 121, с. 163].

В азербайджанском языке с компонентом «груша» отмечены два фразеологизма: *armud saplağına dönək* - «похудевший человек»: Onun üçün ikisinin də boynu armud saplağına dönüb də. Çəmənzəminli. Balaca qızın boğazı armud saplağı kimi nazilmişdi. M.Hüseyin. [Çimnaz arvad:] ..O qədər ariqlamışan ki, boğazın uzanıb armud saplağına dönübdür. Ə.Əbüllhəsən; *kal armud* – «половинчатый, не дороший, недобрый человек» [1; 2].

Лимон/Limon

И в азербайджанском, и в русском языке лексема «лимон/ limon» входит в состав фразеологизма со схожими значениями: *выжатый лимон// limon kimi siyuti sixtaq* – «О сильно уставшем, обессиленном человеке; отнимать у кого либо все деньги, сведения или физические силы» [3].

Дыня

Как показали наши наблюдения названия плодов в составе фразеологизмов употребляются и в жаргонной речи.

«Взаимодействие русской жаргонной фразеологии с фразеологией общеязыковой, резко интенсифицирующийся в последнее время, отражает активизацию взаимодействия сферы культуры со сферой субкультуры. Жаргонизация речи и языка средств массовой информации зеркально отражает процесс криминализации нашего «культурного общества» [4]. Лексема «дыня» отражена в русской жаргонной фразеологии:

Настучать по дыне кому – «избить кого-либо» [6, с. 124].

По синей дыне – «1. По глупости [6, с. 385] 2. В состоянии алкогольного опьянения».

Дать в дыню кому – «ударить по голове; избить кого-либо» [6, с. 101].

Закружить дыню кому – «увлечь, влюбить в себя кого-либо» [6, с. 124].

Запустить дыню кому – «распространить какой-либо слух, сплетни. [6, с. 124].

Синяя дыня – «алкоголик, пьяница» [6, с. 124].

В результате проведенного анализа лексемы «дыня» можно отметить тесную связь с соматонимом «голова».

Слива

Лексема «слива» отражена в русской жаргонной фразеологии:

Слива зелёная – слишком молодая девушка.

Давить сливу – спать.

Делать/ сделать сливу кому – зажимать пальцами чей-либо нос и крутить его (вид неуставного наказания в армии и в местах лишения свободы) [7, с. 380].

*Залить сливу – напиться пьяным
Квасить сливу – пьянистовать.*

Продаёт сливы – о человеке с синяком под глазом. Имеет тесную связь с оттенком цвета сливы и синяка.

Малина

Образ и символ данной ягоды нашёл своё отражение в русской фразеологии и прослеживается в следующих устойчивых словосочетаниях:

Не жизнь, а малина – «одно удовольствие (о беззаботном, радостном существовании)» [12]: Не жизнь — а малина, ничего делать не надо, более того, они предлагают даже внешность бесплатно изменить (Алексей Артамонов, Смерть Земли); Не жизнь, а малина. Все жалостно на тебя смотрят, везде, куда ни придёшь, закуска и выпивка, все деньги дают (Чехов. В Париж!).

Люли-малина//Разлюли малина – «очень хороший, прекрасный, превосходный» [12]: Погода разлюли малина, лёд гладкий, хороший (Вера Новицкая, Безмятежные годы); Посмотрел бы ты тогда на нас двоих... ай, ай, ай! В какие игры мы играли, какая развесёлая жизнь была — люли-малина! (М. Горький. Товарищи). — Ой, девоныки-бабоньки, какой в сельпо крепдашин дают — люли-малина! (А. Мотылькова. Ранний снег); А ты, Пашка, оставайся, — сказал доктор, хлопая Пашку по плечу. --- У меня, брат, хорошо, разлюли малина! (Чехов, Беглец).

Клюква

В русском языке через данный фитоним концептуализируется эмоциональное состояние человека:

Развесистая клюква – Имеется в виду, что кто-либо сообщает как некий факт нечто совершенно не соответствующее реальности, обычно обнаруживая своё незнание, неосведомлённость в чём-либо.

Многие приписывают образование данной идиомы А. Дюма, который в записках о России поведал о том, что однажды он отдыхал после утомительного пути «в тени развесистой клюквы». Хотя оно ошибочно, так как в 1910 г. в петербургском театре была поставлена пародийная пьеса «Любовь русского казака. Сенсационная французская драма с убийством и экспроприацией из жизни настоящих русских фермеров в одном действии с вступлением. Переделка из знаменитого русского романа Б. Гейера». Сюжет пьесы прост: девушка выходит замуж за казака и вспоминает те дни, когда сидела с любимым под «развесистыми сучьями столетней клюквы». Отсюда и возникло выражение «развесистая клюква» как «нелепая выдумка» [11] Например: Откуда пошла растя эта развешистая клюква, или, выражаясь помягче, интригующая история — понять невозможно (Алексей Ракитин, Тайны без тайн. Современные мифы глазами думающего человека); И это чистая правда, а не развешистая клюква, которая расцветает в наших суматошных мозгах (Андрей Меркин, Записки «лесника»); Интересно, а сколько ещё из того, что мы вроде как знаем про нашу старину, окажется всего лишь развешистой клювой? (Р. В. Злотников, Еще один шанс...)

Вот так клюва! – «восклицание, выражющее удивление при неприятной неожиданности»: До ополченцев-то всего метров пятьсот-шестьсот оставилось... И здесь — вот так клюва — из лесопосадки — украды! (Б. Т. Евсеев, Казнённый колокол); Всем хорош человек, но одна беда!.. пьяница! Вот так клюва! — подумал Почудин (Чехов. Шило в мешке).

Albuxara

albuxara torbası kimi – словно кол проглотил [3, с. 143]

Nar

Гранат является символом азербайджанской культуры. Концептуальное значение фитонима «nar» - плодородие и богатство. Это объясняется тем, что гранатовые деревья увешаны плодами круглый год. Функционирование фитонима во фразеологической системе выражается одним фразеологизмом: *nar kimi* – «1. пунцовый, как гранат; 2. круглый, как гранат» [1].

Xırgıma

Образ и символ плода нашёл своё отражение в азербайджанской фразеологии и прослеживается в следующем устойчивом словосочетании: *Gündə bir xırgıma ilə dolanır* – «хрупкий, мало питающийся». Выражение происходит из религиозных преданий [1].

Сказанное позволяет заключить, что названия плодов как компоненты фразеологизмов в русском и в азербайджанском языке можно разделить на следующие лексико-тематические группы, связанные с антропоморфизмом:

1. описывающие внешность человека: *nar kimi*, *Продаёт сливы, alma kimi*;
2. физические свойства человека: *armud saplağına dönmək; kal armı*; *выжатый лимон// limon kimi suuytu sıxtaq*;
3. умственных способностей/ментального здоровья: *Люли-малина//Разлюли малина; пожинать или вкушать плоды; Развесистая клюква; Не жизнь, а малина;*
4. о масти животных: *В яблоках.*

Таким образом, анализируя вышерассмотренный материал можно заключить, что большинство фразеологических единиц связано с окружающей природой. Они не обусловлены историческими и культурными факторами развития народа, а возникают самостоятельно в различных языках на основе общечеловеческих ситуаций.

Сравнительное исследование фразеологизмов с компонентом -фитонимом в лингвокультурологическом аспекте "позволяет получить определенное представление о многообразных языковых явлениях того или иного народа, а также проследить, как внеязыковая действительность преломляется в языке. Особое внимание исследователей привлекают при этом мотивационно-номинативные поля, экспрессивно отражающие национально-культурные или универсальные особенности изучаемых языков: религиозно-мифологическое происхождение названий растений, сходство с бытовыми предметами или частями тела (человека, животного и т. д.) [5].

Среди плодовых и ягодных деревьев во фразеологии русского языка представлены яблоня, груша, лимон, дыня, слива, малина, клюква. Компонент же *nar*, *albuxara*, *xırgıma*, в русских фразеологизмах не встречается, а среди азербайджанских фразеологических единиц достаточно широко встречаются *alma*, *limon*, *armud*.

Как видно из приведенного в статье исследования, фразеологизмы с компонентом фитонимом в русском и азербайджанском языках относятся к стилистически сниженным единицам и большинство из них имеет отрицательную коннотацию.

Безусловно, рассмотренные в настоящей статье особенности фитонимических фразеологизмов не являются полным отражением русской и азербайджанской языковой картины мира. Они составляют один из ее важнейших фрагментов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Məhərrəmli Q., İsmayılov R. Azərbaycan dilinin frazeologiya lügəti. Bakı: Altun kitab, 2015, 288 s.
2. Orucov Ə., Abdullayev B., Rəhimzadə N. Azərbaycan dilinin izahlı lügəti. IV cild, Bakı: Şərqi-Qərb, 2006, II cild – 792 s.
3. Vəliyeva N. Azərbaycanca- ingiliscə-rusca frazeoloji lügət, 2 cild, Bakı: Azərnəşr, 2010, I cild – 988 s., II cild – 988 s.
4. Глухов В.М. Словарь русской просторечно-диалектной фразеологии, М., 1988
5. Казарбаева В.Н. Национально-культурная специфика фразеологизмов русского, английского и башкирского языков/ studopedia.su>14_50434
6. Максимов Б.Б. Фильтруй базар. Словарь молодежного жаргона города Магнитогорска. Магнитогорск: МаГУ, 2002, 506 с.
7. Мокиенко В.М., Никитина Т.Г. Большой словарь русских поговорок. М.: ЗАО «ОЛМА медиа групп», 2007, 784 с.
8. Мокиенко В.М. В глубь поговорки. К.: Рад. шк. , 1989, 221 с.
9. Молотков А.И. Фразеологический словарь русского языка М.: Советская энциклопедия, 1968. — 543 с.
10. Ларин Б.А. История русского языка и общее языкознание. - М., 1977. - С. 149-162
11. Серов В. Энциклопедический словарь крылатых слов и выражений. — М.: «Локид-Пресс», 2003
12. Фёдоров А. И. Фразеологический словарь русского литературного языка. — М.: Астрель, АСТ, 2008
13. Якушева Е. Г. Современные подходы выявления национально-культурной специфики фразеологических единиц (на материале немецких фразеологических единиц с компонентом-флоронимом) [Текст] // Современная филология: материалы Междунар. науч. конф. (г. Уфа, апрель 2011 г.). — Уфа: Лето, 2011. — С. 227-229

XÜLASƏ

GÜLNAR ƏLİYEVƏ

MEYVƏ VƏ GİLƏMEYVƏ ADLARI FRAZEOLOGİYADA

(rus və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında)

Məqalədə rus və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında tərkibində meyvə və giləmeyvə adları (meyvə//bar//bəhrə hiperoniminə daxil olan яблоко//alma, груша//armud, лимон//limon, rus dindəki дыня, слива, малина, клюква, Azərbaycan dilindəki albuxara, nar, xurma) olan frazeoloji vahidlər sistemləşdirilir və müqayisəli aspektdə təhlil edilir.

Tədqiqat rus və Azərbaycan dillərinin frazeoloji və izahlı lügətləri, bədii ədəbiyyat, mifologiya və s. materialları əsasında aparılır. Dialektlərdə, eləcə də jarqonlarda işlədilən frazeoloji vahidlərə xüsusi diqqət yetirilir. Məqalədə qeyd edilir ki, rus və Azərbaycan dillərində fitonim komponenti olan frazeoloji vahidlər üslubi cəhətdən aşağıdakılarda işlədilən vahidlərdir və onların əksəriyyətində mənfi konnotasiya vardır. Fitonimik frazeoloji vahidlərin nəzərdən keçirilmiş xüsusiyyətləri dünyadan rus və Azərbaycan dilindəki mənzərəsini tam əks etdirmədiyi, lakin bu mənzərələrin ən vacib fragməntləridən birini təşkil etdiyi vurgulanır.

Açar sözlər: frazeoloji vahidlər, komponent, meyvə və giləmeyvə adları, rus dili, Azərbaycan, dünyadan dil mənzərəsi

SUMMARY

GULNAR ALIYEVA

THE NAMES OF FRUIT AND BERRIES IN THE IDIOMS

(On the material of the russian and azerbaijani language)

The article deals with the systematization and comparative analysis of the Azerbaijani idioms the components of which are the names of fruit and berries (hyperonym fruit: apple, pear, lemon, melon, plum, raspberry, cranberry, albukhara, a kind of black sour plum, pomegranate, persimmon) based on materials of Russian and Azerbaijani languages.

The research is carried out on the basis of the materials of the Russian and Azerbaijani phraseological, explanatory dictionaries, fiction, mythology, etc materials. Particular attention is paid to phraseological units used in dialects as well as in jargons. The article states that phrases in phytonym units in the Russian and Azerbaijani languages are inferior units and most of them have negative connotations. It is noted that the reviewed features of phytonymic phraseological units do not fully reflect the world view in Russian and Azerbaijani languages but these are one of the most important fragments.

Key words: idioms, component, names of fruits and berries, Russian language, Azerbaijani language, language view of the world

Məqalə filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Qurban Qurbanlı tərəfindən təqdim olunmuşdur.

Məqalə daxil olmuşdur: 12 avqust 2019-cu il

Çapa qəbul edilmişdir: 25 sentyabr 2019-cu il

UOT: 82-3.512.162

ƏLİ HƏŞİMOV

*Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
 elihesimov@gmail.com*

TARİXİ NƏSR: PROBLEMLƏR, MÜLAHİZƏLƏR

Məqalədə müstəqillik illərində tarixi nəsrlə bağlı ədəbi mətbuatda səslənən mülahizələr, fikirlər təhlilə cəlb olunmuş, mövcud ədəbiyyatşunaslıq materialları ilə müqayisələr aparılmışdır. Həmçinin tarixi roman, tarixi povestlərlə bağlı səsləndirilən fikirlərin elmi prinsiplərə uyğunluğu məqamları da diqqət mərkəzinə çəkilmişdir. Vurğulanmışdır ki, müasir mətbuatda povest janrı ilə bağlı bildirilən fikirlərə, tarixi mövzulu povestlərlə bağlı iddiyalara rəğmən povest Azərbaycan ədəbiyyatının gerçəyidir, ən işlək janrlardan biridir.

Açar sözlər: tarixi nəsr, müstəqillik, ədəbi həqiqət, milli kolorit, bədii məziyyət

Azərbaycan ədəbi fikrinin formalaşması, zənginləşməsində nəsrin xüsusi çəkisi vardır. Klassik ədəbiyyatımız poeziya zəminində formalaşsa da, nəsr nümunələri də yox deyildir. Dünya təcrübəsində Volter Skott yaradıcılığında təşəkkül tapan tarixi nəsrin Azərbaycan ədəbiyatında da zəngin nümunələri mövcuddur və bu nümunələr tarixi nəsr ənənələrini, məktəbini formalaşdırılmışdır. Elmi ədəbiyyatda tarixi nəsrin ilk nümunələri ilə bağlı fərqli fikirlər vardır. Belə ki, mətni əldə olmasa da tarixi romanın ilk nümunəsinin XIX əsrin sonlarında yaranması, M.F.Axundovun “Aldanmış kəvəkib” əsərinin tarixi povest kimi dəyərləndirilməsi ilə bağlı fikirlər bu günə qədərki ədəbiyyatşunaslıqla öz əksini tapmışdır. M.S.Ordubadinin yaradıcılığını isə tarixi nəsrin təşəkkülü, formalaşması mərhələsi kimi dəyərləndirmək olar.

Janrin inkişafının uzun bir dövrü sovetlər dönəminə təsadüf etdiyindən, təbii ki, yaranan ədəbi əsərlərdə də, onların haqqında olan tədqiqatlarda da sovet ideologiyası öz sözünü demişdir. Sovet dövründə tariximizin, milli yaddaşımızın daha əhəmiyyətli dövrünə müraciət etmək istəyən yazıçılara maneələr yaradılır, ideoloji buxovlardan yaxa qurtarmaq naminə yazıçılar belə mövzulardan, əsasən, uzaq dururdular. Bu nəzarət təkcə ədəbi mühitə yox, ədəbiyyatşunaslığı da var idi. Azərbaycan sovet ədəbiyyatşunaslığında digər sahələrdə olduğu kimi tarixi nəsrin tədqiqində də milli istiqamətin qabardılması hallarına az-az rast gəlirik. Bu kimi səbəblərdən Azərbaycan oxucusunun yazıçılardan, ədəbiyyatşunaslıq elmimizin tədqiqatçılarından gözləntiləri yeni, milli istiqamətli ədəbiyyat və ədəbiyyatşunaslığın yaranmasına zəmin yaratdı. Düzdür, sovet dövründə olduğu kimi müstəqillik illərində də nəsr sahəsinə – tarixi roman və povest janrlarına çoxsaylı müraciətlər olmuşdur. Bu istiqamətdə qələmə alınan bədii nümunələr içərisində dövrün, bu günün ədəbiyyatı olacaq nümunələr də kifayət qədərdir, amma zamana hesablanması ədəbi nümunələr, zamanla daha da dəyər qazanan əsərlərin də sayı kifayət qədərdir. Belə ki, Ə.Cəfərzadə, K.Abdulla, A.Abbas, E.Hüseynbəyli, Y.Oğuz, İ.Fəhmi və başqa yazıçıların müstəqillik illərində yazdıqları maraqlı tarixi nəsr nümunələri vardır. Nəzərə alaq ki, 70 ilin buxovundan azad olmuş ədəbiyyatımız müstəqillik illərində yeni “izm”lər, ədəbi təməyüllərlə yenilənməkdə, sürətli dəyişmələrdə olmuşdur. Bu izmlər təbii olaraq yeni təhlil metodlarına ehtiyac yaradırdı. Bu kimi səbəblərdən dolayı müstəqillik illərinin ədəbi mətbuatında tarixi nəsrin nəzəri məsələləri, sovetlər dövründə yazılan əsərlərin təhlili, sovetlər dövründə yazılan əsərlərə müasir baxış, yeni yazılan əsərlərə münasibət və müstəqillik dövründə tarixi nəsr qarşısında duran tələblərə diqqət yetirmək kimi bir bir məqsədin ardındayıq.

Möhtəşəm tarixi romanlar müəllifi Məmməd Səid Ordubadi gələcəyin yollarını müəyyənləşdirmək üçün tariximizi mükəmməl şəkildə öyrənməyi vacib şərt sayır və dolayısıyla tarixi nəsrin yazılımasının da vacibliyini bununla əlaqələndirirdi. Tarixi nəsrə tarixə münasibət, tarixi reallıqların əksi, tarixi və ya ədəbi şəxsiyyətin fəaliyyətinin dolğun verilməsi kimi məqamlar tədqiqatlarda geniş şəkildə özünə yer tapmışdır. Belə fikirlərdən birini də professor Qəzənfər Kazimov yazır: “Bədii ədəbiyyat tarixdən çox oxunur, buna görə də onun düzgün və obyektiv mövqeyi daha vacibdir. Bu tələblərə cavab verməyən əsərlər sadəcə olaraq mövzunu korlamaqla qalmır, dövrə yanlış münasibət yaratmaqla zərərli bir şey kimi ortaya çıxır” [10]. Qeyd edək ki, tarixi nəsrin ictimai-ədəbi fikirdəki missiyalarından biri kimi bu məsələdə də ədəbi tənqidin fərqli mövqeləri qalmaqdadır.

Belə bir fikir var ki, “Mifin gözündən, tarixin sözündən qaçanı ədəbiyyat yazır”. Fikirə istinad edərək deyə bilərik ki, Azərbaycan ədəbiyyatında da tarixi nəsrin ictimai mühitdə mövqeyi güclü olmuşdur. Bu prizmadan yanaşaraq ictimai fikirin də tarixi nəsrən gözləntiləri bu səpkidə dəyərləndirilməlidir. Tarixə müraciətlə yazılan əsərlər haqqında danışarkən Sabir Rüstəmxanının qeyd etdiyi “Tarixçilərin də boş qoyduğu meydani bəzən ədəbiyyatçılar doldurmağa çalışır” [8] – tezisi maraq doğurur. Tarixi mövzulu əsərlər daha geniş auditoriyaya hesablandığından, ictimai təfəkkürü daha tez dəyişmək iqtidarında olduğundan, tariximizin daha milli qatlarının açılması zərurətindən xəbər verir.

Yarandığı dövrdən Azərbaycan ədəbiyyatında tarixi nəsrin çoxsaylı nümunələri içərisində ədəbi tənqidin diqqətini uzun müddət cəlb edən, haqqında çoxsaylı araşdırma-lar aparılan roman, yaxud povestlər az deyildir. Sovet dövrü Azərbaycan tarixi roman janının ən uğurlu və eyni zamanda ən çox müzakirə olunan nümunələrindən biri İsa Hüseynovun “Məhşər” romanı barədə əsərin yazılımasından az sonra müzakirələr açılmış, nəsr tədqiqatlarında əsər müxtəlif baxış bucaqları altında “məhşər” ayağına çəkilmişdir. Eyni zamanda müstəqillik illərinin ədəbi mətbuatında da “Məhşər” romanı haqqında fərqli fikirlər səsləndirilir. Tənqidçi Əsəd Cahangir tarixi nəsr və janr qarşısında ədəbiyyatşunaslığın tələbi məqamına aydınlıq götirərək ümumi planda bizdə (Azərbaycan ədəbiyyatında – Ə.H.) tarixi roman ənənəsinin qərblə müqayisədə zəif olduğunu vurğulayır. Tənqidçi eyni zamanda tarixi koloritin canlandırılmadığı romanlar içərisində “Məhşər” romanını da qeyd edir və “Azərbaycan tarixi romançılığı, istər postmodernist variant, istərsə də ənəvi və ya modernist versiyada olsun, heç bir halda Qərb tarixi romançılığı səviyyəsinə qalxa bilmir” [8] – deyir. Qeyd edək ki, “Məhşər” romanı haqqında sovetlər dönəmində də fərqli fikirlər, mövqelər ortaya qoyulmuşdu. “İsa Hüseynovun mühakiməsi” adlı məqale müəllifi bəzi məqamlarda elmi obyekтивliyin prinsiplərini pozur, bədii əsərə tarixi oçerk nəzəriylə baxır, müvafiq tarixi dövrlə müqayisələr aparır, irfani dünyagörüşün səthi şəkildə cərəyan etdiyindən, “Hürufizmin Azərbaycan tarixşunaslığında lazımlı tədqiq edilmədiyi”ndən danışır [5, s. 142]. Təbii ki, bu fikirlərlə tamamilə razılaşmaq olmaz. Ona görə ki, Azərbaycan ədəbi-elmi fikrində hürufizm lazımlıca öyrənilmişdir. İsa Hüseynov isə yazır ki, ədəbi təcrübədə “Tarixdən yalnız şərti material kimi istifadə edən yazıçılar olub” [3, s. 145]. Həmçinin ədəbiyyatşunas Seyfulla Əsədullayevin tarix və müasirlik haqqında fikirləri də “Məhşər” romanındaki tarixilik prinsiplərini doğrulamaqdadır [2]. Tarixi faktlara münasibətdə sərbəstlik tərəfdarı olan yazıçı, A.Dümaya istinad edir “tarixi əlində mum kimi işlədib” – ifadəsiylə yazıcının tarixə münasibətinin sanki hüdudlarını müəyyənləşdirir. İsa Hüseynov yaradıcılığı, eləcə də “Məhşər” romanı haqqında maraqlı yazıların müəllifi kimi tanınan tənqidçi Vaqif Yusifli roman barədə yazır: “...əsərin daha geniş təhlilinə, özü də obyekтив qiymətləndirilməsinə ehtiyac duyulur. ....mühəribədən sonrakı Azərbaycan kəndinin təsvirindən birbaşa “geriyə”- uzaq tarixə qayıtməq o qədər də asan deyildir” [6, s. 137]. Vaqif Yusiflinin fikirlərinin üzərində dururuq, ona görə ki, obyekтив qiymətləndirilməyən əsər haqqındakı fikirlərə ədəbiyyatşunaslığın mövqeyi necə olur? “...

yazıcı tarixi romançılığa müraciət etməklə... tarixdə olan kəm-kəsirləri düzəltməyə çalışır” [9] – fikirlərinin müəllifi Tehran Əlişanoğlunun mövqeyi isə başqa səpkidən əsərə yanaşma tələb edir. Məhz tarixi mövzulu nəşr əsəri hələ də elmi-ədəbi düşüncədə tarixi mənimsətmə vasitəsi kimi görülür. Halbuki tarixi nəşr nümunəsinin qarşısında duran tələblərdən sadəcə biri tarixi tərbiyə vasitəsi olmasıdır. Bəllidir ki, tarixi nəsrdə tarixə münnasibət gərəklidir, amma bu məsələnin bir tərəfidir. Digər tərəflərdən biri də şəxsiyyət problemidir. Sadəcə yazıldığı dövrün güzgüsü olan nəşr nümunəsində şəxsiyyət problemi nə qədər önemlidirsə, tarixi nəsrdə şəxsiyyət problemi dəfələrlə önemlidir. Çünkü burada məsələ tarixi və ya ədəbi şəxsiyyətdən gedir və burada tarixi şəxsiyyətə yanlış münnasibət daha zərərli ola bilər. Bu prizmadan yanaşılaraq müəyyən mühakimələr yürüdülür, “şəxsiyyətin keçdiyi yolu olduğu kimi, tarixə uyğun şəkildə...” canlandırmaq gərəklidir [8]- kimi nəticəyə gəlinir. Bu səpkili fikirlərin müəllifi, ədəbiyyatşunas Vəli Nəbioğlu qeyd edir ki, “Buna görə də müasir tarixi romanda şəxsiyyət başlangıçının güclənməsi, tarixi hadisədən daha çox tarixi şəxsiyyətin ön plana çəkilməsi, həm də bilavasitə ETT-nin təsirinin nəticəsi kimi izah edilə bilər” [4, s. 206].

Bəhs etdiyimiz mövzuda sovetlər dövründə də, müstəqillik illərində də müxtəlif istiqamətli fikirlər yürüdülmüş, yürüdülməkdədir. Bütün fikirlərin sonunda yazıcının üzərinə qayıdır. Çünkü yazıçı mövqeyi, yazıcının tarixə münnasibəti, şəxsiyyətə münnasibəti, əsərdə tarixi koloritin canlandırılması, oxucuya düzgün məlumat çatdırması və s. məqamlar yazıçı üzərinə məsuliyyəti qoyur. Tənqidçi Əsəd Cahangir yazır ki, ”Yazıcı Allah qədər obyektiv olmalıdır” [7]. Tənqidçinin fikirləri ilə razılaşmaqla yanaşı bir məqamın üzərində də durmaq gərəyi duyuruq. Postmodernist epoxada, postmodernist düşüncədə aparıcı istiqamətlərdən biri də ənənəyə fərqli prizmadan baxmaq, hətta ənənəni gözdən salmaq kimi fikirlər hakimdir. Bu isə bəzən o hala gətirir ki, ilkin düşüncədəki, mifik dünyagörüşdəki “Yaradan” kultuna – Allaha belə fərqli, qeyri-ənənəvi yanaşmalar ortaya çıxır. Elə tənqidçinin də bir başqa yazısında qeyd etdiyi, son dövrlərin ədəbiyyatına şamil etdiyi postinsan – insanüstü insan, tanrıyla bağını axtaran, tanrıının dərkində müəyyən mərhələ qət edən insan “Tanrı” haqqındaki ənənəvi münnasibətləri dəyişməyə cəhd edir. Son iyirmi ilin ədəbiyyatından bununla bağlı çoxsaylı nümunələr göturmək olar. Və ən əsası isə bunu da yazan yazıçıdır. Sual meydana çıxmırkı ki, Tanrı haqqında qeyri-ənənəvi fikirlərin, mülahizələrin müəllifi olan yazıçıdan Allah qədər obyektiv olmayı istəmək nə dərəcədə düzdür?

Tarixi nəşr demək tarixi roman demək deyil. Keçilən yolda tarixi mövzulu povest və hekayələrin də kifayət qədər uğurlu nümunələri qələmə alınmışdır. Mirzə İbrahimovun, Süleyman Rəhimovun, Əzizə Cəfərzadənin və s. yazıçılarının tarixi povestləri ədəbi tənqid tərəfindən dəyərləndirildikdə də, uzun müddət Azərbaycan oxucusu tərəfindən oxunanda da povestin janr kimi mövcudiyəti problemi ədəbiyyatşunaslığı məşğul etmirdi. Müstəqillik illərinin götirdiyi meyillərdən biri də janrlararası sərhədlərin zəifləməsidir. Romana povest, povestə hekayə deyildiyini ədəbi mətbuatdan müşahidə etmək heç də çətin deyil. Doğrudur, povest ad olaraq postsovət məkanında işlənən addır. Dünya ədəbi təcrübəsində “Uzun hekayə” kimi xarakterizə edilən povest janrı barədə aparılan ədəbi müzakirələrin birində ədəbiyyatşunas Tehran Əlişanoğlu “Nizami Gəncəvidən gəlmə “hekayət” sözünü işlədirəm. Təklif edirəm ki, bu ifadənin qarşılığı tapılana qədər “hekayət” sözünü işlədək”, tənqidçi Əsəd Cahangir isə “Hələlik isə, ən optimal variant “povest” sözünü işlətməkdir” [11] – deyir. Göründüyü kimi, povestin janr olaraq necə adlandırılmasından asılı olmayaraq Azərbaycan ədəbiyyatında çoxsaylı mükəmməl nümunələri var və bunları silmək Azərbaycan ədəbiyyatına qazandırmaz. Məsələnin ikinci tərəfi də odur ki, müstəqillik illərinin ədəbiyyatşunaslığında tarixi mövzulu povestləri bir neçə şəkildə təsnifləndirirlər. Tarixi, sənədli, xroniki, xatirə və s. kimi təsnif edilən tarixi povest barədə müstəqillik illərinin ədəbi mətbuatında fərqli yanaşmalar hələ də davam etməkdədir. Nəsrin son illərdə keçdiyi yola nəzər

salan ədəbiyyatşünas Nəzmiyə Axundovanın fikirləri ilə razılışırıq. O, son dövrün nəşrini xarakterizə edərək yazar ki, "...tədricən keyfiyyət amili özünü göstərməyə başladı" [1, s. 234]. Kəmiyyət göstəricisindən keyfiyyət amilinə qayğılı bir mənada da "postinsan" erasının təfəkkürünü ifadə edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundova N.M. Azərbaycan romanı: 120 il. Bakı: Elm, 2011, 332 s.
2. Aсадуллаев С. Историзм, теория и типология социалистического реализма. Баку: Азернешр, 1969, 278 с
3. Hüseynov İ.M. Bədii həqiqət, tarixi həqiqət //Azərbaycan jurnalı, 1981, № 2, s.137-143
4. Nəbioglu V.Ədəbi tənqid və tarixi roman. Bakı: Nurlan, 2008, 232 s.
5. Rəhimov Ə.M. Bədii həqiqət tarixi həqiqət // Azərbaycan jurnalı, 1981, № 2, s. 137-149.
6. Yusifli V.Ə. Tarixi həqiqətin bədii inikası // Ulduz jurnalı, 1979, № 11, s. 60-62.
7. <http://olaylar.az/news/culture/78816>
8. <http://modern.az/articles/41580/1>
9. <http://www.kaspi.az/enews.php?id=563>
10. www.Kazimov/by/mz.htm.
11. <http://www.kitabxana.net/?oper=readNews&id=997>

SUMMARY

ALI HASHIMOV

HISTORICAL PROSE: PROBLEMS, CONSIDERATIONS

In the article the author pays attention to the investigation history of historical prose in Azerbaijan literature, he also speaks about difficulties of the investigation of the works written during soviet period. He also touched the attitude of literary criticize to historical prose examples written during independence and soviet period. The same time the investigation level of historical prose in literary criticize and literature study, attitude to history and modernity problems are valued by new SCIENTIFIC mentality.

Key words: historical prose, independence, literary truth, national colouring, literary grace

РЕЗЮМЕ

АЛИ ГАШИМОВ

ИСТОРИЧЕСКАЯ ПРОЗА: ПРОБЛЕМЫ, СООБРАЖЕНИЯ

В статье анализируются соображения, мысли, связанные с исторической прозой, отраженные в литературной прессе в годы независимости, проведено сравнение с существующими материалами литературоведения. А также в центре внимания находятся моменты соответствия научным принципам высказанных мыслей об исторических роман и повестях. Подчеркнуто, что несмотря на связанные с историческими повестями, повесть является истиной азербайджанской литературы и самым действующим жанром.

Ключевые слова: историческая проза, независимость, литературная правда, национальный колорит, художественная специфика

Məqalə filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Akif İmanlı tərəfindən təqdim olunmuşdur.

Məqalə daxil olmuşdur: 27 avqust 2019-cu il

Çapa qəbul edilmişdir: 25 sentyabr 2019-cu il

UOT: 81 – 112: 811.512.162

SAMİRƏ HƏSƏNOVA

*Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
 Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu
 samirehesenova75@gmail.com*

XIX ƏSR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ-BƏDİİ DİLİNDE SÖZ VƏ ONUN İFADƏ ŞƏKİLLƏRİ (NAXÇIVAN ƏDƏBİ MÜHİTİ ÜZRƏ)

Məqalədə təsbit olunur ki, XIX əsr Naxçıvan ədəbi mühitində yazıl-yaradan şairlərin yaradıcılığında müəyyən miqdarda alınma sözlər olsa da, canlı xalq dili xəzinəsindəki söz və ifadələr, atalar sözləri, zərb məsəllər daha üstün yer tutur. Məhz buna görədir ki, bu şairlərin əsərləri öz sadəliyini, ahəngdarlığını və təravətini qoruyub saxlamaqdadır. Bu əsərlərdə sözlərin yanaşması, birləşməsi yolu ilə düzələn səciyyəvi ifadələrin, sintaktik vahidlərin və sintaktik tərkiblərin dilçilik baxımından öyrənilməsi zəruriidir. Bu da mövzunun aktuallığını təmin edir.

Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbaycan ədəbi dilinin xalq dilinə yaxınlaşması canlı dil ünsürlərinin ədəbi dildə işlənməsi, sözün ifadə şəkilinin dilə uyğunlaşdırılması dilin yad təsirlərdən qorunması üçün möhkəm zəmin yaradır, sözlərin mənalarını və məna incəliklərini daha da dolğunlaşdırırırdı.

XIX əsr Naxçıvan şairlərinin yaradıcılığında rast gəldiyimiz mürəkkəb ismi birləşmələr, feili birləşmər daha rəngarəng quruluş xüsusiyyətləri kəsb edərək çox işlənmiş, öz forma və xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamışdır.

Açar sözlər: Naxçıvan ədəbi mühiti, söz və onun ifadə şəkilləri, sintaktik vahidlər, sintaktik əlaqələr, sintaktik tərkiblər, Heyran xanım, Hüseyin Nadim Naxçıvanı

XIX əsrde Azərbaycanda maarifçilik hərəkatının geniş yayılması bu bölgədə də ədəbiyyat və mədəniyyətin sürətli inkişafına təkan vermişdir. Bu dövrde Naxçıvan ədəbi mühitində ciddi canlanma nəzərə çarpar. Ordubadda yaradılmış, “Əncüməni-şüəra” ədəbi məclisi (1838) klassik ədəbi ənənələrlə yanaşı, yeni maarifçi-realist ədəbiyyatın da inkişafına müəyyən təsir göstərmüşdür. Məclisin fəal üzvlərindən Qüdsi Vənəndi, Fəqir Ordubadi, Əhmədağa Şəmi, Usta Zeynal Nəqqas, Molla Hüseyin Bikəs, Abbas Dəhri, Məşədi Həsən Dabbag və başqalarının yaradıcılığında klassik məhəbbət lirikasının ənənə-nəvi mövzuları ilə yanaşı, maarifçilik ideyaları, tənqidçi-realist-satirik meyillər, dövran-dan şikayət, haqsızlığa etiraz motivləri də əhəmiyyətli yer tutur.

Azərbaycan maarifçi-realist ədəbiyyatında M.T.Sidqinin (1854-1903) ədəbi-pedagoji irsinin özünəməxsus yeri vardır. Onun “Nümuneyi-əxlaq” və “Töhfeyi-bənat, ya-xud qızlara hədiyyə” dərsliklərinə daxil edilmiş şeir və nəşr nümunələri, “Kəblə Nəsir”, “Heykəli-insanə bir nəzər” əsərləri, “Məktəb hekayələri” Azərbaycan maarifçilik ədəbiyyatının kamil nümunələrindəndir.

XIX əsrin 80-ci illərindən Naxçıvan ədəbi-mədəni mühitinə görkəmli yazıçı-publisit və teatr xadimi E.Sultanov (1866-1935) başçılıq edirdi. Onun təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə yaradılmış “Ziyalı məclisi”, “Müsəlman şəhər dram incəsənəti cəmiyyəti” Naxçıvanın qabaqcıl ədəbi-mədəni qüvvələrinin təşkilatlanmasında, maarif və mədəniyyətin, mətbuatın inkişafında, xüsusilə Naxçıvan teatrının yaranmasında və təşəkkülündə mühüm rol oynamışdır. Həmin cəmiyyətlərin ətrafinda toplaşmış C.Məmmədquluzadə, Ə.Xəlilov, M.Ə.Süleymanov, S.Xəlilov, N.Şeyxov, Ə.Sultanov, M.C.Şürubi və b. təhsilli maarifçi ziyanlılar bu sahədə mühüm xidmətlər göstərmişlər.

Milli dilin XVI əsrənən başlayan təşəkkül və inkişaf yolunda XIX əsr xüsusi bir mərhələ təşkil edir. Bu dövrde cəmiyyətin inkişaf səviyyəsinə müvafiq olaraq, bir tərəf-

dən dilə elmi nəzarət güclənir, digər tərəfdən orta və klassik üslub davam etməklə yanaşırı, realist nəsrin, dramaturgiyanın, satiranın, ədəbi-fəlsəfi əsərlərin meydana çıxması milli ədəbi dilin cilalanmasında, səlisləşməsində, qrammatik-sintaktik qaydaların sabitləşməsində, ədəbi dilin bir sıra arxaik ünsürlərdən təmizlənməsində daha çox iş görmüşdür.

Ədəbi dilin inkişafında hər bir kiçik mərhələnin rolü vardır. Ona görə də XIX əsrə bütövlükdə eyni gözlə baxmaq olmaz. Bu əsrin birinci yarısı əvvəlki əsrlərdən, başlıca olaraq, Qasım bəy Zakirin satira yaradıcılığı ilə fərqlənir. Orta üslub – qoşma, gəraylı üslubu, klassik üslub – qəzəl, qəsidə üslubu davam edir. A.Bakıxanovun nəsri dil və üslub etibarilə Füzuli nəsrindən xeyli fərqlənsə də, köhnə nəsr üslubunun bir sıra xüsusiyyətlərini də mühafizə edib saxlayır. XIX əsrin ikinci yarısında M.F.Axundzadənin komediyaları vasitəsilə ümumxalq dilinin bütün quruluş xüsusiyyətləri, zəngin lüğət materialı ədəbi dilə gətirilir.

Azərbaycan ədəbi dilinin xalq dilinə həqiqi mənada yaxınlaşması prosesi XIX əsrin əvvəllerindən daha da güclənir. Canlı dil ünsürlərinin ədəbi dildə işlənməsi, bu dilə uyğunlaşdırılması dilin yad təsirlərdən xilas olması üçün möhkəm bir zəmin yaradır, sözlərin mənalarını və məna incəliklərini daha da dolğunlaşdırır. Ədəbi dilin xalq dilinə yaxınlaşması, XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf mərhələsində yeni bir dövr təşkil edir. Bu xüsusiyyətlər, yəni sözlərin müxtəlif ifadə şəkilləri XIX əsr Naxçıvan ədəbi mühitində yazış-yaradan şairlərin yaradıcılığında da özünü göstərir:

Necə də məst oldum gülün ətrindən,
Baxdim həvəsimi artırdı gülşən.
İstədim gullərdən dəstə düzəldim,
Gördüm ay üzlünün əllərində mən [5, s. 194].

Bu cəhətdən Heyran xanımın sadə xalq dilində yazılmış rübatləri daha maraqlıdır.

XIX əsr ədəbi dilində işlənmüş dialekt sözləri o dövrdə yaşamış şəxsiyyətlərin yaşayış-yaratdıqları mühitlə bağlıdır. Naxçıvan dialekt və şivələrinə məxsus bir çox sözlər Əliqulu Qəmküsərin əsərlərində daha çox diqqəti cəlb edir:

Eyləmə qəm, ey başı boş *bambili*.
Dümbəyi çal, düşgilə meydana sən.
Mütriübə, cindarə, meyə səp pulu,
Sərf eləmə başqa bir ehsanə sən [3, s. 22].

Sözün və sintaktik birləşmələrin müxtəlif cəhətdən ifadə şəkilləri XIX əsr boyu milli ədəbi dilimizin sintaktik quruluşunda da özünü göstərməkdədir.

Sözlər arasında əlaqə birləşmələrin əsas komponentinin mənasının dəqiqləşməsinə, konkretləşməsinə, daralmasına, sözün ifadə etdiyi məfhum koncret olaraq hansı baxımdan yanaşıldığını başa düşməyə imkan verir. Söz birləşmələrini cümlədən ayırib çıxarmaq və müəyyən model əsasında qurulmuş birləşmənin paradiqmalarını yaratmaq mümkündür [2, s. 35].

Müasir dildə olduğu kimi, XIX əsrin ədəbi dilində də cümlədə sözlər arasında qrammatik semantika predikativ əlaqəni, atributiv, relyativ və obyekt əlaqələrini əhatə edir. Bunu nəzərə alaraq demək olar ki, Naxçıvan ədəbi mühitinə məxsus əsərlərin dilində söz birləşmələri və cümlədə sözlər arasında məna və qrammatik əlaqələrin quruluşunda elə bir fərqli xüsusiyyət nəzərə çarpmır.

Ol qönçə dəhən, sərv boy, ay üzlünü görcək,
Çırpındı ürək quş kimi, düşdü nara yandım [5, s. 103].

Ağıllı ata-ana övladını elmə və tərbiyətə rağib edəndir. Balasını bikar və əziz saxlayan adam övladının düşmənidir [4, s. 112].

Nümunələrdə *qönçə dəhan*, *sərv boy*, *ay üzlü*, *ağıllı ata-ana*, *bikar* və *əziz saxlayan adam* – atributiv əlaqə; *çırpındı ürək* – predikativ əlaqə; *quş kimi* çırpındı – relyativ əlaqə; *ay üzlünü görcək*, *nara düşdü*, *övladını elmə* və *tərbiyətə rağib edəndir* – kimi ifadələr isə obyekt əlaqəsi ilə bir-biri ilə əlaqələnmişdir.

Ümumiyyətlə, XIX əsr Naxçıvan ədəbi mühitində yazib-yaradan şairlərin əsərlərində sözlərin yanaşması, birləşməsi yolu ilə düzələn səciyyəvi ifadələrin çox işlədilməsi onların mövzularının hərtərəfliliyindən, inqilabi-demokratik ideyalar təbliğ edən, din, mövhumat, gerilik, istibdad, istismar əleyhinə mübarizə aparan satirik şeirlərinin zəngin məzmunundan, dövrünün müxtəlif ictimai qrupa mənsub olan adamlarını ümumiləşdirə bilən tiplərinin müxtəlifiyindən doğmuşdur.

Söz birləşmələrində və cümlədə sözlər arasında tabelilik əlaqələri də səciyyə etibarilə bugünkü normalardan heç nə ilə fərqlənmir. Yanaşma, uzlaşma və idarə əlaqələri sintaktik vahidlərin tərtibində əsas bağlılıq, əlaqə vasitələridir. Ərəb-fars söz və tərkibləri ilə qəlizləşdirilmiş cümlələrdə də sintaktik quruluş Azərbaycan dilinə məxsusdur.

Mən bilmirəm ki, bais kimdir bu qılıq qalə,
Kimdir edir ümuri naəhlinə həvalə,
Zalimlərə bu əmri kim eyləyib qəbalə?
Aya tapılmayırmı, bir şəxs laməhalə,
İzhari- mətləb etsin bir mətləb-aşıyanə [3, s. 79].

Amadə olub qətlivə bu ləşkəri-xunxar,
Zülm ilə səni öldürəcək ləşkəri-küffar,
Bu qüssəni çün nəzmə çəkər Nadimi-naçar,
Növhə edər hər yerdə zəlilanə, bəradər [6, s. 18]!

Bütün söz birləşməsi modelləri bugünkü kimidir və heç bir arxaik modelə rast gəlmirik. Bədii üslubdan asılı olaraq, söz birləşmələrinin izafət tərkibləri ilə mübarizəsində müəyyən fərqlər özünü göstərir. Müxəmməs üslubunda, satira dilində, mətnlərdə milli söz birləşməsi modelləri üstündür və izafət tərkibləri klassik ədəbiyyatın dili ilə müqayisədə olduqca seyrəkdir.

Naxçıvan şairlərinin dilində bu cür ifadə və birləşmələr daha çox bu gün işlətdiyimiz formada özünü göstərir.

Oldu,yarəb, həlak insanlar,
Suvarıb torpağı *qızıl qanlar*.
... Baxasan hər tərəf cəsədlə dolu,
Bağlanıb xalq üçün *nicat yolu* [5, s. 6].
Gəlməz nigar *bu əlim* yetə *canan vüsəlinə*,
Həsrət qalıb *bu könül* yenə ol *can vüsəlinə*.
Ağlar gözlərim hər an, çəkər yar intizarını,
Amadə dur, könül, qoy yetim *xuban vüsəlinə* [3, s. 36].

Beləliklə, XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilində, o cümlədən Naxçıvan ədəbi mühitində işlənmiş yanaşma əlqəli (qızıl qanlar) birləşmələrin təhlili göstərir ki, bunlar tarixən sintaktik müstəqillik baxımından sabit olmuşdur.

XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilində işlənmiş yanaşma-uzlaşma əlaqəli (*nicat yolu*, *canan vüsəli*) kimi ismi birləşmələr morfoloji quruluşuna, qrammatik semantikasına görə müasir ədəbi dilimizdəki eyni tipli birləşmələrdən fərqlənmir.

Birləşmələrin növlərindən danışarkən məzmun yox, forma quruluş xüsusiyətləri nəzərə alınmalıdır. Yanaşma-uzlaşma əlaqəli birləşmələr (*canan vüsəli*) uzlaşma-idarə əlaqəli birləşmələrdən (*cananın vüsəli*) əvvəl və qədimdir. Tarixən uzlaşma-idarə əlaqəli birləşmələr (“Üçüncü növ təyini söz birləşməsi” adlandırılan birləşmələr) sonralar yarandığı və sabitləşdiyi üçün yanaşma-uzlaşma əlaqəli birləşmələr onun məzmununu da ifadə etməli olmuşdur. Bunu H.Mirzəzadə də qeyd etmişdir: “Dilimizdə olan dil faktları göstərir ki, müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik tarixən formal cəhətdən deyil, daha çox mətndən, ifadənin məzmunundan asılı olaraq öz ifadəsini tapmışdır. Başqa sözlə desək, ikinci növ təyini söz birləşməsi morfoloji əlamətlərin inkişafi nəticəsində üçüncü növ təyini söz birləşməsinə keçmək üçün bir keçid mərhələsi vəzifəsini görmüşdür” [1, s. 223].

Uzlaşma-idarə əlaqəli ismi birləşmələr XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilində birinci tərəfi yiyəlik hal, ikinci tərəfi mənsubiyyət şəkilçili birləşmə tipi kimi tam formalaşmış şəkildədir.

Poeziya və nəşr, satirik və dramatik, fəlsəfi və publisistik əsərlərin dilində bu cür birləşmələr də hazırkı ədəbi normalara müvafiq şəkildə işlənmişdir; məsələn: *Ağılı adamların nəsihətinə* qulaq asmayan axırda peşman olur. *Cavahirin qiyməti* olsa, *nəsihətin qiyməti* yoxdur [4, s. 110]. *İnsanın öz nəfsi* özünə böyük düşmən olduğundan hər şeydən əvvəl onu islah etməlidir. Öz qəbahətlərini görən kimsə *özgələrin pisliyini* görməyə vaxt tapmaz [4, s. 118].

Necə də məst oldum *gülün ətrindən*,
Baxdim *həvəsimi* artırdı gülşən.
İstədim güllərdən dəstə düzəldim,
Gördüm *ay üzlünün* əllərində mən [5, s. 194].

XIX əsrдə ismi birləşmələrin hazırkı eksər mürəkkəb quruluş tiplərinə rast gəlmək mümkündür. Dilimizin sintaktik quruluşunun inkişaf istiqamətini öyrənmək baxımından birləşmələrin mürəkkəbləşmə üsullarının nəzərdən keçirilməsi faydalıdır. Bu cəhətdən də dövrün ədəbi dilində rast gəldiyimiz mürəkkəb ismi birləşmələr rəngarəng quruluş xüsusiyyətlərinə malikdir.

Azərbaycan dilinə məxsus ismi birləşmələrlə yanaşı, XIX əsr meydana çıxan bədii və elmi əsərlərin dilində fars dilinə məxsus izafət tərkiblərindən də istifadə edilmişdir. Lakin izafət tərkiblərindən istifadə bədii əsərlərin dilində eyni nisbətdə deyildir. Azərbaycan ədəbi dilində A.Bakıxanovun “Kitabi-Əsgəriyyə” əsərinin nəşr dilində, M.F.Axundzadənin “Aldanmış kəvakib” hekayəsində obrazların nitqi və bir sıra hallarda dövrün nitq mühitinin canlandırılması üçün müəllif təhkiyəsində izafət tərkiblərinə daha geniş yer verilmişdir [1, s. 227].

XIX əsr Naxçıvan ədəbi mühitində yazüb-yaradan şairlərin yaradıcılığında da izafət tərkiblərinə rast gəlmək mümkündür. Məsələn:

Amadə olub qətlivə bu ləşkəri-xunxar,
Zülm ilə səni öldürəcək ləşkəri-küffar,
Bu qüssəni çün nəzmə çəkər Nadimi-naçar,
Növhə edər hər yerdə zəlilanə, bəradər [6, s. 18]!

Rəvadır gər desə: ey tutmayan bir məsləki-qaim,
Olub aludə dünya malına, xulqan olan könlüm.
Münəzzəh adəmiyyətdən, mübərra hüsni-sirətdən,
Kəlami ləğv, qövlü hərzəvü hədyan olan könlüm [3, s. 21].

Tədqiq və araşdırmlar göstərir ki, müasir ismi birləşmə modelləri XIX əsrдə tam cilalanmış şəkildə mövcud idi və onların işlənmə məqamı yalnız ədəbi növ və janrlarla, yazıçı üslubu, yazıçı və şairin dilə münasibəti və tipikləşdirmə ustalığı ilə bağlı olmuşdur. XIX əsrin ikinci yarısında realist nəşrin və dramaturgiyanın geniş vüsət qazanması, XX əsrin əvvəllərində dilə elmi nəzarətin güclənməsi, əlifba, orfoqrafiya, durğu işarələri məsələlərinin müzakirələri ismi birləşmə növlərinin də formaca və qrammatik semantika baxımından daha da təkmilləşməsinə səbəb olmuşdur.

XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilində feili birləşmələr – feili sıfət, feili bağlama və məsədər tərkibləri quruluş və məna xüsusiyyətlərinə görə müasir ədəbi dilimizdəki feili birləşmələrdən fərqlənmir. Əsrin birinci yarısında – nəşr əsərlərinin az inkişaf etdiyi dövrdə mürəkkəb quruluşlu geniş və silsiləli feili tərkiblər azdır. Poeziya dilində, xüsusən Q.Zakirin lirik əsərlərinin, M.F.Axundzadənin komedyalarının dilində canlı danışq dilinə məxsus yiğcam feili birləşmələr işlədilmişdir. “Əkinçi” qəzetində daha çoxsöz-lü, mürəkkəb quruluşlu tərkiblər üçün imkan yaranmışdır [1, s. 292].

XIX əsr Naxçıvan şairlərinin yaradıcılığında feili birləşmər daha çox işlənmiş, öz forma və xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamışdır. Belə birləşmələrə M.T.Sidqinin nəsihə-

namə və hikmətli sözlərində, Heyran xanımın şeir və rübai'lərində daha çox rast gəlmək olur. Demək olar ki, bu dövrün ədəbi dilində işlənən feili birləşmələr müasir dilimizdə işlənən birləşmələrlə eyni səciyyə daşıyır. Nümunələrə nəzər salaq:

Feili bağlama tərkibləri:

Bir adam *yalan deyəndə* özgəsinin zərərini və nəfini axtarır. Amma özünə hamıdan artıq zərər toxunur. Çünkü dünyada yalançılıq səbəbindən çəkilən ziyanın həddi-hesabı yoxdur [4, s. 116].

İnsanın elmi çoxaldıqca cəhli azalır. Cahil olan kimsə vaxtsız xoruza bənzər. Cahilə söz qandırmaq dəvəyə xəndək atılmaqdan çətindir [4, s. 117].

Sevərdim qönçəni, gülü hər zaman,
Bəslərdim onları rahatlamadan.
Görəndə gül üzün, qönçə ləbini,
Gül, qönçə gözümdə xar oldu haman [5, s. 194].

Feili sıfət tərkibi:

1. İnsan *səadət zamanında qazandığı* dostunu müsibət zamanında gərək axtarsın. Müsibət zamanındaki dostunu səadət zamanında gərək yaddan çıxartmasın [4, s. 116].

2. Ata-anasının *gözəl-gözəl nəsihətinə qulaq asmayan* uşaq axırda peşman olur. Nəsihətin qiyməti cavahırın qiymətindən artıqdır. Amma qədrini bilən gərək [4, s. 117].

Xəcalət çəkirəm səndən a canan,
Yersiz sözlərimə oldum peşiman.
Ey yarın əlini öpən dəstə gül,
Başına dolanım gərək hər zaman.

[5, s. 194]

Məsdər tərkibi:

1. *Dünyada elmin ləzzətini bilmək* insan üçün bir böyük səadətdir. Amma səadət də bir xəzinədir ki, səy və qeyrət onun kilididir [4, s. 116].

Ayrılıq gecəsi, ey gözəl ceyran,
Qorxmuram hicrində oda yanmaqdan,
Sən qönçə bir gülşən, mən isə bülbül,
Sən şamsan, mən sənə pərvanə, canan [5, s. 195]!
Vacibdi şəriyat əhli olmaq,
Can tək həsəd içrə gizli qalmaq,
Rübənd tutub, niqab salmaq,
Məndən sizə yadigar, qızlar [4, s. 20].

Həmçinin Nadim Naxçıvaninin qəzel və müxtəlif məzmunlu şeirlərində də feili birləşmələr az da olsa işlənmiş, öz forma və xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamışdır. Məsələn:

Fəraqın narınə yanmaq məgər ki, asandır?
Bu qəlbim eşq oduna odlanıbdır, büryandır [6, s. 29].
Yetsin bu gündə əzilmiş millət harayınə,
Hər səmtdən yetib yenə min yarə millətə [6, s. 19].

Belə qənatə gəlmək olar ki, XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında Naxçıvanın görkəmli elm-mədəniyyət xadimlərinin və maarifpərvər ziyalılarının əvəzsiz xidmətləri var. Onlar böyük ədəbi irs qoyub getməsələr də, xalq səadəti uğrundakı fədakar mübarizəsi və təvazökar yaradıcılıqları ilə XIX əsr ədəbiyyatımızın tarixində böyük izlər buraxıb getmişlər.

Həmçinin bu şairlər Azərbaycan dilinin ifadə zənginliklərini şeirlərində münasib şəkildə eks etdirərək, bədii dili daha yüksək pilləyə qaldırmağa çalışmışlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Dörd cilddə. III cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2007

-
- 2. Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dli. Sintaksis. Bakı: Ünsiyyət, 2000
  - 3. Qəmküsər Ə. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1959
  - 4. Sidqi M.T. Əsərləri. Bakı: Çəşioğlu, 2004
  - 5. Heyran xanım. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2006
  - 6. Naxçıvani Hüseyin Nadim. Seçmə şeirlər. Bakı, 1993

SUMMARY

SAMIRA HASANOVA

WORDS AND EXPRESSIONS IN THE AZERBAIJANI LITERARY AND ARTISTIC LANGUAGE OF THE XIX CENTURY (NAKHCHIVAN LITERARY ENVIRONMENT)

From the spirit of the article it is clear that, although in the work of Nakhchivan writers of the 19th century there are a number of words, words and phrases, proverbs and saying in the treasure of a living folk language have an advantage. That is why the works of these poets retain their simplicity, harmony and freshness. In these works, a linguistic study of the characteristic expressions, syntactic units and syntactic components that are formed as a result of a combination of words and phrases is necessary. It also makes the topic relevant.

From this we can conclude that the approach of the Azerbaijani literary language with the national language has created a solid foundation for using the elements of the living language in the literary language and adapting the form of expression to the language to protect the language from external influences.

The complex name that we encountered in the creativity 19th-century poets in Nakhchivan acquired many features and characteristics, preserving their shape and features.

Key words: literary environment of Nakhchivan, words and their expressions, syntactic units, syntactic relations, syntactic components, Heyran khanum, Huseyn Nadim Nakhchivani

РЕЗЮМЕ

САМИРА ГАСАНОВА

СЛОВА И ВЫРАЖЕНИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЛИТЕРАТУРНО-ХУДОЖЕСТВЕННОМ ЯЗЫКЕ XIX ВЕКА (НАХЧЫВАНСКАЯ ЛИТЕРАТУРНАЯ СРЕДА)

В статье констатируется, что, хотя в творчестве нахчыванских писателей 19-го века есть ряд заимствованных слов, но слова и фразы, пословицы и говорки из сокровищницы живого народного языка имеют преимущество. Вот почему произведения этих поэтов сохраняют свою простоту, гармонию и свежесть. необходимость лингвистического изучения характерных выражений, синтаксических единиц и синтаксических компонентов в этих работах, которые образуются путем прымыкания и сочетания слов, делает тему актуальной.

Из этого можно сделать вывод, что сближение азербайджанского литературного языка с народным языком создало прочную основу для использования элементов живого языка в литературном языке и адаптации формы выражения слов языку для защиты языка от внешних воздействий.

Сложные именные и глагальные сочетания, с которыми мы сталкиваемся в творчестве поэтов XIX века в Нахчыване, приобретав множество разнообразных структурных черт и особенностей, сохранив форму и смысловые черты.

Ключевые слова: литературная среда Нахчывана, слова и их выражения, синтаксические единицы, синтаксические связи, синтаксические компоненты, Хейран ханум, Гусейн Надим Нахчивани

Məqalə filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Akif İmanlı tərəfindən təqdim olunmuşdur.

Məqalə daxil olmuşdur: 11 avqust 2019-cu il

Çapa qəbul edilmişdir: 25 sentyabr 2019-cu il

УОТ: 821.512.162: 82.84

АРИФ ЗЕЙНАЛОВ
*Нахчыванский государственный университет
arifzeynalov49@gmail.com*

КРЫЛАТЫЕ СТРОКИ ПОЭЗИИ НАСИМИ

В 2019 г. исполняется 650 лет со дня рождения великого азербайджанского поэта Имадеддина Насими. Указом Президента Азербайджанской Республики Ильхама Алиева 2019 г. объявлен годом Насими.

В связи с юбилеем поэта намечены широкие мероприятия, а также издание Собрания сочинений поэта в 20-ти томах на азербайджанском языке латинской графикой.

Статья посвящена анализу азербайджанских, фарсидских и арабских фразеологизмов, используемых в творчестве Насими.

В статье также раскрывается тайный смысл некоторых крылатых выражений, заимствованных из священного писания Гуран.

Ключевые слова: Насими, юбилей, поэт-мыслитель, фразеологизмы, Гуран.

В 2019 г. исполняется 650 лет со дня рождения великого поэта. Сейидали Имадеддин Насими родился в 1369 г. в Шемахе, родине Афзаладдина Хагани. Поэт был образованнейшим человеком своего времени, в совершенстве знал тюркский (азербайджанский), персидский и арабский языки [1, с. 149].

В начале своего творческого пути поэт попадает под влияние суфииев, но вследствии познакомился с Шахабеддином Фазуллахом Тебризи Астабади (Астрабади) (1339-1394) и стал проповедовать хуруфизм [2, с. 189].

В источниках местом рождения Фазуллаха Наими указывается город Тебриз, но псевдоним Астабади говорит о его более позднем месте пребывания в Астабаде, который известен был еще в V веке. В исторических документах это место упоминается как Азерабад, Азадабад, Аббасабад, Гызылвенк и находилось на левом берегу р. Араз, вблизи г. Нахчывана [3, с. 74]. Фазуллах Наими изложил суть хуруфизма в книгах «Джавиданнаме» («Книга о вечности»), «Аршнаме» («Книга о троне»), «Махаббатнаме» («Книга о любви»), «Новумнаме» («Книга о сновидениях») и «Диване».

Хуруф по-арабски означает букву. По мнению хуруфитов, Аллах должен найти воплощение в природе, вещах и, в особенности, в человеке. Они верили в то, что Фазуллах, будучи представителем Аллаха на Земле, явится борцом за справедливость. Хуруфиты уверяли, что Аллах проявляется и в словах, а слова в виде букв находят свое воплощение в выражениях. По Наими, 32 буквы фарсидского и 28 букв арабского алфавитов являются основами любви и красоты.

Видное место в проповедуемом Наими хуруфизме занимает отождествление человека с Аллахом. Традиционным для хуруфитов было выражение «Анальхагг!» («Я – Истина. Я есть Аллах!»).

За проповедование хуруфизма и политическую борьбу против иноземных захватчиков Тимуридов по фетве религиозных мракобесов из Самарканда Фазуллах Наими был арестован в 1394 г., привезен в Алинджагалу и по приказу Мираншаха казнен. На могиле Фазуллаха Наими возведен мавзолей, расположенный вблизи с. Ханагях Джулфинского района [4, с. 189].

После смерти Наими в 1394 г. Насими по его «Завещанию» («Vəsiyyətnamə») едет в Тебриз, Турцию, Ирак, Сирию, чтобы проповедовать хуруфизм. За проповедь своих взглядов неоднократно находился в заточении. Имел много сторонников. Был шейхом хуруфитов. По фетве исламских мракобесов объявлен безбожником, еретиком и по приказу султана в 820 г. Хиджры (1417 г.), в г. Халеб (Алеппо), был обезглавлен и повешен на виселице, с тела содрана кожа [4, с. 13].

В эпоху Насими литературным языком, языком поэзии являлся фарсидский язык. Насими творил произведения на древнеазербайджанском, фарсидском и арабском языках. Самым значительным произведением является «Диван» на азербайджанском языке, состоящий из 15 тысяч строк, «Диван» на фарсидском языке состоит из 5 тысяч строк. На арабском языке нам известно несколько стихотворений Насими [5, с. 7].

Поэт писал свои произведения в формах классических восточных стихосложений: газелей, месневи, терджибенд, гасыд, мустазад, алиф-лам и тарс алифба, тарджибанд, муламма, алаба и дидактических четверостиший.

В начале своего творческого пути поэт-мыслитель стоял на позициях суфизма. Для восточной поэзии того времени характерен яркий пантеизм (мистицизм), воспевание весны, сада, тоски по возлюбленной, стремление души к единению с Аллахом.

Суфийская философия воспринимала мир как эманацию Аллаха. Он, по их мнению, в своем кажущемся разнообразии на самом деле лишь призрак, а человек – капля из океана Аллаха. «Мир – юдоль страданий, наслаждения мгновенны. Нужно не привязываться к наслаждению, а убить свое «я», заживо приблизиться к «Всеединому», слиться с ним, раствориться, точно капля в океане» [7, с. 4].

Однако, постепенно хуруфизм сменяет в мировоззрении Насими суфизм. Отныне Насими в философии придерживается созданного Наими хуруфизма, в основе которого стоит не любовь и опьянение, а обожествленная буква, разум. Насими развивает хуруфизм по четырем направлениям: все – Аллах, все – обожествленная буква, все – человек, все – четыре материальных элемента: огонь, вода, земля, воздух. В одном четверостишии, обращаясь к разуму человека, Насими писал:

Ты, Человек, с тобой на свете б ни случилась,
Все: небо и земля в твой дух и ум вместилось.
Ты словно Аллах, един, ты властелин Земли,
Ты – Истина, ты – свет, ты – Аллах и милость Аллаха [5, с. 355].

В центре творчества Насими, как и у всех средневековых поэтов, стоит Аллах – прекрасный возлюбленный, который возвеличивает человека, награждает его своим светом. Высшим блаженством для человека является встреча с Возлюбленным, слияние с Ним, растворение в Нем.

Расторпись в океане фена и узри, что это за прекрасная жизнь,
Фена это животворная вода, хотя название ей смерть.

Одну из причин трагедии народа Насими видел в отсутствии справедливых законов, защищающих жизнь и достоинство человека. Это приводило к деградации и падению нравственных устоев общества. Насими писал:

Забыты в мире добрые законы,
Все люди змеи или скорпионы.
Нет в мире верности, нет доброты,
нет больше ни любимых, ни влюбленных [5, с. 339].

В одной месневи Насими раскрывает причины бедствий человека «закрывшего дверь перед Истиной»:

Истоки зла прозревшему видны,
Пороки времени обнажены [5, с. 304].

В одном из многочисленных четверостиший Насими, обращаясь к человеку, просит его не терять надежду, верить в свои силы:

Что, Человек, с тобой на свете б ни случилось,
Все: небо и земля в твой дух и ум вместилось.
Ты, словно Аллах, един, ты властелин Земли,
Ты – Истина, ты свет, ты – Аллах и милость Аллаха [5, с. 353].

Поэт-мыслитель видит, что виновниками всех зол являются люди, не гнушающиеся насилием ради приобретения власти, богатства:

Каждый, лишенный достоинства, захватил все положения.
Достойному же не найдется надлежащего места.
Бездарным радеет родня – чины и места захватить.

А умным ни мест, ни чинов – хоть все разумей! – не найти [5, с. 106].

Поэт пишет, что каждый невежественный волк торгует просвещением, а ученому тяжелее, чем другим:

Обман и коварство вытеснили ученость,
На служителей науки нет спроса
Лишь хитрым на свете дано торговлей достаток снискать,
А мужу науки вовек к богатству путей не найти [5, с. 106].

Аруз как арабская метрическая система стихосложения получила распространение в азербайджанской поэзии через фарсидскую литературу. Основной константой, определяющей функционирование стиха в системе аруз, являются огласованные и неогласованные слоги. В азербайджанском арузе принимают участие четыре из шести арабских составных элементов. Это сабаб (легкий и тяжелый), ватад-и-мажму (соединенный) и ватад-и-мафук (разъединенный) слоги [8, с. 9].

Хотя арузная стопа не свойственна азербайджанскому языку, Насими мастерски, с большим искусством пользовался арузом. Наиболее употребительным и соответствующим азербайджанскому языку был хазач – один из размеров аруза. Особое внимание азербайджанские поэты уделяли звучности стиха, которая связана с обилием используемых рифм, которые обозначают границу строки. Рифма может находиться в начале строки (анафорическая), внутри (горизонтальная) и в конце строки (конечная). Различают также обыкновенную, тавтологическую, омонимическую рифмы. В четверостишиях Насими мастерски использует двойную рифму (зулгагиятейн), где срединное слово первой строки рифмуется с срединным словом второй строки, а конечное слово первой строки рифмуется с конечным словом второй строки и т. д. [4, с. 22].

Лексика лирических произведений Насими богата красочными эпитетами: луноподобная, светловицая, лучезарная, первозданный мир, чудный лик, багряное вино; метафорами: моя Кааба, моя пери, мой султан, семь аятов красоты, брови-шахский лук, ресницы-стрельы, зубы-перлов ряд и др.

Среди выразительных средств азербайджанского языка особое место занимают пословицы, поговорки, крылатые выражения, афоризмы, идиомы, устойчивые сочетания слов. Различные типы фразеологизмов и устойчивых сочетаний позволяют Насими ярко описать явление, привлечь внимание чтеца стихотворения, образно описать тот или иной факт из содержания произведения. Азербайджанский язык эпохи Насими обладал большим количеством фразеологизмов, придающих ему особый колорит. Творчество Насими глубоко афористично по своей сути, что было обусловлено особенностями его поэтического таланта, влиянием эпохи, идеяным содержанием, той задачей,

которую поэт ставил перед собой, последовательно выражая в своих произведениях основные принципы созданного им гуманистического суфийско-хуруфитского учения.

Своеобразие большинства крылатых слов Насими – их афористичность, которое не изначальное, а приобретенное той или иной поэтической строкой. Отдельные крылатые строки со временем утрачивают свое значение, другие вдруг получают широкое распространение. Афористичность поэтических строк Насими, которые сами вошли в поговорки и использовались его современными сторонниками повсеместно.

Насими был кумиром, перед которым преклонялись современники. В книгах хуруфитов о Насими говорится, как об одном из самых блестящих умов этой школы. Эмир Гияаддин в «Истива-наме» («Книга о сравнениях») (1424-1425) ставит его среди семи самых умных, самых блестящих, самых выдающихся дервишей века [1, с. 191].

В творчестве Насими нашли отражение используемые в XIV в. азербайджанские фразеологизмы: *ayrı düzmək* – быть разлученным; *aradan çıxmaq* – спасти; *qara könül* – черная душа; *əyri dil* – кривотолки; *əldən qoymamaq* – не оставить; *qara gün* – черный день; *göz yumtaq* – закрывать глаза; *gözündən getmətək* – не отпускать; *üzü qara* – быть виноватым; *ügəyi qan olmaq* – сердце кровью обливается; *ügəyi əğitmək* – таять от горя; фразеологизмы с главным словом арабского происхождения: *qədəm basmaq* – направить стопы; *eşq oduna düşmək* – влюбиться; *nəzər qılmaq* – бросить взгляд; *sübhnü şam etmək* – сделать утро вечером; фразеологизмы с главным словом фарсидского происхождения: *dada gətirmək* – приобретение вкуса; *didara düşmək* – встретиться; *cuşə gəlmək* – быть в настроении и др. [9, с. 31].

Насими в совершенстве владел родным языком и часто в газелях и рубаи употреблял фразеологизмы:

Быть жадности рабом – удел невежд презренных.

Обычно чем глупей, тем, люди, мы скучней [6, с. 22].

Будь помыслами чист, всегда будь крепок духом.

Находит тех, кто слаб, любой недуг быстрее [6, с. 22].

Ты двойственным не будь, стыд, веру, славу –

Все именем зови, каким наречено [6, с. 23].

Коль милости ты ждешь, что ж сам проходишь

Руки страдающему не подав? [6, с. 45]

Прочь двойственность откинь, чтоб божие лицо

Явилось пред тобой или во сне приснилось [6, с. 202].

Познаешь горе – умолчи, не говори о нем, влюбленный:

Когда от муки в сердце боль, друзей в юдоли бед не сыщешь [6, с. 150].

Святоша между тем в меня бросает камни

Но я их не боюсь, и я не присмирел [6, с. 143].

Пред лицом Истины ты преклонись, и станешь

Мудрей всех мудрецов, могучей всех владык [6, с. 132].

Так год за годом по ночам стенаю, плачу до зари,

Но славен Аллах, и месяц мой сегодня до темна придет [6, с. 204].

Прочь двойственность откинь, чтоб лицо Аллаха явилось,

Явилось пред тобой или во сне приснилось [6, с. 202].

Не многоя я успел, немногоя достиг,

Но я на страшный суд возьму свои писанья [6, с. 160].

Я истину ищу, а истина лукава,

А истина опять нам встречи не сулит [6, с. 135].

Стремленье к жизни – это наше бремя,

И счастья ты от бремени такого не ожидай [6, с. 127].

Перевод художественных произведений является трудным литературным жанром и даже самый точный, бережный перевод не способен передать красоту, чистоту и ясность стихотворений поэта.

Сейидали Имадеддин Насими был из рода Сейидов, в детстве в совершенстве изучил священное писание Гурэн (Коран) и читал его на арабском языке. Е.Э.Бертельс писал: «Арабский язык в Персии начинает играть приблизительно ту же роль, которую играл в России конца XVIII-начала XIX в. французский язык. Это один из признаков привилегированного положения правящего класса, который, в сущности говоря, только и мог позволить себе роскошь изучения этого языка. В широких массах арабский язык, конечно, распространялся чрезвычайно слабо, главным образом как язык религии, в тех пределах, в каких он был нужен для отправления религиозных обязанностей мусульманина» [9, с. 308].

Велики заслуги Насими и в том, что он, хотя и творил свои произведения на арабском и фарсидском языках, но большинство стихотворений, наравне с современниками Арифом Ардабили, Гази Бурханаддином, Абдулгадиром Марагеи были написаны на азербайджанском языке. Немеркнувшие шедевры подлинной поэзии этих поэтов заложили основы азербайджанского литературного языка.

Как подлинно большой мастер слова Насими употреблял в произведениях не только азербайджанские крылатые слова, афоризмы, идиомы, но и взятые из литературы народов Ближнего Востока. Например, арабские народные выражения в дословном переводе: 1. Не удивительно, что от духов идет душистый запах – ср. Каковы сами, таковы и сани. 2. Мороз враг религии – ср. И журавль тепла ищет. 3. Мощь и бессмертие принадлежат Аллаху. – Ср. Пути Господни неисповедимы. 4. Каждый происходит из своего рода. – Ср. Ворону глаз не выклюет.

Величие Насими заключается в том, что он наполнил поэтическое слово социальным и философским содержанием, обогатил его новыми и старыми выразительными средствами. Особое место в творчестве Насими занимают выражения из Гурана – основы религии ислама. «По масштабам воздействия на духовное и общественное развитие народов Востока Коран принадлежит к культурному наследию всего человечества» [10, с. 3].

Выражения, заимствованные из Гурана, обогатили поэзию Насими, раскрыли тайный смысл некоторых аятов. «... точно старая пальмовая ветвь» – выражение из суры 36, аята 39 Гурана, где «И месяц Мы установили по стоянкам, пока он не делается, точно старая пальмовая ветвь» [10, с. 362].

Насими сравнивает старую пальмовую ветвь с изгибом брови человека. Здесь намек на то, что участь каждого человека написана Аллахом на лбу человека. «... тень из черного дыма». Выражение из суры 56, аята 42; «А владыки левой стороны, – что это за владыки левой стороны? – в самуме и кипятке и тени черного дыма» [10, с. 443]. Насими вместо «левая сторона» употребил слово «север».

В газели «Когда твое лицо» Насими олицетворяет красоту любимой двумя буквами «каф» и «нун».

Две буквы «каф» и «нун» – знак красоты твоей.

Она, как дар небес, на землю к нам спустилась [5, с. 70].

Фраза «кун фея кун» переводится как «Будь! – и оно бывает».

Слова из Гурана, суры 19, аята 36, где сказано: «Когда Он (Аллах) решит какое-нибудь дело, то лишь скажет ему: «Будь! – и оно бывает». По легенде, эти слова говорит Аллах при сотворении Вселенной. Насими утверждает, что простое

человеческое лицо выше любой божественной сущности и верит в нескончаемые силы человека.

Фраза «анальхагг», встречающаяся во многих стихотворениях Насими, означает «Я – Истина, я есть Аллах», пантеистический девиз хуруфитов, который не отождествляет человека с Аллахом, наоборот, Насими говорит, что человек лишь тогда становится полноценным, когда познает Истину:

Я истину узрел, пройдя через страданья,
Я истину постиг и жажду с Ней слиянья [6, с. 860].

Насими жил и творил 650 лет тому назад, за прошедшие столетия была создана новая поэзия, но каждое новое поколение открывает в давно написанных стихах новое, близкое себе. Примером служат крылатые строки поэзии Насими:

В меня вместятся оба мира, но в этот мир я не вмешусь.
Я суть, я не имею места, и бытие я не вмешусь [6, с. 26].

Прошли века, но неисчерпаема глубина и свежесть мыслей и чувств подлинной поэзии Насими. В связи с 600-летием поэта-мыслителя в 1973 и 1974 гг. были изданы «Сочинения» поэта в двух томах на русском языке, а в 1985 г. издано Собрание сочинений в двадцати томах на азербайджанском языке. Юбилей Насими был отмечен также по линии ЮНЕСКО.

Указом Президента Азербайджанской Республики Ильхама Алиева 2019 г. объявлен годом Насими, в связи с юбилеем намечены широкие мероприятия, а также издание двадцатитомного Собрания сочинений поэта на азербайджанском языке латинской графикой.

Пройдут годы и столетия, но Насими всегда будет, как исполин, возвышаться на Пантеоне гениев художественного слова Азербайджана.

Использованная литература

1. Кули-заде З. Хуруфизм и его представители в Азербайджане. Баку: Элм, 1970, 264 с.
2. Энциклопедия Нахчывана. Т. 2. Нахчыван, 2005, 376 с.
3. Садыхов М. Русские писатели об Азербайджане. Баку: Гянджлик, 1970, 143 с.
4. Имадеддин Насими. Собрание сочинений в 20-ти томах (на азербайджанском языке). т. 5. Баку: Элм, 1985, 365 с.
5. Имадеддин Насими. Избранная лирика в 2-х томах (на русском языке). Т. 1. Баку: Азернешр, 1973, 360 с.
6. Имадеддин Насими. Избранная лирика (на русском языке). Т. 2. Баку: Азернешр, 1973, 360 с.
7. Алишер Навои. Лейли и Меджнун. Ташкент: Государственное издательство художественной литературы Уз. ССР, 1957, 176 с.
8. Мамедов Т. Традиционный напев азербайджанских ашыгов. Баку: Ишыг, 1980, 350 с.
9. Байрамов Г.А. Основы фразеологии азербайджанского языка (на азербайджанском языке). Баку: Маариф, 1978, 176 с.
10. Бертелье Е.Э. История литературы и культуры Ирана. Москва: Наука, 1988, 558 с.
11. Коран. Перевод и комментарии И.Ю.Крачковского. Баку: Язычи, 1990, 744 с.

XÜLASƏ**ARİF ZEYNALOV****NƏSİMİNİN ƏSƏRLƏRİNDE İSTİFADƏ OLUNAN AFORİZMLƏR**

2019-cu ildə böyük Azərbaycan şairi İmadəddin Nəsiminin anadan olmasının 650 illiyi tamam olur. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Fərmanı ilə 2019-cu il Nəsimi ili elan edilib. Şairin yubileyi ilə əlaqədar geniş tədbirlər nəzərdə tutulub və həmçinin latin qrafikası ilə Azərbaycan dilində iyirmi cildlik əsərlərin toplusu nəşr ediləcək.

Məqalə Nəsiminin yaradıcılığında istifadə olunan Azərbaycan, fars və ərəb mənşəli frazeologizmlərin təhlilinə həsr olunub.

Məqalədə həmçinin müqəddəs Qurandan alınan bəzi aforizmlərin də mənaları açıqlanır.

Açar sözlər: Nəsimi, yubiley, mütəfəkkir şair, frazeologizmlər, Quran.

SUMMARY**ARIF ZEYNALOV****APHORISMS USED IN NASIMI'S WORKS**

2019 is the year of the 650th birth anniversary of the great Azerbaijani poet Imadeddin Nasimi.

By the decree of Ilham Aliyev, the President of the Republic of Azerbaijan, 2019 has been declared the year of Nasimi. A lot of events are planned in connection with the poet's jubilee, as well as the publication of the poet's collected works in 20 volumes in the Azerbaijani language in Latin graphics.

The paper considers the analysis of Azerbaijani, Farsi, and Arabic phraseological units used in the works of Nasimi.

The paper also reveals the secret meaning of some aphorisms taken from the Holly Koran.

Key words: Nasimi, anniversary, poet thinker, phraseological units, the Koran

Məqalə filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Qurban Qurbanlı tərəfindən təqdim olunmuşdur.

Məqalə daxil olmuşdur: 12 iyul 2019-cu il

Çapa qəbul edilmişdir: 25 sentyabr 2019-cu il

RİYAZİYYAT VƏ İNFORMATİKA

DOI 10.29229

ALIYEV SOLTAN
*Institute of Mathematics and Mechanics,
National Academy of Sciences of Azerbaijan*
KHALILOV VUGAR
*Institute of System Control,
National Academy of Sciences of Azerbaijan*

INTEGRAL EQUATIONS FOR AGE-DEPENDENT BRANCHING PROCESSES.

There exist numerous examples of branching processes that naturally arise in different fields of science and life. Neutron-chain reaction is the most interesting example of branching processes. In a random collision with a neutron, the nucleus splits.

In the paper, we consider a model of branching processes, where each particle has a random lifetime (age-dependent processes) and obtain integral equations for these processes.

Key words: branching processes, random variables, generating functions, lifetime, convolution.

Branching processes are one of the important classes of stochastic processes [1,2]. There exist numerous examples of branching processes that naturally arise in different fields of science and life. Neutron-chain reaction is the most interesting example of branching processes: In a random collision with a neutron, the nucleus splits. As a result of fission, a random number of neutrons is emitted. Each of these secondary neutrons can bombard other nuclei and produce random number of new neutrons, etc.

In this case, the initial number of neutrons equals $\xi_0 = 1$. The size of first generation is a random variable ξ_1 . In the general case, the size of the n-th generation is made up of a random number of neutrons produced by bombardment of nuclei ξ_{n-1} with the $(n-1)$ -th generation neutrons.

Thus, let ξ_n , $n = 0, 1, 2, \dots$ be the number of descendants of one particle in the n-th generation. If

$$\xi_{n+1} = \theta_1 + \theta_2 + \dots + \theta_{\xi_n}, \quad n \geq 0$$

where θ_i are independent identically distributed random variables denoting the number of immediate descendants of the i -th particle, we say that ξ_n is a branching process. Generating function is the main tool for studying branching processes.

Assume that the original population consists of one individual, i.e. $\xi_0 = 1$. By definition

$$\xi_{n+1} = \sum_{k=1}^{\xi_n} \theta_k,$$

where the random variables θ_k ($k \geq 1$) have the distribution

$$P\{\theta_k = r\} = p_k, \quad k = 0, 1, 2, \dots, \quad \sum_{k=0}^{\infty} p_k = 1.$$

Then the generating function of the process will be the function

$$\varphi(S) = \sum_{k=0}^{\infty} p_k S^k.$$

We have studied different classes of branching random processes.

In this paper, we consider a model of branching process, where each particle has a random lifetime with arbitrary distribution, and at the end, it generates its descendants. This process should be compared with branching processes of which the life of one particle is fixed or exponentially distributed [3].

Assume that the end of lifetime T with the density $f(t)$, a particle generates two new particles of the same type and whose lifetime will be independent random variables with the same density $f(t)$. At the end of its lifetime, each particle again generates new particles of the same type and this process continues infinitely long. Let μ_t be the number of particles at moment t ; denote its probability distribution by

$$p_k(t) = P\{\mu(t) = k\}, \quad k = 0, 1, 2, \dots$$

Obviously $p_0(t) = 0$ for all $t \geq 0$, as there will always be at least one particle.

Indeed, before the first reproduction there will be exactly one particle, and after it at least two particles.

Thus,

$$p_1(t) = P\{\mu(t) = 1\} = P\{T > t\} = 1 - G(t),$$

where $G(t) = P\{T \leq t\} = \int_0^t f(\tau) d\tau$ is the distribution function of variable T .

Let $F(s, t)$ be a generating function of the variable $\mu(t)$, i.e.

$$F(s, t) = \sum_{k=0}^{\infty} p_k(t) s^k = \sum_{k=1}^{\infty} p_k(t) s^k.$$

We get an integral equation with respect to $F(s, t)$. The probability $p_k(t)$ that at moment t there are exactly k particles may be expressed as follows.

Assume that the first branching occurs on the interval $(\tau, \tau + d\tau)$, $0 \leq \tau \leq t$, whose probability equals $f(\tau) d\tau$, and for remaining time $t - \tau$ both new independently developing particles in total generate k descendants.

Naturally, the first branching moment τ may accept any values from the interval $[0, t]$. Thus, from the total probability formula it follows that

$$p_k(t) = \int_0^t f(\tau) d\tau \sum_{l=1}^k p_l(t - \tau) p_{k-l}(t - \tau), \quad k = 2, 3, \dots$$

$$p_1(t) = 1 - G(t).$$

By definition $F(s, t)$ we have

$$F(s, t) = [1 - G(t)]s + \sum_{k=2}^{\infty} s^k \int_0^t d\tau f(\tau) \sum_{l=1}^{\infty} p_l(t - \tau) p_{k-l}(t - \tau) =$$

$$=[1-G(t)]s+\sum_{k=0}^{\infty}s^k\int_0^td\mathcal{F}(\tau)\sum_{l=0}^kp_l(t-\tau)p_{k-l}(t-\tau).$$

As all the variables under the summation sign are non-negative, the summation and integration signs may be interchanged. Then

$$F(s,t)=\int_0^td\mathcal{F}(t)\sum_{k=0}^{\infty}s^k\sum_{l=0}^kp_l(t-\tau)p_{k-l}(t-\tau)+[1-G(t)]s.$$

The double sum in the first part is a generating function of double convolution of the sequence $\{p_k(t-\tau)\}$. Thus,

$$F(s,t)=\int_0^t[F(s,t-\tau)]^2f(\tau)d\tau+[1-G(t)]s. \quad (1)$$

Unfortunately, in general case, the given integral equation is not solved. We solve it for a special case when T has exponential distribution with density

$$f(t)=\lambda e^{-\lambda t}, t \geq 0$$

If $1-G(t)=e^{-\lambda t}$, equation (1) takes the form

$$F(s,t)e^{\lambda t}=\lambda\int_0^t[F(s,t-\tau)]^2e^{\lambda(t-\tau)}d\tau+s.$$

Making a change of variables $u=t-\tau$ we get

$$F(s,t)e^{\lambda t}=\lambda\int_0^t[F(s,u)]^2e^{\lambda u}du+s.$$

We differentiate the obtained equality with respect to t :

$$e^{\lambda t}F'(s,t)+\lambda e^{\lambda t}F(s,t)=\lambda[F(s,t)]^2e^{\lambda t},$$

where

$$F'(s,t)=\frac{\partial}{\partial t}F(s,t).$$

Having divided the both parts by $e^{\lambda t}$, we get the Bernoulli differential equation

$$F'(s,t)=\lambda[F(s,t)]^2-\lambda F(s,t) \quad (2)$$

For solving this differential equation, we can divide the variables

$$\frac{dF(s,t)}{F(s,t)[F(s,t)-1]}=\lambda dt.$$

Then the solution will have the form

$$\frac{F(s,t)-1}{F(s,t)}=C(s)e^{\lambda t},$$

or

$$F(s,t)=\frac{1}{1-C(s)e^{\lambda t}}, \quad (3)$$

where $C(s)$ is independent of t , but may be dependent on s . In order to find $C(s)$ put in (3) $t=0$. Since

$$p_k(0) = \begin{cases} 0, & \text{if } k \neq 1, \\ 1, & \text{if } k = 1, \end{cases} \quad s = F(s, 0) = \frac{1}{1 - C(s)},$$

we have

$$C(s) = (s - 1)/s,$$

Thus the solution of equation (2) and also of equation (1) in the case of exponential lifetime equals

$$F(s, t) = \frac{se^{-\lambda t}}{1 - (1 - e^{-\lambda t})s}. \quad (4)$$

For finding the exact form of $p_k(t)$, we expand (4) in series in powers s :

$$F(s, t) = e^{-\lambda t} s \sum_{k=0}^{\infty} (1 - e^{-\lambda t})^k s^k.$$

Obviously,

$$p_k(t) = e^{-\lambda t} (1 - e^{-\lambda t})^{k-1}, \quad k = 1, 2, \dots$$

Though, in the general case we can not solve integral equation (1), from it we can obtain an equation with respect to the mean $m(t) = M(\mu(t))$. Recall that

$$\left. \frac{\partial F(s, t)}{\partial s} \right|_{t=1} = \sum_{k=1}^{\infty} kp_k(t) = m(t).$$

Differentiating (1) with respect to s , we get

$$\frac{\partial F(s, t)}{\partial s} = 2 \int_0^t F(s, t - \tau) \frac{\partial F(s, t - \tau)}{\partial s} f(\tau) d\tau + 1 - G(t).$$

Now assume $s = 1$ and take into account that

$$F(1, t - \tau) = \sum_{k=1}^{\infty} p_k(t - \tau) = 1;$$

then

$$m(t) = 2 \int_0^t m(t - \tau) f(\tau) d\tau + 1 - G(t).$$

This integral equation is an example of the so-called renewal equation. Existence of the unknown function under the integral sign in the form of convolution is its characteristics feature. There are many methods that describe asymptotic properties of the solution $m(t)$ of renewal equation.

The obvious generalization of the described model is the assumption that at the end of lifetime this particle generates exactly r new particles of the same type, where r is a fixed integer, $r \geq 2$.

It is easy to see that integral equation (1) is substituted with the following one:

$$F(s, t) = \int_0^t [F(s, t - \tau)]^r f(\tau) d\tau + [1 - G(t)]s.$$

REFERENCES

1. Sevastyanov B. A., Branching processes.: M. Nauka, 1976, 436 p.
2. Xarris T. E., Theory of branching random processes, M.; Mir, 1966, 456 p.
3. Goldstein M. Critical age-dependent branching processes: single and multitype, Z. Wahrscheinlichkeitstheorie. Verw. Geb., 1971, B. 17, №2, 74-88 p.

XÜLASƏ

SOLTAN ƏLİYEV, VÜQAR XƏLİЛОВ

YAŞDAN ASILI ŞAXƏLƏNƏN PROSESLƏR ÜÇÜN İNTEQRAL TƏNLİKLƏR

Elmin və həyatın müxtəlif sahələrində təbii surətdə ortaya çıxan şaxələnən proseslərə çoxlu misallar göstərmək olar. Zəncirvari neytron reaksiyalara şaxələnən proseslər üçün daha maraqlı misal kimi baxmaq olar.

Baxılan işdə yaşdan asılı olan şaxələnən proseslərə (hər bir hissəciyin təsadüfi yaşama zamanı var) baxılmış və onlar üçün integrallar tənliklər alınmışdır.

Açar sözlər: şaxələnən proseslər, təsadüfi kəmiyyətlər, doğuran funksiyalar, yaşama müddəti, bürünmə

РЕЗЮМЕ

СОЛТАН АЛИЕВ, ВЮГАР ХАЛИЛОВ

ИНТЕГРАЛЬНЫЕ УРАВНЕНИЯ ДЛЯ ВЕТВЯЩИХСЯ ПРОЦЕССОВ, ЗАВИСЯЩИХ ОТ ВОЗРАСТА

Можно приводить много примеров ветвящимся процессам, которые естественным образом появляются в различных областях жизни и науки. Нейтронная цепная реакция является более интересным примером ветвящихся процессов.

В данной работе рассмотрена модель ветвящихся процессов, где каждая частица имеет случайное время жизни (процессы зависящие от возраста) и получены интегральные уравнения для этих процессов.

Ключевые слова: ветвящиеся процессы, случайные величины, производящие функции, время жизни, свертка.

Məqalə AMEA-nın müxbir üzvü, riyaziyyat üzrə elmlər doktoru, professor Bilal Bilalov tərəfindən təqdim olunmuşdur.

Məqalə daxil olmuşdur: 28 avqust 2019-cu il

Çapa qəbul edilmişdir: 25 sentyabr 2019-cu il

UOT: 517.946

YAQUB MƏMMƏDOV

Riyaziyyat üzrə elmlər doktoru, professor
yagubmammadov@yahoo.com

ABDULLA HƏSƏNOV

Riyaziyyat üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu
hesen.1955@mail.ru

TÖRƏMƏNİN TƏTBİQİ İLƏ ELEMENTAR RİYAZİYYATIN BƏZİ TƏNLİKLƏRİNİN HƏLLİ ÜSULLARI

Törəmə, həmçinin integrallın köməyi ilə təbiətin bir çox qanunları dəqiq ifadə edilir. Belə ki, məktəb riyaziyyati kursunun tədrisində diferensial və integral hesabının köməyi ilə funksiyanın xassələri tədqiq olunur, onların qrafiki qurulur, ən böyük və ən kiçik qiymətlərin tapılmasına aid məsələlər həll edilir, həndəsi fiqurların sahəsi və həcmi hesablanır, bəzü fiziki proseslər tədqiq edilir. Ona görə də məktəb riyaziyyatına riyazi analizin elementlərinin daxil edilməsi şagirdlərə elementar riyaziyyatın metodları ilə həll edilə bilməyən və ya mürəkkəb olan bir sıra məsələləri asanlıqla həll etməyə imkan verir.

Yuxarıda deyilənləri nəzərə alaraq, bu məqalədə məktəb riyaziyyatında qarşıya çıxan bəzü tənliliklərin həlli üsulları törəmənin tətbiqi ilə tədqiq edilmişdir.

Açar sözlər: törəmə, tənlik, teorem, kəsilməz, funksiya, parça, riyazi analiz.

Orta məktəbdə riyaziyyat fənninin tədrisində tənliliklərin həlli mühüm yer tutur. Ona görə də tənliliklərin həlli üsullarının öyrədilməsinə xüsusi diqqət yetirilir.

Riyaziyyatda elə tənliliklər, məsələlər vardır ki, onların həllində bilavasitə tətbiq edilən qaydalar yoxdur. Bu məsələlərin həlli yaradıcılıq tələb edir. Belə ki, tənliyin həlli üçün xüsusi çevirmələr və üsullar tətbiq edilməlidir.

Məktəb riyaziyyati kursunun tədrisində riyazi analizin elementləri əhəmiyyətli bir yer tutur. Riyazi analizin elementlərindən, o cümlədən törəmədən istifadə etməyi öyrənməklə şagirdlər riyaziyyat, fizika, həmçinin texnikanın çox məsələlərinin həllində səmərəli tətbiq edilə bilən riyazi aparata malik olurlar.

Törəmə, həmçinin integrallın köməyi ilə təbiətin bir çox qanunları dürüst ifadə edilir. Belə ki, məktəb riyaziyyati kursunun tədrisində diferensial və integral hesabının köməyi ilə funksiyanın xassələri tədqiq olunur, onların qrafiki qurulur, ən böyük və ən kiçik qiymətlərin tapılmasına aid məsələlər həll edilir, həndəsi fiqurların sahəsi və həcmi hesablanır, bəzü fiziki proseslər tədqiq edilir. Ona görə də məktəb riyaziyyatına riyazi analizin elementlərinin daxil edilməsi şagirdlərə elementar riyaziyyatın metodları ilə həll edilə bilməyən və ya mürəkkəb olan bir sıra məsələləri asanlıqla həll etməyə imkan verir. Eyni zamanda, riyazi analiz elementlərinin tətbiqləri öyrənilən nəzəriyyənin əsas anlayışlarını daha dərindən mənimsəməyə imkan verir. Burada problemin həlli üçün bir üsul seçmək, onun tətbiq şərtlərini yoxlamaq, əldə edilmiş nəticələri təhlil etməklə, kiçik bir riyazi tədqiqat həyata keçirilir ki, bu zaman da məntiqi düşüncə və riyazi qabiliyyət inkişaf edir, riyazi mədəniyyət artırılır.

Çoxlu elementar məsələlər (bərabərsizliklərin və eyniliklərin isbatı, tənliliklərin tədqiqi və həlli, həndəsə məsələləri və s.) törəmə və integrallın köməyi ilə səmərəli həll edilir. Məktəb dərsliklərində və vəsaitlərində bu problemlərə az yer ayrıılır.

Riyazi analiz metodları yalnız tapşırıqları həll etmək üçün istifadə edilmir, həmçinin elementar riyaziyyatın yeni faktlarını əldə etmək mənbəyidir.

Yuxarıda deyilənləri nəzərə alaraq, bu məqalədə məktəb riyaziyyatında qarşıya çıxan bəzi tənliklərin həlli üsulları törəmənin tətbiqi ilə tədqiq edilmişdir.

I.Tənliklərin tədqiqində diferensial hesabının istifadə edilən əsas teoremləri

Teorem 1 (Roll teoremi). Tutaq ki, 1) $f(x)$ funksiyası $[a;b]$ parçasında təyin olunub, kəsilməzdir; 2) $(a;b)$ aralığında $f'(x)$ sonlu törəməsi var; 3) $[a;b]$ parçasının uc nöqtələrində $f(a)=f(b)$. Onda heç olmasa bir $c \in (a;b)$ nöqtəsi var ki, $f'(c)=0$.

Bu teoremin həndəsi mənası odur ki, 1)-3) şərtləri ödəniləndikdə $(a;b)$ aralığında elə c nöqtəsi var ki, bu nöqtədə funksiyanın qrafikinə çəkilən toxunan absis oxuna平行dir.

Praktikada Roll teoremi aşağıdakı şəkildə də ifadə edilir: funksiyanın iki sıfırı arasında onun törəməsinin heç olmasa bir sıfırı var.

Nəticə 1. Əgər diferensiallanan $f(x)$ funksiyası n sayda müxtəlif nöqtədə sıfır çevrilirsə, onda onun törəməsi ən azı $(n-1)$ sayda nöqtədə sıfır çevrilir.

Teorem 2 (Lagranj teoremi). Tutaq ki, 1) $f(x)$ funksiyası $[a;b]$ parçasında təyin olunub, kəsilməzdir; 2) $(a;b)$ aralığında $f'(x)$ sonlu törəməsi var. Onda elə $c \in (a;b)$ nöqtəsi var ki, aşağıdakı bərabərlik ödənilir:

$$\frac{f(b)-f(a)}{b-a} = f'(c).$$

Nəticə 2. Tutaq ki, $f(x)$ funksiyası $[a;b]$ parçasında təyin olunub, kəsilməzdir və $(a;b)$ aralığında $f'(x)$ sonlu törəməsi var və $\forall x \in (a;b)$ üçün $f'(x)=0$. Onda $\forall x \in (a;b)$ üçün $f(x)=\text{const}=C$.

Nəticə 3. Tutaq ki, $f(x)$ və $g(x)$ funksiyaları $[a;b]$ parçasında təyin olunub, kəsilməzdir və $(a;b)$ aralığında $f'(x)$ və $g'(x)$ sonlu törəmələri var və $\forall x \in (a;b)$ üçün $f'(x)=g'(x)$. Onda $\forall x \in (a;b)$ üçün $f(x)=g(x)+C$.

Nəticə 4. Tutaq ki, $f(x)$ funksiyası $[a;b]$ parçasında təyin olunub, kəsilməzdir və $(a;b)$ aralığında $f'(x)$ sonlu törəməsi var və $\forall x \in (a;b)$ üçün $f'(x)=C$. Onda $\forall x \in (a;b)$ üçün $f(x)=Cx+\text{const}$.

Teorem 3 (Koşı teoremi). Tutaq ki, 1) $f(x)$ və $g(x)$ funksiyaları $[a;b]$ parçasında təyin olunub kəsilməzdir; 2) $(a;b)$ aralığında $f'(x)$ və $g'(x)$ sonlu törəmələri var; 3) $(a;b)$ aralığında $g'(x) \neq 0$. Onda elə $c \in (a;b)$ nöqtəsi var ki, aşağıdakı bərabərlik ödənilir:

$$\frac{f(b)-f(a)}{g(b)-g(a)} = \frac{f'(c)}{g'(c)}.$$

Teorem 4 (Koşı teoremi). $y=f(x)$ funksiyası $[a;b]$ parçasında təyin olunub kəsilməz olarsa və onun uc nöqtələrində müxtəlif işarəli qiymətlər alarsa, onda $(a;b)$ aralığında heç olmasa bir c nöqtəsi var ki, $f(c)=0$ olur.

Nəticə 5. Əgər $y=f(x)$ funksiyası $[a;b]$ parçasında monoton və $f(a) \cdot f(b) < 0$ olarsa, onda $f(x)=0$ tənliyinin $[a;b]$ parçasında yeganə kökü var.

II. $f(f(x))=x$ şəklindəki tənliklərin həlli

Əgər $y=f(x)$ funksiyası monoton artan olarsa, onda

$$f(x)=x \tag{1}$$

və

$$f(f(x))=x \tag{2}$$

tənlikləri ekvivalentdir.

İsbati. Tutaq ki, a (1) tənliyinin həllidir: $f(a) = a$. Onda (2) tənliyinə görə:

$$f(f(a)) = f(a) \Rightarrow f(f(a)) = a.$$

İndi isə, tutaq ki, a (2) tənliyinin həllidir: $f(f(a)) = a$. Əksini fərz edək. Tutaq ki, $f(a) \neq a$. Müəyyənlik üçün fərz edək ki, $f(a) > a$. Onda $y = f(x)$ funksiyasının monoton artan olması şərtinə görə $f(f(a)) > f(a) > a$. Bu da a -nın (2) tənliyinin həlli olması şərtinə ziddir. Bununla da təklif isbat edilir.

Qeyd edək ki, $y = f(x)$ funksiyası monoton azalan olsa, təklif doğru olmur. Çünkü $f(a) > a$ olarsa, onda $f(f(a)) < f(a) > a$.

Nəticə. Əgər $y = f(x)$ funksiyası monoton artan olarsa, onda $f(f(\dots f(x)\dots)) = x$ və $f(x) = x$ tənlikləri ekvivalentdir.

1. $\ln(1 + \ln x) = x - 1$ tənliyini həll edək ($x > 1/e$).

Həlli. Tənliyi aşağıdakı şəkildə yazaq:

$$\ln(1 + \ln x) + 1 = x.$$

$f(x) = \ln x + 1$ funksiyası monoton artandır: $f'(x) = \frac{1}{x} > 0$.

$$f(f(x)) = \ln(f(x)) + 1 \text{ və ya } f(f(x)) = \ln(1 + \ln x) + 1$$

Ona görə də verilən tənlik

$$1 + \ln x = x$$

tənliyi ilə ekvivalentdir. Şifahi olaraq görünür ki, $x=1$ bu tənliyin həllidir. $g(x) = 1 + \ln x - x$ funksiyasının yalnız bir stasionar nöqtəsi olduğuna görə $1 + \ln x = x$ tənliyinin bir kökü var: $x=1$.

2. $\sqrt[3]{x} + 1 = 2(2x - 1)^3$ tənliyini həll edək.

Həlli. $f(x) = \frac{1}{2}(\sqrt[3]{x} + 1)$ işaret edək. Tənliyi aşağıdakı şəkildə yazaq:

$$\frac{1}{2}\left(\sqrt[3]{\frac{1}{2}(\sqrt[3]{x} + 1)} + 1\right) = x$$

Bu tənlik $f(f(x)) = x$ şəklinə uyğundur və $f(x)$ funksiyası monoton artandır.

Deməli, verilən tənlik $\frac{1}{2}(\sqrt[3]{x} + 1) = x$ tənliyi ilə ekvivalentdir.

$$\sqrt[3]{x} = y \text{ əvəz etməklə } 2y^3 - y - 1 = 0 \text{ tənliyini alırıq.}$$

$$2y^3 - y - 1 = 0 \Leftrightarrow 2y^3 - 2y + y - 1 = 0 \Leftrightarrow 2y(y^2 - 1) + (y - 1) = 0.$$

Buradan isə, $x=1$ tapırıq.

Tutaq ki,

$$f(x) = g(x) \quad (3)$$

tənliyində $f(x), g(x)$ qarşılıqlı tərs və artan funksiyalardır. İsbat edək ki, (3) tənliyi (1) tənliyi ilə ekvivalentdir.

İsbati. Tutaq ki, a (1) tənliyinin həllidir. Yəni $f(a) = a$.

Tərs funksiyaya verilən tərifə görə $D(f(x)) = E(g(x)), E(f(x)) = D(g(x))$. Ona görə də $g(f(a)) = g(a)$ və ya $g(a) = a$, yəni $f(a) = g(a)$

yaza bilərik. Deməli, a (3) tənliyinin də həllidir.

İndi isə əksini fərz edək. Tutaq ki, $f(a) = g(a)$, amma $f(a) \neq a$. Onda

$$f(a) > a \text{ və ya } f(a) < a.$$

$f(a) > a$ ($f(a) < a$) olarsa, onda

$$f(a) > a = g(f(a)) > g(a) \quad (f(a) < a = g(f(a)) < g(a)).$$

Bu da $f(a) = g(a)$ şərtinə ziddir. Deməli, (3) və (1) tənlikləri ekvivalentdir.

$$3. e^x - e^{-x} = 2 \ln\left(x + \sqrt{1+x^2}\right) \text{ tənliyini həll edək.}$$

Həlli. Tənliyi aşağıdakı şəkildə yazaq:

$$\frac{e^x - e^{-x}}{2} = \ln\left(x + \sqrt{1+x^2}\right).$$

$y = f(x) = \frac{e^x - e^{-x}}{2}$ funksiyası kəsilməz və monoton artandır. Ona görə də onun tərsi var. Onun tərsini tapaq:

$$e^{2x} - 2ye^x - 1 = 0 \Rightarrow e^x = y + \sqrt{1+y^2} \Rightarrow x = \ln\left(y + \sqrt{1+y^2}\right).$$

Beləliklə, $f(x)$ funksiyasının tərsi $g(x) = \ln\left(x + \sqrt{1+x^2}\right)$ funksiyasıdır. Bu da verilən tənliyin sağ tərəfi ilə üst-üstə düşür. Yuxarıda isbat edilən təklifə görə verilən tənlik $\frac{e^x - e^{-x}}{2} = x$ tənliyi ilə ekvivalentdir. Şifahi olaraq görünür ki, $x=0$ bu tənliyin köküdür.

Göstərək ki, bu tənliyin birdən çox kökü yoxdur. $h(x) = \frac{e^x - e^{-x}}{2} - x$ funksiyasına baxaq. $h'(x) = \frac{e^x + e^{-x}}{2} - 1 > 0$ olduğundan $h(x)$ funksiyası ədəd oxunda monoton artandır. Ona görə də $h(x)$ funksiyasının birdən çox sıfırı ola bilməz.

III. Roll, Laqranj teoremlərinin tənliklərin həllində tətbiqləri

Elementar riyaziyyat məsələlərinin, həmçinin tənliklərinin, xüsusi ilə də olimpiada məsələlərinin həllində Roll, Laqranj teoremlərdən çox istifadə edilir. Bu teoremlərdən başqa, çoxhədlilərin köklərinin araşdırılmasında aşağıdakı teoremlərdən də istifadə edilir.

Teorem 6. Çoxhədlinin sadə kökü onun törəməsinin kökü deyil.

Teorem 7. Çoxhədlinin təkrarlanan kökü onun törəməsinin bir vahid az sayıda təkrarlanan kökü olacaqdır.

Doğrudan da, tutaq ki, $f(x)$ n dərəcəli çoxhəndlidir və a ədədi onun k sayıda təkrarlanan köküdür. Onda:

$$f(x) = (x-a)^k g(x)$$

və $g(x)$ vuruğu $(x-a)$ -ya bölünmür, yəni $g(a) \neq 0$.

$$f'(x) = k(x-a)^{k-1} g(x) + (x-a)^k g'(x) = (x-a)^{k-1} (kg(x) + (x-a)g'(x)) = (x-a)^{k-1} G(x)$$

Görünür ki, $G(x) = kg(x) + (x-a)g'(x)$ çoxhədlisi $(x-a)$ -ya bölünmür.

Beləliklə, $k=1$ olduqda $f'(x)$ törəməsi $(x-a)$ -ya bölünmür, $k > 1$ olduqda $f'(x)$ törəməsi $(x-a)^k$ -ya bölünmür və yalnız $(x-a)^{k-1}$ -ə bölünür.

Roll teoreminin tətbiqləri

4. $f(x) = a_0 x^n + a_1 x^{n-1} + \dots + a_{n-1} x + a_n$ ($a_0 \neq 0, a_i \in R, i = 0, 1, \dots, n$) n dərəcəli çoxhədlisinin kökləri sayı n -dən çox deyil.

İsbati. Tutaq ki, çoxhədlinin bütün (təkrarlanma sayı da nəzərə alınmaqla) kökləri sayı n -dən çoxdur və k saydadır: $k > n$. Onda onun birinci tərtib $f'(x)$ törəməsinin $k-1$ sayıda, ikinci tərtib $f''(x)$ törəməsinin $k-2$ sayıda kökü vardır və s. Deməli,

çoxhədlinin n -ci tərtib törəməsinin $k-n$ sayda kökü olmalıdır. Bu isə mümkün deyil. Çünkü $f^{(n)}(x) = a_0 n!$ sabitə bərabər olub sıfırdan fərqlidir.

5. Əgər $f(x) = a_0 x^n + a_1 x^{n-1} + \dots + a_{n-1} x + a_n$ ($a_0 \neq 0, a_i \in R, i = 0, 1, \dots, n$) çoxhədlisinin köklərinin hamısı həqiqidirsə, onda onun $f'(x)$ törəməsinin $(n-1)$ sayda həqiqi kökü var və $f(x)$ çoxhədlisinin iki kökü arasında $f'(x)$ törəməsinin bir sadə kökü var.

İsbati. Tutaq ki, $f(x)$ çoxhədlsisinin kökləri hər biri uyğun olaraq $m_1, m_2, \dots, m_k$ dəfə təkrarlanan $x_1 < x_2 < \dots < x_k$ -dır. Aydındır ki, $m_1 + m_2 + \dots + m_k = n$ və $f'(x)$ törəməsi $(n-1)$ dərəcəli çoxhədli olduğundan onun da köklərinin sayı $(n-1)$ ola-
caq.

Teorem 7-yə görə $x_1, x_2, \dots, x_k$ kökləri uyğun olaraq $f'(x)$ törəməsinin $(m_1-1), (m_2-1), \dots, (m_k-1)$ dəfə təkrarlanan kökləridir. Roll teoreminə görə $f(x)$ çoxhədlisinin qonşu köklərinin hər bir $(x_1, x_2), (x_2, x_3), (x_{k-1}, x_k)$ aralığında $f'(x)$ törəməsinin ən azı bir həqiqi kökü vardır. Beləliklə, təkrarlanma sayını da nəzərə almaqla $f'(x)$ törəməsinin köklərinin sayı $(n-1)-$ dir və onlardan $(k-1)-$ i sadədir:

$$(m_1-1) + (m_2-1) + \dots + (m_k-1) + k-1 = n-1.$$

6. Əgər $f(x) = a_0 x^n + a_1 x^{n-1} + \dots + a_{n-1} x + a_n$ ($a_0 \neq 0, a_i \in R, i = 0, 1, \dots, n$) çoxədlisinin köklərinin hamısı həqiqidirsə və təkrarlanan köklərin sayını nəzərə almaqla onlardan p saydası müsbətdirsə, onda $f'(x)$ törəməsinin $p-1$ və ya p sayda müsbət kökü var.

İsbati. Tutaq ki, $f(x)$ çoxhədlsisinin kökləri hər biri uyğun olaraq $m_1, m_2, \dots, m_k$ dəfə təkrarlanan $x_1 < x_2 < \dots < x_k$ kökləri müsbətdir və $m_1 + m_2 + \dots + m_k = p$. Onda $x_1 < x_2 < \dots < x_k$ ədədləri uyğun olaraq $f'(x)$ törəməsinin $m_1-1, m_2-1, \dots, m_k-1$ dəfə təkrarlanan müsbət kökləridir. Digər tərəfdən isə, Roll teoreminə görə $f'(x)$ törəməsinin $(x_1, x_2), (x_2, x_3), \dots, (x_{k-1}, x_k)$ aralıqlarının hər birində ən azı bir sadə kökü olacaqdır:

$$(m_1-1) + (m_2-1) + \dots + (m_k-1) + (k-1) = p-1$$

Bundan başqa, x_0 ədədi $f(x)$ çoxhədlsisinin ən böyük müsbət olmayan təkrarlanmayan kökü olarsa, onda $f'(x)$ törəməsinin (x_0, x_1) aralığında bir kökü müsbət ola bilər:

$$(m_1-1) + (m_2-1) + \dots + (m_k-1) + (k-1) + 1 = p.$$

7. Əgər $f(x) = a_0 x^n + a_1 x^{n-1} + \dots + a_{n-1} x$ ($a_0 \neq 0, a_i \in R, i = 0, 1, \dots, n$) çoxhədlisinin sadə müsbət x_0 kökü varsa, onda onun $f'(x) = n a_0 x^{n-1} + (n-1) a_1 x^{n-2} + \dots + a_{n-1}$ törəməsinin də müsbət $c > 0$ kökü var və $c < x_0$.

İsbati. $f(0) = 0$ və $f(x_0) = 0$. Onda Roll teoreminə görə $(0; x_0)$ aralığında $f'(x)$ törəməsinin kökü var.

8. Roll teoremindən istifadə edərək göstərmək olar ki,

$$b^x = ax + c \quad (b > 0, b \neq 1, a > 0) \tag{4}$$

transendent tənliyinin müxtəlif kökləri sayı iki dən çox ola bilməz.

Əksini fərz edək. Tutaq ki, üç kökü var: $x_1 < x_2 < x_3$. $f(x) = b^x - ax - c$ funksiyasına baxaq. Roll teoreminə görə onun $f'(x) = b^x \ln b - a$ törəməsinin hər biri

$[x_1; x_2]$, $[x_2; x_3]$ parçalarında olmaqla ən az iki müxtəlif sıfırı var. Onda $f''(x) = b^x \ln^2 b$ ikinci tərtib törəmənin ən az bir sıfırı olmalıdır. Bu isə mümkün deyil.

$2^x = 3x - 1$ tənliyini həll edək. Şifahi olaraq görünür ki, $x=1, x=3$ bu tənliyin kökləridir. Bu tənlik (4) tənliyinə oxşar olduğundan onun ikidən çox kökü ola bilməz.

Şifahi olaraq görünür ki, $x^{100} = 333\lg x + 6,67$ tənliyinin iki kökü var: $x=10^{-0,02}$, $x=10^{0,01}$. Bu tənlik (4) tənliyinə oxşar olduğundan onun ikidən çox kökü ola bilməz.

9. Roll teoremindən istifadə edərək göstərmək olar ki, $b^x = ax^2 + cx + d = 0$ ($b > 0, b \neq 1$) transendent tənliyinin kökləri sayı üçdən çox ola bilməz. Çünkü $f(x) = b^x - ax^2 - cx - d$ funksiyasının törəməsi yalnız iki nöqtədə sıfır çevrilə bilər. 8-ci nümunəni nəzərə alsaq, təklifin doğru olduğu aydın olur:

$$f'(x) = b^x \ln b - 2ax; \quad b^x \ln b - 2ax = 0 \Rightarrow b^x - \frac{2a}{\ln b} x = 0.$$

10. Roll teoremindən istifadə edərək göstərək ki, $x^3 - 3x + a = 0$ tənliyinin $(0;1)$ aralığında birdən çox kökü ola bilməz.

Həlli. Tutaq ki, tənliyin iki x_1, x_2 kökü var: $f(x_1) = 0, f(x_2) = 0$ və $x_1, x_2 \in (0;1)$. $[x_1, x_2]$ parçasında $f(x) = x^3 - 3x + a$ funksiyası Roll teoreminin şərtlərini ödədiyindən $\exists c \in (x_1, x_2)$ var ki, $f'(c) = 0$. Lakin $f'(c) = 3c^2 - 3 \Rightarrow c = \pm 1 \Rightarrow c \notin (0;1)$.

Laqranj teoreminin tətbiqləri

11. $x^9 - 9x^5 + 63x - 55 = 0$ tənliyini həll edək.

Həlli. Asanlıqla görmək olar ki, $x_1 = 1$ bu tənliyin köküdür. Fərz edək $x = x_2$ də bu tənliyin həqiqi köküdür. $f(x) = x^9 - 9x^5 - 63x + 55$ işarə edək. Bu funksiya $[x_1, x_2]$ parçasında ($x_1 < x_2$ olduqda) və ya $[x_2, x_1]$ parçasında ($x_2 < x_1$ olduqda) Laqranj teoremini şərtlərini ödəyir və $f(x_1) = 0, f(x_2) = 0$. Ona görə də $\exists c \in (x_1, x_2)$ vardır ki, $f'(c) = 0$ olur. Yəni c ədədi $f'(x) = 0$ tənliyinin köküdür.

$$f'(x) = 9x^8 - 45x^4 + 63 \Rightarrow 9x^8 - 45x^4 + 63 = 9(x^8 - 5x^4 + 7) = 9[(x^4 - 2,5)^2 + 0,75] > 0$$

Deməli, $f'(x) = 0$ tənliyinin həqiqi kökü yoxdur. Bu isə onu göstərir ki, verilən tənliyin yeganə kökü var: $x = 1$.

12. $f(x) = x(x^2 - 9)(x - 1)(x^2 - 4)(x - 5)$ funksiyasının stasionar nöqtələrinin sayını tapaqq.

Həlli. Funksiyanın törəməsinin sıfır bərabər olduğu nöqtələr stasonar nöqtələrdir. Baxılan funksiya 7 dərəcəli çoxhədlidir. Onun törəməsi 6 dərəcəli çoxhədlidir. Yuxarıda qeyd etdiyimizə görə onun törəməsinin altı kökü olacaq. Deməli, verilən funksiyanın stasionar nöqtələrinin sayı 6-dır.

Bu çoxhədlinin 7 həqiqi kökü var: $x = -3, x = -2, x = 0, x = 1, x = 2, x = 3, x = 5$.

$f(x) = x(x^2 - 9)(x - 1)(x^2 - 4)(x - 5)$ funksiyası $[-3;-2], [-2;0], [0;1], [1;2], [2;3], [3;5]$ parçalarında Laqranj teoreminin şərtlərini ödəyir. Ona görə uyğun olaraq bu parçaların hər birinin daxilində elə $x_1, x_2, x_3, x_4, x_5, x_6$ nöqtələri vardır ki, bu nöqtələrin hər birində $f'(x) = 0$. Yuxarıda qeyd etdiyimizə görə onun törəməsinin altı kökü olacaq. Deməli, verilən funksiyanın stasionar nöqtələrinin sayı 6-dır.

13. $0 < a < 1, b \in R$ olduqda $x - a \sin x - b = 0$ tənliyinin birdən çox kökünün olmadığını isbat edək.

Həlli. Laqranj teoremindən istifadə edərək isbat edək. Fərz edək ki, tənliyin iki müxtəlif x_1, x_2 ($x_1 < x_2$) həqiqi kökü var. $f(x) = x - a \sin x - b$ funksiyası $[x_1, x_2]$ parçasında Laqranj teoreminin şərtlərini ödəyir və $f(x_1) = 0, f(x_2) = 0$. Onda Laqranj teoreminə görə elə $c \in (x_1, x_2)$ nöqtəsi var ki, $f'(c) = 0 \Rightarrow 1 - a \cos c = 0$. Bu tənliyin isə həlli yoxdur. Çünkü, $0 < a < 1$ olduğundan $1 > a \cos c$. Ona görə də verilən tənliyin birdən çox kökü ola bilməz.

ƏDƏBİYYAT

- Черненко В.Д. Высшая математика, том 1, Санкт-Петербург, 2003.
- Фридман Л.М. Как научиться решать задачи - М.: Просвещение, 1989. – 126 с.
- Нәсəнов А.İ. Riyaziyyat. II hissə. Dərs vəsaiti. Naxçıvan, 2008, 303 s.
- Нәсəнов А.İ. Riyaziyyat. III hissə. Dərs vəsaiti. Naxçıvan, 2015, 269 s.
- Нәсəнов А.İ. Tənliklərin həllində törəmənin tətbiqi. Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun Elmi Əsərləri, № 1, 2005, s.35.
- Голубев В.И. Решение сложных и нестандартных задач по математике. М. 2007.
- Мəммədov Y.Y., Нәсəнов А.İ. Törəmənin tətbiqi ilə bəzi tənliklərinin həlli üsulları. Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun Xəbərləri, № 1, 2019.

SUMMARY

YAGUB MAMMADOV
ABDULLA HASANOV

METHODS OF SOLUTION OF SOME EQUATIONS OF ELEMENTARY MATHEMATICS WITH THE USE OF DERIVATIVE

With the derivative as well as the integral, many laws of nature are exactly expressed. So, with the help of differential and integral calculation, we study the properties of the function, the construction of their schedule, the issues associated with finding maximum and minimum values, calculates the area and volume of geometrical figures, explores some of the physical processes. Therefore, the introduction of elements of mathematical analysis in school mathematics allows students easily to solve a number of problems that can not be solved or complex methods of elementary mathematics.

Consifering the facts given the above, this article studied methods of the solution of some equations occurring in school mathematics, with the use of the derivative.

Key words: derivative, equation, theorem, continuous, function, segment, mathematical analysis.

РЕЗЮМЕ

ЯГУБ МАМЕДОВ
АБДУЛЛА ГАСАНОВ

МЕТОДЫ РЕШЕНИЯ НЕКОТОРЫХ УРАВНЕНИЙ ЭЛЕМЕНТАРНОЙ МАТЕМАТИКИ С ПРИМЕНЕНИЕМ ПРОИЗВОДНОГО

С помощью производного, а также интеграла, четко выражаются многие законы природы. Так, при помощи дифференцированного и интегрального расчета изучаются свойства функций, строятся их графики, решаются вопросы, связанные с поиском наибольших и наименьших значений, вычисляется площадь и объем геометрических фигур, исследуются некоторые физические процессы. Поэтому введение элементов математического анализа в школьную математику позволяет учащимся легко решать ряд задач, которые не могут быть решены или сложны методами элементарной математики.

Учитывая вышесказанное, в этой статье были изучены методы решения некоторых уравнений, встречающихся в школьной математике, с применением производного.

Ключевые слова: производное, уравнение, теорема, непрерывный, функция, отрезок, математический анализ.

Məqalə AMEA-nın müxbir üzvü, riyaziyyat üzrə elmlər doktoru, professor Bilal Bilalov tərəfindən təqdim olunmuşdur.

Məqalə daxil olmuşdur: 17 avqust 2019-cu il

Çapa qəbul edilmişdir: 25 sentyabr 2019-cu il

UOT: 517.9

ELŞAD AĞAYEV

Riyaziyyat üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
 ağayev.elshad@gmail.com

SAHİB ƏLİYEV

Riyaziyyat üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
 Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu
 sahibali60@yahoo.com

İKİNCİ TƏRTİB BİR KVAZİXƏTTİ ELLİPTİK TİP TƏNLİK ÜÇÜN QEYRİMƏHDUD OBLASTDA DİRİXLE MƏSƏLƏSİ

Məqalədə bir kvazi xətti elliptik tip tənliyin klassik həllinin böyümə sürəti tənliyin elliptik sabitindən, fəzanın ölçüsündən və baxılan silindr tipli oblastın parametrlərindən asılı olaraq tapılması məsələsinə baxılmışdır. Baxılan məsələnin həlli zamanı E.M.Landisin [1, s. 24-28] "Böyümə haqqında lemma" və "Maksimum prinsipi"ndən köməkçi riyazi aparat kimi istifadə edilmişdir.

Qeyri-məhdud oblastın sərhədində Dirixlenin sıfır şərtlərinə cavab verən kvazixətti elliptik tənliyin həll sürətinin qiymətləndirilməsi alınmışdır.

İşdə "maksimum prinsipi" formaları alınmışdır. Biz hər yerdə müsbət həllərə baxırıq. Mənfi həll həli işarəni əksinə dəyişməklə müsbət həll halına gətirilir. Əgər həll işarəsini dəyişirə, onda həmişə həllin işarəsinin sabit komponentini seçmək olar.

Açar sözlər : diferensial tənliklər, elliptik, qeyri- xətti, klassik həll

1. Əsas anlayışlar. Təriflər

Kvazixətti elliptik tip tənliklər nəzəriyyəsinin bəzi əsas anlayışlarını verək.

$\mathbb{R}^n$ ilə n ölçülü həqiqi evklid fəzasını işarə edək. Tutaq ki, $\Omega \subset \mathbb{R}^n$, $n \geq 2$ hər hansı qeyri məhdud oblastdır və tutaq ki, elə $R > 0$ və $0 < \varepsilon_0 < 1$ şərtini ödəyən elə ε_0 ədədləri mövcuddur ki, $\forall x \in \mathbb{R}^n$ olduqda, $\text{mes}(B_R^0 \setminus \Omega) > \varepsilon_0 \cdot R^n$ bərabərsizliyi ödənir.

Burada B_R^x mərkəzi x nöqtəsində, radiusu isə $R - \varepsilon$ bərabər olan açıq kürədir. Bu şərtləri ödəyən Ω oblastını R və ε_0 parametrli silindr tipli oblast adlandırmaq.

Tutaq ki, Ω oblastında

$$L \equiv \sum_{i,j=1}^n A_{ij}(x, u, \nabla u) \cdot \frac{\partial^2}{\partial x_i \partial x_j} + b_i(x, u) \frac{\partial}{\partial x_i} + c(x)$$

şəklində kvazixətti elliptik operatoru təyin olunmuşdur.

Burada $x = (x_1, \dots, x_n) \in \Omega$, $\nabla u = \{u_{x_1}, u_{x_2}, \dots, u_{x_n}\}$, $A_{ij} = A_{ji}$ L operatorun $A_{ij}(x, z, p)$ əmsalları (x, z, p) -nin bütün qiymətləri üçün $\Omega \times \mathbb{R} \times \mathbb{R}^n$ çoxluğunda təyin olunmuşdur.

Tutaq ki, $U \subset \Omega \times \mathbb{R} \times \mathbb{R}^n$ çoxluğunun hər hansı alt çoxluğudur.

Əgər $\|A_{ij}(x, z, p)\|$ matrisi hər bir $(x, z, p) \in U$ qiymətləri üçün müsbət təyin olunarsa, L operatoruna U çoxluğunda elliptik operator deyirlər.

Bu o deməkdir ki, əgər $\lambda(x, z, p)$, $\wedge(x, z, p)$ uyğun olaraq $\|A_{ij}(x, z, p)\|$ matrisinin minimal və maksimal məxsusi qiymətləridirsə, onda aşağıdakı bərabərsizlik doğrudur:

$$0 < \lambda(x, z, p) \cdot |\xi|^2 \leq \sum_{i,j=1}^n A_{i,j}(x, z, p) \xi_i \xi_j \leq \wedge(x, z, p) \cdot |\xi|^2$$

Burada, $\xi(\xi_1, \xi_2, \dots, \xi_n) \in R^n \setminus \{0\}$, $(x, z, p) \subset u$

Əgər bundan başqa, $\frac{\wedge}{\lambda}$ nisbəti U çoxluğunda məhdud olarsa, L operatoruna U çoxluğunda müntəzəm elliptik operator deyilir.

Əgər L operatoru bütün $\Omega \times \mathbf{R} \times \mathbf{R}^n$ çoxluğunda elliptikdirsə (müntəzəm elliptikdir-sə), onda deyirlər ki, L operatoru U oblastında elliptikdir (müntəzəm elliptikdir).

Tutaq ki, $u \in C^1(\Omega)$. L operatoruna u funksiyasına nəzərən elliptik deyirlər o zaman ki, $\|A_{ij}(x, u, \nabla u)\|$ matrisi $\forall x \in \Omega$ qiyməti üçün müsbət təyin olunsun Ω silindir tipli oblastında

$$Lu = \varphi(x, u)$$

diferensial tənliyin $u|_{\partial\Omega} = 0$ şərtini ödəyən həllini araşdırıraq.

Bu tənliyin həlli dedikdə ikinci tərtibdən kəsilməz diferensiallanan və Ω oblastının hər bir x nöqtəsində baxılan tənliyi ödəyən $u(x)$ funksiyası başa düşəcəyik. Əgər bizə belə funksiya məlum olarsa, onda bu funksiyani L operatorunda yerinə yazmaqla aşağıdakı şəkildə xətti operatoru alarıq:

$$L \equiv \sum_{i,j=1}^n A_{ij}(x, u(x), qrad u(x)) \equiv \sum_{i,j=1}^n a_{i,j}(x) \frac{\partial^2}{\partial x_i \partial x_j}$$

Bu işdə biz həllin varlığı məsələsinə baxmayacaq. Fərz edəcəyik ki, bizə tənliyin həlli verilir və bu həllin xassələrini tədqiq etmək lazımdır. Ona görə də, L - kvazixətti operatoru əvəzinə

$$L = \sum_{i,j=1}^n a_{ij}(x) \frac{\partial^2}{\partial x_i \partial x_j}, \quad a_{ij} = a_{ji}$$

xətti operatoruna baxacaqıq.

Tutaq ki, bu operator müntəzəm elliptikdir.

Başqa sözlə, $\forall \xi \in R^n$, $x \in \Omega$ və $\lambda > 0$ sabiti üçün

$$\lambda |\xi|^2 \leq \sum_{i,j=1}^n a_{i,j}(x) \xi_i \xi_j \leq \lambda^{-1} |\xi|^2$$

bərabərsizliyi bütün Ω oblastında doğrudur.

2. Məsələnin qoyuluşu və həlli

R^n ilə n ölçülü evklid fəzasını işaret edək. Tutaq ki, $\Omega \subset R^n$ hər hansı qeyri məhdud oblastdır və tutaq ki, elə $R > 0$ və $0 < \varepsilon_0 < 1$ şərtini ödəyən elə ε_0 ədədləri mövcuddur ki, $\forall x \in R^n$ üçün $mes(B_R^x \setminus \Omega) > \varepsilon_0 R^n$ bərabərsizliyi ödənir. Burada B_R^x mərkəzi x nöqtəsində radiusu isə R - e bərabər olan açıq kürədir.

Bu şərtləri ödəyən Ω oblastını $R > 0$ və ε_0 parametrləri silindir tipli oblast adlandıraq.

Tutaq ki, Ω oblastında

$$L_u = \sum_{i,j=1}^n a_{ij}(x) u_{x_i x_j} + \sum_{i=1}^n b_i(x) u_{x_i} + c(x) u - \varphi(x, u) = 0 \quad (1)$$

tənliyin müsbət həlli təyin olunmuşdur.

Burada

$$L = \sum_{i,j=1}^n a_{ij}(x) \frac{\partial^2}{\partial x^2} u_{y_j} + \sum_{i=1}^n b_i(x) \frac{\partial}{\partial x_i} u + c(x), \quad a_{ij} = a_{ji}, \quad |a_{ij}(x)| \leq M, |b_i(x)| \leq M, i, j = \overline{l, n}$$

müntəzəm elliptik operatorordur. φ funksiyası isə

$$\operatorname{sign}\varphi = \operatorname{sign}u, \quad |\varphi(x, u)| \leq U^{1+\alpha}, \quad -1 < \alpha < \min\left(1, \frac{2}{s}\right) \quad (2)$$

şərtini ödəyir.

$c(x)$ üzərinə isə $c(x) \leq 0$ şərtini qoyaq.

$$e = \sup_{x \in \Omega |G|=1} \frac{\sum_{i=1}^n a_{ij}(x)}{\sum_{i,j=1}^n a_{ij}(x) G_i G_j}$$

münasibəti ilə təyin olunan e ədədini L operatorunun elliptik sabiti adlandıraq.

Tutaq ki, s müsbət ədədi $s > e - 2$ bərabərsizliyini ödəyir.

(1) tənliyin həlli dedikdə klassik həll başa düşəcəyik.

Ω oblastında (1) tənliyinin (2) şərtini ödəyən həllini araşdırmaq üçün “maksimum prinsipi” və “böyümə haqqında lemma”nın aşağıdakı formasını verək.

Maksimum prinsipi. Tutaq ki, $u(x)$ (1) tənliyinin G açıq oblastında təyin olunmuş $\bar{G}$ çoxluğunda kəsilməz olan müsbət həllidir. $\varphi(x, u)$ funksiyası isə $\operatorname{sgn}\varphi = \operatorname{sgn}u$ şərtini ödəyir.

Onda $\sup_G u \leq \max_{\bar{G}} u$ bərabərsizliyi doğrudur.

İsbati: Əksini fərz edək. Tutaq ki, $\max_{\bar{G}} u(x) = u(x^0), x^0 \in G$ maksimum nöqtə olduğundan

$$\sum_{i,j=1}^n a_{i,j}(x^0) \cdot u_{x_i x_j} \leq 0, \quad \left(\frac{\partial u}{\partial x_i} \right) \Big|_{x=x^0} = 0, \quad i = \overline{l, n}$$

münasibəti doğrudur.

$\operatorname{sgn}\varphi(x, u) = \operatorname{sgn}u$ və $u(x) > 0$ şərtlərindən isə $\varphi(x, u)|_{x=x^0} > 0$ alınır.

Digər tərəfdən, (1) tənliyində $c(x) \leq 0$ şərtini də nəzərə alsaq (1) bərabərliyi ödənməz. Alınmış zidiyyət əks fərziyəmizin doğru olmadığını göstərir.

Böyümə haqqında lemma: Tutaq ki, $G \subset B_{4R}^0, 0 < R \leq \frac{1}{4}$ açıq çoxluqdur və

$H = B_R^0 \setminus G, \quad \Gamma = \partial G \cap B_R^0$ qəbul edək. Tutaq ki, $u(x)$ (1) tənliyinin G oblastında təyin olunmuş, $\bar{G}$ çoxluğunda kəsilməz və, Γ sərhəddində $u|_{\Gamma} = 0$ şərtini ödəyən müsbət həllidir. φ funksiyası isə (2) şərtini ödəyir. Onda

$$\max_G u(x) > \left[1 + \eta \frac{\operatorname{mes}(H)}{R^6} \right] \frac{\max u(x)}{G \cap B_R^0}$$

bərabərsizliyi doğrudur. Burada $\eta > 0$ sədədindən asılı olan sabitdir.

İsbati: İsbatin əsas anlarını verək. $\frac{1}{|x - x^0|^s}$ funksiyasına baxaq. Burada $x \in G, x^0 \in R^n$ isə hər hansı qeyd olunmuş nöqtədir. Onda $s > e - 2$ olduqda kifayət qədər kiçik r üçün

$r < r_0$ şərtində $\frac{1}{|x - x^0|^s}$ funksiyası $(G \cap B_R^{x^0}) \setminus \{x^0\}$ oblastında (1) tənliyi üçün subelliptik olar. Burada r_0 s- dən və operatordan asılıdır. Bu halda α üzərinə düşən şərti tapaqlı:

$$\left| \varphi \left(x, \frac{1}{|x-x^0|^s} \right) \right| \leq \left(\frac{1}{|x-x^0|^s} \right)^{1+\alpha}$$

$|x-x^0|=r$ əvəzləməsini aparaq.

$$s(1+\alpha) < s+2, s+s\alpha < s+2, s\alpha < 2 \Rightarrow \alpha < \frac{2}{s} \quad \text{və ya} \quad \alpha = \min(1, \frac{2}{s})$$

Beləliklə, E.M.Landisin böyümə haqqında lemmanın [1, s. 24] bütün şərtləri ödənir. Başqa sözlə böyümə haqqında lemmanın hökmü doğrudur.

Tutaq ki, $\Omega \subset R^n$ ($n > 2$) R və ε_0 parametrlə silindir tipli oblast olub B_R^0 kürəsinin mərkəzini öz daxilinə alır. Aşağıdakı teorem doğrudur.

Teoremlər: Tutaq ki, $\Omega \subset R^n$ silindir tipli oblastdır və bu oblastda (1) tənliyinin $\bar{\Omega}$ çoxluğunda kəsilməyən, bu oblastın $\partial\Omega$ sərhəddində isə sıfır bərabər qiymət alan müsbət həlli təyin olunmuşdur. Tutaq ki, $\varphi(x, u)$ funksiyası (2) şərtini ödəyir.

$M(r) = \max_{|x|=r} u(x)$ qəbul edək. Onda s -dən, elliptik sabiti e -dən, fəzanın ölçüsü olan n – dən asılı olan elə $c > 0$ sabiti mövcuddur ki,

$$M(r) > e^{c \frac{r}{R}}$$

bərabərsizliyi doğrudur.

İsbati: Tutaq ki, koordinat başlangıcı $0 \in \Omega$. Mərkəzi koordinat başlangıcında, radiusu isə R -ə bərabər olan B_R^0 kürəsinə baxaq və $\Omega \cap B_R^0$ oblastında böyümə haqqında lemmani tətbiq edək.

Maksimum prinsipinə görə $u(x)$ funksiyası $\Omega \cap B_R^0$ oblastının qapayışında özünün ən böyük qiymətini bu kürənin sərhəddindəki hər hansı x_1 nöqtəsində alır.

Onda alırıq:

$$u(x_1) = \frac{\max u(x)}{\Omega \cap B_R^0} > \left[1 + \eta \frac{\operatorname{mes}(B_R^0 \setminus \Omega)}{R^n} \right] u(0)$$

Şərtə görə, Ω oblastı silindir tipli oblast olduğundan

$$\frac{\operatorname{mes}(B_R^0 \setminus \Omega)}{R^n} > \frac{\varepsilon_0 R^n}{R^n} = \varepsilon_0$$

münasibəti ödənər. Ona görə də $u(x_1) \geq \zeta' u(0)$ olar. Burada $\zeta' = 1 + \zeta \varepsilon_0$

İndi isə $B_R^{x_1}$ kürəsinə baxaq və $\Omega \cap B_R^{x_1}$ oblastı üçün böyümə haqqında lemmani tətbiq edək. Onda alırıq:

$$u(x_1) = \frac{\max u(x)}{\Omega \cap B_R^{x_1}} \geq \zeta' u(x_1) = (\zeta')^2 u(0)$$

$\{x_i\}, i = \overline{1, n}$ ardıcılılığını aşağıdakı kimi quraq.: x_i nöqtəsi $u(x)$ funksiyasının $\Omega \cap R^{x_{i-1}}$ oblastının qapaqyanında ala biləcəyi maksimum nöqtədir. Analoji qaydada böyümə haqqında lemmani n dəfə tətbiq etsək, alırıq:

$$u(x_n) = \frac{\max u(x)}{\Omega \cap B_R^{x_{n-1}}} \geq (\zeta') u(0)$$

$r_n = |x_n|$ qəbul edək. Aşkardır ki, $r_n = |x_n| \leq n R$ (Bu üçbucaq bərabərsizliyindən çıxır).

$$n \geq \frac{|x_n|}{R}$$

Axırıncı bərabərsizlikdən alırıq ki

Ona görə də, $u(x_n) > (\zeta')^{\frac{m}{R}} u(0)$. Deməli,

$$\max_{|x|} u(x) > e^{\frac{r \ln \zeta'}{R}} u(0), \quad \text{və ya}$$

$$M(r) > e^{\frac{r}{R}} \text{const},$$

Burada c $s - dən$, $n - dən$ və $\varepsilon_0 - dan$ asılı olan hər hansı müsbət ədəddir.

Beləliklə, teoremin hökmü doğrudur.

Qeyd: hər hansı $r \rightarrow A < \infty$ qiymətindən başlayaraq $M(r) = \infty$ ola bilər.

ƏDƏBİYYAT

- Ландис Е.М. Уравнения второго порядка эллиптического и параболического типов. М., 1971, стр.287
- Агаев Э.В. О поведении решения полулинейного эллиптического уравнения второго порядка в неограниченной области. Вестник МГУ, серия 1, Математика. Механика. 1991, № 4, стр 15- 19.
- Итоги науки и техники. Современные проблемы математики. Фундаментальные направления. Том 32, М., 1988
- Ağayev E.V. Bir qeyri xətti 2-ci tərtib elliptic tip tənlik üçün Dirixle məsələsi. NDU, Elmi Əsərlər. Fizika-Riyaziyyat və Texnika Elmləri seriyası, 2014, № 3(59) , s.11

SUMMARY

ELSHAD AGAYEV
SAHIB ALIYEV

ON DIRIKCHLET PROBLEM FOR ONE NONLINEAR ELLIPTICAL EQUATION OF THE SECOND ORDER IN UNBOUNDED DOMAIN

The article deals with the problem of finding the rate of growth of a quasilinear elliptic type equation based on the elliptic constant of the equation, the size of the space, and the parameters of the cylinder type region. During the resolution of the considered issue E.M.Laudisin [1, p.24-28]. "Growth lemma" and "Maximum Principle" have been used as assistive mathematical devices.

Estimates of the speed of solving a quasilinear elliptic equation satisfying zero Dirichlet conditions on the boundary of an unbounded domain are obtained .

The paper shows the forms of the "maximum principle". Throughout the above, we have considered a positive solution. The case of a negative solution is reduced to the case of a positive solution by changing its sign to the opposite. If the solution changes the sign, you can always select the constancy component of the solution sign.

Key words: differential equations, elliptical, linear, classical solution

РЕЗЮМЕ

**ЭЛЬШАД АГАЕВ
САХИБ АЛИЕВ**

**ЗАДАЧИ ДИРИХЛЕ ДЛЯ ОДНОГО КВАЗИЛИНЕЙНОГО
ЭЛЛИПТИЧЕСКОГО УРАВНЕНИЯ ВТОРОГО ПОРЯДКА В
НЕОГРАНИЧЕННОЙ ОБЛАСТИ**

Исследуется поведение на бесконечности положительного решения $u(x)$ квазилинейного эллиптического уравнения второго порядка в неограниченной области типа цилиндра с параметром R и ε_0 , обращающегося в нуль на границе области.

Установлена скорость роста решения в зависимости от уравнения и параметров области.

Получены оценки скорости решения квазилинейного эллиптического уравнения, удовлетворяющие нулевым условиям Дирихле на границе неограниченной области .

В работе выведены формы «принципа максимума». Всюду выше мы рассматривали положительное решение. Случай отрицательного решения сводится к случаю положительного решения изменением его знака на противоположный. Если решение меняет знак, то всегда можно выбрать компоненту постоянства знака решения.

Ключевые слова: дифференциальные уравнение, эллиптический, нелинейный, классические решения

Məqalə riyaziyyat üzrə elmlər doktoru, professor Yaqub Məmmədov tərəfindən təqdim olunmuşdur.

Məqalə daxil olmuşdur: 21 avqust 2019-cu il

Çapa qəbul edilmişdir: 25 sentyabr 2019-cu il

UOT: 004.43

GÜLARƏ RƏHİMOVA

İqtisad elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu

MƏSUMƏ SEYİDOVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

PERL-DƏ MASSİVLƏR VƏ HİPERİSTİNADLAR

Verilmiş məqalədə Perl-də massivlər və istinadlar məsələlərinə baxılmışdır. Məqalənin məqsədi Perl-də verilənlərin tipinin öyrənilməsini təhlil etməkdir.

Perl ixtiyari mətn sənədlərini emal etmək, onlardan lazımi informasiyaları çıxarmaq və məlumatları vermək üçün uyğunlaşdırılmış bir interpretasiya dilidir. Perl həmçinin, müxtəlif sistem programlarını yazmaq üçün də faydalıdır. Perl mətn sənədlərini skan etmək üçün uygundur, o, həm də ikili verilənləri emal edə bilər və assosiativ massivlərə uyğun .dbm faylları yarada bilər. Perl müntəzəm ifadələr istifadə etməyə, obyektlər yaratmağa, Perl kodu parçalarını bir C və ya C ++ programına daxil etməyə imkan verir və həmçinin verilənlər bazasına, bilavasitə Oracle-yə daxil olmağa imkan verir. Perl üç növ məlumati dəstəkləyir: skalyar, skalyar massivləri, assosiativ skalyar massivləri (xeş adlandırılan).

Açar sözlər: Perl-dəki programlaşdırma dili, Perl-dəki massivlər, Perl-dəki hiperistinad, kompüter elmləri, hiperistinad.

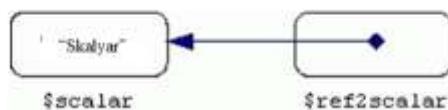
Giriş. Bu məqalədə biz istinadlar və istinad struktura malik verilənlərdən bəhs edəcəyik. Bu strukturlar Perl-də çox mühüm rol oynayır, belə ki, onlar çoxölçülü massivlər, yazılar massivi, ixtiyari mürəkkəbliyə malik verilənlərin fərqli dinamik strukturları: növbələr, siyahilar, ağaclar, qraflar ola bilər. Bundan başqa istinadlarla işləmək bacarığı üçün Perl-də obyekt yönümlü programlaşdırmanı başa düşmək lazımdır.

Məsələnin qoyuluşu. İstinadlar aşkar və ya qeyri-aşkar formada bütün programlaşdırma dillərində tətbiq olunur. Onlar qeyri-məhdud mürəkkəbliyə malik çevik dinamik strukturlu verilənləri yaratmağa imkan verir. Perl dilində istinadlar ədədlər və sətirlərlə yanaşı skalyar tiplərdən biri hesab olunur. İstinad (reference) – bu elə informasiyadır ki, programın yerinə yetirilməsi zamanı müəyyən tipə malik obyekt şəklində yaddaşda yerləşir. Bu informasiyadan istinad obyektinə müraciət üçün istifadə oluna bilər (referent). İstinad – bu elə bir imkandır ki, kompilyasiya zamanı hər hansı bir informasiyaya müraciət, onun məlum olan adına görə deyil, programın yerinə yetirilməsi zamanı, onun yaddaşdakı yerinə görə müraciət etməyə imkan verir. Bir çox dillərdə göstəricidən fərqli olaraq Perl-də istinadlar effektli realizə olunublar. Programçı istinad obyektlərinin yaddaşdan aşkar silinməsi haqqında düşünməməlidir, belə ki, istinad obyektləri istifadədən kəsildikdə tutulmuş yaddaş “zibil toplantılarından” avtomatik azad olur (başqa sözlə, ona daha heç bir istinad edilmir). İstinadın yaradılması üçün mövcud program obyektinə, istinad obyektindən əvvəl qoyulan eks çəpəki xətlə (backslash) göstərilən, götürülmüş istinad əməliyyatı kimi baxılır. Aşağıdakı misalda skalyar dəyişənə sürətli istinadın necə edilməsi və onun başqa dəyişəndə necə saxlanması göstərilmişdir:

my \$scalar = 'Skalyar'; # istinad obyekti

my \$ref2scalar = \\$scalar; # skalyara müraciət

Şəkil 1 –də bir skalyar dəyişənin digər skalyar dəyişənə istinadın saxlanmasıının nəticəsi göstərilmişdir.

Şəkil 1. Skalar kəmiyyətə müraciət

\' əməliyyatının köməyilə ixiyari obyektə müraciət etmək mümkündür, məsələn, literalə və ya ixtiyari digər ifadəyə, lakin bu halda istinad obyektinin qiymətini dəyişmək olmaz. Lakin bu zaman program icra edilərkən ifadə hesablanır, nəticə isə istinadın edildiyi və saxlandığı anonim yaddaş oblastında saxlanılır. Məsələn:

```
my $ref2literal = 'Literal'; # literalə müraciət
my $ref2expression = \|($n1*$n2); # ifadəyə müraciət
```

Anonim verilənlər – heç bir kəmiyyətlə əlaqəli olmayan bu qiymətlərə müraciət yalnız istinada görə verilir. İstinad həmisi konkret tipi göstərir: skalar, massiv, xeş, altpogram (və ya simvollar cədvəli). Məhz hansı obyektə istinad göstərilirsə, onu istinad obiectinin qiymətinin tipini müəyyən edən sətri qaytaran *ref()* funksiyası vasitəsilə müəyyənləşdirmək olar [1]. Məsələn:

```
print ref($ref2scalar); # çap olunur: 'SCALAR'
```

Əgər istinadın öz mənasını ekrana çıxarırsa, onda nə alınar? Onun mənası istinad obiectinin tipini müəyyən edən sətrə çevriləcək və onun ünvanı onaltılıq ədəd şəklində olacaq. Məsələn: əksinə, ünvanın sətir tipli təsvirini yenidən istinada çevirmək alınmaz.

İstinadı göstərən kəmiyyətə müraciəti almaq üçün, təsirli istinadları icra etmək lazımdır (dereference). Bunun üçün istinadı özündə saxlayan dəyişən fiqurlu mötərizədə yazılır və onun qarşısında müxtəlif prefiksler qoyulur: \$ skalar üçün, @ massiv üçün, % xeş üçün, & alt program üçün. Başqa sözlə, saxlananı müəyyən edən müxtəlif prefiksler qoyulduğdan sonra dəyişənin adının yerinə dəyişənin istinad göstəricisi yazılır. Əgər ifadənin interpretasiyasında müxtəlif qiymətlilik baş verməzsə, fiqurlu mötərizədə yazılmış istinadı saxlayan dəyişəni almaq olar. Skalar dəyişənlərə müxtəlif istinadları göstərək:

```
print "${$ref2scalar}"; # və ya: $$ref2scalar
print "${$ref2literal}"; # və ya: $$ref2literal
print "${$ref2expression}"; # və ya: $$ref2expression
```

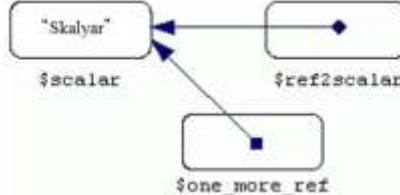
İstinada müraciətdə skalar dəyişənin qiyməti dəyişə bilər, lakin istinadın köməyilə literalı dəyişmək istədikdə programın icrası zamanı səhv meydana çıxa bilər ("Modification of a read-only value attempted"):

```
${$ref2scalar} = 'Yeni skalar'; # tam düzgün
${$ref2literal} = 'Yeni literal'; # Səhv!!!
```

Nə zaman ki, hər hansı dəyişənə bir neçə istinad dəyişəni müraciət edir, onda bu qiymətə onlardan ixtiyari biri ilə müraciət etmək olar. Qiymətlər o vaxta qədər mümkün hesab olunur ki, ona heç olmazsa bir dəfə də olsun istinad edilsin [2]. Məsələn:

```
my $ref2scalar = \$scalar; # skalaraya müraciət
my $one_more_ref = $ref2scalar; # skalaraya müraciətin sürəti
# həmin qiymət daxil ediləcək $scalar:
print "${$ref2scalar} ${$one_more_ref}";
```

Şəkli 2-də bir skalar dəyişənə bir neçə müraciətin edildiyi situasiya göstərilmişdir.

Şəkil 2. Skalaraya bir neçə istinad

Əgər \$ref2scalar kəmiyyəti \$scalar istinadı dayandırarsa (məsələn, undef \$ref2scalar-dan sonra), onda \$scalar kəmiyyəti \$one_more_ref dəyişəni vasitəsilə istinada məruz qalacaq.

İstinad obyektinin mənası, həmçinin, digər obyektə müraciətdən də ibarət ola bilər (dolayısı ilə müraciət), hətta bu müraciətin özü yenə də müraciət ola bilər. Öz-özünə istinada da rast gəlmək mümkündür.

Bələliklə, zərurət yaranarsa ixtiyari uzunluqlu istinadlar zəncirini qurmaq mümkündür. Məsələn:

```
$value = 'mühüm qiymət';
$ref1 = \$value; # qiymətə müraciət
$ref2 = \$ref1; # istinad edilən qiymətdən istinad
$ref3 = \$ref2; # istinad edilən qiymətdən - istinaddan istinad (üçqat istinad)
```

Qiymətə istinad əməliyyatını tətbiq etməklə, aralıq dəyişənlərdən istifadə etmədən çoxsəviyyəli istinadlar təşkil etmək olar. Məsələn, belə bir istinadlar zənciri quraq:

```
$ref_chain = \\\$value; # üç istinaddan ibarət zəncir
```

İllkin qiymətin belə istinadlar zəncirinə müraciəti üçün lazımi sayda təkrar istinad-dan istifadə oluna bilər. Məsələn, üç istinaddan ibarət zəncirdə \$ prefiksının köməyilə biz istinad dəyişəninə ardıcıl müraciəti alırıq, əlavə bir prefiks də mühüm qiymətə mü-raciət üçün lazımdır:

```
# $ref3 vasitəsilə illkin qiyməti çapa veririk:
print ${${${$ref3}}}; # və ya qısa: print$$$$ref3;
# və ya $ref_chain vasitəsilə:
print$$$$ref_chain;
```

Əgər digər obyektə istinaddan ibarət olan dəyişənə ref() funksiyasını tətbiq edəriksə, onda o, 'REF' sətrini qaytaracaq. Əgər istinada istinad sətrini çevirsək, onda istinad tipli işarələmə və istinad obyektinin ünvanı çap olunacaq, məsələn:

```
print ref($ref_chain); # çap edir: 'REF'
print $ref_chain; #çap edir, məsələn: 'REF(0x334e8c)'
```

Eyni üsulla istinadlar və massivlərlə işləmək mümkündür. "Massiv" tipli dəyişənə istinad, həmçinin alınmış istinad əməliyyatı vasitəsilə də mümkündür:

```
.my @array = ('Bu', 'massivde', 'bir', 'siyahıdır');
my $ref2array = \@array; # massivə istinad
```

Əgər massivə müraciət yalnız istinad vasitəsilə aparılırsa, onda "massiv" tipli dəyişəndən istifadə etmədən keçinmək olar, ancaq anonim massivi təşkil etmək və onun skalar dəyişəninə istinad mənimsətmək olar [3]. Anonim massivə müraciət kvadrat mötərizələr vasitəsilə təşkil olunur, bu mötərizədə adsız massivin başlangıç qiymətlər siyahısı göstərilir:

```
my $ref2anon = [ # anonim massivə müraciət
'Bu', 'anonim', 'massivdir'
]; # İstinad mənimsətməsinin sonu
my $ref2empty = []; # boş anonim massivə müraciət
```

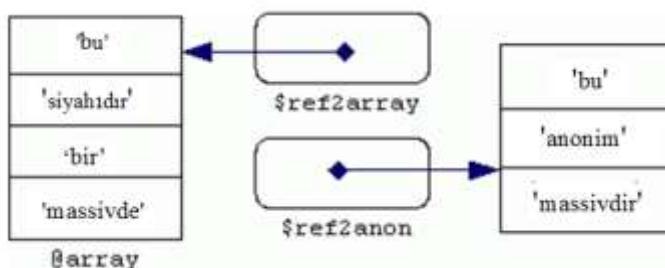
Anonim massivlərdən massivin surətinə istinadın yaradılması üçün istifadə edilməsi əlverişlidir. Bunun üçün mövcud massiv kvadrat mötərizədə yazılır və onun qiyməti yeni yaradılmış anonim massivə köçürürlür:

```
my $ref2copy = [@array]; # massivin surətinə müraciət
```

Anonim massivə müraciət və adlandırılmış massivə müraciət şəkil 3-də göstərilmişdir.

Massivə mühüm istinadlar skalar dəyişənə analoji təkrar istinadlarla aparılır, bu zaman yalnız massivin @ prefiksindən istifadə olunur:

```
# yalnız eyni qiymət çap olunacaq - @array:
print "@{$ref2array} @{$ref2array}\n";
```


Şəkil 3. Adı və anonim massivə müraciət

Təbiidir ki, istinadla massivə müraciət etməklə, onunla ixtiyarı əməliyyatı yerinə yetirmək olar, adlandırılmış massivdə olduğu kimi, məsələn:

```
my @array_copy = @{$ref2array}; # massivin surəti
@{$ref2array}[0,1] = ('yeni', 'siyahı'); # massiv vasitəsilə
```

Massiv elementinə müraciət belə təşkil olunur:

- fırqlı mötərizədə yazılmış istinad dəyişənidən əvvəl, skalar qiymətin prefiksi göstərilir \$, istinad dəyişənidən sonra isə kvadrat mötərizədə elementin indeksi göstərilir. Başqa sözlə, massiv elementinə istinadla müraciət etmək üçün massivin adı istinad dəyişəni ilə əvəz edilir:

```
print ${$ref2array}[0]; # və ya: $$ref2array[0]
```

Massiv elementinə istinadla müraciət infiks əməliyyatının -> köməyilə daha əyani yazıla bilər, belə ki, bu əməliyyatdan solda massivə müraciəti ifadə edən dəyişənin adı, sağında isə kvadrat mötərizədə massiv elementinin indeksi yazılır.

“Ox” əməliyyatı istinadı əyani təsvir edir, -> simvolu onlar arasında probelsiz yazılır. Buna misal:

```
# massiv elementinin qiymətinə istinad:
my $element_value = $ref2array->[0];
# massiv elementinin qiymətinə müraciət:
$ref2array->[0] = $new_value;
```

Həmişəki kimi, skalar dəyişənlərdə olduğu kimi hər bir massiv elementinə müraciət etmək də olar, məsələn:

```
$ref2element = \$array[0]; # massiv elementinə müraciət
${$ref2element} = $new_value; # massiv elementinin dəyişməsi
```

Massiv elementinin özü belə digər massivə istinadı özündə saxlaya bilər: bu da Perl-də çoxölçülü massivlər və ya “massivlər massivi” yaratmağa imkan verir, eynilə Java-da olduğu kimi. Bu halda çoxölçülü massiv elementinə müraciət lazımı sayıda icra edilə bilər:

```
@{$ref2NxM->[$n]} # bir birinin daxilində yerləşən massiv
$ref2NxM->[$n]->[$m] # ikiölçülü massivin skalar elementi
$ref2NxMxP->[$n]->[$m]->[$p] # 3 ölçülü massivin elementi
```

Programın əlverişli oxunması üçün kvadrat mötərizədə massivin cüt indeksləri arasında “ox” əməliyyatını yazmamaq tələb olunur:

```
$ref2NxM->[$n][$m] # belə daha yaxşıdır!
$ref2NxMxP->[$n][$m][$p] # beləsi lap yaxşı...
```

Nümunə üçün hər sətrində 5 element olan üç sətirdən ibarət ikiölçülü massivin yaradılmasına baxaq:

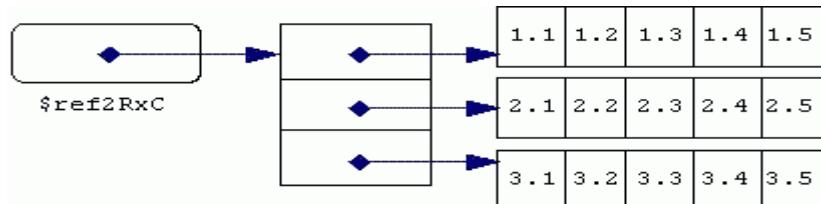
```
my $ref2RxC = []; # anonim massivlər massivinə müraciət
for (my $row = 0; $row < 3; $row++) { # sətirlər üzrə dövr
    $ref2RxC->[$row] = []; # sətir: iç-içə massivlər
    for (my $col = 0; $col < 5; $col++) { # sütunlar üzrə
        $ref2RxC->[$row]->[$col] = ($row+1).'.'.($col+1);
    }
}
```

}

Çox da böyük olmayan çoxölçülü massivləri bir-birinə daxil olan anonim massivlərdən istifadə edərək təşkil etmək olar. Bu mənimsətmə əvvəlki misaldakı kimi massiv yaradacaq:

```
$ref2RxC = [ # ikiölçülü anonim massivə müraciət
[1.1, 1.2, 1.3, 1.4, 1.5], # 1-ci "sətir"
[2.1, 2.2, 2.3, 2.4, 2.5], # 2-ci "sətir"
[3.1, 3.2, 3.3, 3.4, 3.5] # 3-cü "sətir"
]; # istinadin münimsədilməsinin sonu
```

Şəkil 4-də nəticədə alınmış “massivlər massivi” təsvir edilmişdir (Array of Arrays, AoA), “massivlər massivi” özündə çoxölçülü massivi eks etdirir.

Şəkil 4. Çoxölçülü “massivlər massivi”-nin təsviri

Çoxölçülü massivin qiymətlərinin çapı üçün, adətən, bir-birinə daxil olan dövrlərin lazımı sayından istifadə edilir: *for* və ya digər dövri konstruksiyalar vasitəsilə:

```
# sətirlər üzrə dövr (yuxarı sıviyyəli massiv elementi)
for (my $row = 0; $row < @{$ref2RxC}; $row++) {
# sütunlar üzrə dövr (bir-birinə daxil olan massiv elementi)
for (my $col = 0; $col < @{$ref2RxC->[$row]}; $col++) {
print "$ref2RxC->[$row][$col]";
}
print "\n";
}
```

Bu programın yerinə yetirilməsi nəticəsində massivlər massivinin bütün elementlərinin qiyməti sətir-sətir ekrana veriləcək:

```
1.1 1.2 1.3 1.4 1.5
2.1 2.2 2.3 2.4 2.5
3.1 3.2 3.3 3.4 3.5
```

İxtiyari massivə digər program obyektlərinə istinadlar siyahısını yerləşdirmək olar, məsələn:

```
@reference_list = (\$scalar, \@array, \%hash);
```

Eyni nəticəni daha sadə üsulla almaq olar: obyektlər siyahısından əvvəl dairəvi mötərizədəki istinadları götürməklə:

```
@reference_list = \($scalar, @array, %hash);
```

Obyektə istinadlar siyahısı, alt programın obyektlər siyahısında, bir yerdən başqa yerə ötürülmüş istinadları dəyişə bilər.

Əgər mövcud olmayan obyektə bir neçə dəfə istinad edilərsə, onda o avtomatik olaraq yaradılacaq [4]. Bu halda təəccübü bir mexanizm işləyəcək, onu avtomatik yaradılan istinadlar obyekti adlandırırlar (hərfi mənada: “avtoyarınma”- autovivification). Məsələn, massiv elementinə isinadla müraciət zamanı 5 elementdən ibarət massiv avtomatik yaranır, ona müraciət isə \$array_ref dəyişəni vasitəsilə mənimsədilir, beşinci element isə başlanğıc qiymətini alır:

```
$array_ref->[4] = '5-ci element'; # qiymətin mənimsədilməsi
print ref($array_ref); # massivi çağırır
print scalar(@{$array_ref}); # 5 elementdən ibarət!
print $$array_ref[4]; # qitməi çap edirik
```

Ümumiyyətlə, obyektlərin avtoyanmasını tətbiq etməklə, bir neçə qiyməti özündə əks etdirən istinadlar zəncirini yaratmaq olar:

```
$$$$ref = 25; # qiyət mənim sədilməsinə cəhd
# 2 istinad və 1 skalyar dəyişənin yaradılması
print "$ref $$ref $$$ref $$$$ref\n";
# çıxarırlı: REF(0x334dd8) REF(0x334e8c) SCALAR(0x334e98) 25
```

Massivə müraciət haqda dediklərimizi, xəşə müraciət üçün də söyləmək olar. “Xeş” tipli dəyişənə müraciət istinadın götürülməsi əməliyyatının köməyilə yerinə yetirilə bilər:

```
my %hash = ('Xeş' => 'associativ massiv');
my $ref2hash = \%hash; # bütün xəşə istinad
print ref($ref2hash); # qaytaracaq: HASH
```

Anonim xəşə istinad fırqlu mötərizənin köməyilə aparılır, bu mötərizədə xəşin başlanğıc qiyməti yazılır.

Nəticə. Tədqiqatın obyektinə uyğun olaraq hazırladığımız programlar onu göstərir ki, Perl dilini elegant dil olmaqdan daha çox praktik dil (istifadədə sadəliyi, effektliyi və tamlığı) olması ilə xarakterizə etmək mümkündür. Dilin əsas səciyyəvi cəhətləri müxtəlif paradigmaları- prosedur, obyektyönümlülük və funksional programlaşdırmanı-dəstəkləməsi, yaddaşa nəzarət (dövrü struktura əsaslanan) və mətnlərin emalının “qurulmuş” dəstəklənməsi, həmçinin, kənar emaledicilərin böyük modullar kolleksiyasının dəstəklənməsidir. Perl-də sətirlərdən, massivlərdən, ayrı-ayrı verilənlərdən proseslərin idarəsində, sistem informasiyalarının emalı ilə bağlı işlərdə istifadə edilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ларри У. Программирование на Perl / Ларри Уолл, Том Кристиансен, Джон Орвант. М.: Символ-плюс, 2006. 917 с.
2. Саммерфилд М. Программирование на Python 3. Подробное руководство / Марк Саммерфилд. М.: Символ-плюс, 2012. 896с.
3. Леонтьев Б. Язык программирования Perl для Интернет / Борис Леонтьев. М.: Новый издательский дом, 2006. 160 с.
4. Эспозито Д. Программирование на основе MicrosoftASP.NETMVC / Эспозито Дино. М.: Русская Редакция, 2015. 894с.

SUMMARY

**GULARA RAHIMOVA
MANSUMA SEIDOVA**

MASSIFS AND HYPERLINKS IN PERL

In this article problems of a hyperlink and massifs in Perl are considered. The purpose of article is the analysis of studying like data in Perl.

Perl is the interpreted language adapted for processing of any text files, extraction from them necessary information and issue of messages. Perl is also convenient for writing of various system programs. Perl is adapted for scanning of text files, it can process also binary data and create .dbm files similar to associative massifs. Perl allows to use regular expressions, to create objects, to insert into the program on With or the pieces of the C ++ code on Perl-e and also allows to provide access to databases, including Oracle. Perl supports three types of data: Scalars, massifs of scalars, associative arrays of scalars (so-called hashes).

Key words : Language programming in Perl, massifs in Perl, hyperlinks in Perl, computer sciences, hyperlinks

РЕЗЮМЕ

ГЮЛАРА РАГИМОВА
МАНСУМА СЕИДОВА

МАССИВЫ И ГИПЕРССЫЛКИ В PERL

В данной статье рассмотрены проблемы гиперссылки и массивы в Perl. Целью статьи является анализ изучения типа данных в Perl.

Perl – интерпретируемый язык, приспособленный для обработки произвольных текстовых файлов, извлечения из них необходимой информации и выдачи сообщений. Perl также удобен для написания различных системных программ. Perl приспособлен для сканирования текстовых файлов, он может обрабатывать так же двоичные данные и создавать .dbm файлы, подобные ассоциативным массивам. Perl позволяет использовать регулярные выражения, создавать объекты, вставлять в программу на С или С++ куски кода на Perl-е, а также позволяет осуществлять доступ к базам данных, в том числе Oracle. Perl поддерживает три типа данных: Скаляры, массивы скаляров, ассоциативные массивы скаляров (так называемые хэши).

Ключевые слова: Язык программирование в Perl, массивы в Perl, гиперссылки в Perl, компьютерные науки, гиперссылки

Məqalə riyaziyyat üzrə elmlər doktoru, professor Yaqub Məmmədov tərəfindən təqdim olunmuşdur.

Məqalə daxil olmuşdur: 27 iyul 2019-cu il

Çapa qəbul edilmişdir: 25 sentyabr 2019-cu il

BİOLOGİYA

UOT: 57.02

AFAQ ƏLİYEVA

*Biologiya üzrə fəlsəfə doktoru
 Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu*

BİTKİLƏR TORPAQDAKİ TURŞULUQ DƏRƏCƏSİNİN GÖSTƏRİCİSİ KİMİ

Məqalədə turşulu, neytral, qələvi torpaqlar və orada yayılan bitki növləridən bəhs olunur. Burada turşulu, neytral və qələvi torpaqların göstəricisi olan bitkilər, onların mənsub olduğu fəsilə və cinslər barədə məlumatlar verilmişdir. Bəzi bitki növləri var ki, onlar hər iki torpaq növündə iştirak edirlər. Məqalədə belə bitkilər də qeyd olunmuşdur. Həmçinin Plantaginaceae Juss. fəsiləsinə aid bitkilərin sözügedən torpaq növlərinin hamısında yayılmasına görə digər fəsilələrdən fərqlənib, üstünlük təşkil etməsi də göstərilmişdir.

Açar sözlər: bitki, torpaq, turş, neytral, qələvi, göstərici

Bitkinin böyüküb inkişaf etməsi üçün mühüm olan torpaqlar mexaniki tərkibinə görə fərqlənir. Güclü turşulu torpaqlar səthinin yaşıllığı ilə və ya üzərinin məxməri yaşıllı örtüklə örtülməsələ fərqlənir. Belə ki, həmin torpaqların yaşıllığı yay aylarında məxmər kimi görünür. Ancaq daimi kölgədə yerləşən zəif turş torpaqların da səthində yaşıllaşma müşahidə oluna bilir. Meşə fitosenozu qrupuna daxil olan mədəni meyvə bitkiləri güclü qələvi və zəif turş torpaqlarda üstünlük təşkil edirlər. Onlar zəif qələvi və turş reaksiyalı torpaqlarda belə normal inkişaf edirlər. Ancaq qələvili torpaqlarda dəmir və ya maqnezium azlıq təşkil edir ki, bu da bitkilərdə xloroza səbəb olur.

Torpaqlar tərkibindəki turşuluq dərəcəsinə görə fərqlənir. Torpaqların turş reaksiyasına görə xarakteristikası aşağıdakı kimidir:

1. Güclü turşulu torpaqlarada Ph - 3-4,5
2. Orta turşulu torpaqlarada Ph <4,6-5,0
3. Zəif turşulu torpaqlarada Ph -5,1-6,0
4. Neytrala yaxın torpaqlarada Ph -6,1-6,5
5. Neytral torpaqlarada Ph -7,0
6. Qələvi xarakterli torpaqlarda Ph -7,1 və yuxarı

Bitkilər yaşadıqları torpağa görə asidofil (turşulu torpaqda yayılan), neytrofil (neytral torpaqlarda yayılanlar) və bazifil (qələvi torpaqlarda yayılanlar) kimi qruplara bölünür. Bitkilərin inkişafı üçün turşulu torpaqlar əlverişli deyil. Belə ki, çox turşulu torpaqlarda mikroelementlərin miqdarı az olur. Neytral və qələvi torpaqlar isə mineral-lar baxımından zəngindir.

Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində turşulu, neytral və qələvi torpaqlara da rast gəlinir. Bu torpaqlarda yayılan bitki növləri isə aşağıdakı cədvəldə qeyd olunmuşdur:

Cədvəl 1

**Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisindəki turş, neytral və qələvi torpaqlarda
yayılan bitkilər**

Nö	Mənsub olduğu fəsilə	Mənsub olduğu cins	Növlərin adları	Hündürlük qurşağı	Ekoloji mühiti
Turş torpaqlarda yayılanlar					
1.	<i>Equisetaceae</i> Richx.ex DC. - Qatırquyuğular	<i>Equisetum</i> L.- Qatırquyuğu	<i>Equisetum</i> <i>pratense</i> Ehrh. – Çəmən qatırquyuğu	orta və yuxarı dağ qurşağı	rütubətli yerlər
2.			<i>Equisetum</i> <i>arvense</i> L.- Çöl qatırquyuğu	düzənlikdən subalp qurşağa qədər	rütubətli yerlər, çay sahili və dağ çəmənləri
3.	<i>Poaceae</i> Barnhart – Qırtıckimilər	<i>Echinochloa</i> Beauv. - Suluf	<i>Echinochloa</i> <i>crusgalli</i> (L.) Beauv. – Toyuq sulufu	orta dağ qurşağına qədər	subasar yerlərdə, çay vadiləri və bostanlar
4.	<i>Ranunculaceae</i> Juss. – Qaymaqcıçəklilər	<i>Calta</i> L.- Kalta	<i>Calta palustris</i> L.- Bataqlıq kaltası	orta dağ qurşağı	bataqlıq və bataqlıq kənarı
5.		<i>Ranunculus</i> L.- Qaymaqcıçək	<i>Ranunculus</i> <i>repens</i> L.- Sürünən qaymaqcıçək	orta dağ qurşağına qədər	çay kənarı
6.	<i>Violaceae</i> Batsch – Bənövşəciçəklilər	<i>Viola</i> L.- Bənövşə	<i>Viola tricolor</i> L.- Üçrəng bənövşə	düzənlikdən orta dağ qurşağına qədər	çöllərin otlu, çinqılı və quru yerləri
7.	<i>Plantaginaceae</i> Juss.- Bağayarpağıkimilər	<i>Plantago</i> L.- Bağayarpağı	<i>Plantago</i> <i>major</i> L.- İri bağayarpağı	düzənlikdən subalp qurşağa qədər	çəmənlik, meşələr, rütubətli dərə, qumlu yerlər, çöllər və alaqlı yerlər
8.	<i>Polygonaceae</i> Juss. – Qırxbuğumkimilər	<i>Rumex</i> L.- Əvəlik	<i>Rumex</i> <i>acetosella</i> L.- Turşəng əvəlik	orta və yuxarı dağ qurşağı	qayalıqlarda və subalp çəmənlərində
9.			<i>Rumex</i> <i>confertus</i> Willd. – At əvəliyi	yuxarı dağ qurşağı	dağ çəmənləri
10.	<i>Onagraceae</i> Juss. – Onaqrakimilər	<i>Epilobium</i> L.- Onaqua	<i>Epilobium</i> <i>hirsutum</i> L.- Tüklü onaqua	düzənlikdən orta qurşağa qədər	bataqlıq, çay kənarı
Neytral və ya zəif turş torpaqlarda yayılanlar					
11.	<i>Poaceae</i> Barnhart – Qırtıckimilər	<i>Elytrigia</i> Desv. – Ayriotu	<i>Elytrigia</i> <i>repens</i> (L.) Nevski –	düzənlikdən subalp qurşağa qədər	çəmənliklər, otlu yamaclar,

			Sürünən ayriotu		rütubətli yerlər, arxların kənarı
12.	<i>Brassicaceae</i> Burnett Kələmçiçəklilər	<i>Raphanus</i> L.- Turpca	<i>Raphanus raphanistrum</i> L.- Cöl turpcası	aşağı dağ qurşağı	alaqlı yerlər
13.		<i>Sinapis</i> L.- Xardal	<i>Sinapis arvensis</i> L.- Cöl xardalı	orta dağ qurşağına qədər	qumlu yerlər, əkinlər, bostanlar və alaqlı yerlər
14.	<i>Lamioideae</i> – Dalamazlar (yarımfəsilə)	<i>Stachys</i> L.- Poruq	<i>Stachys sylvatica</i> L.- Meşə poruğu	orta dağ qurşağına qədər	meşələr
15.	<i>Plantaginaceae</i> Juss.- Bağayarpağıkimilər	<i>Plantago</i> L.- Bağayarpağı	<i>Plantago lanceolata</i> L.- Lansetvari bağayarpağı	düzənlikdən subalp qurşağa qədər	Otlu yamaclar, alaqlı əkinlər, bağ və bostanlar
16.	<i>Chenopodiaceae</i> Vent. – Tərəçiçəklilər	<i>Atriplex</i> L.- Sirkən	<i>Atriplex patula</i> L.- Çoxbudaqlı sirkən	düzənlikdən orta dağ qurşağına qədər	alaqlı yerlər
17.	<i>Rubiaceae</i> Juss. – Boyaqtukimilər	<i>Galium</i> L.- Dilqanadan	<i>Galium aparine</i> L.- İlişən dilqanadan	düzənlik	əkinlər, bostan və alaqlı yerlər
18.	<i>Grossulariaceae</i> DC. – Rusalçasıkimilər	<i>Ribes</i> L.- Qarağat	<i>Ribes nigrum</i> L.- Qara qarağat	orta dağ qurşağı	qayalıqlar
19.	<i>Convolvulaceae</i> R.Br.- Sarmaşıqkimilər	<i>Convolvulus</i> L.- Sarmaşıq	<i>Convolvulus arvensis</i> L.- Cöl sarmaşığı	orta dağ qurşağına qədər	otlu yamaclar, alaqlı yerlər
20.	<i>Asteraceae</i> Dumort. – Asterçiçəklilər	<i>Matricaria</i> L.- Mollabaşı	<i>Matricaria recutita</i> L.(<i>Chamomilla recutita</i> (L.) Rauschert) – Adı mollabaşı	aşağı dağ qurşağına qədər	alaqlı yerlər
21.	<i>Urticaceae</i> Juss.- Gicitkankimilər	<i>Urtica</i> L.- Gicitkan	<i>Urtica urens</i> L.- Dalar gicitkan	düzənlikdən orta dağ qurşağına qədər	alaqlı yerlər

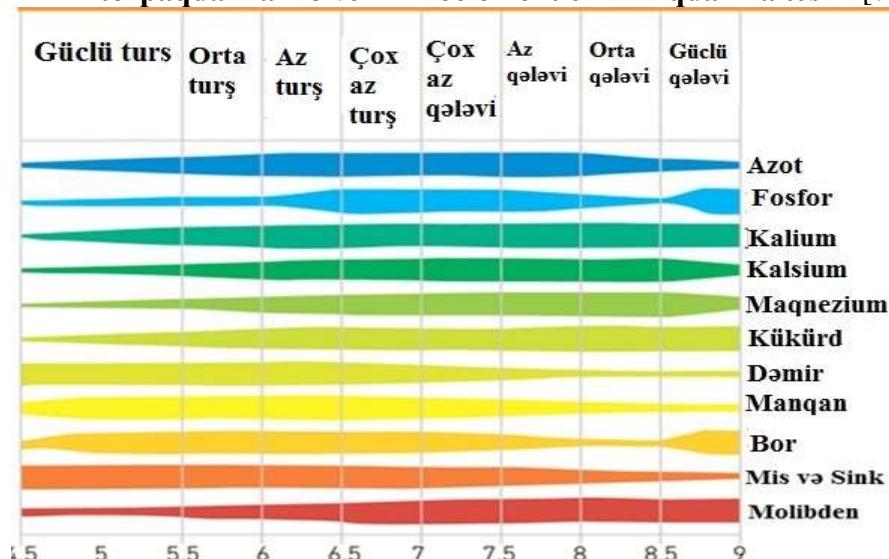
Qələvi torpaqlarda yayılanlar					
22.	<i>Lamioideae</i> – Dalamazlar (yarımfəsilə)	<i>Lamium</i> L.- Dalamaz	<i>Lamium album</i> L.- Ağ dalama	subalp qurşağa qədər	meşədəki kolluqlar, bağlarda alaqlı yerlər
23.	<i>Brassicaceae</i> Burnett – Kələmçiçəklilər	<i>Sinapis</i> L.- Xardal	<i>Sinapis arvensis</i> L.- Çöl xardalı	orta dağ qurşağına qədər	qumlu yerlər, əkinlər, bostanlar və alaqlı yerlər
24.		<i>Thlaspi</i> L.- Yarğanotu	<i>Thlaspi arvense</i> L.- Çöl yarganotu	düzenlikdən yuxarı dağ qurşağına qədər	otlu yamaclar və alaqlı yerlər
25.	<i>Plantaginaceae</i> Juss.- Bağayarpağıkimilər	<i>Plantago</i> L.- Bağayarpağı	<i>Plantago major</i> L.- İri bağayarpağı	düzenlikdən subalp qurşağa qədər	çəmənlik, meşələr, rütubətli dərə, qumlu yerlər, çöllər və alaqlı yerlər
26.			<i>Plantago lanceolata</i> L.- Lansetvari bağayarpağı	düzenlikdən subalp qurşağa qədər	otlu yamaclar, alaqlı əkinlər, bağ və bostanlar
27.	<i>Rubiaceae</i> Juss. – Boyaqtukimilər	<i>Galium</i> L.- Dilqanadan	<i>Galium aparine</i> L.- İlişən dilqanadan	düzenlik	əkinlər, bostan və alaqlı yerlər
28.	<i>Urticaceae</i> Juss.- Gicitkankimilər	<i>Urtica</i> L.- Gicitkan	<i>Urtica urens</i> L.- Dalar gicitkan	düzenlikdən orta dağ qurşağına qədər	alaqlı yerlər
29.	<i>Chenopodiaceae</i> Vent. – Tərəçiçəklilər	<i>Atriplex</i> L.- Sirkən	<i>Atriplex patula</i> L.- Çoxbudaqlı sirkən	düzenlikdən orta dağ qurşağına qədər	alaqlı yerlər
30.	<i>Convolvulaceae</i> R.Br.- Sarmaşıqkimilər	<i>Convolvulus</i> L.- Sarmaşıq	<i>Convolvulus arvensis</i> L.- Çöl sarmaşığı	orta dağ qurşağına qədər	otlu yamaclar, alaqlı yerlər
31.	<i>Hypericaceae</i> Juss.- Dazıçıçəklilər	<i>Hypericum</i> L.- Dazı	<i>Hypericum perforatum</i> L.- Zəif dazı	düzenlikdən subalp qurşağına qədər	otlu yamaclar, alaqlı yerlər, kolluqlar

Cədvəldəki məlumatlardan göründüyü kimi növlərin bəzisi həm neytral, həm də qələvi torpaqlarda yayılmışdır. Bu bitkilərə *Sinapis arvensis* L.- Çöl xardalı, *Plantago lanceolata* L.- Lansetvari bağayarpağı, *Galium aparine* L.- İlişən dilqanadan, *Urtica urens* L.- Dalar gicitkan, *Atriplex patula* L.- Çoxbudaqlı sirkən, *Convolvulus arvensis* L.- Çöl sarmaşığı kimi növləri qeyd etmək olar. *Plantago major* L.- İri bağayarpağı növü isə həm turşulu həm də qələvi torpaqlarda yayılmışdır. Nəticələrə əsasən demək olar ki, *Plantaginaceae* Juss.- Bağayarpağıkimilər fəsiləsinin, *Plantago* L.- Bağayarpağı cinsinə aid olan növlər hər 3 torpaq növündə iştirak edirlər.

Deməli, belə bitki növləri turşulu, neytral və qələvi torpaqların göstəricisidir. Torpaqdakı turşuluq dərəcəsinin analizi aparılmadan orada yayılan bitkilərə əsasən torpağın turşulu, neytral və ya qələvi olmasını müəyyən etmək olar. Bundan başqa, turşuluq torpaqdakı makro və mikro elementlərin miqdarına da təsir edir. Bu təsir aşağıdakı cədvəldə əksini tapmışdır:

Cədvəl 2

Ph – in torpaqda makro və mikroelementlərin miqdarına təsiri [7].

Cədvəldəki məlumatlardan göründüyü kimi, torpağın turşuluq dərəcəsi onda olan makro və mikroelementlərin miqdarının ya azalmasına, ya da artmasına səbəb olur. Belə ki, torpaq Ph-in göstəricisi 6-8 aralığında azot, 6,5-7,5 aralığında fosfor, 5,5-9 aralığında kalium, 6-8,5 aralığında kalsium, 6,5-8,5 aralığında maqnezium, 6-9 aralığında kükürd, 4,5-7 aralığında dəmir, 4,5-7,5 aralığında manqan, 5-7,5 aralığında bor, 4,5-8 aralığında mis və sink, 6,5-9 aralığında olanda isə molibden elementi ilə zəngin olur. Bu təhlilə görə qeyd etmək olar ki, torpaqda Ph-in göstəricisi 6,5-7 aralığında olanda bitkinin böyüyüb inkişaf etməsi üçün əhəmiyyətli olan makro və mikroelementlərin miqdarı daha çox olur və bu elementlərin miqdarına əsasən də torpağın turş və ya qələvi mühitini müəyyən etmək olar.

ƏDƏBİYYAT

- Quliyev Ə.G. Naxçıvan Muxtar Respublikasında suvarılan torpaqların ekomeliorativ qiymətləndirilməsi, Naxçıvan: Əcəmi, 2014, 167 s.
- Əliyev C., Əliyev R., Əfəndiyeva Ş. Bitki coğrafiyası (Botanika əsasları ilə). Bakı: Maarif, 1984, 209 s.

-
3. Əsgərov A.M. Azərbaycanın bitki aləmi (Ali bitkilər-Embryophyta). Bakı: TEAS Press, 2016, 443 s.
  4. Hacıyev S. Naxçıvan Muxtar Respublikası torpaqlarının eko-coğrafi şəraiti, Bakı, 2009, 107 s.
  5. Talıbov T.H. İbrahimov Ə.Ş. Naxçıvan Muxtar Respublikası florasının taksonomik spektri (Ali sporlu, çılpaqtoxumlu və örtülütoxumlu bitkilər). Naxçıvan: Əcəmi, 2008, 350 s.
  6. Гроссгейм А.А. Определитель растений Кавказа, Государственное издательство “Советская наука”, Москва, 1949, 746 с.
  7. <https://agrostory.com/info-centre/agronomists/makro-mezo-mikroelementy-istochniki-vzaimodeystvie-potrebnosti-rasteniy/>

SUMMARY

AFAG ALIYEVA

PLANTS AS INDICATORS OF DEGREE OF SOIL ACIDITY

The article deals with the acidic, neutral, alkaline soils, the types of plants that are spread there. It provides information on plants indicators of acidic, neutral and alkaline soils, their species and breeds. Some plants are involved in both soil types. Such plants are also mentioned in the article. Species from the plantaginaceae Juss family differ from other families for their distribution in all soil types

Key words: plants, soil, acidic, neutral, silk, indicator

РЕЗЮМЕ

АФАГ АЛИЕВА

РАСТЕНИЯ КАК ПОКАЗАТЕЛИ СТЕПЕНИ КИСЛОТНОСТИ ПОЧВЫ

В статье представлены кислого, нейтрального и щелочного типа почвы и виды растений, которые распространены на территории Нахчыванской Автономной Республики. Представлены всесторонние сведения об растениях, показатели кислотности, нейтральности и щелочности почв, относящие к разным семействам и родам. Некоторые виды растений обитают в обоих типах почв. Также виды из семейства *Plantaginaceae* Juss. отличаются от остальных семейств и всех распространенных типов почв.

Ключевые слова: растение, почва, показатели кислотности, нейтральности и щелочности, индикатор

Məqalə biologiya üzrə elmlər doktoru, professor İsmayıllı Məmmədov tərəfindən təqdim olunmuşdur.

Məqalə daxil olmuşdur: 22 iyul 2019-cu il

Çapa qəbul edilmişdir: 25 sentyabr 2019-cu il

UOT: 582.682

LAMİYƏ QULİYEVA

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu
 lamiya.quliyeva.80@mail.ru

NAMİQ ABBASOV

AMEA Naxçıvan Böləməsi Bioresurslar İnstitutu
 namiq-araz@mail.ru

**NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASINDA YAYILAN PAPAVERACEAE
 JUSS. FƏSİLƏSİNƏ AİD OLAN CİNS VƏ NÖVLƏRİN TƏYİNEDİCİ
 AÇARLARI**

Naxçıvan Muxtar Respublikasında Laləkimilər fəsiləsinə daxil olan bitkilərin öyrənilməsi XIX əsrin əvvəllərindən başlanmasına baxmayaraq, bu günə qədər onların sistematiq əlamətləri zəif öyrənilmişdir. Naxçıvan Muxtar Respublikasında aparılan ekspedisiyalar zamanı (2015-2019) toplanılan materiallara əsaslanaraq, Papaveraceae Juss. fəsiləsinin 7 cinsə daxil olan 33 növlə təmsil olunduğu müəyyənləşdirilmişdir. Tədqiqat zamanı gedilən ərazilərdən toplanılan herbari materialları, eyni zamanda ədəbiyyat məlumatları əsasında Naxçıvan Muxtar Respublikasında yayılan Laləkimilərin cins və növlərə aid taksonomik əlamətləri təyinedici açarların köməyi ilə təhlil edərək təqdim olunmuşdur. Təyinedici açarların köməyi ilə ekspedisiyalar zamanı toplanılan materiallar asanlıqla təyin oluna bilir.

Açar sözlər: Papaveraceae, fəsilə, yarımfəsilə, cins, növ, əlamət, erkəkcik, dişcik, ləçək, yarpaq

Giriş. Laləkimilər fəsiləsinə daxil olan bitkilər özünün növ tərkibi və əhəmiyyətinə görə region florasında əhəmiyyətli yerlərdən birini tutur. Onlar muxtar respublikanın yuxarı dağ qurşağındə quru daşlı yamaclarda, gilli torpaqlı yerlərdə, alaq bitkiləri arasında, əkin sahələrində rast gəlinir. Papaveraceae fəsiləsi bitkilərinin ən vacib əlamət və xüsusiyyətlərinin, cins və növlərin təyinedici açarlarının araşdırılması aktuallıq kəsb edir.

Material və metodika: Tədqiqatın obyekti Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində yayılmış Papaveraceae Juss. fəsiləsinə aid olan: **Chelidonium majus* L. - Büyük ziyilotu; *Glaucium elegans* Fisch. & C.A. Mey. - Zərif buynuzlalə, *Glaucium corniculatum* (L.) J. Rudolph - Buynuzlu buynuzlalə, *Glaucium grandiflorum* Boiss. & A. Huet - İriçəkən buynuzlalə; *Papaver bracteatum* Lindl. - Çiçəkaltıqlı lalə, *Papaver orientale* L. - Şərqi laləsi, *Papaver urbanianum* Fedde (*P. armeniacum* (L.) DC.) - Urban laləsi, *Papaver fugax* Poir. (*P. caucasica* M. Bieb.) - Qafqaz laləsi, *Papaver persicum* Lindl. - İran laləsi, *Papaver zangezuricum* Mikheev - Zəngəzur laləsi, *Papaver ocellatum* Woronow - Gözcüklü lalə, *Papaver minus* (Bel.) Meikle (*P. belangeri* Boiss.) - Kiçik lalə, *Papaver macrostomum* Boiss. & A.Huet. - İriqutucuqlu lalə, **Papaver somniferum* L. - Xaşxaş, *Papaver commutatum* Fisch. & C.A. Mey. - Oxşar lalə, *Papaver arenarium* Bieb. - Qumluq laləsi, *Papaver bipinnatum* C.A. Mey. - İkiqat lələkyarpaqlı lalə, *Papaver schelkownikowii* N.Busch - Şelkovnikov lalə, *Papaver rhoes* L. - Özüyüylan lalə, *Papaver lacerum* Popov - Cırılmış lalə, *Papaver laevigatum* Bieb. - Hamar lalə, *Papaver dubium* L. - Şübhəli lalə, *Papaver maeoticum* Klokov - Azov laləsi; *Roemeria hybrida* (L.) DC. - Hibrid romeriya, *Roemeria refracta* DC. - Əyrim romeriya; *Hypecoum pendulum* L.; *Corydalis persica* Cham. & Schlecht. - İran mahmızlaləsi, *Corydalis erdelii* Zucc. - Erdeli mahmızlaləsi, *Corydalis angustifolia*

(Bieb) DC. - Daryarpaq mahmızlalə, *Corydalis alpestris* C.A. Mey. - Alp mahmızlaləsi (*Corydalis* Med. cinsi); *Fumaria asepala* Boiss. - Kasacıqsız şahtərə, *Fumaria vaillantii* Loisel - Vaylant şahtərəsi və *Fumaria schleicheri* Soy.-Will. - Şleyxer şahtərəsi növləridir. Tədqiqatlar 2015-2018-ci illər ərzində aparılmışdır.

Toplanılmış herbari materiallarının işlənilməsində “Флора Азербайджана” [12, s. 116-141], “Определитель растений Кавказа” [7, s. 359-365], A.A. Grossheymin “Azərbaycan florası” [3, s. 171-183], “Флора Кавказа” [8, s. 85-108], “Флора СССР” [11] təyinediciləri və internet saytlarından istifadə edilmişdir. Taksonların adı, nomenklatur dəyişikliklər “Международный кодекс ботанической номенклатуры”, “Справочное пособие по систематике высших растений” [10], S.K. Çerepanov [13, s. 428-435], “Конспект флоры Кавказа” [9, s. 109-119], T.H. Talibov, Ə.S. İbrahimovun “Naxçıvan Muxtar Respublikası florasının taksonomik spektri” [5, s. 89-91], E.M. Qurbanovun “Ali bitkilərin sistematikası” [4, s. 166-169], A.M. Əsgərovun “Azərbaycan florasının konspekti” [1, s. 125-126; 2, s. 141-144], T.H. Talibov, F.A. Səfərovanın “Naxçıvan Muxtar Respublikasının flora biomüxtəlifiyinin taksonomik spektri” [6, s. 3-12] və digər əsərlərdən, floralardan, Azərbaycan botaniklərinin əsərlərindəki metodiki göstərişlərdən, həmçinin bəzi taksonlar üzrə monoqrafiya və məqalələrdən istifadə edilmiş və ən son təsnifat olan APG IV [14] sisteminə uyğun aparılmışdır.

Nəticələr və onların müzakirəsi: Laləkimilər fəsiləsinin Naxçıvan MR ərazisində yayılan cins və növlərinin sistematik təhlilini aparmaq üçün onların bioloji xüsusiyyətləri, yayılma zonaları, ekoloji və coğrafi (areoloji) əlamətləri araşdırılmalıdır. Bu məqsədlə təqdim edilən sistematikaya uyğun olaraq fəsilənin yarımfəsilələrindəki cins və onlara daxil olan növlərin təyinedici əlamətlərini aşağıdakı kimi göstərə bilərik [12]:

Fumarioiedae yarımfəsiləsinə daxil olan cinslərin təyinedici açarları:

1. Çiçəkləri müntəzəm və ya bir az qeyri-müntəzəm, mahmızsızdır, erkəkcik 4-dür.....*Hypecoum* L.
- Çiçəkləri qeyri-müntəzəmdir.....2
2. Meyvəsi buynuzvari qutucuqdur, çiçək tacı 20-30 mm uzunluqda, yarpaqları ikiqat və üçər bölümlüdür. *Coxillik*.....*Corydalis* DC.
- Meyvəsi kürəşəkilli findiqcadır, çiçək tacı 10 mm uzunluqda, yarpaqları iki-üç qat lələkvarıdır. Birillik bitkidir.....*Fumaria* L.

Papaveroideae yarımfəsiləsinə daxil olan cinslərin təyinedici açarları:

1. Dişicik ağızçığı 2-dir. Çiçəkləri sarı və çox da böyük deyil.....*Chelidonium* L.
- Dişicik ağızçığı 3 və ya çoxdur.....2
2. Dişicik ağızçığı yasti diskdə yerləşir. Meyvəsi qutucuqdur və üstdən diskin alt hissəsində deşiklərlə açılır.....*Papaver* L.
- Dişicik ağızçığı diskin üzərində oturmamışdır. Meyvəsi xətvari buynuzabənzər qutucuq olub, əsasına qədər açılandır.....3
3. Meyvəsi bölmüşüzdür. Çiçəkləri qırmızı və ya bənövşəyidir...*Roemeria* Medic.
- Meyvəsi yalançı bölümlüdür. Çiçəkləri sarıdır, nadir hallarda qırmızı olur.....*Glaucium* Mill.

Corydalis DC. cinsinə daxil olan növlərin təyinedici açarları:

1. Gövdənin aşağı hissəsində pulcuqşəkilli, pərdəvari yarpaqlar olmur.....2
- Gövdənin aşağı hissəsində 1-2 ədəd pulcuqşəkilli, pərdəvari yarpaqlar olur....3
2. Yarpaqları üçər üçböülümlüdür, bölmələri kütdür.....*Corydalis persica*
- Yarpaqları ikiqat üçböülümlüdür, bölmələri ellipsvari, itidir.....*C. erdelii*
3. Gövdənin aşağı hissəsindəki pulcuqşəkilli yarpaqlar həmişə iridir və əyilmişdir. Köyümrusu kürəvarıdır.....*C. angustifolia*

- Gövdənin aşağı hissəsindəki pulcuqşəkilli yarpaqlar əyilmiş olmur, gövdəyə sıxılmış şəkildə və nisbətən xırdadır. Köyümrusu konusşəkilli və ya silindrikdir. Bitki alpda yerləşir.....*C. alpestris*

Fumaria L. cinsinə daxil olan növlərin təyinedici acharları:

1. Meyvənin çiçək yanlığı, çiçək saplaşından 2-3 dəfə qıсадır. Çiçək tacı 5-6 mm uzunluğunda, çəhrayı-bənövşəyidir.....*Fumaria schleicheri*

- Meyvənin çiçəkyanlığı, çiçək saplaşına bərabərdir.....2

2. Çiçək tacı çəhrayı-bənövşəyi rəngdədir, yuxarı hissəsi tünddür.....*F. vaillantii*

- Çiçək tacı ağdır, yalnız daxili ləçəkləri çəhrayı ləkəlidir .....*F. asepala*

Glaucium Mill. cinsinə daxil olan növlərin təyinedici acharları:

1. Meyvəsi 6-10 sm uzunluğunda, seyrək tükcük'lərə örtülüdür. Yarpaqları lələkvari-böülümlüdür, demək olar ki, çılpaqdır.....*Glaucium elegans*

- Meyvəsi 10-25 sm uzunluğunda, sıx tükcük'lərə örtülmüşdür.....2

2. Ləçəkləri 1-3 sm uzunluğunda, sarı, narıncı və ya kərpici-qırmızıdır, 10-40 sm hündürlükdə bitkidir.....*G. corniculatum*

- Ləçəkləri 3-5 sm uzunluqda, tünd narıncı rəngdə, əsasından qara-bənövşəyi ləkəlidir. 30-50 sm hündürlükdə bitkidir.....*G. grandiflorum*

Roemeria Medic. cinsinə daxil olan növlərin təyinedici acharları:

1. Ləçəklər bənövşəyi rəngdədir, tərs yumurtavari və 1-2 sm uzunluqdadır, meyvəsi sərt qılçıqlarla örtülmüşdür.....*Roemeria hybrida*

- Ləçəkləri qırmızı, enli, əsası qara ləkəlidir, dairəvi yelpikşəkilli və 2-3 sm uzunluqdadır. Meyvəsi çılpaqdır.....*R. refracta*

Papaver L. cinsinə aid növlərin təyinedici acharları:

1. Qutucuğu çılpaqdır.....2

- Qutucuğu seyrək tukcuklərlə və ya sərt qılçıqlarla örtülmüşdür.....16

2. Çoxillik bitkidir, cod tükcük'lərə sıx örtülmüşdür.....3

- Bir və ya ikiillik bitkilərdir.....6

3. Gövdəsiz bitkilərdir. Ciçəkləri təkdir, uzun çiçək saplaqları üzərində yerləşir.....*P. monanthum*

- Yaxşı inkişaf etmiş gövdəyə malik bitkilərdir.....4

4. Gövdədə çox da iri olmayan, çoxlu sayıda ciçəklər firçaşəkilli və ya süpürgəşəkilli çiçək qrupunda toplanmışlar.....*P. talyschense*

- Gövdədə ciçəklər tək sayıda, iridir.....5

5. Disk yastı, 11-15 şüalıdır. Ləçəkləri 5-9 sm uzunluqda, parlaq qırmızı, əsasında qara ləkəlidir.....*P. orientale*

- Disk qabarıq, 8-11 şüalıdır. Ləçəkləri 4-6 sm uzunluqda, çəhrayimtil-qırmızıdır. Əsası ləkəsizdir.....*P. paucifoliatum*

6. Ləçəkləri 2-5 sm-dir, eni uzunundan çoxdur, alov qırmızısı rəngdədir. Əsası enli qara ləkəlidir, əsasən ağ haşıyəlidir.....*P. macrostomum*

- Ləçəklərinin eni uzunundan çox olmur.....7

7. Bitki tamamilə çılpaq, göyümtüldür, yarpaqları ürəkşəkilli, gövdəni qucaqlayandır. Ləçəkləri ağ və ya çəhrayı, bəzən al-qırmızıdır.....*P. somniferum*

- Bitki az və ya çox tükcüklüdür, yarpaqları ürəkvari, gövdəni qucaqlayan deyil...8

8. Disk çoxlu sayıda şüalıdır, yastı və ya qabarıqdır.....9

- Disk 3-6 şüalıdır, piramidavari-konusşəkillidir.....15

9. Qutucuğu kürəşəkilli və ya kürəşəkilli tərs yumurtavarıdır. Əsası qısa ayaqcığa sıxlıdır.....10

- Qutucuq uzunsov, tərsinə konusşəkilli, aşağıdan tədricən sıxlıdır.....12

10. Ciçək saplaşının tükcük'ləri dağınıqdır. Ləçəkləri 2-3 sm uzunluqda, müxtəlif rəngdə, ləkəsiz və ya əsası qara ləkəlidir.....*P. rhoeas*

- Çiçək saplaşının tükcükləri sıxdır.....	11
11. Ləçəkləri yuxarıdan qara ləkəli, parlaq qırmızı, enli oval şəkilli, 2-4 sm uzunluğundadır	<i>P. schelkownikowii</i>
- Ləçəkləri ləkəsiz və ya əsasından ləkəlidir.....	<i>P. chelidoniifolium</i>
12. Çiçək saplaşının tükcükləri horizontal dağınıqdır. Bitki göyümütlüdür, yarpaqları ikiqat, üçər lələkvari-bölümlüdür, bölümləri ensizdi.....	<i>P. bipinnatum</i>
- Çiçək saplaşının tükcükləri sıxdır.....	13
13. Yarpaqları iki-üç qat lələkvari bölümlü, bölümləri xətvaridir. Qönçə düz, nazik buynuzludur. Ləçəkləri parlaq qırmızı, əsası qara ləkəlidir.....	<i>P. arenarium</i>
- Yarpaqları bir dənə lələkvari bölümlü və ya dilimlidir. Qönçələr buynuzsuzdur.....	14
14. Bitki çilpaqdır.....	<i>P. lacerum</i>
- Bitki dağıniq qılçıqşəkilli tükcüklərlə örtülümdür.....	<i>P. dubium</i>
15. Yarpaqları gövdənin əsasında sıx oturaqdır. İkiqat lələkvari bölümlüdür, böyümləri çox sayılı, xırda, küt ucludur. Ucu qılçıqlıdır.....	<i>P. armeniacum</i>
- Yarpaqları oturaqdır, sıx deyil. Bir dəfə lələkvari bölümlü və ya dərin dilimlidir. Sonuncu dilim daha iridir.....	<i>P. fugax</i>
16. Dişicik ağızı piramidavari-konusşəkilli, 3-6 şüalıdır.....	<i>P. persicum</i>
-Dişicik ağızı çoxlu sayda şüalı, yasti və ya yarımkürəşəkillidir.....	17
17. Qutucuğu uzunsovudur.....	<i>P. belangeri</i>
- Qutucuğu oval və ya dəyirmi ovaldır.....	18
18.Ləçəkləri açıq çəhrayıdır, əsası sadə tünd ləkəlidir. Qutucuğu tərsyumurtavari-kürəşəkillidir.....	<i>P. hybridum</i>
- Ləçəkləri parlaq qırmızı, əsası qara ləkəlidir. Daxilində qırmızı gözcük var. Qutucuğu yumurtaşəkillidir.....	<i>P. pavoninum</i>

Nəticələr: *Papaveraceae* Juss. – Laləkimilər fəsiləsinin Azərbaycan Respublikasında təsadüf olunan növlərinin böyük əksəriyyəti (23 növü) Lalə - *Papaver* L. cinsinə aid bitkilərdir. Naxçıvan Muxtar Respublikasında apardığımız botaniki ekspedisiyalar zamanı (2015-2019) topladığımız materiallara əsaslanaraq *Papaveraceae* Juss. fəsiləsinin qeyd edildiyi kimi 7 cinsə daxil olan 33 növünün olduğunu müəyyən etdik.

ƏDƏBİYYAT

1. Əsgərov A.M. Azərbaycan florasının konspekti (əlavələr və dəyişikliklərlə, 1961-2009). Bakı: Elm, 2011, 204 s.
2. Əsgərov A.M. Azərbaycanın bitki aləmi (Ali bitkilər - *Embryophyta*). Bakı: TEAS Press Nəşriyyat evi, 2016, 443 s.
3. Grossheym A.A. Azərbaycan florası. Cild II, Bakı: Azərnəşr, Kənd təsərrüfatı şöbəsi, 1935, 543 s.
4. Qurbanov E.M. Ali bitkilərin sistematikası. Dərslik. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2009, 429 s.
5. Talibov T.H., İbrahimov Ə.Ş. Naxçıvan Muxtar Respublikası florasının taksonomik spektri (Ali sporlu, çilpaqtoksumlu və örtülütoxumlu bitkilər). Naxçıvan: Əcəmi, 2008, 364 s.
6. Talibov T.H., Səfərova F.A. Naxçıvan Muxtar Respublikasının flora biomüxtəlifliyinin taksonomik spektri. Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi əsərləri, Naxçıvan: Qeyrət, 2009, №1 (26), s. 3-12
7. Grossgäym A.A. Определитель растений Кавказа. Государственное издательство. Советская наука . Москва, 1949, 747 с.
8. Grossgäym A.A. Flora Кавказа. Москва-Ленинград: Издательство АН СССР, т. 4. 1950, 311 с.
9. Конспект флоры Кавказа. Москва – Санкт-Петербург: Товарищество научных изданий КМК, 2012, Т. 3(2), 623 с.
- 10.Международный кодекс ботанической номенклатуры (Сент-Луисский кодекс), принятый шестнадцатым Международным ботаническим конгрессом, Сент-Луис, Миссури, июль-август 1999 г. Перевод с английского. СПб.: Изд-во СПХФА, 2001, 210 с.

11. Попов М.Г. Род Мак - Papaver // Фл. СССР. В 30 т. / Гл. ред. акад. В. Л. Комаров; Ред. тома Б. К. Шишкин. Москва – Ленинград. Издательство Академии Наук СССР, 1937. т. VII, 792 с.
12. Флора Азербайджана. Баку: Из-во Академии Наук Азербайджанской ССР, 1953, т.4, 403 с.
13. Черепанов С.К. Сосудистые растения России и сопредельных государств (в пределах бывшего СССР). С.-Петербург: Мир и семья-95, 1995, 992 с.
14. [https://ru.wikipedia.org/wiki/APG IV](https://ru.wikipedia.org/wiki/APG_IV)

SUMMARY

LAMIYA GULIYEVA
NAMIG ABBASOV

THE MODIFIER KEYS OF THE GENUS AND SPECIES WHICH BELONG TO THE PAPAVERACEAE JUSS. FAMILY IN THE NAKHCHIVAN AUTONOMOUS REPUBLIC

Although the studying of the plants included in the Papaveraceae Juss. family started from the beginning of the 19th century in the Nakhchivan Autonomous Republic their systematic tokens have been poorly studied till today. During carried out botanical expeditions (2015-2019) in Nakhchivan A.R. based on gathered materials it was determined that Papaveraceae Juss. family is represented with 33 species of 7 genus. During the research, analysing the herbarium materials collected from the study area, as well as the taxonomic signs of the genus and species in the literature information, indicating the specific main features of the genus and species of Papaveraceae Juss. spreading in Nakhchivan A.R., their modifier keys were introduced. The collected materials during botanical expeditions can be easily identified with the help of identifying keys.

Key words: Papaveraceae, family, subfamily, genus, species, token, stamen, pistil, petal, leaf

РЕЗЮМЕ

ЛАМИЯ ГУЛИЕВА
НАМИГ АББАСОВ

ОПРЕДЕЛИТЕЛЬНЫЕ КЛЮЧИ РОДОВ И ВИДОВ СЕМЕЙСТВА PAPAVERACEAE JUSS. ВО ФЛОРЕ НАХЧЫВАНСКОЙ АВТОНОМНОЙ РЕСПУБЛИКИ

Хотя изучение растений семейства Papaveraceae Juss. (Маковые) на территории Нахчыванской Автономной Республики началось с начала XIX века, но их систематические признаки до сих пор недостаточно изучены. На основе собранных материалов проведенных экспедиций в Нахчыванской Автономной Республики (2015-2019), было определено, что семейство Papaveraceae Juss. представлено 33 видами, относящимися к 7 родам. Гербарные материалы, собранные в районах исследования, а также анализированы таксономические характеристики рода и видов по указанным литературам и были представлены их определительные ключи, указывающие на специфические характеристики рода и видов, распространенных в Нахчыванской Автономной Республики.

С помощью определительных ключей можно легко идентифицировать материалы, собранные в ходе экспедиций.

Ключевые слова: Papaveraceae, подсемейство, род, вид, признаки, тычинка, пестик, зубец, лепесток, лист

Məqalə biologiya üzrə elmlər doktoru, professor İsmayıllı Məmmədov tərəfindən təqdim olunmuşdur.

Məqalə daxil olmuşdur: 9 avqust 2019-cu il

Çapa qəbul edilmişdir: 25 sentyabr 2019-cu il

UOT: 633.88

NURLANƏ NOVRUZİ

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu
nnurlana91@mail.ru

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASINDA YAYILAN DƏRMAN BİTKİLƏRİNƏ DAİR

Məqalədə Naxçıvan Muxtar Respublikasının iqlim və coğrafi şəraitində bitən dərman bitkilərindən, onların mənşəyi, quruluşu, funksiyası və müalicəvi əhəmiyyətin-dən bəhs edilir. Qeyd olunur ki, insan həyatında mühüm rol oynayan dərman bitkilərinin ən böyük üstünlüyü xəstəliklərin təbii yolla müalicə olunması və aradan qaldırılmasına kömək etməsindədir. Xalq təbabətində bitkinin surf özündən istifadə etməklə əmələ gələn nəticə, hər hansı bir dərmanın tərkibində qəbul etməklə əldə olunan nəticə ilə eyni deyildir. Dərmanların tərkibində digər kimyəvi maddələr də olduğundan onların müsbət təsiri ilə yanaşı, əks təsiri də olur ki, bu da bəzi orqanların funksiyasının zəifləməsinə gətirib çıxarır. Amma təbii dərman bitkilərindən istifadə zamanı bu problemlər cüzi miqdarda rast gəlinir. Məqalədə çobanyastığı, dəvətikani, itburnu, yemişan, nanə, zirinc, quşəppəyi, isitməotu, gülxətmi, çaytikanı, at pitrağı, jenşen bitkilərinin müalicəvi xüsusiyətlərindən ətraflı bəhs edilir.

Açar sözlər: dərman bitkiləri, çobanyastığı, yemişan, itburnu, zirinc, dəvətikani, gülxətmi, isitməotu, boymadərən, çaytikanı, nanə, quşəppəyi, at pitrağı, jenşen

Müasir dövrdə dünyanın bitki aləmində örtülütoxumlu və ya çiçəkli bitkilər tarixi-təkamül prosesində qazandıqları bir sıra çox mühüm uyğunlaşma əlamətləri sayəsində hökmran mövqe tuturlar. Hazırda dünyada 300-dən çox fəsilə və 10 minə qədər cinsə aid 250000 növə malik olan örtülütoxumlu bitkilər birləpəli və ikiləpəli olmaqla 2 sinfə ayrıılır. Taksonlarının sayına görə ikiləpəli bitkilər sinfi birləpəlilər sinfindən bir neçə dəfə üstündür.

Muxtar respublikanın florası Azərbaycanın digər coğrafi regionlarına nisbətən da-ha zəngindir. Ərazi cəhətdən çox da geniş olmayan bu regionda çiçəkli bitkilərin 2790 növünə rast gəlinir ki, onlar da birləpəlilər sinfi 27 fəsilə, 152 cins, 546 növ; ikiləpəlilər sinfi 104 fəsilə, 637 cins, 2244 növlə təmsil olunur [4, s. 25-27].

Naxçıvan Muxtar Respublikasının kəskin kontinental iqlimə malik olması, burada yağışının azlığı, havanın quraq, yayın, qismən də payız aylarının yağışsız və isti keçməsi, qışın soyuqluğu, sutkada və fəsillər arasında temperaturun amplituda fərqinin yüksək olması bitki örtüyünün formallaşmasına təsir göstərmmiş və orada zəif, birtipli, yəni kserofit tipli bitkilərin inkişaf etməsinə səbəb olmuşdur. Bu amillər yalnız düzənlik və orta dağlıq hissəyə deyil, eyni zamanda yüksək dağlıq sahənin bitki örtüyünə də təsir göstərmişdir [1, s. 74].

Naxçıvan MR-in sərt iqlim şəraitinə baxmayaraq, çox zəngin florası var. Bitki növləri öz müxtəlifliyi ilə seçilir və insanı valeh edir. Bu müxtəlifliyə meyvə ağacları və kolları (alma, armud, heyva, albalı, gilas, şaftalı, ərik, üzüm, alça, nar və s.), dekorativ bitki növləri (ardıc, şümşad, ağ akasiya, qızılıgül, həmişəbahar, nərgiz, lalə və s.) və dərman bitkilərini (çobanyastığı, itburnu, gülxətmi (bəlgəmotu), isitməotu, boymadərən, çaytikanı, nanə, əzvay, quşəppəyi, at pitrağı, solmazçıçayı, dəvətikani, yemişan, şahərə, dəmirovotu, jenşen s.) aid etmək olar.

Dərman bitkiləri insan həyatında mühüm rol oynayır. Belə ki, onların əksəriyyəti xəstəliklərin təbii yolla müalicə olunması və aradan qaldırılmasına kömək edir. Dərman preparatlarının da əksəriyyətinin tərkib hissələrini dərman bitkiləri təşkil edir. Lakin, xalq təbabətində bitkinin sırf özündən istifadə etməklə əmələ gələn nəticə, hər hansı bir

dərmanın tərkibində qəbul etməklə əldə olunan nəticə ilə eyni deyildir. Belə ki, dərmanların tərkibində kimyəvi maddələr də olduğu üçün, müsbət təsir ilə yanaşı, əks təsiri də orqanların (böyrək, qaraciyər) funksiyasının zəifləməsinə səbəb olur. Amma təbii dərman bitkilərindən istifadədə bu problemlər cüzi miqdarda aşkar olunur.

Çobanyastiği (lat. *Matricaria*) – Bitkilərin örtülütoxumlular şöbəsinin ikiləpəlilər sinfinə daxil olub, astraçıçəklilər sırasının çobanyastiğimilər fəsiləsinin çobanyastiğı cinsidir. Bu dərman bitkisinin 200-ə yaxın növü məlumdur. Təbiətdə yabanı halda bitir. Naxçıvanın gözəl guşələrindən olan Şahbuz rayonunun Batabat yaylağında və bir sıra aran rayonlarında rast gəlinir. Çiçəklərin dozasi 14 q olur. Əsasən ağ ləçəkləri olan çiçəklərindən və kökündən istifadə olunur. Tərkibində xamazulen olan çobanyastiğı çıçəyinin efir yağı dezinfeksiyaedici və iltihabəleyhinə təsirə malikdir. Çiçəyin həlimi sidikqovucudur, laktoqen (süd artırıcı) təsirə malikdir, sinir sistemini sakitləşdirir, ödqovucudur, həmçinin öd kisəsindəki daşları çıxarıır, yoğun bağırıq iltihabında və mədə - bağırıq xəstəliklərinə müsbət təsir göstərir. Bundan əlavə, çobanyastiğı çıçəyinin mərhəmi yüksək qızdırımda, titrəmədə və əsmədə çox xeyirlidir.

Dəvətikanı və ya **yağtikanı** (lat. *Alhagi*) - bitkilərin örtülütoxumlular şöbəsinin ikiləpəlilər sinfinə daxil olub, paxlaçıçəklilər sırasının paxlakimilər fəsiləsinin dəvətikanı cinsidir. Azərbaycanda dəvətikanının əsasən iki növü yayılıb: Adı dəvətikanı (*Alhagi pseudalhagi*) və İran dəvətikanı (*Alhagi persarum*). Azərbaycanın bütün ərazisində yayılmışdır, quru yerlərdə bitir. Dəvətikanının sulu cövhəri və 10% - li həlimi ödqovucu və sidik qovucu vasitə kimi istifadə edilə bilər. Bu bitkinin yayın istisində yarpaq və budaqlarında əmələ gələn boz – sarı, şirin, gecədə bərkimmiş maye “manna” adı ilə məşhurdur. Onun tərkibini kitrə, mannit, şəkər, limon turşusu və acı maddələr təşkil edir. Kökündən hazırlanmış həlimi isə xarici vasitə kimi şış və irinləmələrin müalicəsində istifadə edilir. Alımlar müəyyən ediblər ki, dəvətikanın otu və kökünün həlimi mikrobları öldürür və onların çoxalmasının qarşısını alır, həmçinin büzüşdürücü və qankəsici xüsusiyyətlərinə malikdir.

İtburnu (lat. *Rosa*) – bitkilərin örtülütoxumlular şöbəsinin ikiləpəlilər sinfinə daxil olub, gülçiçəklilər sırasının, gülçiçəyikimilər fəsiləsinin itburnu cinsidir. Şimal yarımkürəsinin müləyim və isti ıqlımlı ərazilərində, tropik ölkələrin dağlarında 250 növü yayılmışdır. Azərbaycan florasında 40 növünə rast gəlinir. Onlardan 18 növü endemikdir. İtburnu cinsinin növləri kol və bəzi dekorativ əhəmiyyətli dırmaşan bitkilərdir [1, s. 253]. Sənaye üçün 2 növü daha əhəmiyyətlidir. Bunlar qəhvəyi və qırışiq itburnularıdır. Qəhvəyi itburnu kol halında 2 m-ə qədər hündürlükdə olur. 20-25 il ömür sürür. Hər koldan 1-3 kq, 1 hektardan isə 700 – 1000 kq meyvə almaq mümkündür. Ciçəkləri açıq və tünd çəhrayı rəngdə olmaqla ətirlidir. Meyvəsi avqust – sentyabrda yetişir. Vitamin C yetişmə müddətində artır. Yetişdikdən sonra meyvəsi dərilməlidir. Çünkü şaxta vurduqda tərkibindəki C vitaminini azalır. Yiğilmiş meyvələri 5 sm qalınlığında sərilir, 80-100 dərəcə temperaturda qurudulur. Qurudulmuş halda iki ilədək saxlamaq mümkündür. Tərkibindəki C vitamininin miqdarına görə (5-7%, bəzən 14%) birinci yeri tutur. Qırışiq itburnu qəhvəyi itburnuya nisbətən Azərbaycanda azdır. Lakin bunun məhsuldarlığı daha yüksəkdir. Hər koldan 3-4 kq, 1 hektardan 3 tona qədər məhsul yiğilir. Meyvəsi 6-16 q-dir.

İtburnu may – iyun aylarında ciçəkləyir. İlk dəfə 1931-ci ildə bu bitkidə C vitaminı aşkar olunmuşdur. İtburnunda C vitamini ilə yanaşı 48-50 mq % B1, 30-73 mq % B2, 1,5-9,7% P, 0,1 mq % K, 0,69-2,4 mq % E (toxum yağındı 300 mq %), 5-20,7 mq % karotin (provitamin A) və 0,1-0,19 mq % Bc vitamini (fol turşusu) vardır. Vitaminlərdən başqa itburnuda 18%-ə qədər şəkər, 3,7% pektinli maddə, 1,25-2,5% üzvi turşu (alma turşusuna görə), 4,2% pentozanlar, rəngləyici maddələr və 4,5% mineral maddələr vardır. Bu bitki bədən müqavimətinin artırılması, soyuqdəymə, qan dövranının sürətlənməsi və qanın təmizlənməsi, qan təzyiqi, qəbizlik, ishal, böyrək və qaraciyər

xəstəliklərində, öd və sidik qovucu kimi mühüm rol oynayır. Həmçinin şəkər xəstəliyində qandakı insulinin miqdarını nizamlayır.

Karyagın itburnusu (lat. *Rosa karjagini* Sosn.) – bitkilərin örtülütoxumlular şöbəsinin ikiləpəlilər sinfinə daxil olub, gülçiçəklilər sırasının, gülçiçəyikimilər fəsiləsinin itburnu cinsinin karyagın itburnu növüdür. Populyasiyasının yaşama ərazisi məhdudlaşır, azalma müşahidə olunur. Buna əsas səbəb əhalinin meyvələrini toplaması və hava şəraiti ola bilər. Azərbaycanın nadir, prioritət endemik növüdür. Naxçıvan MR-in dağları, Ordubad rayonunun Unus kəndi ərazisində rast gəlinir. Hündürlüyü 50-60 sm-ə çatan kiçik koldur. Yaşlı budaqları qırmızımtıl, təzə zoqları tünd göy rəngli tikanlı olur. Mürəkkəb tək ləlkvari yarpaqları 7 ədəd yarpaqvari çiçək qrupunda yerləşir. Çiçəkləmə dövrü iyun, meyvə əmələgətirmə iyul aylarına təsadüf edir. Meyvəsi sentyabr ayından yetişməyə başlayır. Qopartikanları möhkəm, düz və ya səthi əyilmiş, sarımtıl, qaidəsi çox enliləşmişdir. 5-6 sm uzunluqda yarpaqlardan, 7 ədəd 15-18 mm uzunluqda, 10-15 mm enində ellipsvari sivri, hər iki tərəfdən, xüsusən alt tərəfdən yumşaq tüklü, çoxlu vəzicikli, kənarı ikiqat itidişli yarpaqcılardan ibarətdir. Yarpaqaltılığı alt tərəfdən tək-tək vəzicikli örtülü 5-6 mm enindədir, uzunluğu isə yarpaqcılaların uzununa bərabərdir. Meyvəsi çılpaq hamar, yumurtavarı, 3-3, 5-5 olaraq yerləşmişdir. Kserofitdir. Vitaminlı bitkidir. Xalq təbabətində dərman bitkisi kimi istifadə olunur.

Yemişan (*Crataegus*) – örtülütoxumlular şöbəsinin ikiləpəlilər sinfinə daxil olub, gülçiçəklilər sırasının, gülçiçəyikimilər fəsiləsinin yemişan cinsidir. Vətəni Amerikadır. Şimal yarımkürəsinin mülayim iqlimli ərazilərində 200-ə, Azərbaycanda isə 20-yə qədər növü var. Naxçıvan MR-də 6 növü var. Ordubad, Şahbuz, Babək, Culfa və Şərur rayonlarındakı dağətəyi kolluqlarda yayılmışdır. Kol bitkisidir. Lakin, Biçənək meşəsində hündürlüyü 3-4 metrə çatan ağaç formaları var. Yarpaqları yumurtaşəkilli, çiçəkləri ağ, ətirlidir. Uzunsov ətli və şirəli meyvələri yetişdikdə qırmızı rəng alır. May-iyunda çiçək açır. Avqust, sentyabr aylarında yetişir. Çiçək və meyvələrindən qan təzyiqi və ürək xəstəliklərinin müalicəsində istifadə olunur. Meyvəsinin tərkibində bioloji fəal maddə olan flavon törəməli qlükozidlər, alma turşusu, şəkər, C vitamini və karotin vardır.

Zirinc (lat. *Berberis*) – örtülütoxumlular şöbəsinin ikiləpəlilər sinfinə daxil olub, qaymaqcıçəklilər sırasının, zirinckimilər fəsiləsinin zirinc cinsidir. Vətəni Qədim Misisdir. XIV əsrən Aralıq dənizi sahili ölkələrində də yayılmışdır. Dünyada 175 növü var. Azərbaycanda 6, Naxçıvan MR-də 4 növü var. Ordubad, Şahbuz, Culfa və Kəngərli rayonlarındakı dağətəyi kolluqlarda daha çox yayılmışdır. Hündürlüyü 2,5 metrə çatan ağaç və ya kol bitkisidir. Yumurtaşəkilli yarpaqları, salxım şəkilli açıq-sarı rəngdə çiçəkləri olur. Meyvəsi salxım şəkilli giləmeyvədir, oval formalı, üçtoxumlu olub, yetişəndə qırmızı rəng alır. Cox turşdur. İyunda çiçək açır, avqust – sentyabrdə yetişir. C və E vitaminları ilə zəngindir. Bundan başqa, zirincin tərkibində limon və alma turşuları, aşı maddələri, şəkərli maddələr və s. vardır. Onun meyvə və yarpaqlarından avitaminoz, sinqa, raxit, böyrək, qaraciyər, sidik kisəsi xəstəlikləri, qanazlığı, isitmə (malyariya), qanaxma, mədə - bağırsaq xəstəliklərinin müalicəsində istifadə olunur.

Gülxətmi və ya dərman bəlgəmotu (lat. *Althaea*) – örtülütoxumlular şöbəsinin iki-ləpəlilər sinfinə daxil olub, əməkəməciçiçəklilər sırasının, əməkəməcikimilər fəsiləsinin gülxətmi cinsidir. Cənubi və Orta Avropa, Balkan və Kiçik Asiya, Şərqi Aralıq dənizi ölkələri, Şimali Amerika, Rusiya, Orta Asiya və Qafqazda yayılmışdır. Azərbaycanda dərman bəlgəmotu Abşeronda, Samur-Dəvəçi, Kür-Araz və Lənkəran ovalıqlarında, Alazan-Öyriçay vadisində, Naxçıvanda və Kür düzənliyində yayılmışdır. Muxtar Respublikanın bütün rayonlarında dağ-çəmən və düzənliklərdə xüsusən çay kənarı kolluqlarda bitir. Aranda və dağətəyində bitir. Kseromezofitdir. Əsasən çaylaqlarda, arx kənarlarında, kolluqlarda, nəmlı yerlərdə və əkinlərdə tək-tək və 3-8 fərdlik kiçik qruplar həlində bitir. Hündürlüyü 1-1,5-2,5 m olan çoxillik ot bitkisidir. Bitki bozumtul, sıx və xırda tükçüklərlə örtülmüşdür. Yarpaqları saplaqlı, yumurtavarı, barmaqvari-dilimli və diş-dişlidir. Çiçəkləri sıx sümbülvari çiçək qrupunda toplanır. Meyvəsi kiçik, yumru

meyvəciklərdən ibarətdir. Kökü şirin və iylidir. İyul – sentyabr aylarında çiçəkləyir və meyvə verir. Tərkibində flavonoid, efir və piyli yaqlar, C vitamini, karotin, aşı maddələri, eləcə də steroid və antosianlar var. Əsasən, nəfəs yolları, bronxit və bronxial astma, ağciyər vərəmi, göz, mədə - bağırsaq, sidik kisəsi, dəri xəstəlikləri, həmçinin şişlər, yanıqlar, çibanlar, ağız boşluğu və burunda iltihab prosesləri, allergiya kimi xəstəliklərdə tibb və xalq təbabətində istifadə olunur. Antifungal, bəlqəmgətirici, qusdurucu və iltihab proseslərinə qarşı təsirə malikdir. Cövhər, dəmləmə, sirop və ekstraktlar şəklində istifadə olunur.

Çaytikanı (lat. *Hippophae*) – örtülütoxumlular şobəsinin ikiləpəlilər sinfinə daxil olub, gülçiçəklilər sırasının, iydəkimilər fəsiləsinin çaytikanı cinsidir. Dünya miqyasında 3 növü yayılıb. Azərbaycanda Böyük və Kiçik Qafqazın bütün rayonları, Samur-Dəvəçi və Lənkəran ovalıqları, Naxçıvan və Lənkəranın dağlıq hissəsi, Qobustan və Alazan - əyriçay vadisində yayılmışdır. Arandan yuxarı dağ qurşağına kimi rast gəlinir. Çay kənarlarında, qayalı yamaclarda, qumsal torpaqlarda və tuqay meşələrində bitir. Muxtar respublikanın Ordubad və Culfa rayonlarındakı çay kənarlarında bitir. AMEA Naxçıvan Şöbəsi Təbii Resurslar İnstitutunun Şıxmahmud kəndindəki “Nəbatət bağı”nda bir neçə növü əkilib becərilir. Kol və ağaçşəkilli bitkidir. Hündürlüyü 7-15 m olur. Budaqları tikanlıdır. Bu da bitkinin özünü və meyvələrini heyvanlardan qoruyur. Ciçəkləri bircinsli, ikievli bitkidir. Kiçik ciçəkləri yarpaqların qoltuğunda iki-iki, beş-beş yerləşir. Meyvəsi çeyirdəkmeyvədir, budaqlara yapışmış vəziyyətdə olurlar. Meyvəsi yeyilir. Yağ almaq üçün becərilir. Qiymətli dərman bitkisidir. Meyvəsində 3,5 fazı şəkər və çox miqdarda turşu, C, B1, fol turşusu, PP, K, P və E, karotin, dəmir, bor, marqanes var. Çaytikanının meyvəsindən sinir sisteminin fəaliyyətinin mədə şirəsinin artırılması, yaşlılıarda antisklerozun profilaktikası, oksalat turşusu və sidikqovucu kimi, dondurma, yaniq, irinli yaraların müalicəsində istifadə olunur. Çaytikanı yağı bakteriya məhvədici xüsusiyyətə malikdir. Yaraların tez sağalmasında, ağrıların azlaşdırılmasında istifadə edilir. Yağın tərkibi maddələr mübadiləsini tənzimləyən karotin, F vitamini, dəmir, gümüş, kobalt, nikel və s. ilə zəngindir. Həmçinin, ciyərlərdə zülələ artırır, zədəli hüceyrələrin tez müdəddətə bərpasını stimullaşdırır, mədə və onikibarmaq bağırsağın xora xəstəliklərinin sağalmasına kömək edir. Kəskin laringit, faringit kimi xəstəliklərdə 15 dəqiqə inhalyasiya (buxar, qaz və ya toz halına salınmış maye və ya maddələrlə nəfəs alma vəsítəsilə müalicə) etmək olar. Çaytikanı şirəsini balla qarışdırıb qəbul etmək öskürəyin qarşısını alır. Çaytikanı meyvəsinin həlimi mədə xəstəliklərində, yarpaq və budaqlarının həlimi mədə - bağırsaq traktının pozulması zamanı istifadə olunur. Çaytikanı yağı və onun preparatları ilə müalicə həkim nəzarəti altında aparılmalıdır. Kəskin xolesistit (öd kisəsinin iltihabı), hepatit (qaraciyərin iltihabı), ishal zamanı çaytikanı yağını daxilə qəbul etmək eks göstərişdir.

Nanə (lat. *Mentha*) – örtülütoxumlular şobəsinin ikiləpəlilər sinfinə daxil olub, dəlamazçiçəklilər sırasının, dəlamazkimilər fəsiləsinin nanə cinsidir. Dünyada 25-30 növü var. Azərbaycanda çəmən yarpızı və su nanəsi növləri bitir. Rütubətsevən bitkidir. İştah açıcı, sinirləri rahatlaşdırıcı, spazm və ürək döyüntüsü riskini önləyici, bağırsaqda qurd salıcı, ana südü artırıcı özəllikləri var. Həmçinin, xora və mədə acılaşması, diş ağrısı, qrip, bronxit, soyuqdəymədə və öskürəkdə, ürəkbulanmada faydalıdır. Nanədən alınan yağdan dəridəki yaniq ləkələrini aradan qaldırmaqdə və soyuqdan qaynaqlanan şişkinlikləri endirmədə istifadə olunur.

Quşəppəyi (lat. *Capsella*) – örtülütoxumlular şobəsinin ikiləpəlilər sinfinə daxil olub, kəvərçiçəklilər sırasının, kələmçiçəyikimilər fəsiləsinin quşəppəyi cinsidir. Dünyanın müləyim qurşاقlarında yayılmışdır. Azərbaycanda və Naxçıvan MR-də bitkinin yalnız bir növü olan adı quşəppəyi (*Capsella bursa pastoris*) var. İlkilik ot bitkisidir. Yarpaqları oturaq və saplaqlı olaraq rozet əmələ getirir. Ciçəkləri kiçik, aq rəngli olub, salxımvarıdır. Meyvələri buynuzcuqlu olub, üçbucaq şəkillidir. Faydalı dərman bitkisi-

dir. Tərkibində efir yağı, aşı maddəsi, askorbin turşusu, alma və limon turşuları, xolin, asetilxolin, tiramin kimi qiymətli maddələr vardır. Quşəppəyi toxumunun tərkibində 20%-dək bitki yağı olur. Məlhəm şəklində qankəsici kimi istifadə olunur.

Boymadərən (lat. *Achillea*) – örtülütoxumlular şöbəsinin ikiləpəlilər sinfinə daxil olub, mürəkkəbçiçəklilər fəsiləsinə aid çoxillik ot bitkisidir. Naxçıvan MR-in bütün rayonlarında çəmən və çay sahillərində yayılmışdır. Tərkibi aşılıyıcı maddələrlə zəngindir. Çiçəklərində 0,46% efir yağı var. Xalq təbabətində bir çox xəstəliklərin müalicəsində istifadə olunur.

Jenşen və ya yeradamı (lat. *Panax ginseng*) – örtülütoxumlular şöbəsinin ikiləpəlilər sinfinə daxil olub, kərvüzçiçəklilər sırasının, araliyakimilər fəsiləsinin jenşen cinsidir. Vətəni Çin və Şimali Koreyadır. Yabani halda Koreyada, Çində, Mançuriyada, həmçinin Rusyanın Xabarovsk və Primorsk vilayətlərində yayılmışdır. 1953-cü ildə Xabarovski vilayətindən Azərbaycanın Zaqatala ərazilərinə gətirilmişdir. Azərbaycanda Böyük Qafqaz və Muxtar Respublikadakı Salvartı yaylasında bu bitkinin oxşar növü yayılmışdır. Yumşaq, çürüntü ilə zəngin, orta rütubətli torpaqlarda daha geniş yayılır. Kölğəsevəndir. Günəş işığına davamsızdır. Çoxillik dərman bitkisidir. Bitki torpaqda 100 ildən artıq qalaraq inkişaf edir. Hündürlüyü 50-8sm olur. Kökü ətli, ağrımtıl-boz rəngdə mil kök sistemidir. Qalınlığı 3 sm, uzunluğu 60sm-dən çox olur. Uzunsov-silindirik formaya, 2-6 ədəd qalınlaşmış yan şaxələrə malikdir. Yaz aylarında köklərin üzərində çoxsaylı, kövrək sorucu kökcükələr əmələ gəlir. Payızda bunlar məhv olduqda yerində məxsusi qabarcıqlar qalır. Əsas kök ətli (75%-ə qədəri sudan təşkil olunub), çox ətirli, kəsikdə sarımtıl-boz rənglidir. İllik artımı 1 qrama yaxın olur. Yarpaqları uzun saplaqlı, barmaqvari böülümlü, kənarları mişardışlıdır. Çiçəkləri açıq-yaşıl rəngli 5 üzvlü olub, gövdənin ucunda çətir əmələ gətirir. Meyvələri al-qirmizi, 2-3 toxumlu və çəyirdəkli olur. İyulda çiçək açır. Meyvələri avqust-sentyabrda yetişir. Toxumla çoxalır. Payızda əkilən toxumlar 18-22 aydan, bəziləri isə 3-4 ildən sonra cüccərir. Bu, onlarda olan rüseymin natamam inkişafi ilə əlaqədardır. Jenşen bitkisi 150 il yaşayır. Jenşenin yerüstü və kökümsov gövdəsindən istifadə olunur. Kökü (400 qrama qədər olur) toplanaraq, dərman hazırlanır. Hipertoniya, yorğunluq, nervasteniya, yuxusuzluq, miqren, ürək-damar sisteminin funksional pozğunluqları, qaraciyər, böyrək, mədəbağırsaq, ağciyər xəstəlikləri, revmatizm, şəkərli diabet, impotensiya, ağır infeksion xəstəliklər zamanı istifadə olunur.

At pitrağı (lat. *Afcitium*) - Örtülütoxumlular şöbəsinin ikiləpəlilər sinfinə daxil olub, mürəkkəbçiçəklilər fəsiləsinin at pitrağı cinsidir. Bitkinin Azərbaycanda 4 növü, Naxçıvan MR-də 2 növü yayılmışdır. Muxtar respublikanın bütün rayonlarında çəmənlik və dağ ətəyi otlaqlarda rast gəlinir. Gövdəsi hündür və şaxəlidir. Yarpaqları iri və ürəkşəkillidir. Çiçəkləri səbətdə toplanır. Meyvələri heyvanların tüklərinə yapışır və bu vasitə ilə çoxalırlar. Bitkinin gövdəsinin tərkibində üzvi turşular, efir yağı və inulin maddəsi vardır. Bu maddələr ən çox köklərdə toplanır. Kök həlimindən revmatik, padaqra və dəri xəstəliklərinin müalicəsində istifadə olunur.

İsitməotu (lat. *Centauryum*) - Örtülütoxumlular şöbəsinin ikiləpəlilər sinfinə daxil olub, açıqcıçək fəsiləsinin isitməotu cinsidir. Dünyanın hər yerində dağ ətəyi çəmənliklərdə yayılmışdır. Azərbaycanda və Naxçıvan MR-də *Centarium pulchellum* və *Centarium umbellatum* növləri yabani halda yayılmışdır. Çoxillik ot bitkisidir. Hündürlüyü 35-45sm olur. Yarpaqları açıq yaşıł rəngdə, düz kənarlıdır. Çiçəkləri ağ çəhrayı, dörd üzvlüdür. Toxumla yayılır. Tərkibində vitaminlər, alkoloидlər, qlükozidlər vardır. Xalq təbabətində bitkidən qurdqovucu, iştah gətirici, isitmə, qaraciyər və öd xəstəliklərində istifadə olunur.

Azərbaycanda 800-ə qədər dərman bitkiləri növü aşkar edilmişdir. Milli Elmlər Akademiyasının Naxçıvan bölməsinin Bioresurslar İnstitutu tərəfindən muxtar respublikadakı dərman bitkiləri mütəxəssislər tərəfindən tədarük edilir, çeşidlənir və “yaşıł ap-tek” vasitəsilə təbabətdə istifadəyə verilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Babayev S. Naxçıvan Muxtar Respublikasının coğrafiyası. Bakı: Elm, 1999, 74 s.
2. Əliyev N. Azərbaycanın dərman bitkiləri və fitoterapiya. Bakı: Elm, 1998.
3. Qurbanov E. Ali bitkilərin sistematiğası. Bakı, 2009, 253 s.
4. Talibov T.H., İbrahimov Ə.Ş. Naxçıvan Muxtar Respublikası florasının taksonomik spektri (Ali sporlu, çilpaqtoxumlu və örtülütoxumlu bitkilər). Naxçıvan: Əcəmi, 2008, 350 s.
5. Azərbaycanın nadir ağac və kol bitkiləri. Bakı: Elm, 2014.
6. Naxçıvan Muxtar Respublikasının flora müxtəlifliyi və onun nadir növlərinin qorunması. 2011.
7. Azərbaycanın ağac və kolları. III cild, 1970
8. Naxçıvan Muxtar Respublikası Qırmızı kitabı. 2010
9. Biologiya lügəti. Bakı, 2011, 143 s.
10. Bağırov F. Naxçıvanın təbii sərvətləri. Naxçıvan, 2008, s.65-66

SUMMARY

NURLANA NOVRUZI

MEDICINE PLANTS GROWN IN NAKHCHIVAN AUTONOMOUS REPUBLIC

The article deals with climatic and geographical conditions of the Nakhchivan Autonomous Republic. It is also spoken of the medicinal plants, their origins, structure, function, and therapeutic significance. Medicinal herbs play an important role in human life. The most important advantage is that it helps to treat and eliminate diseases in a natural way. The result of using the herb alone in the folk medicine is not the same as the result obtained by intaking it in any drug. As the medicines contain chemicals, along with a positive effect, the negativ effect also causes the body's function to weaken. But when using natural medicinal plants, these problems are found in small quantities. The article describes the healing properties of Matricaria, Alhagi pseudalhagi, Alhagi persarum, Rosa karjagini Sosn., Mentha

Key words: herbalise, chamomile, hawthorn, eglantine, barberry, fading, althaea, fever, yarrow, sallow-thorn, mint, shepherd's purse, greater burdock, ginseng.

РЕЗЮМЕ

НУРЛНА НОВРУЗИ

К ЛЕКАРСТВЕННЫМ РАСТЕНИЯМ, РАСПРОСТРАНЕННЫМ В НАХЧЫВАНСКОЙ АВТОНОМОЙ РЕСПУБЛИКЕ

В статье говорится о происхождении, структуре, функциях и лечебных значениях лекарственных растений, распространенных в климатических и географических условиях Нахчыванской Автономной Республики. Отмечается, что самое большое преимущество лекарственных растений, играющих важную роль в жизни человека, заключается в том, что они способствуют естественному лечению и устранению заболеваний. Результат, полученный в народной медицине при использовании исключительно травяных экстрактов, не совпадает с результатом, полученным при приеме их в составе какого-либо препарата. Поскольку эти препараты содержат и другие химические вещества, которые также оказывают противоположное действие, что может и привести к ослаблению функции некоторых органов. Но при применении лекарственных растений в чистом виде эти проблемы обнаруживаются незначительно. В статье подробно описываются лечебные свойства ромашки, боярышника, шиповника, барбариса, верблюжьи колючки, алтея розового, золототысячника, деревея, облепихи, мяты, пастушьей сумки, дурнишника, женьшеня.

Ключевые слова: лекарственные растения, ромашка, боярышник, шиповник, барбарис, верблюжья колючка, алтей розовый, золототысячник, деревей, облепиха, мятя, пастушья сумка, дурнишник, женьшень.

Məqalə biologiya üzrə baş müəllim Lamiyə Quliyeva tərəfindən təqdim olunmuşdur.

Məqalə daxil olmuşdur: 22 iyul 2019-cu il

Çapa qəbul edilmişdir: 25 sentyabr 2019-cu il

İNÇƏSƏNƏT

UOT: 75.05

NİZAMİ ALIYEV

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu
naliyev.mail@gmail.com

BƏHRUZ BƏY KƏNGƏRLİ YARADICILIĞINDA NAXÇIVAN MEMARLIQ ABİDƏLƏRİNİN TƏSVİRİ

Milli rəssamlıq sənətinin inkişafında özünəməxsus rol oynamış Bəhruz bəy Kəngərli Azərbaycan incəsənəti tarixinə ilk peşəkar rəssam və realist dəzgah rəngkarlığının banisi kimi düşmüşdür. Onun yaradıcılığında ilk dəfə olaraq, realist portret və mənzərə janrları professional səviyyədə təşəkkül tapmışdır. Teatr rəssamlığı, qrafika, boyakarlıq və s. janrlarda əsərlər yaradan rəssamin yaradıcılığında Naxçıvanın tarixi-memarlıq abidələri, o cümlədən Möminə xatun, Yusif Küseyr oğlu, Nuhun türbələri, İmamzadə memarlıq kompleksi, Cümə məscidi, şəhərin dağıldılmış xaraba evləri və abidələri xüsusi yer tutur.

Rəssamin şəhər motivində çəkdiyi əsərlər bədii dəyər daşımaqla yanaşı həm də, böyük tarixi əhəmiyyətə malik olan əvəzsiz sənət əsərləridir. Belə ki, rəssam yaşadığı dövrdə bir çox tarixi-memarlıq abidələrinin (Möminə xatun məqbərəsi, Cümə məscidi, Nuhun türbəsi, Əliabad kəndindəki portal və s.) dağıldığını müşahidə etmiş və onların görünüşünü kətana köçürərək gələcək nəsillərə çatdırmağa müvafiq olmuşdur.

Nuhun türbəsinin bərpasında məhz Bəhruz bəy Kəngərlinin yaratdığı “Nuhun qəbri” adlı silsilə əsərlərinin böyük əhəmiyyəti olmuşdur.

Açar sözlər: Peşəkar rəssam, realist rəngkarlıq, dəzgah qrafikası etüd, motiv, Türk-islam memarlıq abidələri, şəhər mənzərəsi, rakurs, dini-memarlıq kompleksi, dekorativ bəzək elementi, memarlıq quruluşu.

XX əsr Azərbaycan təsviri sənətinin görkəmli nümayəndələrindən biri olan Bəhruz bəy Kəngərli 1892-ci ilin yanvar ayının 22-də Naxçıvan şəhərində anadan olmuşdur. O, Azərbaycan incəsənəti tarixinə ilk peşəkar rəssam və realist dəzgah rəngkarlığının banisi kimi düşmüşdür. Onun yaradıcılığında ilk dəfə olaraq, realist portret və mənzərə janrları professional səviyyədə təşəkkül tapmışdır. Teatr rəssamlığı, qrafika, boyakarlıq və s. janrlarda əsərlər yaradan Bəhruz bəy Kəngərli milli rəssamlıq sənətinin inkişafında özünəməxsus rol oynamışdır.

Bəhruz bəy Kəngərli ömrünün 30-cu baharında dünyasını dəyişməsinə baxmayaraq, özündən sonra yüksək bədii dəyəri və texniki üslubu ilə seçilən 500-dən çox rəsm əsərindən ibarət zəngin bir irs qoyub getmiş, Azərbaycan bədii sənət xəzinəsinə misilsiz nümunələr bəxş etmişdir.

Bəhruz bəy Kəngərli həyatda ona ayrılan qısa zaman kəsiyində müxtəlif mövzularda və janrlarda yüzlərlə boyakarlıq və qrafika əsərləri yaratmışdır. Onun bədii irsinin böyük bir hissəsi 450 əsəri Bakı şəhərindəki Azərbaycan Milli İncəsənət Muzeyində, 58 əsəri isə Naxçıvandakı Bəhruz Kəngərli Muzeyində qorunub saxlanılır.

Bəhruz bəy Kəngərlinin yaradıcılıq yolu nə qədər qısa olsa da, o, demək olar ki, rəngkarlığın və qrafikanın bütün janrlarında özünü sınamış, bu sahələrin hər birində yaradıcı potensialını göstərə bilmüşdir. Bunu onun çoxsaylı süjetli tablo, portret, mənzərə, natürmort və hətta animalistik janrda yaratdığı əsərləridə təsdiqləyir [6, s. 30-42; 7, s. 378-380].

Bəhruz bəy Kəngərlinin yaradıcılığı janr etibarilə rəngarəng olsa da, bu zənginlik içərisində mənzərənin say etibarilə çox olması kifayət qədər gözə görünəndir. Görkəmli firça ustanının bu janrdakı əsərlərinin böyük əksəriyyətini təbiət mənzərələri təşkil etsə də, şəhər motivlərinə daxil olan tarixi-memarlıq abidələrinin təsviri də az deyil. İlk növbədə bu tip mənzərələrin bədii dəyəri ilə yanaşı, həm də tarixi əhəmiyyət daşıdığını xüsuslu ilə vurgulamalıyıq. Bu abidələr içərisində Orta əsr türk-islam memarlıq abidələrinin şah əsərlərindən və qülləvari türbələrin soy türbəsi sayılan Möminə xatun, Yusif Küseyr oğlu, Nuhun türbəsi və İmamzadə memarlıq kompleksi diqqəti da çox cəlb edir [3, s. 90, 143, 131-132, 91; 5, s. 152, 161, 156, 157, 145].

Rəssamin özündə tarixiliyi yaşıdan əsərləri sırasında onun Möminə xatun türbəsinə həsr etdiyi əsərləri xüsusi yer tutur. O, Əcəmi təxəyyülünün nəticəsi olan bu abidəni müxtəlif nöqtələrdən müşahidə etməklə, ona yağlı və sulu boyalar ilə çəkdiyi irili-xırda lövhələrdə yaddaqalan bədii görünüm verməyə nail olmuşdur. Rəssamin “Naxçıvanda abidə” (1921), “Möminə xatun türbəsi” (1920), “Mənzərə” (1920), “Məqbərə” (1920, “Naxçıvan yadigarı” albomunda), “Atabəylər türbəsi” (1919) əsərləri bu qəbilədəndir [5, s. 152, 153, 160].

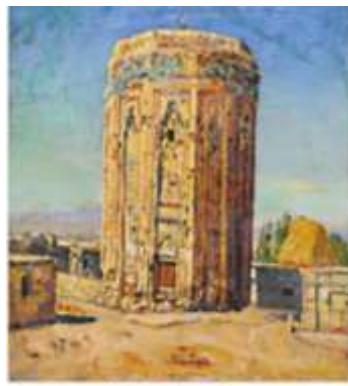
Bəhruz bəy Möminə xatun türbəsinin möhtəşəmliyini vurgulamaq üçün bir neçə əsərində format kimi üfüqi kompozisiyadan istifadə etmişdir. Bu halda abidəni uzaqdan müşahidə edən rəssam onun onu əhatə edən tikili və yaşlılıqlarla müqayisədə əzəmətini göstərə bilmüşdir. 1919-cu ildə çəkilmiş əsərdə (“Atabəylər türbəsi”) günəşli bir gündə türbəni təsvir edən müəllif yaranmış işıq-kölgənin müqabilində onun memarlıq məziyyətlərini qabartmağa nail olmuşdur [4, s. 36; 5, s. 153].

B. Kəngərli. "Möminə xatun türbəsi". 1919.

Rəssamin yağlı boyalar ilə işlədiyi “Möminə xatun” (1920) əsərinin memarlıq abidəsinin daşıdığı ecazkarlığı qabartmaq üçün xırda yaxılarla hörgüdə istifadə edilmiş fırızəyi kaşiların mövcudluğunu vurgulamış, bununla da türbə səthinin cəlbediciliyinə və oynaqlığına nail olmuşdur. Onu da qeyd etməliyik ki, hədsiz incəliklə işlənmiş bu əsərdə türbənin sağa əyilməsini də aydınca görə bilirik [3, s. 90; 5, s. 152].

Bütün yaradıcılığı boyu Əcəmi yurdunun dini ocaqlarını, inanc məkanlarını təsvir etməkdən usanmayan

Bəhruz bəyin onlara bədii münasibətində də tamaşaçısını gördüklərindən duyğulandırmaq istəyi mövcuddur. Onun Naxçıvanın müxtəlif məscidlərini, Əshabi-kəhf ziyarətgahını, Nuhun məzarını və İmamzadə dini kompleksini əks etdirən lövhələri bu səpkidədir [9, s. 17-25].

Bəhruz bəy Kəngərli təkcə Nuhun məzarına beş əsər həsr etmişdir. Bundan əlavə onun bizim dövrə qədər gəlib çatmış “Naxçıvan yadigarı” albomundakı rəsmlərindən biri də Nuhun qəbri ilə bağlıdır. Bütün bu altı əsərin yaranması rəssamin müstəqil yaradıcılıq illərinə təsadüf edir. İki əsər yağlı, qalanları isə sulu boyalı çəkilmişdir. Yağlı boyalı ilə işlənmiş əsərlərdən biri (1921) həm ölçüsünə, həm də bədii həllinə görə digər əsərlərdən fərqlənir. Dairəvi formaya malik taxta tabağın üzərində çəkilmiş əsərdə türbənin uzaqdan görüntüsü verilib [3, s. 38; 5, s. 156]. Odur ki, burada ön planda iri məzar daşı, orta hissədə Nuhun qəbri, onun arxasında isə getdikcə uzaqlaşan sahə və zirvəsi qarlı Ağrı dağı təsvir olunmuşdur. Əsər ilk növbədə incə koloriti ilə seçilir. Ağ, sarı, yaşıl, qəhvəyi və mavi rənglərin qarışığından bacarıqla istifadə edən rəssam, əsərin mükəmməl bədii həllinə böyük ustalıqla nail ola bilmişdir.

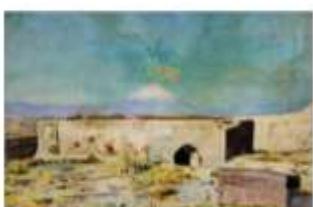
R. Kengərli, "Nuhun qəbri", 1916.

R. Kengərli, "Naxçıvanda Nuhun qəbri", 1919.

R. Kengərli, "Nuhun qəbri", 1921.

R. Kengərli, "Naxçıvanda Nuhun qəbri", 1919.

R. Kengərli, "Nuhun qəbri", 1920.

Nuhun qəbriində aparılan arxeoloji qazıntı, 2007.

Qalan əsərlərdə kompozisiya baxımından müəyyən yaxınlıq olsa da, bütünlükdə, hər bir işdə rəssamin məkana bir-birindən fərqlənən baxışı sezilməkdədir. Belə ki, Bəhruz bəyin 1916-ci ildə sulu boyalı çəkdiyi (5,5x7 sm) kiçik ölçülü kompozisiyada Nuhun türbəsinin zahiri görünüşü kifayət qədər səliqəli vəziyyətdədir [3, s. 48; 5, s. 157].

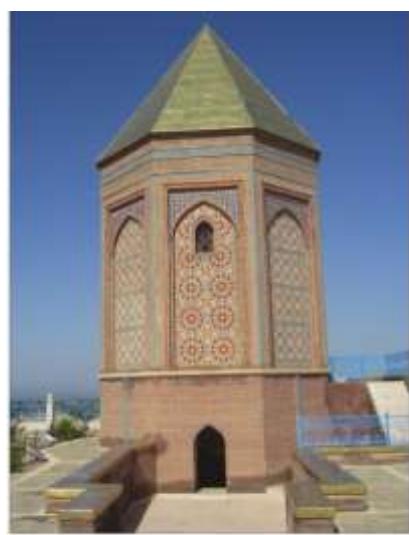
1919-cu ildə sulu boyalı ilə çəkilmiş əsərdə (10x13sm) də türbənin ümumi memarlıq quruluşu 1916-ci ildə olana yaxındır, yəni zahiri görünüşü dəyişməyib. Əksinə, məzarın 1920-ci və 1921-ci ildə sulu boyalı ilə çəkilmiş iki təsvirində tikilinin zahiri görünüşünün dağlığı aydınca görmək mümkündür. Bunu, xüsusilə, “Naxçıvan yadigarı” albomunda yer alan rəsmində də daha aydın görmək mümkündür. Yuxarıda haqqında söz açdiğimiz dairəvi formalı kompozisiyada da, məkanın daha çox dağlığını müşahidə edirik [1, s. 204-210].

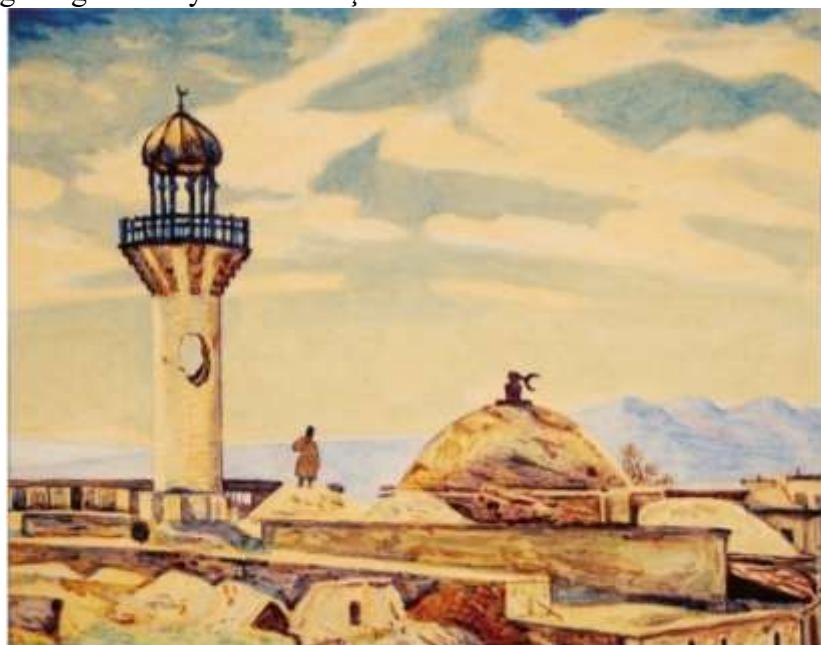
R. Kengərli, "Nuhun məzarı", 1921.

Təəssüf ki, şöhrəti bütün dünyaya yayılmış bu məkana qarşı biganəlik SSRİ-nin bütün mövcudluğunu dövründə davam etmişdir. Bunun nəticəsində sərdabə tamamilə dağılmışdır. Yalnız müstəqillik il-lərində Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin 28 iyun 2006-cı il tarixli “Nuh Peyğəmbərin məzarüstü türbəsinin bərpa edilməsi haqqında” sərəncamına əsasən qədim abidə tarixi mənbələr nəzərə alınmaqla bərpa edilmişdir. Zahiri görkəmi Əcəmi ruhunda: həll olunmuş səkkizguşəli türbə üç hissədən sərdabədən, yerüstü məqbərədən və piramidavarı örtükdən ibarətdir. Bərpa zamanı kərpic, kaşı və müxtəlif naxış elementlərindən istifadə edilmişdir. 2008-ci ildən həmin türbə muzey kimi fəaliyyət göstərir [2, s. 287-294; 4, s. 20, 38, 39, 41].

Bu gün zaman-zaman xalqımıza qarşı törədilən erməni təcavüzünə dəlil axtarılan bir vaxtda Bəhruz bəy Kəngərlinin nəhayətsiz əhəmiyyətə malik məşhur “Qaçqınlar” silsiləsi ilə yanaşı onun 1920-ci ildə çəkdiyi “Naxçıvan. Sınıq minarəli məscid” (onu “Zədələnmiş minarəli məscid”də adlandırırlar) əsərinin də daşıdığı danılmaz və ifşaedici tarixiliyi unutmaq olmaz [8, s. 226-227; 4, s. 40]. Doğrudan da, işıqlı havanın fonunda təqdim olunan məscidin təsviri cəlbedici və təsirlidir. Sulu boyalı ilə çəkilmiş əsər ilk növbədə özünün kompozisiya həllinə görə diqqəti çəkir. Bunu məscidin görkəminin bütöv yox, onun günbəzinin və minarəsinin görüntüsünü əsas planda verməklə diqqəti həmin nöqtələrə yönəldir. Başqa sözlə desək, rəssamın başlıca məqsədi əsərdə ifadə olunan erməni xislətini-düşmən topunun məscidin minarəsində qoyduğu izi göstərmək olub. Odur ki, günəşli səmanın nur ələdiyi mavi dağların ətəklərində qərarlaşan şəhər mənzərəsinin indiki halda dominantı rolunu oynayan “yaralı” məscid minarəsi kifayət qədər yadda qalandır. Sulu boyanın bədii-texniki imkanlarına nə qədər bələd olduğunu nümayiş etdirən Bəhruz bəy daha çox tarixi məna daşıyan bu əsərində həm də Naxçıvan şəhər mənzərəsinin özü-nəməxsusluğunu göstərməyə nail olmuşdur.

Nuhun türbəsi.

B. Kengərli, “Naxçıvan. Minarəsi zədələnmiş məscid”. 1920.

Rəssam həmin məscidin bir il əvvəl çəkilmiş təsvirində onu fərqli rakursdan baxmaqla, dini tikilinin qonşu evlərin arasından yüksələn zərif minarəsinin möhtəşəmliyini göstərməklə, əsərin baxımlılığını həll edə bilmisdir [3, s. 124; 5, s. 148].

B. Kəngərli, "Şəhər məscidi", 1920

B. Kəngərli, "Naxçıvanda məscid", 1919.

Bəhrüz bəy Kəngərlinin dəzgah qrafikası və rəngkarlığının tələblərinə cavab verən şəhər mənzərələrində fərdi özünəməxsusluq mövcuddur. Bu da rəssamın gördüklerinə fərqli münasibətdə ifadə olunub. Başqa sözlə desək, rəssam bu mənzərələri təkcə tamaşaçısını duyğulandırmaq üçün çəkməyib. Heç şübhəsiz ki, motivlərdə asılı olmayaraq bu əsərlər görkəmli sənətkarın firçasının məhsulu kimi çox dəyərlidir. Odur ki, onun gözoxşayan şəhər motivləri ilə yanaşı, Naxçıvandakı xarabalıqları-viranəlikləri əks etdirən əsərləri də maraq doğurur [5, s. 160-161].

B. Kəngərli, "Türbə", 1919.

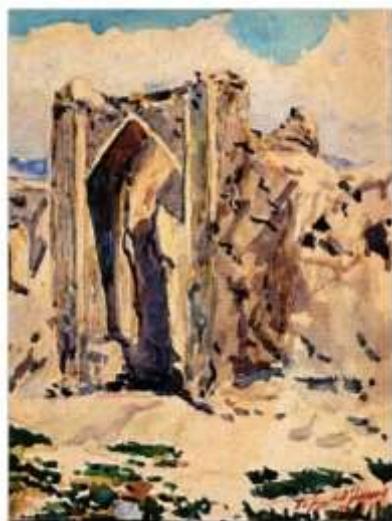

B. Kəngərli, "Naxçıvanda abidə", 1921.

Rəssaminin "Atababa günbəzi" (1920, "Naxçıvan yadigarı" albomunda), "Əliabad kəndində darvaza" (1920, "Naxçıvan yadigarı" albomunda), "İmamzadə" (1920, "Naxçıvan yadigarı" albomunda), "İmamzadə türbəsi" (1919), "Əliabad kəndində dağıdılmış darvaza" (1921), "Naxçıvanda sərdabə" (1920), "Türbə" (1919), "Naxçıvanda abidə" (1921), "Mənzərə" (1920) və s. əsərləri də görkəmli firça ustasının yaradıcılığında müümət əhəmiyyət kəsb edən tarixi-memarlıq abidələri içərisindədir [3, s. 160-161].

B.Kəngərli "Atababa günbəzi" 1920

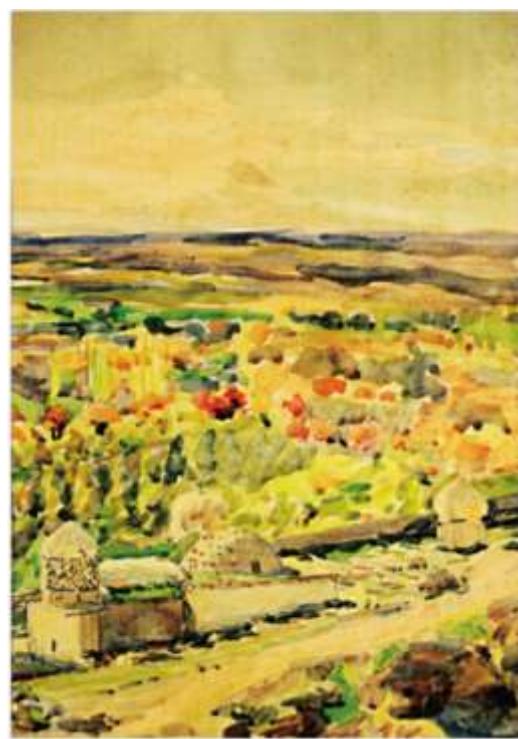

B.Kəngərli "Əliabad kəndində dağıldılmış darvaza" 1921

Bəhruz bəy Kəngərlinin şəhər motivlərini əks etdirən mənzərələri içərisində Naxçıvanın əsas dini ziyarətgahlarından biri olan XVIII əsr memarlıq abidəsi olan İmamzadə kompleksi xüsusi yer tutur. Möminə xatun, Nuhun qəbri kimi İmamzadə dini memarlıq kompleksini də, rəssam bir neçə dəfə bu kompleksə aid olan türbələri müxtəlif ölçü və texnikada, günün müxtəlif vaxtlarında, müxtəlif rakurslarda, gah etüd, gah da təmamlanmış şəkildə işləmişdir. Hər iki halda o, abidələrin ümumi görünüşünü, onların dekorativ bəzək elementlərini böyük ustalıqla əks etdirmiş, abidələrin ətraf mənzərə ilə əlaqəsini, günün müxtəlif vaxtlarında günəş şüalarının təsiri ilə rəng dəyişməsini göstərməyə çalışmışdır. İmamzadə türbəsini bəzən yaxından kiçik detalları ilə çəkdiyi halda, bəzən isə onu uzaqdan, ümumu planda qızmar Naxçıvan günəşinin sehrli rənglərinə bələnmiş vəziyyətdə təsvir etmişdir.

B.Kəngərli "İmamzadə türbəsi" 1919

B.Kəngərli "Məqbərə" 1920

Belə ki, Bəhruz bəy Kəngərlinin müxtəlif texnika və üslubda yaratdığı bu əsərlər də Naxçıvan təbiətinin və tarixinin zamanın yaddaşına qovuşmuş onlarla bənzərsiz güşəsinin bədii görkəmi hifz olunaraq gələcək nəsillərə çatdırılır.

ƏDƏBİYYAT

1. Aliyev N. Nuhun türbəsi Bəhruz Kəngərlinin yaradıcılığında. AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri. Naxçıvan: Tusi, 2006, № 3, s. 204-210
2. Aliyev N. Əcəmi memarlıq məktəbinin daha bir yadigarı – Naxçıvanda Nuh türbəsi. Nuh peyğəmbər, dünya tufanı və Naxçıvan (24-25 aprel 2009-cu ildə keçirilmiş beynəlxalq simpoziumun materialları). Naxçıvan: Əcəmi, 2010, s. 287-294
3. Kəngərli B. Albom-kataloq. Naxçıvan: Əcəmi, 2012, 202 s.
4. Kəngərli B. Bakı: Çəlioğlu, 2005, 77 s.
5. Əliyev Z., Aliyev N. Bəhruz bəy Kəngərli taleyi. Naxçıvan: Əcəmi, 2017, 512 s.
6. Kərimov K. Kəngərli B. Bakı: Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 1962, 105 s.
7. Naxçıvan Abidələri Ensiklopediyası, Bakanlar mediya, Naxçıvan, 2008, s. 378-380.
8. Naxçıvan Ensiklopediyası. Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, 2002, 594 s.
9. Nəcəfov M. Bəhruz Kəngərli. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1957, 59 s.

SUMMARY

NIZAMI ALIYEV

DESCRIPTION OF NAKHCHIVAN ARCHITECTURAL MONUMENTS IN THE ART OF BAHRUZ BAY KANGARLI

Bahruz bay Kangarli has been the first professional artist and the founder of realist painting in the art history of Azerbaijan who played crucial and unique role in the development of the National Art. Realist Portrait and landscape genres have professionally appeared in his works, firstly. Historical-architectural buildings of Nakhchivan such as Momune khatun, Yusif ibn Kuseyir, Noah tombs, Imamzadeh Complex, Jame mosque, destroyed and desolate buildings and monuments have special places in the works of painter who creates art patterns in Scenic painting, graphics, painting, etc. genres.

Works which the artist draw in the city motive are irreplaceable art patterns which have special historical importance in addition to their artistic value. Namely, witnessing that demolishing of a number of historical architectural monuments such as Momune Khatun monument, Jame mosque, Noah tomb, Portal in the Aliabad village, etc. the artist was able to deliver them to the future generations by copying them to linen.

“Grave of Noah” series work by Bahrus Kangarli has mainly great importance in the reconstruction of Noah tomb.

Key words: Professional artist, realist painting, machine-tools graphics, etude, motive, Turkish-Islamic architectural monuments, city view, posture, religious-architectural complex, decorative ornamental element, architectural structure

РЕЗЮМЕ

НИЗАМИ АЛЫЕВ

ОПИСАНИЕ АРХИТЕКТУРНЫХ ПАМЯТНИКОВ НАХЧЫВАНА В ТВОРЧЕСТВЕ БЕХРУЗ БЕКА КЕНГЕРЛИ

В статье говорится, что Бехруз бек Кенгерли, сыгравший своеобразную роль в развитии национального изобразительного искусства Азербайджана, вошел в ее историю как первый профессиональный художник и основатель реалистической станковой живописи. Впервые в его творчестве на профессиональном уровне заложены основы портретного и пейзажного жанров

реалистической живописи. В творчестве художника, создавшего произведения в жанрах живописи, театральной живописи, графики и т. п., особое место занимают историко-архитектурные памятники Нахчывана – мавзолеи Момине хатын и Юсифа Кусеир-оглу, Мавзолей Нуха (Ноя), архитектурный комплекс Имамзаде, Джума-мечеть, разрушенные дома и другие памятники города.

В статье подчеркивается, что произведения, созданные художником по городским мотивам, сегодня расцениваются не только как художественные, но и бесценные исторические произведения, имеющие большое значение. Так, художнику при жизни пришлось наблюдать разрушение множества существующих историко-архитектурных памятников (мавзолей Момине хатын, Джума-мечеть, мавзолей Нуха (Ноя), портал в селе Алиабад и др.) и удалось передать их внешний облик на холсте будущим поколениям. Большое значение при реставрации мавзолея Нуха (Ноя) в наши дни имели произведения из серии “Могила Нуха”, созданные именно Бехруз беком Кенгерли.

Ключевые слова: профессиональный художник, реалистическая живопись, станковая графика, этюд, мотив, тюрко-исламские памятники архитектуры, панорама города, ракурс, религиозно-архитектурный комплекс, декоративные элементы, архитектурная структура.

Məqalə Naxçıvan Muxtar Respublikasının Əməkdar rəssamı Cavid İsmayılov tərəfindən təqdim olunmuşdur.

Məqalə daxil olmuşdur: 23 iyul 2019-cu il

Çapa qəbul edilmişdir: 25 sentyabr 2019-cu il

UOT: 7.031

MƏHƏBBƏT BABAYEVA
Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu

ŞƏRUR YALLISI NAXÇIVANIN MƏNƏVİ EMBLEMİ KİMİ

Məqalədə Azərbaycan xalq musiqisinin, musiqi folklorumuzun çox geniş yayılmış və qədim tarixə malik olan janrlarından biri olan rəqs sənətimiz və Şərur yallılarından dünyaca məşhuru “Tənzərə” və “Köçəri”nin yaranma tarixçəsi, ifa qaydası, musiqili ritmik quruluşu haqqında məlumat verilir. Yallıların qədim dövrdən bəri Azərbaycan ərazisinin Şərur, Ordubad, Şahbuz və digər ərazilərində çox geniş yayılması, el şənliklərində, məişət mərasimlərində, xüsusilə toylarda ifasından, onun instrumental müşayiətindən (zurna, nağaraçı və dəmkeş), müxtəlif növlərindən, öz musiqi məzmununa uyğun tempindən və hissələrindən bəhs edilir.

Açar sözlər: yalli, rəqs, folklor, ritm, mədəniyyət, mərasim, rəqs, əl, ayaq, alət

Azərbaycan mədəniyyətinin ən qədim növlərindən biri sayılan “yalli” xalqımızın və məmləkətimizin ən uzaq keçmişinin şahidləri və rəqs sənətinin ilkin formasıdır. Azərbaycanda “yalli”nın dərin kökləri haqqında bir çox mənbələr, arxeoloji qazıntılar, tarixi ərazilər mühüm və maraqlı məlumatlar açıqlayır.

Adı Dədə Qorqud dastanlarında çəkilən Şərur mahalında yallıların əsrlərdən bəri yayılması və yaşadılması yurdumuzun bu guşəsinin həm qədimliyindən, həm də mənəvi zənginliyindən xəbər verir. Təsadüfi deyildir ki, ən böyük daş kitabələrimiz sayılan Qobustan və Gəmiqayadakı qayaüstü rəsmlərdə “od” və “günəş” rəmzi sayılan kiçik dairə, onun ətrafında isə qollarını yuxarı qaldırıb rəqs edən insanın təsviri, eləcə də Naxçıvan şəhərindən 18 km cənubda yerləşən və eramızdan əvvəl II-I minilliyyə aid yaşayış yeri olan Qızılburunda aşkar edilmiş polixrom boyalı küpə üzərindəki rəqs-ifaqlıq təsvirləri yallının nə qədər qədim tarixə malik olmasına sübut edir. Bu mənada yallılar Oğuz yurdunun möhürü sayılıb və harda yalli olubsa, yaxud indi də yalli rəqsi geniş yayılıbsa, oralar Oğuz babalarımızın ilkin, qədim məskənləri hesab olunur.

Yallıların geniş yayıldığı ərazilərdən olan Şərur mahalının qədim oğuz yurdunu olmasına sübut edən dəlillər sırasında “Yalli” xüsusi yer tutur. “Yalli” sözünün mənbəyi ilə bağlı müxtəlif fikirlər irəli sürülmüş, bəzi tədqiqatçılar bu adı “dağ yali”, bəziləri “atın yali” bəziləri isə “yel” sözü ilə bağlayırlar.

İnsanlar əvvələr, əsasən, dağlıq ərazilərdə məskən salmış, dağın zirvəsində, həmçinin yamacında olan hissələri qədim əcdadlarımız “dağ yali” adlandıraraq el şənliklərini və mövsüm mərasimlərini məhz, həmin dağ yallarında icra edərlərmiş.

Digər yozum isə atın boynundakı tüklər “yal”dır. Həmin tüklərin çox gözəl düzümü ilə əlaqədar, insanlar yalli gedərkən bir-birinin əlindən yapışaraq, həmin düzümü əmələ gətirməyə çalışmışdırular və çox ehtimal ki, “yalli” sözü bu düzümlə əlaqədar belə adlandırılır. Sonuncu yorum isə “yel” sözü ilə bağlıdır. Küleyin, yelin sürəti ilə yalli rəqsinin cəldliyi, coşğusu təsvir edilir. Yalli rəqslərində qəhrəmanlıq, mərdlik, həmrəylilik, birlik, gözəllik və sülh təcəssüm olunur. Yallılar özlüyündə 2 hissəyə ayrılır:

I. Dil yallları (yəni yallını ifa edə-edə mahnının oxunması: “Qaladan-qalaya”, “Tirmə-şal”, “Tello”, “Mərcanlar” və s.).

Bu yallıların hər birinin oynaması məqamı var. Dil yallıları toy şənliklərində, xına yaxma və ya gəlin köçən ərəfədə ifa edilir. Burada, əsasən, musiqini yalli gedənlər özləri oxuyurlar. Musiqi müşayiəti ilə ifa olunan yallılardan fərqli olaraq bir çox yallılarda

ifaçılar özleri mahni oxuyaraq yallı gedirlər. Məsələn, “Tello” yallısı aşağıdakı mətnlə ifa olunur:

Araz üstə, buz üstə, Tello,
Kabab yanar köz üstə, Tello,
Qoy məni öldürsünlər, Tello,
Bir alagöz qız üstə, Tello.

II. Ayaq yallları, əsasən, toylardan və bayram mərasimlərində musiqi alətlərinin müşayiəti ilə oynanılır. Əsasən, yallılar iki zurna çalan (melodiyaçı və dəmkeş) və çıplıklə ifa olunan nağarayla (davul) müşayiət edilir. Birinci zurna çalan solist, əsas melodiyanı ifa edir; ikinci zurna çalan isə melodiyanın əsas tonallığını saxlayır, bir an içində digər dayaq pərdələrə istinad edir və səsi uzadaraq dəmkeş rolunu oynayır. Çilikli (çubuqla çalınan) nağara isə rəqsçini coşdurur, qol-qanadını böyük coşguyla açmağa, addımlarını mərd, qorxmaz, vüqarla yerə basmağa və yallının ən yüksək zirvəsinə böyük təmtəraqla yaxınlaşmağa şərait yaratır.

Bəzi yallıların zəruri müşayiət formalarından biri də “ritmli kūy”lərdir. “Ritmli kūy” ritmik səslər deməkdir. Bu səsləri yallını oynayan iştirakçılar müxtəlif hərəkətlərlə əldə edirlər: çəpik calmaqla, ayaqlarını yerə vurmaqla, çırtmalarla və s.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında keçirilən el şənliliklərini və toyları yallısız təsəvvür etmək olmaz. Azərbaycanın təbii mənzərəsi rəngarəng olduğu kimi, onun müxtəlif vilayətlərinin musiqi folkloru da rəngarəng və gözəldir. Bu mənada Şərur ərazisi xüsusi bir gözəlliyyi ilə fərqlənir, onun qayalı uca dağları, qızmar günəşli çölləri sərt və əzəmətli görünür. Rəqs edənlərin hərəkət cizgiləri, yallını müşayiət edən, təbiəti oxşayan, sadə və həzin melodiyalar bir növ Şərur təbiətinin cizgiləri ilə ahəngdarlıq təşkil edir, burada yaşayınların ruhunu, iradəsini mətinləşdirir, onlarda təbii şəraitin çətinliklərinə üstün gəlmək üçün vacib olan birlilik, həmrəylik hissini tərbiyə edir.

Şərur kəndlərində asudə axşam çağında və ya xoş sədalı toy məqamlarında el oyunları mahni və rəqsləri başlanar, çox vaxt bütün kəndi dövrəyə alıb halay tutar, yallı gedərlər. Bu həmin birlilik, həmrəylik rəmzi, adamların ciyin-ciyinə, əl-ələ verib öz səylərini birləşdirmək, əməkdə, azadlıq uğrunda mübarizədə bir-birinə kömək əzminin şərəfli ifadəsi kimi, burada qonaq olan hər kəsi heyran edər. Bu sahədə aparılan araşdırılmalara əsasən tarixən bir vaxtlar burada 100-ə yaxın yallı növü olub. Onların bəziləri unudulmuş, bəziləri isə xalq tərəfindən toy mərasimlərində, el şənliliklərində yaşadılaraq bu günə qədər gəlib çıxmışdır.

Bu yallılardan məhz Naxçıvan ərazisində ifa olunanı və ən qədim növü sayılanı “Tənzərə” və “Köçəri” yallısının yaranma tarixi və onların xarakterik xüsusiyyətləri ilə tanış olaq. Naxçıvan yallılarının öyrənilməsində uzun illər tədqiqat aparan musiqişünas Əqidə Ələkbərova “Tənzərə” yallısının 11, “Köçəri” yallısının isə 10 növünü ortaya çıxarmışdır.

Belə ki, bu yallı növlərinin yayılması istedadlı musiqiçilərin böyük xidməti olmuşdur. Onlar ta qədimdən el şənliliklərini diyar-diyar dolaşmış, eşitdikləri xalq musiqilərini improvisə edərək, onlarda kiçik yeniliklər etmiş, melizmlər əlavə edərək məzmununu zənginləşdirmiş, oxşar və fərqli xüsusiyyətlərə malik yallıları ortaya çıxarmışdır.

Musiqi quruluşu baxımından Şərurda ifa olunan “Tənzərə” yallısı ilə Ordubad “Tənzərə” yallısının musiqisində oxşar və fərqli xüsusiyyətlər mövcuddur. Hər iki növün: iki hissəli quruluşa malik olması və lad-məqam xüsusiyyətlərinin eyni olmasına baxmayaraq, musiqi dili, məzmunu və ritmik qruplaşması fərqlidir. Bu da, o deməkdir ki, “Tənzərə” yallısının biri orijinal digərləri isə, onun bənzər versiyalarıdır.

Ösrlərin hökmünə tabe olan insanlar yeni mərasimlər düzəldir, bu mərasimlərə uyğun mahnılar bəstələyir, rəqslər, yallılar qururdular. Adından məlum olduğu kimi,

“Tənzərə” yallısı xoş-əhval ruhiyyə yaradan bir yallıdır. Şərurda elə adam tapılmaz ki, “Tənzərə” yallısını ifa etməyi bacarmasın.

Adətən, Naxçıvan toy mərasimləri yallı ilə sona çatır, bu yallını istər yaşlı nəsil, istərsə də, gənc qızlar və oğlanlar oynayırlar. El içində kişilərin yallısı düzünən bir olur. At belində, çevik oyunlarda hünər göstərən ər igidlərə, onlardan da çevik qızlarımız süzə-süzə “İnnabi”ni “Uzundərə”yə, “Tərəkəmə”ni “Qaytağı”ya calayır, incə əllər, incə bellər, nazik-nazik barmaqlar, süzgün-süzgün qara gözlər ətrafa gözəllik çı�ayırlar. Kişilərimizə, ər igidlərə dəstək olurlar. Abırılı-ismətli gözəllər oynayar, oynadıqca böyüyün, kiçiyin ürəyini dağa döndərir. Elə ki, toran qovuşdu, çal-çağır birə-beş artır, şənlik sürüb gedir, qədim oyunlar bir-birini əvəz edir.

Toyun şidirgi vaxtında “Tənzərə” yallısı çalınır. Oğlan və qızlar ən gözəl paltarlarını geyər, bahalı daş-qaslarını taxar, adından göründüyü kimi, tənzərə bürünərlər. Geyimli-keçimli qızlar toy mağaranın ortasına gələrək əl-ələ yapışaraq “Tənzərə” yallısı gedərlər. Sanki qızlar öz gözəl geyimləri və bəzək əşyalarını göstərərək “kim daha gözəldir” deyərlər. Bu vaxt cavan oğlanlar qızların gözəlliyinə heyran olaraq, toyun ortasına düşər, hərə bir qızın əlindən yapışaraq yallını bərabər gedərlər. Bu yallı eyni zamanda “həmrəylilik yallısı” da adlanır.

İki hissəli “Tənzərə” rəqsini ifaçıları qolları dirsəkdən bükərək, çəçələ barmaqlarını sağ və sol tərəfdə duran rəqqasların çəçələ barmaqlarını bir-birinə birləşdirərək ifa edirlər. Üç addım irəli gedərək sol ayaqlarının ucunu yerə vurur, həmin andan sonra, yənə sol ayağı irəli atıb bir anlıq onun üzərində durur, sonra üç kiçik addımla geriyə hərəkət edir.

Geyinmişəm zər-ziba,
Üstü başı mən zərəm.
Həna tökmüşəm qaba,
“Tənzərəm, ay tənzərəm”.

Azərbaycan xalq rəqsləri-yallının lad əsası çox zəngindir. Bura daxil olan melodiyalar müxtəlif lad köklü yeddi əsas diatonik və xromatikləşdirilmiş rast, şur, segah, çahargah, bayati-şiraz, şüştər ladları səssürasına istinad edir. Melodiya daxilində bir ladin istinad pərdəsindən digər istinad pərdəsinə keçid, bir laddan başqa lada tam keçid və s. rəqsləri zənginləşdirən ifadə üsullarından biri sayılır.

Azərbaycan xalq musiqisinin vəznləri ən adı, $\frac{2}{4}$, $\frac{3}{4}$, $\frac{3}{8}$, $\frac{6}{8}$ ölçülərdən ibarətdir. Ehtimal olunur ki, bu vəzn-ölçü çox qədim dövrlərdə kollektiv əmək prosesində formalaşmış, gümrəhliyi, mərdliyi tərənnüm edən rəqsler üçün səciyyəvidir. "Şur" ladına əsaslanan "Tənzərə" yallısının birinci hissəsi tələsmədən (Andante templi) $\frac{2}{4}$, ikinci hissəsi isə, tez tempdə (Allegro) $\frac{6}{8}$ vəzn-ölçüsünə əsaslanaraq birinci hissəni olduğu kimi təkrar edir.

Azərbaycanın qədim milli rəqsi olan “Köçəri” yallısı adından göründüyü kimi, bir yerdə qərar tutmayan, tez-tez yerini dəyişən xalq mənasını daşıyır. Qədim tarixə malik bu rəqs, qədim folklor nümunəsi hesab olunaraq, Naxçıvanın Şərur, Sədərək, Kəngərli, Culfa və Şahbuz rayonlarının folklor kollektivləri tərəfindən bütün dünyaya nümayiş etdirilir.

Musiqi tərzi, köçərilik əlamətləri, rəqsin gedişində özünü göstərir. Rəqs edənlər bir-birinin kəmərindən tutaraq, dairəvi yallı qururlar. Bayatı-şiraz lad-məqam sisteminə əsaslanan və iki hissədən ibarət olan bu yallının birinci hissəsi 2/4 vəzn-ölçülü olub, mülayim tempdə (Moderato) kədər, qəm-qüssəni eks etdirir. Doğma yurdlarını tərk edən insanlar aram yerislə kecilməz dağ yollarını necə cətinliklə getdiklərini göstərir.

İkinci hissə sürətli tempdə (*Allegro vivo*), 6/8 vəzn-ölçüsündə şən əhval-ruhiyyəli hərəkətlərlə yekunlaşır. Bu hissədə insanların əzablı yollar keçdikdən sonra, mənzilə çatdıqlarını və özlərinə yaşayış məskənləri quracaqlarını eks etdirən sevinc tərənnüm edilir.

Köcəriyəm, köcmüsəm,

Sərin sular içmişəm.
Gözəl güllər içində
Məskənimi seçmişəm.

1940-cı ildə erməni bəstəkarı Aram Xaçaturyan öz konsertində “Köçəri” rəqsindən istifadə edərək, onu erməni folklor musiqi nümunəsi kimi qələmə verməyə çalışmışdır. Ermənilərin Azərbaycan musiqisinə, xalq mahnı və rəqslerinə qarşı apardıqları təxribatlar hər dövrdə fəal olmuş, lakin əsaslı şəkildə sübuta yetirilə bilməmişdir.

Azərbaycan xalq oyunlarına və yallıya yüksək qiymət verən və onların qorunması üçün əlindən gələni əsirgəməyən ulu öndər Heydər Əliyev demişdir: “Yallılar bizim keçmişimiz, bu günümüz və gələcəyimizdir. Yallı Azərbaycan Türklerinin qəhrəmanlıq simvoludur. Bu tarixi heç vaxt unutmaq olmaz. Naxçıvan torpağında bu tarix gələcək nəsillər üçün bir nümunə olaraq inkişaf etdirilməli və yüksəldilməlidir. Yallı Naxçıvanın tacıdır”.

“Əgər bizim millətimizin keçmişini, tarixini, mədəniyyətini, onun mənliyini bizim alımlarımız, ziyalılarımız tədqiq etməsələr, xalqımıza, dünyaya göstərməsələr, sübut etməsələr, bəs bunu kim edəcəkdir?”

Milli sərvətlərimizin qorunması və əbədiləşdirilməsi sahəsində ulu öndərin layiqli davamçısı olan Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Vasif Talibov demişdir: “Əshabi-kəhf, Gəmiqaya, bir də Şərur yallısı Naxçıvanın mənəvi emblemidir”. Ali Məclis Sədrinin tapşırığına əsasən Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Naxçıvan Bölməsi və Naxçıvan Muxtar Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi yallı sənəti ilə bağlı tədqiqatlar aparmış və aidiyyətli orqanlara təqdim olunmuşdur.

UNESCO ilə əməkdaşlığın inkişafında və mədəni irsimizin qorunması və dünya miqyasında təbliğində müstəsna rolu olan Azərbaycan Respublikasının Birinci vitse-prezidenti, Heydər Əliyev Fondunun prezidenti, UNESCO-nun və İSESSCO-nun Xoşməramlı səfiri xanım Mehriban Əliyevanın dəstəyi ilə, 2018-ci il 26 noyabr-1 dekabr tarixlərində Mavrikı Respublikasının paytaxtı Port Luis şəhərində UNESCO-nun qeyri-maddi mədəni irsin qorunması üzrə Hökümətlərarası Komitəsinin növbəti XIII sessiyasında qəbul edilən qərara əsasən “Yallı (Köçəri, Tənzərə) Naxçıvanın ənənəvi qrup rəqsləri” UNESCO-nun Tacili Qorunma Siyahısına daxil edilmişdir.

Bununlada “Köçəri” yallısını öz adına çıxarmağa çalışan Ermənistən, sessiyadan öncə ölkəmizin nümayəndə heyəti tərəfindən layıqli cavabını alaraq susdurulmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. İmrani R. Azərbaycan musiqi tarixi. Bakı, 1999.
2. Çörəkçioğlu V. Yallılar. Bakı, 2003.
3. Abdullazadə G. Verdiyev R. Konfranslar, Ekspedisiyalar. Musiqi dünyası. Bakı, 2018.
4. Almaszadə Q. Azərbaycan xalq rəqsləri. Bakı, 1959.

SUMMARY

MAHABBAT BABAYEVA

SHARUR ARE THE SPIRITUAL EMBLEM OF NAKHCHIVAN

The article provides information on the history of the “Tanzara” and “Kochary”, the rhythmic structure of the Azerbaijani folk music and which is one of the most widely used and ancient genres in our music. The widespread use of yalli in the territory of Sharur, Ordubad, Shahbuz and other areas, has been mentioned in folk festivals, domestic ceremonies, especially weddings, its instrumental accompaniment, different types, their own musical content and face.

Key words: yalli, dance, folklore, rhythm, culture, ceremony, hand, foot, instrument

РЕЗЮМЕ

МАХАББАТ БАБАЕВА

**ШАРУРСКИЕ ЯЛЛЫ КАК НАХЧЫВАНСКАЯ ЭМБЛЕМА
ДУХОВНОГО СОВЕРШЕНСТВА**

В статье рассказывается об истории знаменитых танцов «Танзара» и «Кочари» о ритмическом строении музыки, одном из самых широко используемых и древних жанров азербайджанской народной музыки. Широкое распространение яллы в Шаруре, Ордубаде, Шахбузе и других районах Азербайджана с древних времен, проводилось, их использование на народных торжествах, бытовых обрядах особенно на свадьбах с его инструментальным сопровождением (зурнач, аккампаниатор и дымкеш,) и разнообразием по композиционным отрезкам и темпам.

Ключевые слова: яллы, танец, фольклор, ритм, культура, обряды, рука, ноги, инструмент

Məqalə Naxçıvan Muxtar Respublikasının Əməkdar rəssamı Cavid İsmayılov tərəfindən təqdim olunmuşdur.

Məqalə daxil olmuşdur: 16 avqust 2019-cu il

Çapa qəbul edilmişdir: 25 sentyabr 2019-cu il

YUBİLEYLƏR

ELBRUS İSAYEV
Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun rektoru

İSTEDADLI ALİM, BÖYÜK MÜƏLLİM, XEYİRXAH İNSAN – HACIFƏXRƏDDİN SƏFƏRLİ

Azərbaycan tarix elminin görkəmli nümayəndəsi, tanınmış ziyalı, Hacifəxrəddin Səfərli, yüksək mənəviyyatı, vətənpərvərliyi, xeyirxahlığı, eyni zamanda əqidəliliyi, prinsipiallığı və əzmkarlılığı ilə tanınan ziyalıdır. AMEA Naxçıvan Bölməsinin Tarix, Etnoqrafiya və Arxeologiya İnstitutunun direktoru, tarix elmləri doktoru, professor, AMEA-nın müxbir üzvü, Əməkdar elm xadimi kimi ömrünün 40 ildən artıq dövrünü Azərbaycan elminin, təhsilinin inkişafına həsr etmişdir. Hacifəxrəddin Səfərli 70 illik ömür yolunda vətən tariximizin ən problemlərini və aktual məsələlərinin obyektiv tədqiqində səylər göstərmiş, yüzlərlə gəncin maariflənməsində, vətəndaş kimi formalaşmasında yaxından iştirak etmişdir.

Hacifəxrəddin Yəhya oğlu Səfərli 29 sentyabr 1949-cu ildə Naxçıvan Muxtar Respublikası Naxçıvan rayonunun (indiki Babək rayonunun) Cəhri kəndində anadan olmuş, 1955-1966-ci illərdə Cəhri kənd orta məktəbində təhsil almışdır. 1967-ci ildə Azərbaycan Pedaqoji İnstitutun Naxçıvan filialının tarix fakültəsinə qəbul olmuş, 1971-ci ildə həmin fakültəni müvəffəqiyyətlə bitirmişdir. Elə həmin ildən də Cəhri kənd orta məktəbinə tarix müəllimi təyin olunan Fəxrəddin Səfərli qısa müddətdə tədris prosesində uğurlar qazanaraq şagird və müəllim yoldaşlarının sevimlisinə çevrilmişdir. Hələ ali təhsil aldığı illərdə Tələbə Elmi Cəmiyyətində müxtəlif tarixi mövzularla aktiv iştirakı ilə tanınan Fəxrəddin müəllimin elmi tədqiqat işinə olan marağının 1979-cu ildə AMEA-nın Naxçıvan Elmi Mərkəzində elmi işçi kimi çalışmasına səbəb olmuşdur.

Azərbaycan xalqının zəngin milli-mənəvi dəyərlərindən ilham alan Fəxrəddin müəllimin tarix elmini və onun metodologiyasını dərindən bilməsi, eyni zamanda, yüksək intellekt, zəka və mənətiqə malik olması sayəsində Azərbaycan tarixşünaslığında orta əsr mədəniyyətimizlə bağlı öyrənilməmiş, təhrif edilmiş bir çox məsələyə aydınlıq gətirilmiş, mühüm tarixi sənəd və faktlar aşkar edilmişdir. Elmi tədqiqatlarında son dərəcə dəqiqliyi ilə seçilən Fəxrəddin müəllim, bir alim kimi araşdırıldığı tarixi hadisələri dərindən təhlil edərək mühüm elmi nəticələr əldə etməyə müvəffəq olmuşdur. Onun əsərləri ardıcılılığı, faktoloji materialın zənginliyi, sadə dillə izah və şərh edilməsilə seçilir.

Hacifəxrəddin Səfərli uzun illərdir ki, tarix və mədəniyyətimizdə xüsusi yeri olan epiqrafik abidələrimizlə bağlı tədqiqatlar aparır. İslamin yayıldığı zamanlardan meydana gələn müxtəlif təyinatlı tarixi-memarlıq nümunələrimizin ictimaiyyətə bəlli olmayan tərəflərini öyrənir, bununla bağlı monoqrafiya, kitablar və məqalələr hazırlayıb elmi ictimaiyyətə və geniş oxucu kütləsinə çatdırır.

Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində günümüzdək gəlib çatan bir sıra türk-islam mədəniyyət nümunələri, o cümlədən məscidlər, mədrəsələr, türbələr, imamzadələr, körpülər, karvansaralar, qalalar, hamamlar, mülki tikintilər, buzxonalar müəllif tərəfindən tədqiq olunaraq elmi dövriyyəyə daxil edilmişdir. Eyni zamanda tarixi-memarlıq nümunələrinin inşa edilmə və bərpa olunma tarixi ilə yanaşı, tədqiqatçı tərəfindən bu abidələri inşa edən bəzi memarlar barəsində də ümumi məlumatların verilməsi araşdırmanın elmi dolğunluğunu şərtləndirmiştir.

“Naxçıvan MSSR-in ərəb-fars dilli kitabələri tarixi mədəniyyət abidələri kimi (XVI-XIX əsrlər)” adlı namizədlik dissertasiyası üzərində çalışan Fəxrəddin müəllim vətən tariximizin ən aktual və gərekli bir sahəsinin araşdırılmasına həsr olunmuş bu tədqiqat əsərini tamamlayaraq 1987-ci ildə uğurla müdafiə etmiş və tarix elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almışdır. Hələ dissertasiya mövzusu üzərində tədqiqat apararkən tədqiqatçı demək olar ki, Naxçıvanın ən ucqar yaşayış məskənlərinə səfərlər edərək yeni maddi-mədəniyyət abidələrinin aşkar edilməsinə və tədqiq edilməsinə nail olmuşdur. Qısa müddət ərzində yüksək elmi tədqiqat bacarığı nümayiş etdirən və yeni elmi müdədəaları ilə qəbul olunmuş alim, Naxçıvan Regional Elmi Mərkəzinin “Arxeologiya və etnoqrafiya” şöbəsində böyük elmi işçi və şöbə müdürü vəzifələrinə yüksələ bilmişdir.

“Naxçıvanda sosial-siyasi və ideoloji mərkəzlər” mövzusunda doktorluq dissertasiyası üzərində işləyən yorulmaz alimin bu elmi tədqiqat işində tarix elminə gətirdiyi yeni elmi dəlillər, maddi-mədəniyyət nümunələri əsasında Naxçıvan tarixinin orta əsrlər dövrünün sosial-siyasi, dini, mədəni, iqtisadi həyatının obyektiv mənzərəsi öz yüksək elmi həllini tapa bilmişdir. Tədqiqat zamanı indiyədək tarix elminə məlum olmayan yeni arxeoloji, epiqrafik abidələr aşkarlanaraq elmi dövriyyəyə daxil edilmiş, bu günədək haqqında pərakəndə fikirlər səslənən abidələr isə yeni elmi yanaşma üsulları ilə tədqiqata cəlb olunmuşdur. Tarix elminin ən mühüm sahələrindən olan, lakin o qədər də tədqiqatçısı olmayan, ağır zəhmət tələb edən, epiqrafiqa sahəsində öz elmi dəstxəti olan Fəxrəddin müəllimin tədqiqat sahəsi həm də çox mühüm strateji əhəmiyyət kəsb edir. Məlum olduğu kimi tarixi düşmənlərimiz olan ermənilər Naxçıvana olan ərazi yalanları dünyanın müxtəlif ölkələrində saxtakarlıqla səsləndirib, bu ərazilərdə erməni qəbirüstü abidələrinin üstünlük təşkil etməsi iddiaları ilə beynəlxalq ictimaiyyətin diqqətini çəşdirməq isteyirlər. Bu baxımdan, ərəb, fars dillərinə yaxından bələd olan Fəxrəddin müəllimin Naxçıvanın müxtəlif bölgələrində aşkar edərək elmi dövriyyəyə daxil etdiyi orta əsrlər dövrünə aid olan yüzlərlə müsəlman kitabələri fikrimizcə erməni iddialarına ən layiqli elmi cavab kimi qiymətləndirilməlidir. Epiqrafik abidələrin dili ilə orta əsrlər Naxçıvan tarixinin müxtəlif problemlərinə dair irəli sürülmüş yeni elmi fikirlər bütövlükdə Naxçıvan tarixinin öyrənilməsinə xidmət edən sanballı tədqiqat əsərləridir. Alim sadəcə epiqrafik abidələri oxumaqla tədqiqata cəlb etməmiş, həm də Naxçıvanın orta əsrlər dövründə sosial-siyasi vəziyyəti, ticarət əlaqələri, mədəniyyəti, ideoloji məsələlərini bütövlükdə öyrənmişdir.

Tarixçi alimin müsəlman epiqrafik abidələri haqqında topladığı materiallarda inşaat və xatirə kitabələri tarixinə də nəzər salınır, inşaat kitabələrindən tarixi-memarlıq abidələrinin təyinatı, inşa tarixi, sıfarişçisi, memarı haqqında ətraflı məlumatlar verilir. Qəbiristanlıqlarda tədqiq olunan məzarüstü kitabələrin məlumatları əsasında həmin məzarlıqların mənsub olduqları bir sıra yaşayış məskənlərinin tarixi təyin olunub elmi dövriyyəyə daxil edilmişdir. Kitabələrin köməkliyi ilə çoxlu yaşayış məntəqəsinin adları da dəqiqləşdirilmişdir.

Beləliklə Hacıfəxrəddin Səfərlinin gərgin elmi fəaliyyəti nəticəsində Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisindəki epiqrafik abidələr ilk dəfə olaraq sistemli şəkildə tədqiq olunmuşdur. 600-dən artıq epiqrafik abidə qeydə alınmış, onların estampları, fotosu, ölçüsü götürülmüş, mətnləri oxunaraq Azərbaycan dilinə tərcümə edilmişdir. Kitabələrin əksəriyyəti ilk dəfə olaraq elmi dövriyyəyə daxil edilmişdir. Bu kitabələrdəki məlumatlar Azərbaycanın orta əsrlər dövrü tarix və mədəniyyətinin öyrənilməsində tarixi mənbəyə çevrilmişdir. Tədqiqatlar nəticəsində orta əsrlər zamanı Naxçıvanda yaşamış çoxlu görkəmli şəxsiyyətlərin, o cümlədən dövlət xadimlərinin, sənətkarların, alımların və s. adları, qəbirlərinin yeri, vəfat tarixləri müəyyənləşdirilmiş, bir sıra yaşayış yerlərinin, memarlıq abidələrinin və s. dövrü müəyyən edilmişdir. Həmçinin kitabələrin məlumatları əsasında orta əsrlər zamanı Naxçıvanda fəaliyyət göstərən sufiliklə bağlı mərkəzlər öyrənilmişdir. Məlum olmuşdur ki, Naxçıvanda Səfəviyyə, Bektaşiyə, Hürifiyy-

yə, Nöqtəviyyə, Qələndəriyyə və s. sufi təriqətlərinə mənsub xanəgahlar fəaliyyət göstərmişdir.

H.Səfərli 600-ə yaxın elmi və elmi-kütləvi əsərin, o cümlədən 30-dan artıq kitab, monoqrafiya, dərs vəsaiti, metodik vəsait və tədris programının, 300-dən artıq elmi məqalənin və tezisin müəllifidir. Həmçinin çoxlu ümumiləşdirici əsərin, o cümlədən 2 cildlik “Naxçıvan ensiklopediyası”nın, Azərbaycan və ingilis dillərində buraxılmış “Naxçıvan abidələri ensiklopediyası”nın, “Naxçıvan tarixi atlası”nın, 3 cildlik “Naxçıvan tarixi”nın, “Dədə Qorqud yurdu-Naxçıvan” tarixi-coğrafi və etnoqrafik Atlasın əsas müəlliflərindən biridir. Bir sıra beynəlxalq (Türkiyə, Bolqarıstan, Rusiya, İran, Azərbaycan) və respublika miqyaslı simpozium və konfranslarda iştirak və məruzələrlə çıxış etmişdir. Bir sıra kitab, monoqrafiya, dissertasiya və avtoreferatlara rəy vermiş, kitab və monoqrafiyalara redaktorluq etmişdir. Fəlsəfə doktoru və elmlər doktoru dissertasiyalarına opponent olmuş, onun rəhbərliyi ilə bir neçə fəlsəfə doktoru hazırlanmışdır.

H.Səfərli 1995-ci ildən Naxçıvan Dövlət Universitetində müəllim, baş müəllim, dosent və nəhayət 2006-cı ildən isə professor kimi səmərəli fəaliyyəti ilə yanaşı, bir ziyanlı və ictimayyətçi kimi də yüksək etimad qazanmışdır. Onun pedaqoji, təşkilatçılıq və idarəcilik keyfiyyətləri sayəsində yüzlərlə gənc bu gün cəmiyyətimizdə layiqli yer tutmuş və ölkənin siyasi, ictimai, elmi həyatında fəal iştirak etməkdədir. 30 iyun 2014-cü ildə AMEA-nın müxbir üzvü seçilmişdir.

Fəxrəddin müəllim eyni zamanda 2002-2007-ci illərdə Naxçıvan Dövlət Universitetinin Həmkarlar İttifaqı Komitəsinin sədri seçilmiş, əməkdaşların sosial hüquqlarının müdafiəsi, ittifaq üzvlərinə göstərdiyi diqqət və qayğı ilə kollektivin dərin hörmətini qazana bilmüşdür.

Hacıfəxrəddin Səfərlinin əməyi dəfələrlə ölkə prezidenti, Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri, AMEA rəhbərliyi və Naxçıvan Dövlət Universitetinin rəhbərliyi tərəfindən yüksək qiymətləndirilmiş, o, bir sıra fəxri fərman və mükafatlara layiq görülmüşdür. AMEA Rəyasət Heyətinin Fəxri Fərmanı (2009), ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olomasının 90 illiyi münasibəti ilə buraxılmış Xatirə qızıl medalı (2013) ilə təltif olunmuşdur. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin Sərəncamı ilə Azərbaycan Respublikasının “Əməkdar Elm Xadimi” fəxri adına (2015) layiq görülmüşdür. 2015-ci ildə hazırladığı “Tarixi mənbələrdə Nuh peyğəmber” kitabına görə Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin Sərəncamı ilə Ali Məclis Sədrinin pul mükafatına layiq görülmüşdür.

H.Səfərli uğulu elmi-pedaqoji fəaliyyəti ilə yanaşı respublikamızın ictimai-siyasi həyatında və idarəcilik sistemində fəallığı ilə seçilmiştir. 2010-2015-ci illərdə IV çağırış Naxçıvan MR Ali Məclisinin deputati, Ali Məclisin Hüquq siyasəti və dövlət quruculuğu məsələləri komitəsinin sədri olmuşdur. 2015-ci ilin noyabrından V çağırış Naxçıvan MR Ali Məclisinin deputati, Ali Məclisin Hüquq siyasəti və dövlət quruculuğu məsələləri komitəsinin sədridir. Yeni Azərbaycan Partiyası Naxçıvan Muxtar Respublika Təşkilatı Siyasi Şurasının və Naxçıvan Şəhər Təşkilatının şura üzvüdür.

AMEA Naxçıvan Bölməsi Rəyasət Heyətinin üzvü, AMEA Naxçıvan Bölməsində 3 ixtisas üzrə fəaliyyət göstərən doktorluq Dissertasiya Şurasının sədr müavini, AMEA Naxçıvan Bölməsi “Xəbərlər”inin baş redaktorunun müavini, Naxçıvan Müəllimlər İnstитutu “Xəbərləri”nin və “Naxçıvan” Universiteti “Elmi Əsərləri”nin redaksiya heyətinin üzvüdür.

Fəxrəddin müəllim gözəl və qayğılaş ailə başçısıdır. O, öz zəngin daxili aləmi və yüksək mənəviyyatı ilə övladlarına hər kəs üçün müqəddəs və ülvə hiss olan Vətən sevgisi - Azərbaycan sevgisini, vətənpərvərlik və dövlətçiliyə sədaqət duyusunu aşılamiş və cəmiyyətimiz üçün ləyaqətli vətəndaşlar yetişdirmişdir.

Tükənməz səbri, sözü ilə əməlinin vəhdəti, əqidə bütövlüyü, məslək saflığı, haqq-ədalətə sonsuz inamı, nəhayət, ziyanlı adını, intellekt səviyyəsini qoruyub saxlaya bil-

məsi xislətinə xas olan mənəvi təmizliyi onu təkcə tələbələrin deyil, eyni zamanda iş yoldaşlarının, bütün kollektivin istəkli, mehriban, xeyirxah məsləhətçisinə çevirmişdir. İnanırıq ki, görkəmli tarixçi alim hələ uzun illər cəmiyyətimizin inkişafına daha böyük töhfələr bəxş edəcəkdir.

Yubliyari 70 yaşının tamam olması münasibətilə təbrik edir, uzun ömür, cansağlığı və elmi fəaliyyətində yeni uğurlar arzulayırıq.

MÜƏLLİFLƏRİN NƏZƏRİNƏ

1.Jurnalın əsas məqsədi pedaqogika, psixologiya, tarix, filologiya, riyaziyyat və informatika, biologiya və incəsənət üzrə yazılış mövcud tələblərə cavab verən keyfiyyətli elmi məqalələrin dərc edilməsindən ibarətdir.

2.Jurnalda başqa nəşrlərə təqdim edilməmiş yeni tədqiqatların nəticələri olan yiğcam və keyfiyyətə redakte olunmuş orijinal elmi məqalələr dərc edilir.

3.Məqalələrin həmmüəlliflərinin sayının üç nəfərdən artıq olması arzuolunmazdır.

4.Məqalələrin keyfiyyətinə, orada göstərilən faktların səhihliyinə müəllif birbaşa cavabdehdir.

5.Dərc olunan hər məqalə haqqında redaksiya heyəti üzvlərindən ən azı birinin, həmin sahə üzrə mütəxəssisin rəyi təqdim olunmalıdır.

6.Məqalələr üç dildə - Azərbaycan, ingilis və rus dilərində çap oluna bilər. Məqalənin yazıldığı dildən əlavə digər 2 dildə açar sözlər və xülasə verilməlidir.

7.Məqalənin mətni kompyuterdə A4 formatında “14” ölçülü hərfərlə, səhifənin parmetrləri yuxarıdan 2 sm, aşağıdan 2 sm, soldan 3 sm, sağdan 1,5 sm məsafə ilə, sətirdən-sətər “defislə” keçmədən, sətir aralığı 1 interval olmaq şərtiə Times New Roman şriftində yazılır. Mətnin daxilində olan cədvəllərin parametri soldan və sağdan 3,7 sm olmalıdır.

8.Səhifənin başlığında sağ künclə “12” ölçülü qalın və böyük hərfərlə müəllifin (müəlliflərin) adı və soyadı, sonra aşağıda “12” ölçülü adı şirftlə işlədiyi təşkilatın adı (məs: Naxçıvan Müəllilər İnstитutu, Naxçıvan Dövlət Universiteti, AMEA Naxçıvan Böləməsi və s), 1 interval ara verməklə «12» ölçülü qalın və böyük hərfərlə məqalənin adı, aşağıda 1 interval ara verməklə məqalənin yazıldığı dildə xülasə və açar sözlər yazılır. Məqalənin əsas mətni yenə də 1 sətir boş buraxmaqla yazılır.

9.Mövzu ilə bağlı elmi mənbələrə istinadlar olmalıdır. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı “12” ölçülü hərfərlə yazılmalıdır. İstinadlar əlisba ardıcılılığı ilə deyil, ədəbiyyatların mətndə rast gəlindiyi aradıqlıqla nömrələnməli və məsələn, [1] və ya [1, s. 119] kimi işaret olunmalıdır. Eyni ədəbiyyata mətndə başqa bir yerdə təkrar istinad olunarsa, onda istinad olunan həmin ədəbiyyat əvvəlki nömrə ilə göstərilməlidir. «Ədəbiyyat» sözü səhifənin ortasında qalın hərfərlə yazılmalıdır.

Ədəbiyyat siyahısı yazıldığı dildə adı hərfərlə yiğilir. Məs:

Kitablar:

Mehrabov A., Cavadov İ. Ümumtəhsil məktəblərində monitorinq və qiymətləndirmə. Bakı, 2007, 182 s.

Məcmuə məqalələri:

Həbibbəyi I.Ə. Naxçıvanda elm və mədəniyyət /Azərbaycan tarixində Naxçıvan. Bakı: Elm, 1996, s.73-91.

Jurnal məqalələri:

Seyidov M.A., Seyidova A.M. Kimyəvi elementlərin tədrisində fənlərarası əlaqədən istifadə metodikası // Naxçıvan Müəllimlər Institutunun Xəbərləri, 2008, №1 (13), s. 97-100.

10. Məqalənin xülasəsində müəllifin adı və soyadı “12” ölçülü kiçik və qalın, mövzunun adı böyük və qalın, xülasənin özü və açar sözlər isə adı hərfərlə yazılır. Xülasə məqalənin məzmununu tam əhatə etməli, əldə olunan nəticələr ətraflı verilməlidir. Məqalənin müxtəlif dillərdə olan xülasələri bir-birinin eyni və məqalənin məzmununa uyğun olmalıdır.

11.Məqalələrin ümumi həcmi, qrafik materiallar, fotosalar, cədvəllər, düsturlar, ədəbiyyat siyahısı və xülasələr də daxil olmaqla 5-15 səhifədən ibarət olmalıdır.

12. Çap olunmuş əlyazma disketlə birlikdə jurnalın redaksiyasına şəxsən təqdim edilir. Əlyazmaların elektron qaydada təqdim edilməsi də mümkünür. Bu zaman əlyazma jurnalın elektron poçtuna (elmieserler@nmi.edu.az, contact@elmieserler.net) göndərilir.

13. Müəlliflər redaksiyaya əlyazma ilə birgə doldulmuş anket də təqdim edirlər. Anketdə müəllif haqqında ətraflı məlumat (soyadı, adı və atasının adı, iş yeri, vəzifəsi, elmi dərəcəsi və elmi adı, ünvanı, iş və ev telefonları, elektron poçt ünvanı) verilir.

Qeyd: “Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu. Elmi əsərlər” jurnalının hər bir nömrəsində müəllifin yalnız bir məqaləsinin çap edilməsi nəzərdə tutulur.

TO THE ATTENTION OF AUTHORS

1. The main purpose of the journal is the publication of SCIENTIFIC articles of high quality meeting determined needs written on pedagogy, psychology, history, philology, mathematics and informatics, biology and art
2. Briefly and perfectly edited SCIENTIFIC articles which are the results of novel researches not presented to other publications are published in the journal.
3. The number of co-authors of the articles with more than 3 is undesirable.
4. The author is directly responsible for the quality of the articles and the correctness of the facts suggested in the article.
5. At least, one of the members of editorial staff, the review of specialist in that field should be presented about every article to be published.
6. The articles may be published in 3 languages - Azerbaijani, English and Russian. Except the language of the article, key words and resume should be given in 2 other languages.
7. The text of the article is presented to the editorial office of the journal written in computer, with A4 format, in "14" size type, with the margin parameters of 2 cm at the top, 2 cm at the bottom, 3 cm on the left and 1,5 cm on the right, without shifting with "hyphen" from line to line, with the line space of 1 interval and in Times New Roman type. The parameters of the schedule in the text must be – 3,7 cm from right and left.
8. At the top of the page, the title of the article is written in "12" bold type and capital letters leaving 1 interval space, with the name and surname of the author (authors) written in "12" bold type leaving 1 interval space (for example, Nakhchivan Teachers' Institute, Nakhchivan State University, Nakhchivan section of ANAS and so on). The main text of the article is written below leaving 1 line space.
9. SCIENTIFIC sources should be quoted related to the theme. The list of references given at the end of the article should be written in "12" size type. The list of references should not be numbered in alphabetic order, it should be numbered in the order as the quoted references are met in the text. For example, it should be marked as [1], [1, p.119]. If the same reference is quoted once again in another place of the text, the very reference should be shown in previous number. The word "**Reference**" should be written in bold type. The list of references is given in case letters in the language which is written. For example,

Books:

Mehrabov, A., Javadov I. Monitoring and evaluation in comprehensive schools. Baku, 2007, 182 pp.

Articles in book:

Habibbaily I.A. Science and Culture in Nakhchivan/ Nakhchivan in Azerbaijan history. Baku: Science, 1996 p.73-91

Articles in journal:

Seyidov M.A., Seyidova A.M. Usage methods of interdisciplinary relationships in the teaching of chemical elements// News of Nakhchivan Teachers' Institute, 2008, № 1 (13), p.97-100.

10. In the resume of the article, the name and surname of the author should be written in "12" size case, bold letters; the title of the theme should be written in capital and bold letters; and the resume itself is written in ordinary letters. The resume should encompass the theme completely, the results obtained should be given in detail. The resumes of the article in different languages should overlap and be relevant to the content of the article.

11. The total volume of the article should not exceed 15 pages including graphic materials, photos, tables, formulae, the list of references and resumes.

12. The printed manuscript is presented to the editorial office together with the floppy disk. Manuscripts are also available electronically. In this case, the manuscript is sent to the journal's e-mail (elmieserler@nmi.edu.az, contact@elmieserler.net).

13. The authors also submit a review with the manuscript. In the review, the author will be given detailed information about the author (surname, name and patronymic, workplace, post, degree of science and SCIENTIFIC title, address, work and home phones, electronic mail address).

Note: Only one article by the author is considered to be published in every issue of "Nakhchivan Teachers Institute. Scientific works".

К СВЕДЕНИЮ АВТОРОВ

1. Основная цель журнала – публикация качественных научных статей по педагогике, психологии, истории, филологии, математике и информатике, биологии и искусствоведению, отвечающих установленным требованиям.

2. В журнале публикуются результаты исследований в виде оригинальных и тщательно отредактированных научных статей, ранее не представленных к другим изданиям.

3. Количество соавторов более трех человек нежелательно.

4. Автор носит прямую ответственность за качество содержания статьи и достоверность указанных в ней фактов.

5. Для *опубликования* статьи в журнале необходимо представить рецензию одного специалиста по этой области научных знаний и представления одного из сотрудников редакколлегии.

6. Статьи могут быть написаны на одном из трех языков - азербайджанском, английском или русском. Ключевые слова и аннотации должны быть написаны и на двух других языках.

7. Текст статьи должен быть сверстан на компьютере шрифтом Times New Roman, (размер шрифта -14 pt) на бумаге A4 с полями: верхним – 2 см; нижним – 2 см; правым – 3 см; левым – 1,5 см, без переносов с межстрочным интервалом 1,5 см. Параметры внутритекстовых таблиц - 3,7 см с правой и левой стороны.

8. Текст статьи должен быть написан следующим образом: в правом верхнем углу первой страницы имя и фамилия автора (авторов) заглавными жирными и прямыми буквами (размер шрифта -12 pt), ниже прописным шрифтом (размер шрифта – 12 pt) - место работы (например, Нахчыванский институт учителей, Нахчыванский государственный университет, Нахчыванский отделение НАНА и т. д.), далее через интервал по середине заглавными жирными и прямыми буквами (размер шрифта -12 pt) – название статьи, ниже через интервал с начала строки с отступом - аннотацию и ключевые слова на языке оригинала, далее через интервал - основной текст статьи

9. В статье делаются ссылки на научные источники по тематике. Список литературы, данный в конце статьи, пишется прописными буквами размером 12 pt. Ссылки нумеруются по последовательности размещения их в тексте, а не по алфавиту. Ссылки вставляются прямо в тексте научной работы в виде [1, с. 2] или просто [1]. При повторной ссылке указывается номер той же литературы. Слово «Литература» пишется жирными буквами по середине, через интервал за текстом.

Список литературы составляется прописным шрифтом на языке оригинала. Напр:

Книги:

Мехрабов А., Джавадов И. Мониторинг и оценка в средних школах. Баку, 2007, 182 с.

Статьи в сборнике:

Габиббэли И.А. Наука и культура в Нахчыване / Нахчыван в истории Азербайджана. Баку: Наука, 1996, с. 73-91.

Журнальные статьи: Сейидов М.А., Сейидова А.М. Методика применения химических методов в обучении химическим элементам // Известия Нахчыванского института учителей, 2008, №1 (13), с. 97-100.

10. В аннотации имя и фамилия автора пишутся прописными и жирными, название статьи заглавными и жирными, а сама аннотация и ключевые слова прописными буквами. Аннотация должна полностью отражать содержание статьи, подробно освещать полученные результаты. Аннотации на разных языках должны быть идентичны, соответствовать содержанию статьи.

11. Общий объем статьи должен быть в пределах 5-15 страниц, включая графические материалы, фото, таблицы, список литературы и аннотации.

12. Напечатанная рукопись вместе с дискетой лично представляется в редакцию. Можно представить рукописи и через интернет. При этом рукопись можно отправить на mail-адрес редакции (elmieserler@nmi.edu.az, contact@elmieserler.net).

13. Автор вместе с рукописью представляет в редакцию и анкет автора, который содержит подробные сведения о нем (фамилии, имени и отчестве, месте работы, должности, ученой степени и ученом звании, адресе, рабочем и домашнем телефоне, электронном адресе)

Примечание. В каждом номере журнала «Нахчыванский институт учителей. Научные труды» предусмотрена публикация одной статьи автора.

DÜZƏLİŞLƏR ÜÇÜN SƏHİFƏ

PAGE FOR CORRECTION

СТРАНИЦА ДЛЯ ИСПРАВЛЕНИЙ

Nəşriyyatının direktoru: Nicat Yaqubov
Redaktor: Fərqliqənə Qənbərova
Korrektor: Zöhrə Sadıqova

Yığılmağa verilmişdir: 29.09.2019
Çapa imzalanmışdır: 10.10.2019
Kağız formatı: A4
Şərti çap vərəqi: "Times New Roman" qarnituru
Tirajı: 150

Internet siti: <https://elmieserler.net>
E-mail: contact@elmieserler.net
elmihisse@nmi.edu.az
Ünvan: Az – 7003, Naxçıvan şəhəri,
Heydər Əliyev prospekti-2

"Məktəb" nəşriyyatı
Naxçıvan-2019